



Наукові перспективи
Видавнича група

№ 6 (6)

2022

НАУКА і ТЕХНІКА

серії: право, економіка, педагогіка, техніка, фізико-математичні науки

СЬОГОДНІ



З Україною в серці!



Видавнича група «Наукові перспективи»

**Громадська наукова організація «Всеукраїнська Асамблея докторів
наук із державного управління»**

Громадська організація «Асоціація науковців України»

«Наука і техніка сьогодні»

*(Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка»,
Серія «Техніка», Серія «Фізико-математичні науки»)*

Випуск № 6(6) 2022

Київ – 2022

Publishing Group «Scientific Perspectives»

**Public Scientific Organization «Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences
in Public Administration»**

Public organization «Association of Scientists of Ukraine»

"Science and technology today"
***("Pedagogy" series, "Law" series, "Economics" series,
"Technology" series, "Physical and mathematical sciences" series)***

Issue № 6(6) 2022

Kiev – 2022

**«Наука і техніка сьогодні» (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка»,
Серія «Техніка»,
Серія «Фізико-математичні науки»): журнал. 2022. № 6(6) 2022. С.440.**



*Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 № 320 журналу
присвоєно категорію "Б" із економіки та педагогіки*

*Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 № 530 журналу
присвоєно категорію "Б" із права*

*Журнал видається за підтримки Інституту філософії та соціології Національної Академії наук Азербайджану,
громадської організації «Християнська академія педагогічних наук України» та громадської організації «Всеукраїнська
асоціація педагогів і психологів з духовно-морального виховання»*

*Рекомендовано до видавництва Президією громадської наукової організації «Всеукраїнська Асамблея докторів наук
з державного управління» (Рішення від 24.06.2022, № 6/6-22)*



Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index
Copernicus (IC), міжнародної пошукової системи Google Scholar та до
міжнародної наукометричної бази даних Research Bible

Головний редактор: Якимчук Аліна Юріївна — доктор економічних наук, професор, професор
кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету
водного господарства та природокористування (Рівне, Україна).

Редакційна колегія:

- Артемчук Володимир Олександрович - доктор технічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту проблем моделювання в енергетиці ім. Г.Є. Пухова НАН України (Київ, Україна);
- Бахов Іван Степанович — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології та перекладу Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна);
- Бірюкова Тетяна Вікторівна - кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри біологічної фізики та медичної інформатики Буковинського державного медичного університету (Чернівці, Україна);
- Будник Вікторія Анатоліївна - кандидат економічних наук, професор, професор кафедри бізнес-логістики та транспортних технологій Державного університету інфраструктури та технологій (Київ, Україна);
- Волк Павло Павлович — доцент кафедри водної інженерії та водних технологій Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна);
- Гнатюк Сергій Олександрович - кандидат технічних наук, доцент, заступник декана факультету аеронавігації, електроніки та телекомунікацій Національного авіаційного університету (Київ, Україна);
- Дацій Олександр Іванович - доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри фінансів, банківської та страхової справи Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна);
- Дівізніук Михайло Михайлович - доктор фізико-математичних наук, професор, Завідувач відділу Відділу цивільного захисту та інноваційної діяльності Державної установи "Інститут геохімії навколишнього середовища Національної академії наук України" (Київ, Україна);
- Дяденчук Альона Федорівна - кандидат технічних наук, старший викладач кафедри вищої математики і фізики Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (Мелітополь, Україна);
- Забулонов Юрій Леонідович - доктор технічних наук, професор, Член-кореспондент НАН України, директор Державної установи «Інститут геохімії навколишнього середовища Національної академії наук України» (Київ, Україна);
- Ільїн Валерій Юрійович - доктор економічних наук, професор (Київ, Україна);
- Ільїна Анастасія Олександрівна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри публічного управління і адміністрування Національного торговельно-економічного університету (Київ, Україна);
- Кардаш Оксана Любомирівна — кандидат економічних наук, доцент кафедри комп'ютерних технологій та економічної кібернетики Навчально-наукового інституту автоматики, кібернетики та обчислювальної техніки Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне, Україна);
- Квасніков Володимир Павлович — доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри комп'ютеризованих електротехнічних систем та технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна);
- Коваленко Валентин Васильович - доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник сектору авторського права та суміжних прав лабораторії авторського права та інформаційних технологій Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України (Київ, Україна);
- Коваленко Олена Михайлівна - кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник відділу профільного навчання Інституту педагогіки НАПН України (Київ, Україна);
- Комнатний Сергій Олександрович - докторант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна);

- Кравчук Володимир Миколайович — доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна);
- Кузьмич Людмила Володимирівна - доктор технічних наук, головний науковий співробітник Інституту водних проблем і меліорації Національної академії аграрних наук України (Київ, Україна);
- Куніцький Сергій Олегович - кандидат технічних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник науково-дослідної частини Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна);
- Лук'янчук Олександр Петрович — кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри будівельних, дорожніх, меліоративних, сільськогосподарських машин та обладнання Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна);
- Маджд Світлана Михайлівна - доктор технічних наук, професор, професор кафедри зеленої економіки та економіки природокористування Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління (Київ, Україна);
- Микитин Тарас Миронович - кандидат технічних наук, завідувач кафедри економіки та менеджменту Рівненського державного інституту культури (Рівне, Україна);
- Миргород-Карпова Валерія Валеріївна - кандидат юридичних наук, заступник директора з наукової роботи, старший викладач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету (Суми, Україна);
- Мізюк Вікторія Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету управління, адміністрування та інформаційної діяльності Ізмайльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна);
- Мірошніченко Валентина Іванівна - доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (Хмельницький, Україна);
- Міхальський Томаш — доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща) ;
- Огієнко Микола Миколайович - кандидат технічних наук, професор кафедри організації авіаційних робіт та послуг Національного авіаційного університету (Київ, Україна);
- Одарченко Роман Сергійович - завідувач кафедри телекомунікаційних та радіоелектронних систем Національного авіаційного університету (Київ, Україна);
- Оніщенко Наталія Миколаївна - доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України (Київ, Україна);
- Опанасенко Володимир Миколайович — доцент кафедри комп'ютеризованих електротехнічних систем та технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна);
- Охріменко (Жмурко) Тетяна Олександрівна - старший науковий співробітник кафедри комп'ютеризованих систем управління Національного авіаційного університету (Київ, Україна);
- Павлов Костянтин Володимирович — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри підприємництва і маркетингу Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна);
- Поліщук Віталій Васильович — кандидат сільськогосподарських наук, завідувач відділу зрощення, відділення меліорації Інституту водних проблем і меліорації Національної академії аграрних наук України (Київ, Україна);
- Приходькіна Наталія Олексіївна - доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна);
- Сапожников Станіслав Володимирович - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології Університету імені Альфреда Нобеля (Дніпро, Україна);
- Синиціна Юлія Петрівна - кандидат технічних наук, PhD, доцент кафедри економічної та інформаційної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (Дніпро, Україна);
- Сопілко Ірина Миколаївна - доктор юридичних наук, професор, Відмінник освіти України, Заслужений юрист України, декан юридичного факультету Національного Авіаційного Університету (Київ, Україна) ;
- Стахова Анжеліка Петрівна — старший викладач кафедри комп'ютеризованих електротехнічних систем та технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна);
- Титко Анна Василівна — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна) ;
- Турчинова Ганна Володимирівна — кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна);
- Федоренко Владислав Леонідович — доктор юридичних наук, професор, DrHb - доктор хабілітований наук правничих (Польська академія наук), Заслужений юрист України, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України ((Київ, Україна);
- Фесенко Андрій Олексійович - кандидат технічних наук, асистент кафедри кібербезпеки та захисту інформації Київського національного університету імені Тараса Шевченка. (Київ, Україна);
- Черненко Варвара Петрівна - кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри інформатики і вищої математики Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (Кременчук, Україна);
- Чернуха Надія Миколаївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);
- Чумак Оксана Володимирівна - доктор економічних наук, доцент, науковий співробітник відділу статистики і аналітики вищої освіти Державної наукової установи «Інститут освітньої аналітики», (Київ, Україна);
- Шандра Наталія Андріївна - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов для природничих факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна);
- Шеремет Інєса Володимирівна - кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри медикобіологічних та валеологічних основ охорони життя і здоров'я Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна);
- Якимчук Олег Феодосійович - керівник групи білінгу Відділу бізнес-систем Департаменту інформаційних технологій ПРАТ «Рівнеобленерго» (Рівне, Україна);
- Яцишин Андрій Васильович - доктор технічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Відділу цивільного захисту та інноваційної діяльності Державної установи "Інститут геохімії навколишнього середовища Національної академії наук України" (Київ, Україна)

ЗМІСТ

СЕРІЯ «Економіка»

Гирич С.В. СВІТОВИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ КЛАСТЕРНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ	12
Дудченко А.В., Прокопенко І.Р. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ	23
Капустян В.О., Кравчук В.В. ІТ-ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	32
Кондрат І.Ю., Блага О.В. ПОВЕДІНКОВІ АСПЕКТИ ПОРТФЕЛЬНОГО ІНВЕСТИВАННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ	46
Раунов Р.Б. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У БІЗНЕС-КОМУНІКАЦІЯХ В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	55
Рудич Л.В., Стеценко В.В., Шаповалов В.О. ЕФЕКТИВНИЙ РЕКРУТИНГ В КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ	62
Цеслів О.В. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ЕКОНОМІЦІ	70

СЕРІЯ «Педагогіка»

Karпова О.О., Bublyk V.V. CORE APPROACHES TO TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT UNIVERSITIES IN THE ERA OF DIGITALIZATION	79
Бахмат Н.В. ФОРМУВАННЯ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА	89



Братко М.В., Козир М.В. ПЕДАГОГІЧНА ІННОВАТИКА В ЗМІСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ	101
Вишар Є.В., Клеценко Л.В., Гета А.В. СУЧАСНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	114
Гасюк І.Л., Дарманська І.М. КОРУПЦІЙНІ СХЕМИ В СИСТЕМІ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ТА ЇХ ФУНКЦІОНАЛЬНА КЛАСИФІКАЦІЯ	123
Гасяк М.С. ПРО ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ	138
Глухамнюк О.В. КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗДІЙСНЕННІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МАЙБУТНІМИ ОФІЦЕРАМИ-ПРИКОРДОННИКАМИ	151
Гречаник Н.І., Гречаник С.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	158
Гринь О.Р., Гринь А.Р. ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ У СПОРТСМЕНІВ	167
Кривонос О.М., Жуковський С.С., Кривонос М.П. ПОРІВНЯННЯ СЕРЕДОВИЩ ВІЗУАЛЬНОГО ПРОГРАМУВАННЯ РОБОТІВ ДЛЯ ПОТРЕБ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	175
Кричківська О.В., Хренова В.В., Гончар Н.П. ІНКЛЮЗИВНЕ НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	188
Мельничук Л.Б., Шкабаріна М.А., Марчук О.О. РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПЕДАГОГІЧНОГО ІДЕАЛУ ВИКЛАДАЧА ЗДОБУВАЧАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПЕРШОГО ТА ДРУГОГО РОКУ НАВЧАННЯ	198

- Небожж І.В., Собінов А.О., Гибескул О.С.** 213
 ВИЗНАЧЕННЯ ОПТИМАЛЬНОЇ ВЕЛИЧИНИ ФІЗИЧНОГО
 НАВАНТАЖЕННЯ ПРИ ВИКОНАННІ ВПРАВ НА РОЗВИТОК
 СИЛИ
- Орленко Н.А., Гарнусова В.В., Шип Л.О.** 222
 ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ
 МОЖЛИВОСТЕЙ ОРГАНІЗМУ ТА БІОЛОГІЧНОГО ВІКУ СЕРЕД
 СТУДЕНТІВ І КУРСУ НАУ
- Островська М.Я.** 234
 ФОРМУВАННЯ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ
 УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ЗАСТОСУВАННЯ
 ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
- Подольчук С.В.** 245
 ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ПЛАСТИЧНОГО
 ДЕФОРМУВАННЯ МЕТАЛІВ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛІВ
 ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ ТА ТЕХНОЛОГІЙ
- Потанчук Н.Д., Ковальська І.Е.** 258
 ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ АНАЛІЗУ РИЗИКІВ В АРМІЯХ КРАН
 ВИСОКОГО РІВНЯ РОЗВИТКУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА
- Протас О.Л.** 264
 АКСІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОГО ТЕЗАУРУСУ
 СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
- Ребенок В.М.** 274
 ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИЧНИХ ПІДХОДІВ У
 ПРОЦЕСІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ МАЙБУТНІМИ
 ВИКЛАДАЧАМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
- Савчин О.М.** 287
 АВТОРСЬКА ТЕХНОЛОГІЯ НАСТУПНОСТІ ДОШКІЛЬНОГО
 ВИХОВАННЯ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ
- Урсу Н.О., Підгурний І.С., Гуцул І.А.** 297
 ХУДОЖНЄ НАВЧАННЯ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ
 КАМ'ЯНЕЧЧИНИ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ



Шетеля Н.І.

307

ЦІННІСНІ ЗАСАДИ АКСІОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

СЕРІЯ «Право»

Гуйван П.Д.

321

ЧАСОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПІДНОСИН ПРИ КУПІВЛІ-
ПРОДАЖУ

Кравцов С.О., Мірошник О.Ю., Кутнякова А.Г.

335

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

Олейников С.М.

348

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВАМИ ЯК НЕПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА

Онiщенко Н.М.

363

ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ЯКІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА В КОНТЕКСТІ
РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ

Петришина М.О., Байєр К.В., Зінченко А.В.

372

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ
НІМЕЧЧИНА: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Піддубна А.В.

381

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДУМКИ ЩОДО СУТНОСТІ
ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ УЧАСНИКІВ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО
РОЗСЛІДУВАННЯ

Тихоненко А.В., Лисаков В.В.

394

ЗАБОРОНА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПРОРОСІЙСЬКОГО
СПРЯМУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА ПРОПОРЦІЙНОСТІ ТА
СВОЄЧАСНОСТІ

Фоменко В.С.

407

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ

СЕРІЯ « Фізико-математичні науки»

419

Furtat I.E., Furtat Yu.O.

MATHEMATICAL MODELING OF THE PROCESSES IN THE
GEOTHERMAL CIRCULATION SYSTEM WITH HOT WATER
INJECTION INTO AN OIL-SATURATED RESERVOIR

Гордєєв А.І.

427

ВІБРАЦІЙНІ МАШИНИ ДЛЯ ЗНЕЗАРАЖУВАННЯ, ЗМІНИ
ВЛАСТИВОСТЕЙ ТА СКЛАДУ ВОДНОГО СЕРЕДОВИЩА
ГІДРОКАВІТАЦІЄЮ

ДОРОГІ КОЛЕГИ!

СЛАВА УКРАЇНІ! ГЕРОЯМ СЛАВА!



Уже четвертий місяць ми потерпаємо від військового вторгнення російської федерації, що супроводжується злочинним порушенням територіальної цілісності й кордонів України, нелюдським поведінням із цивільним населенням.

Однак, це не стає на заваді нашим ученим та науковцям працювати, розвивати свої наукові ідеї та оприлюднювати їх для широкого загалу.

Висловлюю щирю підтримку та вдячність захисникам нашої Вітчизни. Завдяки їх подвигам, героїзму та мужності ми перемагаємо, продовжуємо будувати наше щасливе майбутнє.

Ви тримаєте у руках черговий номер авторитетного фахового журналу категорії Б з права, економіки та педагогіки «Наука і техніка сьогодні».

У матеріалах журналу Ви познайомитися із місцем педагогічної інноватики в змісті підготовки майбутніх викладачів вищої школи; проблемами модернізації соціальних фундаментальних структур суспільства України; аналізом поняття екологічної безпеки, положенням чинного національного законодавства щодо її забезпечення в умовах воєнного стану; науково-методичними підходами щодо використання інформаційних технологій майбутніми викладачами фахової підготовки у закладі вищої освіти.

Бажаю миру, злагоди, успіхів, здоров'я та всіляких гараздів!

**З повагою,
заступник директора з наукової
роботи Інституту держави і права ім.
В.М.Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України, академік
НАПрН України**

Оніщенко Наталія Миколаївна

Шановні автори, друзі та колеги!



Дозвольте від імені Видавничої групи «Наукові перспективи» привітати Вас з виходом чергового номеру фахового видання з права, педагогіки та економіки «Наука і техніка сьогодні»!

Ваша відданість науковій справі є справжнім взірцем натхнення і працелюбності сучасного дослідника у досягненні власних висот професійної самореалізації. Це сприяє змістовному обміну науково-практичним досвідом та збагаченню наукових дискусій.

Редакція журналу - справжній колектив фахівців-однодумців, який відкритий до розвитку, інноваційного пошуку, що сприяє авторитету та визнанню української науки та освіти в Європі і світі.

Від щирого серця бажаємо авторам журналу, читачам успіхів у Вашій багатогранній діяльності.

Принагідно, зичу перемоги у протидії російській агресії, повернення до мирного життя й розбудови Української держави, а, також, успіхів і звершень у щоденній науковій діяльності!

**З повагою,
директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління,
доцент**

Жукова Ірина Віталіївна

Серія «Економіка»

УДК 332.133:339.94(045)

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-12-22](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-12-22)

Гирич Сергій Володимирович кандидат технічних наук, доцент, декан факультету торгівлі, маркетингу та сфери обслуговування, Вінницький торговельно-економічний інститут Державного торговельно-економічного університету, вул. Соборна, 87, м. Вінниця, 21050, тел.: (0432) 55-04-15, <https://orcid.org/0000-0002-0342-092X>

СВІТОВИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ КЛАСТЕРНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Анотація. Сьогодні перед українською економікою стоять небачені за всю історію незалежності виклики. Повномасштабне військове вторгнення росії завдало серйозної шкоди нашій державі. Знизилося виробництво основних видів продукції, зокрема тієї, що становить основу експортного потенціалу України. Від успішного функціонування економіки значною мірою залежать і військові успіхи, і швидкість післявоєнного відновлення. Тому сьогодні вітчизняна економіка дедалі очевидніше стає одним з пріоритетів української держави.

Стабілізація та подальший розвиток економіки України здебільшого залежать від спроможності менеджменту різних рівнів сформувати адекватні стратегічні плани та забезпечити ефективність їх практичної реалізації. Важливою передумовою належного функціонування промисловості в економічних реаліях сьогодення є отримання вичерпної інформації. Адже об'єктивні та неупереджені дані дозволяють отримувати конкурентні переваги, знижувати фінансовий ризик для підприємств, координувати стратегію подальшого розвитку.

Маркетингові дослідження, щодо формування та аналізу інформації про проблеми, пов'язані з рішенням виробництва товарів та їх збутом вимагають значних фінансових витрат. Ці дослідження в країнах з розвиненою ринковою економікою здійснюють кластери - нові форми організації господарювання. Основними завданнями бізнес-кластеру є розробка, впровадження та підтримка програм стимулювання і розвитку підприємств; проведення спільних заходів, які сприятимуть формуванню об'єднань інших форм спільної праці й кооперації між фірмами.

Досвід роботи в багатьох країнах показав, що одним із важливих аспектів утворення кластерів є створення інформаційного органу, який міг би суттєво розширити та направити різноманітні ініціативи на підтримку співробітництва у бізнесі. Сучасні кластерні утворення поєднують в собі не тільки економічні й управлінські інститути, але й територіальні, інноваційні, технічні та фінансові аспекти. Важливою передумовою існування та інноваційного розвитку кластерів в економічно розвинених країнах та регіонах є надання кластерних послуг. Їх надають кластерні організації учасникам об'єднань і є дієвими засобами впливу на ефективність функціонування кластерних мереж. Надання послуг є їхнім важливим інструментом, що значно полегшує взаємодію між окремими учасниками. Такі важелі впливу дозволяють кластерним службам координувати діяльність певних компаній, науково-дослідних інститутів та інших зацікавлених сторін кластера.

Для підвищення ефективності своєї діяльності кластерні служби систематично моніторять технологічні та бізнес-тенденції в промислових секторах, які мають значення для того чи іншого кластера. Такий підхід дозволяє пропонувати нові можливості, подальший розвиток яких може активізувати його потенціал. Таким чином, сучасні кластерні служби визначають можливості, мобілізують ресурси і, як результат, створюють вартість за рахунок послуг. Такі успішні об'єднання постійно комунікують з учасниками кластера, що дає їм можливість виявляти потреби щодо подальшого обслуговування.

Ключові слова: кластер, інноваційність, територіально-галузева інтеграція, міжгалузева співпраця, інфраструктура, кластерні послуги, кластерні організації.

Hyrych Sergii Volodymyrovych PhD in Technical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Trade, Marketing and Services, Vinnitsia Trade and Economic Institute State University of Trade and Economic, Soborna St., 87, Vinnitsia, 21050, tel.: (0432) 55-04-15, <https://orcid.org/0000-0002-0342-092X>

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN CLUSTER INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT

Abstract. Today, the Ukrainian economy faces unprecedented challenges in its history of independence. A full-scale military invasion of russia has caused severe damage to our state. The production of the main types of products decreased, in particular, the ones that form the basis of Ukraine's export potential. Both military successes and the speed of postwar recovery largely depend on the economy. That is why today the domestic economy is becoming more and more evident as one of the top priorities of Ukraine.

Stabilization and further development of Ukraine's economy largely depend on the ability of management at various levels to form strategic plans and ensure the effectiveness of their practical implementation. An important prerequisite for the proper functioning of the industry in today's economic environment is to obtain comprehensive information. After all, objective and unbiased data allows to obtain competitive advantages, reduce financial risk for enterprises, and coordinate the strategy of further development.

Marketing research on the gathering and analysis of information about the problems associated with the production and sale of goods requires significant financial costs. These studies in countries with developed market economies are carried out by clusters - new forms of economic organization. The main tasks of the business cluster are the development, implementation, and support of programs to enhance enterprises; holding joint events that will promote the associations of other forms of joint work and cooperation between companies.

Experience in many countries has shown that one of the important aspects of cluster formation is the creation of an information center that could significantly expand and create a variety of initiatives to support business cooperation. Modern clusters combine not only economic and managerial institutions but also territorial, innovative, technical, and financial aspects. An important prerequisite for the existence and innovative development of clusters in economically developed countries and regions is providing cluster services. They are provided by cluster organizations to members of associations and are effective means of influencing the efficiency of cluster networks. Providing services between their tools, which largely interact with individual participants. This approach is used by cluster coordination services of certain companies, research institutes and other popular clusters.

To increase the efficiency of their activities, cluster services systematically monitor technological and business trends in industrial sectors that are important for a particular cluster. This approach allows offering new opportunities, the further development of which can enhance its potential. Thus, modern cluster services identify opportunities, gather resources, and, as a result, create value through services. Such successful associations are constantly communicating with cluster members, enabling them to identify needs for further impact.

Keywords: cluster, innovation, territorial-sectoral integration, intersectoral cooperation, infrastructure, cluster services, cluster organizations.

Постановка проблеми. Російська війна проти України несе з собою важкі економічні втрати. Знизилося виробництво основних видів продукції, зокрема тієї, що становить основу експорту України. Крім того, заблоковані порти, а відтак і основна частка зовнішньої торгівлі. Нищиться транспортно-логістична, соціальна, маркетингова та інженерна інфраструктура південно-східного регіону України. Мільйони людей тимчасово переміщуються із

районів постійного проживання за кордон та на захід держави – це позбавляє можливості їх повноцінної участі в економічній діяльності, створенні валового внутрішнього продукту. Від успіхів в економіці значною мірою залежать і військові успіхи, і швидкість післявоєнного відновлення. Тому сьогодні вітчизняна економіка дедалі очевидніше стає одним з пріоритетів української держави. Стабілізація економічної ситуації й подальший розвиток вітчизняної промисловості значною мірою залежить від спроможності менеджменту різних рівнів сформулювати адекватні стратегічні плани та забезпечити ефективність їх практичної реалізації, включаючи своєчасне виконання окреслених прикладних завдань.

Після початкову військових дій на Донбасі (у 2014 р.) в експертному середовищі піднімалося питання щодо зміни акцентів економічної політики задля більш ефективного протистояння агресору. Зокрема наголошувалося на необхідності подальшого розвитку в Україні приватної ініціативи та підприємництва. Адже індивідуалізм – це базова основа конкурентоспроможного бізнесу, яка спроможна здолати тоталітаризм. Проте за 8 років відчутних змін не відбулось і наша економіка продовжувала залишатися забюрократизованою, корумпованою та малоефективною. Така ситуація сприяє збільшенню господарських та соціальних проблем, що є особливо неприйнятним у сьогоднішній ситуації, яка загрожує суверенітету й територіальній цілісності нашої держави [1].

Важливою передумовою належного функціонування промисловості в економічних реаліях сьогодення є отримання вичерпної інформації до та після прийняття управлінських рішень. Адже об'єктивні та неупереджені дані дозволяють отримувати конкурентні переваги, знижувати фінансовий ризик й небезпеки для підприємств будь-якої форми власності та галузі функціонування, визначати ставлення споживачів, стежити за ринковою кон'юктурою, координувати стратегію подальшого розвитку.

Маркетингові дослідження, тобто системний збір, відображення й аналіз даних про проблеми, пов'язані з виробництвом товарів та послуг та їх збутом вимагають значних фінансових витрат. Ці дослідження в країнах з розвинутою ринковою економікою здійснюють такі нові для нас форми організації господарювання, як кластери [2].

Формування, функціонування та розвиток кластерів в розвинених країнах світу активно підтримується державною політикою, що реалізується, як через національні та регіональні органи управління, так і через численні галузеві та міжгалузеві організації, фонди тощо. В Україні розвиток кластерів дотепер не набув достатнього поширення, хоча існує підприємницький інтерес до кластерної ідеї та навіть зафіксована організація близько двадцяти кластерів в різних галузях. Проте варто відзначити, що переважна більшість створених кластерів носить формальний характер і не надає його учасникам реальної

економічної переваги. Проте, зважаючи на зацікавленість підприємців кластерною формою бізнесу, а також враховуючи перспективу посилення євроінтеграційної співпраці, існує нагальна потреба в розвитку кластерної концепції вітчизняної економіки на основі використання досвіду країн світу [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку із постійним зростанням ролі кластерів у економіці окремих країн багато зарубіжних авторів досліджували процеси кластеризації, оцінювали доцільність створення та ефективність функціонування кластерів, зокрема Портер М., Кітелс К., Елзнер В., Дахмен Є., Штайнер Г., Бергман Е. та інші. Роль кластерів та їх сутність вивчали українські вчені: Дзядук Т.В., Оболенцева Л.В., Соколенко С.І. та інші. У працях переважної більшості науковців досліджувалися окремі конкретні проблеми функціонування кластерів у різних галузях економіки. У той же час вивчення та аналіз доступних джерел наукової літератури дає можливість стверджувати, що недостатня увага приділена питанням створення та підтримки кластерної інфраструктури. Недостатня кількість публікацій, в яких висвітлювались би результати вивчення та прогнозування існуючих та перспективних видів кластерних послуг, що сприяють більш ефективній співпраці компаній. В той же час, створення реально функціонуючої кластерної інфраструктури є передумовою успішної кооперації, що підвищує конкурентоспроможність компаній-учасниць, сприяє як їх власному, так і загальнодержавному інноваційному розвитку. У зв'язку із вищевикладеним, вивчення кращих практик країн ЄС, США та Азії у формуванні кластерної інфраструктури та розвитку кластерних послуг є важливим напрямом наукових досліджень, що має безперечне практичне значення.

Мета статті є вивчення та аналіз світового досвіду розвитку кластерної інфраструктури.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сучасних публікацій показав, що існує кілька десятків визначень поняття «кластер», незважаючи на відносно короткий період активного застосування економістами даного терміну.

Кластери - це групи компаній та інститутів, які розміщені спільно в специфічному географічному регіоні й пов'язані взаємозалежностями при забезпеченні відповідної групи продуктами (Кітелс К.).

Кластер - група фірм, які функціонально пов'язані як вертикально, так і горизонтально (Елзнер В.).

Кластер - ряд пов'язаних і взаємодоповнюючих фірм громадських, приватних і напівсуспільних дослідних інститутів та інститутів розвитку (Штайнер Г.).

Кластер - група комерційних підприємств і некомерційних організацій, для яких членство в групі є важливим елементом індивідуальної конкурентоспроможності кожного члена фірми (Бергман Е.).

Отже, кластер - це кооперація взаємодоповнюючих, пов'язаних між собою за їх територіальними ознаками підприємств. Кластеру властива наявність

активних каналів для ведення ділових операцій і переговорів. Місія представленої організації полягає в тому, щоб впровадити й сприяти поширенню концепції, яка стимулює формування і розвиток підприємств малого та середнього бізнесу. Працюючи в цьому напрямку, кластери розширюють співробітництво між фірмами та діловими об'єднаннями з метою збільшення можливостей підприємств малого та середнього бізнесу [3]. Такі концепції й способи їх впровадження повинні бути встановлені на рівні держави, тому що тільки в цьому випадку підприємства малого та середнього бізнесу можуть поліпшити економічну ситуацію в регіоні [4]. Основними цілями нових форм асоціацій бізнес - кластерів є:

- захист інтересів окремої галузі промисловості в регіонах;
- підвищення продуктивності підприємств шляхом спільної підприємницької діяльності;
- підвищення конкурентоспроможності підприємства шляхом спеціалізації виробництва продукції й формування ринкових сегментів-ніш.

Основними завданнями бізнес-кластеру є розробка, впровадження та підтримка програм стимулювання і розвитку підприємств малого та середнього бізнесу; проведення спільних заходів, які сприятимуть формуванню об'єднань інших форм спільної праці й кооперації між фірмами [2]. Слід зазначити і те, що важливою проблемою кластерів є формування прогресивного світогляду вітчизняного виробника, спрямованого на успіх, взаємовиручку й сумлінну співпрацю в об'єднанні. Досвід роботи в багатьох країнах показав, що процес утворення кластерів включає наступні аспекти:

1. Впровадження навчальної та технічної допомоги, яка дає змогу істотно збільшити кількість висококваліфікованих працівників, які могли б сприяти формуванню об'єднань та інших форм співробітництва й кооперації між фірмами.

2. Сприяння розширенню державної приватної ініціативи співпраці між окремими фірмами в напрямку:

- а) підтримки концепції об'єднання з боку місцевих, регіональних та національних торговельних і промислових асоціацій;
- б) впровадження місцевої та регіональної урядової політики та діяльності, яка буде сприяти утворенню підприємств й їх подальшого розвитку;
- в) підтримка спільних заходів між фірмами, пропонуючи технічну підтримку групам фірм, які готові до взаємовигідного співробітництва.

3. Створення інформаційного органу, який суттєво розширить і направить різноманітні ініціативи на підтримку співробітництва у бізнесі.

У цьому контексті є доцільним створення кластерів, які набули значного поширення на ринках високорозвинених країн, де панує жорстка конкуренція. Відомо, що кластер — це географічно сконцентровані за територіальною ознакою, схожі та взаємопов'язані між собою підприємства в певній сфері діяльності [5].

Кластеру властива наявність активно діючих каналів для ведення ділових операцій та переговорів. Керівництво кластеру з метою підвищення ефективності використання ресурсів розподіляє спеціальне обладнання, робочу силу й послуги. Кластери організовують виконання спільних намірів та виявляють небезпечні фактори для діяльності підприємств.

Місія кластерів полягає в тому, щоб запровадити й сприяти поширенню концепцій, які стимулюють формування та розвиток підприємств малого та середнього бізнесу. Працюючи у цьому напрямку, вона поширить співпрацю між фірмами та діловими об'єднаннями з метою збільшення можливостей малих та середніх підприємств для конкуренції на внутрішньому, а згодом і на світовому ринку. Такі концепції й способи їх впровадження повинні бути встановлені на рівні держави, щоб створити самопідтримуючий процес економічного розвитку. Лише практика організаційно-економічної підтримки підприємств малого та середнього бізнесу в регіоні може покращити економічну ситуацію в окремо взятій області [2].

Кластери, що базуються на спільній економічній основі, мають змогу використовувати капітал ефективніше та продуктивніше. Із ростом продуктивності підприємств у кластері перспективи отримати інвестиції капіталу із зовнішніх джерел розширюються.

Як свідчить досвід розвинутих індустріальних країн, зокрема США, Японії, Фінляндії, Німеччини, Великобританії, Франції, найбільш реальним механізмом успішного розвитку економіки країни є формування територіально-галузевих інтеграційних об'єднань особливого горизонтального типу – кластерів, які поєднують в собі не тільки юридичні, економічні і управлінські інститути, але й територіальні, екологічні, інноваційні, соціальні, технічні та фінансові аспекти. Кластери – це специфічна комбінація наукових, виробничих і комерційних структур, які на основі використання переваг коопераційної взаємодії сприяють формуванню і ефективному використанню реальних конкурентних переваг окремих підприємств, територій, галузей, національних економік в умовах глобалізації світових економічних процесів та посилення світового конкурентного протистояння [6].

У країнах Європейського Союзу основою кластера, як правило, є велике підприємство, що об'єднує довкола себе дрібні фірми. При цьому підприємство-лідер визначає стратегію розвитку усіх інших підприємств на тривалу перспективу. Діяльність більшості промислових кластерів США є зорієнтованою на експорт та акумулює підприємства, які знаходяться, як правило, у межах одного регіону та спільно використовують його потенціал. В той же час азійська модель формування промислових кластерів у країнах, що розвиваються, ґрунтується на взаємодії малих і середніх підприємств, що формують ядро кластера. Найгнучкішими є інтегральні об'єднання промислових підприємств Італії, які об'єднують на партнерських засадах малі,

середні та великі компанії. На думку фахівців, саме такі об'єднання є найприйнятнішими для країн, які перебувають на перехідному етапі розвитку економіки. Цікавим щодо запровадження кластерного підходу до розвитку промислового потенціалу є досвід Австрії, де на першому етапі провели моніторинг економічного розвитку регіонів та визначили їх патентні можливості, а на другому етапі почали створювати кластери за інноваційним підходом, що в результаті дало змогу створити в країні інноваційну економіку. Проте жодна з моделей не може бути запроваджена в Україні без проведення відповідної модифікації до умов національної економіки, здійснення відповідних інституційних заходів [7].

Важливою передумовою існування та інноваційного розвитку кластерів у вищезазначених країнах та регіонах є надання кластерних послуг. Вони надаються кластерними організаціями учасникам і є дієвими засобами впливу на ефективність функціонування кластерних мереж. З одного боку керівники компаній, що входять в кластери, розуміють, що інновації найчастіше з'являються за умови спільних зусиль різних галузей, з іншого боку є усвідомлення, що існує ряд перешкод у міжгалузевій співпраці. В розвинених країнах розроблена та успішно функціонує система інструментів та послуг, які можуть використовуватися кластерними організаціями для сприяння міжгалузевій співпраці [8].

В країнах ЄС, США та Азії звичною практикою є проведення семінарів, круглих столів, видання інформаційних бюлетенів, формуванню банку даних тощо. В той же час експерти багатьох країн усвідомлюють що існуючих заходів не достатньо для підтримки конкурентоспроможності підприємств, що працюють в нових галузях. Особливістю таких галузей є те, що інновації виникають в нових ланцюгах доданої цінності за рахунок трансформації промислових процесів і генерування нових бізнес-моделей. Це спонукає кластерні служби бути більш підготовленими для належного обслуговування таких динамічних бізнес-середовищ [8].

Надання послуг є важливим інструментом кластерних організацій, що значно полегшує взаємодії між учасниками кластеру. Такі важелі впливу дозволяють кластерним службам координувати діяльність певних компаній, науково-дослідних інститутів та інших зацікавлених сторін кластера.

В експертному середовищі загальновизнаною є відсутність прямої залежності між інтенсивністю надання послуг кластерними організаціями та ефективністю діяльності кластера. Кінцевий результат залежить не тільки від кількості послуг, а насамперед від їх якості з погляду відповідності потребам учасників. В даному контексті важливим є усвідомлення того, що не може існувати типових рішень, оскільки такі послуги орієнтовані на практичні потреби, а, отже, значною мірою залежать від специфіки діяльності її учасників.

У зв'язку з цим кластерні служби систематично моніторять технологічні та бізнес-тенденції в промислових секторах, що мають значення для того чи іншого кластера. Такий підхід дозволяє пропонувати нові можливості для кластера, подальший розвиток яких може активізувати його потенціал. Таким чином, сучасні кластерні служби повинні визначати можливості, мобілізувати ресурси і, як результат, створювати вартість за рахунок послуг. Успішні кластерні служби постійно комунікують з учасниками кластера, що дає їм можливість виявляти потреби щодо подальшого обслуговування.

Оскільки інновації найчастіше з'являються на межі різних галузей промисловості, важливим є стимулювання міжгалузевого співробітництва. Кластерні служби є найбільш адекватними організаційними формами для підтримки такого співробітництва, оскільки вони представляють інтереси компаній, груп підприємств та інших суб'єктів різних напрямів діяльності.

В багатьох країнах сформований і постійно розширяється банк послуг, які використовуються кластерними організаціями з метою сприяння міжгалузевому співробітництву.

Висновки. Вітчизняна економіка останніх років продовжувала залишатися переважно малоефективною, що значною мірою сприяло збільшенню господарських та соціальних проблем, зростанню диференціації в рівнях соціально-економічного розвитку регіонів. Існуючі проблеми максимально загострились після повномасштабного військового вторгнення росії. Така ситуація вимагає пошуку та впровадження нових підходів до ведення бізнесу. Впровадження кластерного підходу є одним із можливих рішень. Кластерне ведення господарської діяльності буде сприяти стабілізації та подальшому розвитку економіки України, як в цілому, так і окремих її галузей та регіонів, що в свою чергу є важливою складовою військових успіхів та післявоєнного відновлення. На жаль, більшість кластерів, які в останні роки були створені в Україні, не дали очікуваного результату. Однією з причин такої ситуації є недостатнє вивчення кращого світового досвіду, особливо стосовно впровадження кластерних послуг, як важливого чинника ефективного функціонування кластерних мереж. Надання таких послуг кластерними організаціями є важливим інструментом, що значно полегшує взаємодію між окремими учасниками об'єднання, координує діяльність певних компаній, науково-дослідних інститутів та інших зацікавлених сторін кластера. Крім того, кластерні служби систематично моніторять технологічні та бізнес-тенденції в промислових секторах, які мають значення для того чи іншого кластера. Такий підхід дозволяє пропонувати нові можливості, подальший розвиток яких може активізувати його потенціал. Таким чином, сучасні кластерні служби визначають можливості, мобілізують ресурси і, як результат, створюють вартість за рахунок послуг.

Подальші дослідження світового досвіду формування кластерної інфраструктури можуть бути продовжені в контексті можливостей його впровадження в українську практику.

Література:

1. Економіка війни та повоєнний економічний розвиток України: проблеми, пріоритети, завдання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=ekonomika-vijny-ta-povojennyj-ekonomichnyj-rozvytok-ukrajiny-problemy-priorytety-zavdannja>.
2. Ковалевская О.С. Характеристика регионального кластера как сложной системы / О.С. Ковалевская // Економіка промисловості. – 2008. – № 3 (42). – С. 70-74.
3. Єрмакова О.А. Економічна ефективність функціонування кластерів: оцінювання та аналіз впливу на конкурентоспроможність регіону / О.А. Єрмакова // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – №1. – С.174-180.
4. Шконда В.В., Кальянов А.В. Особливості функціонування кластерів на рівні регіону / В.В. Шконда, А.В. Кальянов // Наукові праці МАУП. – 2014. – вип. 2(41). – С. 128-132.
5. Левченко А.О., Царенко І.О. Зарубіжний досвід функціонування кластерних утворень та шляхи його використання в Україні / А.О. Левченко, І.О. Царенко // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2017. – Вип. 31. – С. 71-79.
6. Андрусів У.Я. Кластеризація як інноваційна технологія розвитку соціально-економічних систем / У.Я. Андрусів // Збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції «Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи» (22 квітня 2021 року). – Київ : НТУУ «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського, 2021 – С. 202-203.
7. Станасюк Н.С. Формування промислових кластерів як перспективний напрям розвитку промислового потенціалу / Н.С. Станасюк // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – 2016. – № 851. – С. 110-117.
8. Паливода О.М. Підходи до формування кластерної інфраструктури в країнах Європейського Союзу / О.М. Паливода // Водний транспорт. – 2016. – Вип. 2. – С.109-114.

References:

1. Ekonomika vijni ta povoenij ekonomichnij rozvitok Ukraïni: problemi, prioriteti, zavdannja. [The economy of war and postwar economic development of Ukraine: problems, priorities, objectives]. [www.prostir.ua](https://www.prostir.ua/?news=ekonomika-vijny-ta-povojennyj-ekonomichnyj-rozvytok-ukrajiny-problemy-priorytety-zavdannja) Retrieved from <https://www.prostir.ua/?news=ekonomika-vijny-ta-povojennyj-ekonomichnyj-rozvytok-ukrajiny-problemy-priorytety-zavdannja> [in Ukrainian].
2. Kovalevskaia, O.S. (2008). Harakteristika regional'nogo klastera kak slozhnoj sistemy [Characteristics of a regional cluster as a complex system]. *Ekonomika promislovosti - Economics of Industry*, 3 (42), 70-74 [in Ukrainian].
3. Ermakova, O.A. (2012). Ekonomichna efektyvnist' funkcionuvannja klasteriv: ocynjuvannja ta analiz vplivu na konkurentospromozhnist' regionu [Economic efficiency of cluster functioning: evaluation and analysis of the impact on the competitiveness of the region]. *Aktual'ni problemi ekonomiki - Actual problems of economy*, 1, 174-180 [in Ukrainian].
4. Shkonda, V.V., Kal'janov, A.V. (2014). Osoblivosti funkcionuvannja klasteriv na rivni regionu [Peculiarities of cluster functioning at the regional level]. *Naukovi praci MAUP - Scientific works of IAPM*, 2(41), 128-132 [in Ukrainian].
5. Levchenko, A.O., Careno, I.O. (2017). Zarubizhnij dosvid funkcionuvannja klasternih utvoren' ta shljahi jogo vikoristannja v Ukraïni [Foreign experience of cluster formation functioning and ways of its use in Ukraine]. *Naukovi praci Kirovograds'kogo nacional'nogo tehničnogo universitetu. Ekonomichni nauki - Scientific works of Kirovograd National Technical University. Economic sciences*, 31, 71-79 [in Ukrainian].
6. Andrusiv, U.Ja. (2021). Klasterizacija jak innovacijna tehnologija rozvitku social'no-ekonomichnih sistem [Clustering as an innovative technology for the development of socio-



economic systems]. *Proceedings from 2: II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Biznes, innovacii, menedzhment: problemi ta perspektivi» – The Second International Scientific and Practical Conference « Business, innovation, management: problems and prospects».* (pp. 202-203 Kii'v : NTUU «Kiivs'kij politehnicnij institut im. Igorja Sikors'kogo [in Ukrainian].

7. Stanasjuk, N.S. (2016). Formuvannja promislovih klasteriv jak perspektivnij naprjam rozvitku promislovogo potencialu [Formation of industrial clusters as a promising direction for the development of industrial potential]. *Visnik Nacional'nogo universitetu "L'vivs'ka politehnika". Menedzhment ta pidpriemnictvo v Ukraïni: etapi stanovlennja i problemi rozvitku - Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Management and entrepreneurship in Ukraine: stages of formation and problems of development*, 851, 110-117 [in Ukrainian].

8. Palivoda, O.M. (2016). Pidhodi do formuvannja klasternoï infrastrukturi v kraïnah Ėvropejs'kogo Sojuzu [Approaches to the formation of cluster infrastructure in the countries of the European Union]. *Vodnij transport - Water transport*, 2, 109-114 [in Ukrainian].

УДК 330.1

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-23-31](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-23-31)

Дудченко Андрій Васильович здобувач ступеню доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка», ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014, тел.: (096) 650-24-74, <https://orcid.org/0000-0001-6026-7389>

Прокопенко Ілля Русланович здобувач ступеню доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка», ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014, тел.: (095) 084-77-69, <https://orcid.org/0000-0002-7424-111X>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. Конкурентоспроможність завжди була у фокусі дослідників, оскільки ця категорія є достатньо багатогранною та дискусійною. Дослідження категорії "конкурентоспроможність" та її зв'язку з іншими економічними категоріями має велике значення при реформуванні економіки України у напрямку створення повноцінного конкурентного середовища і розвитку конкурентних відносин. Сутність конкуренції заснована на усуненні конкурентів, що працюють в одній галузі, та ідентифікації і захоплення своїх споживачів шляхом активізації власних конкурентних переваг. У статті визначені основні елементи ефективної конкуренції в торгівлі: компетентні покупці, здатні оцінити товар конкурентів, свобода приватних осіб і підприємств торгівлі, доступ до необхідних засобів виробництва, клімат незалежності та конкурентні стратегії. Визначені основні підходи до поняття конкурентоспроможності, які враховують різні складові поняття. Подано узагальнення теоретичних підходів до поняття конкурентоспроможності та авторське визначення конкурентоспроможності торговельних підприємств, яке акцентує конкурентні переваги не лише на ресурсному та фінансовому потенціалі торговельного підприємства, а на знаннях, вміннях, професійних та особистих компетенціях працівників. Запропоновано досліджувати конкурентоспроможність на оперативному, тактичному і стратегічному рівнях. Виокремлені частинні ознаки конкурентоспроможності: рентабельність виробництва, цінова еластичність попиту та частка ринку. Окреслені характерні риси конкурентоспроможності торговельних підприємств: порівняльний характер і часовий характер чи динамічність. Визначені на підґрунті попередніх

досліджень основні та розвинені чинники конкурентоспроможності, які мають певні особливості впливу в торгівлі.

Ключові слова: конкурентоспроможність, торгівля, торговельне підприємство, чинники конкурентоспроможності.

Dudchenko Andriy Vasyliovych Candidate of the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 051 "Economics", University of Ukoopspilka "Poltava University of Economics and Trade", Kovalya St., 3, Poltava, 36014, tel. : (096) 650-24-74, <https://orcid.org/0000-0001-6026-7389220>

Prokopenko Illia Ruslanovych Candidate of the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 051 "Economics", University of Ukoopspilka "Poltava University of Economics and Trade", Kovalya St., 3, Poltava, 36014, tel.: (095) 084-77-69, <https://orcid.org/0000-0002-7424-111X>

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF TRADE ENTERPRISES COMPETITIVENESS

Abstract. Competitiveness has always been the focus of researchers, as this category is quite multifaceted and debatable. The study of the category "competitiveness" and its relationship with other economic categories is of great importance in reforming the economy of Ukraine in the direction of creating a full-fledged competitive environment and the development of competitive relations. The essence of competition is based on the elimination of competitors operating in the same industry, and the identification and capture of their customers by enhancing their own competitive advantages. The article identifies the main elements of effective competition in trade: competent buyers who are able to evaluate the goods of competitors, freedom of individuals and trade, access to the necessary means of production, climate of independence and competitive strategies. The generalization of theoretical approaches to the concept of competitiveness and the author's definition of competitiveness of commercial enterprises, which emphasizes competitive advantages not only on the resource and financial potential of commercial enterprises, but on knowledge, skills, professional and personal competencies of employees. It is proposed to study competitiveness at the operational, tactical and strategic levels. Selected partial signs of competitiveness: profitability of production, price elasticity of demand and market share. It is proposed to study competitiveness at the operational, tactical and strategic levels. Selected partial signs of competitiveness: profitability of production, price elasticity of demand and market share. The characteristic features of the competitiveness of commercial enterprises are outlined: comparative nature and temporal nature or dynamism. Based on

previous research, the main and developed factors of competitiveness, which have certain features of influence in trade, have been identified.

Keywords. competitiveness, trade, trade enterprise, factors of competitiveness.

Постановка проблеми. Торгівля є важливою сферою функціонування національної економіки, а забезпечення конкурентоспроможності торговельних підприємств сприяє підвищенню якості життя населення. У таких умовах дослідження сутності, складових, характерних рис, чинників конкурентоспроможності торговельних підприємств набуває актуальності та значущості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив чинників на підвищення конкурентоспроможності працівників досліджували у своїх наукових доробках Д. Богиня, О. Грішнова, А. Колот, Т. Костишина, Е. Лібанова, Л. Лісогор, М. Ніколайчук, В. Нижник, М. Семикіна, О. Смірнов, І. Петрова, О. Цимбал, Л. Шаульська та інші.

Мета статті – дослідження теоретичних підходів до категорії конкурентоспроможності та дослідження чинників конкурентоспроможності торговельних підприємств.

Виклад основного матеріалу. Розвиток наукової думки впродовж періоду існування економічних відносини сприяв накопиченню суттєвого досвіду, що трансформувався у наукові підходи до основних економічних категорій. Дуже часто вони відрізняються за своєю сутністю в залежності від етапу розвитку, країни, економічної системи тощо. На основі критичного аналізу існуючих поглядів щодо базових дефініцій теорії менеджменту підприємств, розглядається конкуренція як ключова детермінанта в забезпеченні розвитку підприємства, що передбачає взаємодію його внутрішнього та зовнішнього середовища. Саме конкуренція, як основний драйвер розвитку економіки, стимулює рівень попиту, даючи можливість досягти необхідних результатів та є рушійною силою науково-технічного прогресу, через впровадження інновацій та забезпечує зростання продуктивності праці. Сутність конкуренції заснована на усуненні конкурентів, що працюють в одній галузі, та ідентифікації і захоплення своїх споживачів шляхом активізації власних конкурентних переваг. Традиційно, конкуренція на окремих ринках виражається в чотирьох базових моделях – досконала, олігополістична, монополістична конкуренція чи чиста монополія [1].

У сучасній науці виокремлюють чотири елементи, необхідні для ефективної конкуренції (рис. 1).



Рис. 1. Елементи ефективної конкуренції в торгівлі у сучасних умовах

Враховуючи ці елементи, фактичні умови конкуренції залежать від організації ринку разом з конкурентною поведінкою суперників, і головним чином від конкурентної поведінки того, що постачається.

Разом із вченим В.М. Горбатовим ми виокремлюємо такі підходи до визначення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання:

визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства ототожнюють з конкурентоспроможністю продукції;

визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства розглядають через конкурентні переваги підприємств;

визначення, в яких конкурентоспроможності підприємства розглядають як здатність вести конкурентну боротьбу;

визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства розглядають як потенціал підприємства;

визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства ототожнюють з ефективністю виробничо-господарської діяльності; визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства розглядають з точок зору різних підходів одночасно (рис. 2).

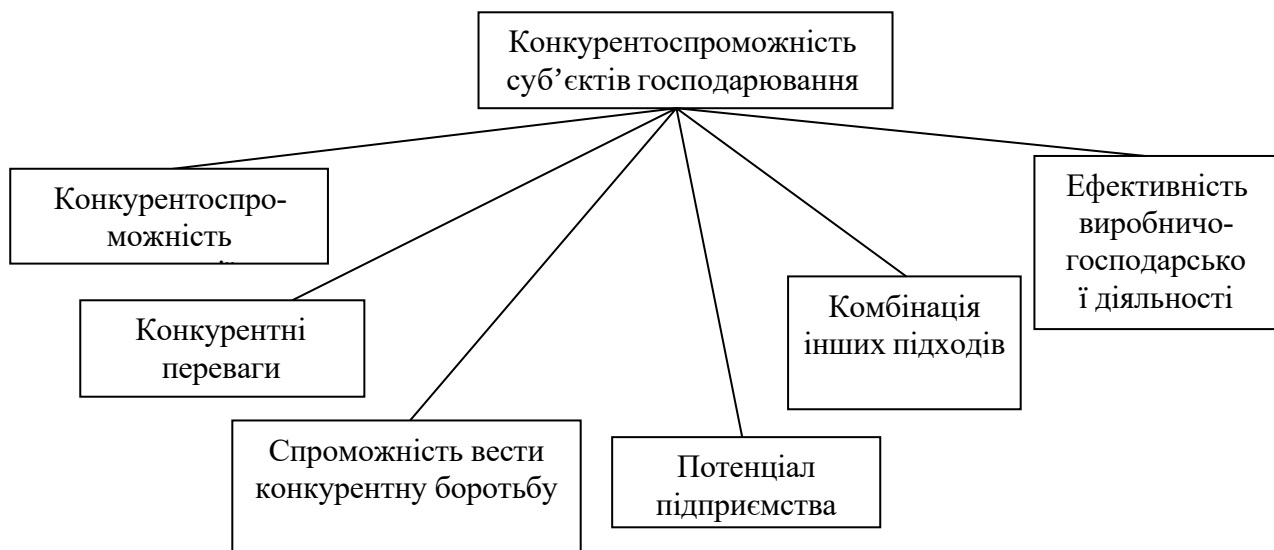


Рис. 2. Схема основних підходів до визначення поняття «конкурентоспроможності» суб'єктів господарювання [2, с. 284]

Шершньова З.Є., Оборська С.В. визначають конкурентоспроможність підприємства як рівень його компетенції відносно інших підприємств-конкурентів у нагромадженні та використанні виробничого потенціалу певної спрямованості, а також його окремих складових: технології, ресурсів, менеджменту (особливо стратегічного поточного планування), навичок і знань персоналу тощо, що знаходить вираження в таких результуючих показниках, як якість продукції, прибутковість, продуктивність тощо.

Конкурентоспроможність продукції – ступінь її відповідності на певний момент вимогам цільових груп споживачів або обраного ринку за найважливішими характеристиками: технічними, економічними, екологічними тощо» [3, с. 59].

Беленький П.Ю. визначає конкурентоспроможність підприємства як здатність забезпечувати високий рівень життя населення і можливість реалізувати наявний у регіоні економічний потенціал (фінансовий, виробничий, трудовий, інноваційний, ресурсно-сировинний тощо) [4], що дає можливість трактувати конкурентоспроможність підприємств, враховуючи людський ресурс.

Важливим у визначенні конкурентоспроможності Тарнавської В.П. є також акцент на трудовому потенціалі працівників, їх компетенцій: здатність у реальному масштабі та у перспективі формувати і використовувати систему знань, умінь і навичок спільного зі споживачем творення принадливого для нього продукту, випереджаючи за часом теперішніх і можливих конкурентів [5].

На підґрунті вищевизначеного, можна трактувати конкурентоспроможність торговельних підприємств, як здатність

випереджувати конкурентів на основі частки на ринку, прибутковості діяльності, якості продукції та послуг, трудового та особистісного потенціалу працівників.

Реутов В.Є. виділяє три рівні дослідження конкурентоспроможності: оперативний, тактичний і стратегічний. Він вважає, що на оперативному рівні у якості показника конкурентоздатності слід розглядати інтегральну оцінку конкурентоспроможності продукції як деяку середню зважену величину (середню геометричну, середню арифметичну тощо) із показників ефективності окремих видів продукції, що виробляються на підприємстві. На тактичному рівні конкурентоспроможність підприємства забезпечується його загальногосподарським станом і характеризується комплексним показником цього стану. На стратегічному рівні конкурентоздатність підприємства характеризується інвестиційною привабливістю, критерієм якої є зростання вартості бізнесу [6, с. 65-66].

Отже, можна говорити, принаймні, про три частинні ознаки конкурентоздатності підприємства (рис. 3).

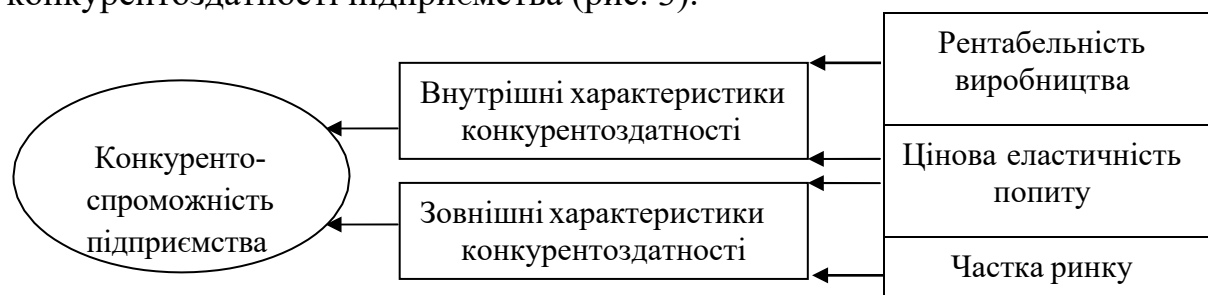


Рис. 3. Структура поняття конкурентоспроможності підприємства [7]

Причому вказані ознаки треба розглядати й використовувати не ізольовано, а комплексно, в системі. В протилежному випадку, кожна окрема з них може надати викривлене уявлення про рівень економічного поняття, що досліджується.

Характерними рисами конкурентоспроможності торговельного підприємства слід визначити:

- порівняльний характер (конкурентоспроможність можливо оцінити шляхом порівняння найбільш суттєвих показників діяльності конкретного об'єкта з іншим);
- часовий характер (динамічність).

Чинники, які визначають конкурентоспроможність торговельного підприємства на споживчому ринку:

- 1) якість задоволення споживчого попиту;
- 2) ресурсний потенціал;
- 3) ефективність функціонування господарської системи (узагальнюючі показники ефективності → рентабельність капіталу, рентабельність обороту,

тривалість операційного та фінансового циклів, фінансова стійкість, платоспроможність та ліквідність).

М. Портер усі чинники конкурентоспроможності підприємства пропонує поділити на декілька типів: основні і розвинені. Основні чинники – це природні ресурси, кліматичні умови, географічне положення країни, некваліфікована і напівкваліфікована робоча сила, дебетний капітал. Розвинені чинники – сучасна інфраструктура обміну інформацією, висококваліфіковані кадри (фахівці з вищою освітою, фахівці в області ЕОМ і ПК) і дослідницькі відділи університетів, що займаються складними, високотехнологічними дисциплінами [8].

Основні чинники існують об'єктивно або для їх створення потрібні незначні державні і приватні інвестиції. Створювана ними конкурентна перевага нестійка, а прибуток від використання – низький. Особливе значення вони мають для добувних галузей, галузей, пов'язаних з сільським і лісовим господарством, а також галузей, які застосовують в основному стандартизовану технологію і малокваліфіковану робочу силу. Набагато більше значення для конкурентоспроможності мають розвинені чинники. Для їх розвитку необхідні значні, часто тривалі за часом вкладення капіталу і людських ресурсів. Крім того, необхідною умовою самого створення розвинених чинників є використання висококваліфікованих кадрів і сучасних технологій. Особливістю розвинених чинників є те, що, як правило, їх важко придбати на світовому ринку. В той же час вони є неодмінною умовою інноваційної діяльності підприємства. Конкурентоспроможність підприємств багатьох країн світу безпосередньо пов'язані зі значною науковою базою і наявністю висококваліфікованих фахівців. Розвинені чинники часто будують на базі основних чинників, тобто основні чинники, не будучи надійним джерелом конкурентної переваги, в той же час можуть бути досить якісними, щоб дозволити на їх базі створити споріднені розвинені чинники.

На підприємствах торгівлі розвинені чинники можна характеризувати наявністю програмного забезпечення в обліку товарів, логістики, бухгалтерській звітності. В умовах цифрової економіки та сучасних викликів, спричинених пандемією Covid-19, все більшими конкурентними перевагами стають фахівці торгівлі, які мають знання і вміння ефективних продажів в Інтернет-магазинах.

Іншим принципом класифікації чинників є ступінь їх спеціалізації. Відповідно до цього всі чинники діляться на спільні і спеціалізовані. Спільні чинники, до яких Портер М. відносить систему автомобільних доріг, дебетний капітал, персонал з вищою освітою, можуть бути використані в широкому спектрі галузей. Спеціалізовані чинники – це вузькоспеціалізований персонал, специфічна інфраструктура, бази даних в певних сферах знання, а також інші чинники, які застосовуються в одній або в обмеженій кількості галузей.

Висновки. Отже, забезпечення конкурентоспроможності підприємств вимагає дослідження її сутності, змісту та чинників впливу, тому запропоноване нами трактування конкурентоспроможності торговельних підприємств, як здатності випереджувати конкурентів на основі частки на ринку, прибутковості діяльності, якості продукції та послуг, трудового та особистісного потенціалу працівників сприяє розвитку наукової думки в сфері менеджменту. Розглянуті підходи, характеристики, риси, чинники конкурентоспроможності дозволяють продовжувати пошук резервів та напрямів підвищення конкурентоспроможності торговельних підприємств у сучасних умовах господарювання.

Література:

1. Вовчок С.В. Теоретичні засади конкурентного розвитку підприємств. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». 2014. №12. С.123-130
2. Горбатов В. М. Конкурентоспособность и циклы развития интегрированных структур бизнеса : монография. Харьков : ИД «ИНЖЭК», 2006. 592 с.
3. Шершньова З. Є., Оборська С. В. Стратегічне управління: навч. посібник. К.: КНЕУ, 1999. 384 с.
4. Беленький П.Ю. Організаційно-економічний механізм посилення конкурентоспроможності регіону (методологічні рекомендації). Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2006. 39 с.
5. Тарнавська Н. П. Управління конкурентоспроможністю підприємств: теорія, методологія, практика. Тернопіль : Економічна думка, 2008. 570 с.
6. Реутов В. Є. Конкурентоздатність підприємства: критерії, показники і методики оцінювання. Економіка та держава. 2006. № 5. С. 65-67.
7. Конкурентоспроможність підприємства: оцінка рівня та напрями підвищення : [монографія / за заг. ред. О. Г. Янкового]. Одеса : Атлант, 2013. 470 с.

References:

1. Vovchok S.V. (2014). Teoretychni zasady konkurentnoho rozvytku pidpriemstv. [Theoretical principles of competitive development of enterprises] . Visnyk Sumskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu. Serii «Ekonomika i menedzhment». 12, 123-130 [in Ukrainian].
2. Horbatov V. M. (2006). Konkurentosposobnost' y tsykly razvytiia intehrirovannykh struktur biznesa : monografiia. [Competitiveness and development cycles of integrated business structures: a monograph]. Kharkov : ID «YNZhEK». [in russian].
3. Shershnova Z. Ye., & Oborska S. V. (1999). Stratehichne upravlinnia: navch. posibnyk. [Strategic management: textbook] K.: KNEU [in Ukrainian].
4. Bielienkyi P.Iu. (2006). Orhanizatsiino-ekonomichnyi mekhanizm posylennia konkurentospromozhnosti rehionu (metodolohichni rekomendatsii). [Organizational and economic mechanism for strengthening the competitiveness of the region (methodological recommendations)]. Lviv : Instytut rehionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy [in Ukrainian].
5. Tarnavska N. P. (2008). Upravlinnia konkurentospromozhnistiu pidpriemstv : teoriia, metodolohiia, praktyka. [Enterprise competitiveness management: theory, methodology, practice]. Ternopil : Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

6. Reutov V. Ye. (2006). Konkurentozdatnist pidpriemstva: kryterii, pokaznyky i metodyky otsiniuvannia. [Competitiveness of the enterprise: criteria, indicators and methods of evaluation]. *Ekonomika ta derzhava*. 5, 65-67 [in Ukrainian].

7. Yankovyj O.H. (2013). Konkurentospromozhnist pidpriemstva: otsinka rivnia ta napriamy pidvyshchennia : monohrafiia. [Competitiveness of the enterprise: assessment of the level and directions of increase: monograph]. Odesa : Atlant [in Ukrainian].

УДК 338.1:004

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-32-45](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-32-45)

Капустян Володимир Омелянович доктор фізико-математичних наук, науковий керівник кафедри економічної кібернетики, Національний технічний університет України, "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", проспект Перемоги, 37, м. Київ, 03056, <https://orcid.org/0000-0002-1987-5953>

Кравчук Валерій Васильович аспірант кафедри економічної кібернетики, Національний технічний університет України, "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", проспект Перемоги, 37, м. Київ, 03056, <https://orcid.org/0000-0001-6718-5191>

ІТ-ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Військова агресія Росії проти України триває вже більше 3-х місяців, підриваючи українську економіку і руйнуючи життя людей. Україна чинить запеклий опір, використовуючи для цього усі наявні ресурси. За цей час на воєнні рейки довелося встати не лише оборонній промисловості, а й усім секторам економіки, зокрема ІТ. У порівнянні з іншими галузями ІТ-індустрія зазнала чи не найменших втрат і продовжує ефективно працювати, залишаючись однією з небагатьох галузей, які здатні фінансово підтримати економіку під час війни. Не зважаючи на більш ніж 40% падіння економіки, ІТ-галузь продовжує захищати державу, виконуючи експортні контракти, платячи податки та заробітну плату, наповнювати бюджет валютою, борючись з ворогом у кіберпросторі, надаючи соціальну підтримку населенню тощо. Українці вірять в свою перемогу і сподіваються, що Україна стане активним гравцем на світовій арені, тому вже зараз необхідно формувати бачення розвитку ключових сфер національної економіки, однією з яких повинна стати ІТ-сфера.

В даній роботі досліджено стан ІТ-галузі економіки України до початку війни та довоєнні прогнози щодо її зростання. Проаналізовано, яким чином галузь змогла вистояти у перші найскладніші часи вторгнення та адаптуватись до роботи у воєнний час. Приведено приклади участі держави у збереженні критично важливої інфраструктури. Описано ситуацію, яка склалася на ринку праці в ІТ після трьох місяців війни. Виявлено значне скорочення кількості вакансій та різке збільшення кількості претендентів на ці вакансії. Представлено, яким чином світова спільнота допомагає українським

ІТ-фахівцям у наданні роботи за кордоном. Висвітлено складну ситуацію, яка склалась на валютному ринку країни внаслідок введення обмежень на валютні операції. Запропоновано прийняти рішення на рівні держави про часткове зняття обмеження на перетинання українського кордону ключовим фахівцями. Наголошено на необхідності якнайшвидшої відмови від російських ІТ-продуктів та переходу на альтернативні програмні рішення. Досліджено поточний стан справ у ІТ-галузі. Виявлено чинники, які здатні допомогти галузі повноцінно відновити свою роботу. Описано основні ризики для галузі. Досліджено перспективи відновлення галузі у повоєнний період.

Ключові слова: ІТ-галузь, інформаційні технології, війна, ризики, перспективи розвитку.

Kapustyan Volodymyr Omelyanovych Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Scientific adviser of the Department of Economic Cybernetics, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Peremohy Ave., 37, Kyiv, 03056, <https://orcid.org/0000-0002-1987-5953>

Kravchuk Valerii Vasilyevich Postgraduate student of the Department of Economic Cybernetics, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Peremohy Ave., 37, Kyiv, 03056, <https://orcid.org/0000-0001-6718-5191>

IT INDUSTRY OF UKRAINE UNDER WAR CONDITIONS: PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract. Russia's military aggression against Ukraine has been going on for more than three months, undermining the Ukrainian economy and destroying people's lives. Ukraine is fiercely resisting, using all available resources. During this time, not only the defense industry, but all sectors of the economy, including IT, had to stand on the military rails. Compared to other industries, the IT industry has suffered almost the least losses and continues to operate effectively, remaining one of the few industries that can financially support the economy during the war. Despite more than 40% of the economic downturn, the IT industry continues to protect the state by fulfilling export contracts, paying taxes and wages, filling the budget with currency, fighting the enemy in cyberspace, providing social support to the population and more. Ukrainians believe in their victory and hope that Ukraine will become an active player on the world stage, so it is already necessary to form a vision of the development of key areas of the national economy, one of which should be the IT sector.

This paper examines the state of the IT sector of Ukraine's economy before the war and pre-war forecasts for its growth. It is analyzed how the industry was able to

withstand the first difficult times of the invasion and adapt to work in wartime. Examples of state participation in the preservation of critical infrastructure are given. Describes the situation in the labor market in IT after three months of war. There was a significant reduction in the number of vacancies and a sharp increase in the number of applicants for these vacancies. It presents how the world community helps Ukrainian IT professionals to provide work abroad. The difficult situation in the foreign exchange market of the country due to the introduction of restrictions on foreign exchange transactions is highlighted. It is proposed to make a decision at the state level on the partial lifting of restrictions on crossing the Ukrainian border by key specialists. The need to abandon Russian IT products as soon as possible and switch to alternative software solutions was stressed. The current state of affairs in the IT industry is studied. Factors that can help the industry to fully resume its work have been identified. The main risks for the industry are described. Prospects for the recovery of the industry in the postwar period are studied..

Keywords: IT industry, information technology, war, risks, development prospects

Постановка проблеми. Широкомасштабна війна, яку розпочала росія проти України 24 лютого 2022 року, завдала і продовжує завдавати величезних збитків, підриваючи українську промисловість, руйнуючи інфраструктуру та різко зменшуючи кількість населення. За прогнозами Світового банку [1], на тлі цієї війни ВВП України скоротиться приблизно на 45% цього року, а інфляція сягне близько 20%. Вторгнення росії в Україну завдало збитків не лише нашій країні, а й серйозно порушило світову економіку: глобальне зростання може впасти до 2,1% у 2022 році та 1,5% у 2023 році (для порівняння - 5,7% зростання у 2021 році і початковий прогноз 4,1% на 2022 рік). Американська фінансова корпорація Morgan Stanley прогнозує, що глобальне економічне зростання цього року складе менше половини зростання 2021 року через ризики, пов'язані з російсько-українським конфліктом та сплеском COVID-19 у Китаї, навіть незважаючи на те, що центральні банки посилюють грошово-кредитну політику, щоб контролювати рекордно високу інфляцію [2]. За оцінками Kyiv School of Economics (KSE), станом на початок травня 2022 року загальна сума прямих задокументованих збитків інфраструктури України складає понад \$94 млрд, а загальні втрати економіки, понесені в ході війни, складають \$564-600 млрд [3]. Відповідно до звіту ЄБРР, опублікованого в травні 2022 року, ВВП України зменшиться майже на 30% у поточному році. За оцінками, від 30 до 50 відсотків підприємств повністю припинили свою діяльність, внаслідок чого близько половини всіх працівників втратили роботу та дохід. Приблизно 10 відсотків довоєнного населення залишили Україну, а ще 15 відсотків стали переміщеними особами усередині країни [4].

У цих складних умовах стабільність економіки України є вкрай важливим питанням. Саме ІТ-галузь, як одна з галузей, що найменше постраждала в

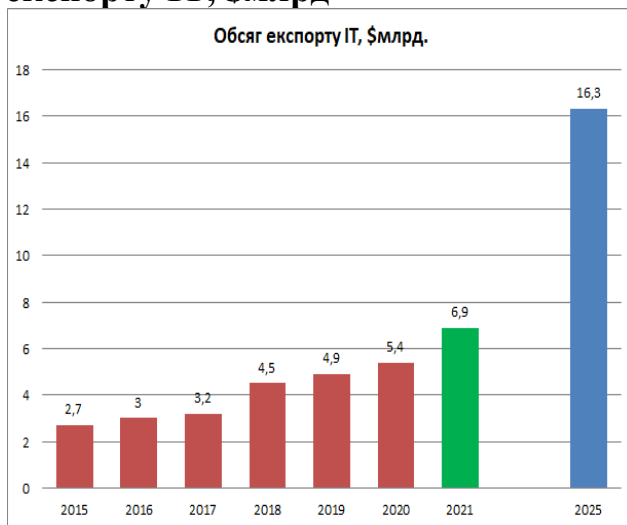
результаті цієї війни, повинна стати одним з найбільших і найнадійніших джерел наповнення бюджету держави. До початку війни галузь демонструвала стабільне зростання та збільшення обсягів. Цьому сприяла відчутна стабілізація в соціальному і політичному житті країни, лібералізація законодавчої та нормативно-правової бази, постійне збільшення високоякісних ІТ-фахівців, підвищення довіри до України як надійного партнера від іноземних замовників та міжнародних партнерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Темою дослідження особливостей функціонування ІТ-галузі впродовж всього періоду займаються як індивідуальні науковці та експерти, так і великі галузеві, рейтингові та медійні організації. Масштабні дослідження ринку ІТ проводили асоціація “ІТ Ukraine”, Kharkiv IT Cluster, Kyiv IT Cluster, Офіс ефективного регулювання (BRDO) та ін. Також слід пам'ятати про велику кількість рейтингових організацій, які в своїй роботі часто приділяли увагу дослідженням галузі інформаційних технологій, та її основним фінансово-економічним показникам.

Мета дослідження. Дослідити загальний стан та особливості функціонування ІТ-галузі в умовах війни. Проаналізувати чинники, які здатні вплинути на роботу галузі. Виявити її сильні та слабкі сторони, перспективи та загрози діяльності.

Виклад основного матеріалу. У 2021 році, за оцінками Національного Банку України, економіка України в цілому зросла на 3% завдяки сталому споживчому попиту, збільшенню інвестицій та рекордному врожаю. Очікувалось, що у 2022 році високі ціни на енергоносії, геополітична напруженість разом із наслідками дефіциту окремих виробничих компонентів у світі обмежуватимуть відновлення економіки (+3.4%). Бачилось, що надалі реальний ВВП зростатиме на рівні близько 4% на рік на тлі зростання світової економіки та все ще сприятливих умов торгівлі [5].

Графік 1. Обсяг експорту ІТ, \$млрд



Джерело: дані державних установ України та оцінки аналітиків

За даними НБУ, експорт ІТ-послуг у 2021 році склав більше \$6.9 млрд, збільшивши обсяг на 38% у порівнянні з минулим роком (2020 рік - \$5 млрд). Комп'ютерні послуги становили більше ніж 37% усіх експортних послуг України, причому експорт ІТ-послуг зростає швидше за експорт будь-яких інших товарів чи послуг [6]. У кризовому 2020 році галузь зросла на 19% порівняно з 2019, а за останні три роки ІТ-галузь зросла більш ніж удвічі.

За результатами дослідження ІТ-галузі, яке було проведене у 2021 році асоціацією IT Ukraine [7], виявлено, що порівняно з найближчими країнами-конкурентами Україна має суттєві переваги на ІТ-ринку. Єдиний державний реєстр підприємств і організацій нараховував 18,6 тисяч юридичних осіб із ІТ-КВЕДама на кінець 2021 року. Український ринок праці налічує близько 18 млн. осіб і є одним з найбільшим у порівнянні з країнами-сусідами. В українській ІТ-індустрії задіяно близько 285 тисяч фахівців (у 2020 році - 244 тисячі). Понад 80% з них співпрацюють із компаніями за ФОП-моделлю. Українська ІТ-галузь має величезний потенціал для зростання, зважаючи на те, що кількість ІТ-фахівців на душу населення є у 2–4 рази меншою, ніж у країнах-сусідах. Станом на 2021 рік кількість студентів ІТ-спеціальностей становить понад 100 тисяч., а у 2022–2025 роках диплом бакалавра з ІТ-спеціальностей отримають близько 80 тисяч людей. У 2021 році вітчизняна ІТ-галузь сплатила близько 23,5 мільярда гривень податків до державного бюджету.

Україна займала високі місця у світових рейтингах: 1 місце України у рейтингу Good Country Index за вкладом у науку та технології (2021); 6 місце у Європі за відкритістю даних (Open Data Maturity 2021); 49 місце у світі за інноваціями (Global Innovation Index 2021); 0.6 індекс людського капіталу (HCI, за даними World Bank)

Галузь ІТ – одна з небагатьох, яка швидко поновила свою роботу в умовах воєнного стану. Головна причина стійкості галузі – висока мобільність ІТ-спеціалістів та незалежність від виробничих потужностей, які в інших галузях тимчасово недоступні або суттєво постраждали внаслідок воєнних дій. Пандемія Covid-19 призвела до того, що більшість українських ІТ-компаній мали на момент вторгнення заздалегідь створені плани щодо безперервного ведення бізнесу (business continuity plan, BCP), які дозволили забезпечити безпеку спеціалістів, а також безперервність бізнес-процесів клієнтів та самих компаній у форс-мажорних обставинах. Альтернативні канали комунікацій, перенесення критичної інфраструктури, евакуація співробітників та їх сімей не тільки на безпечні території України, а й за кордон, фінансова підтримка, виплата заробітної плати авансом, безкоштовне навчання навикам, необхідним у цей складний час, гнучкий графік роботи, медична допомога, психологічна підтримка та багато інших заходів дали змогу переважній більшості ІТ-компаній зберегти свій персонал.

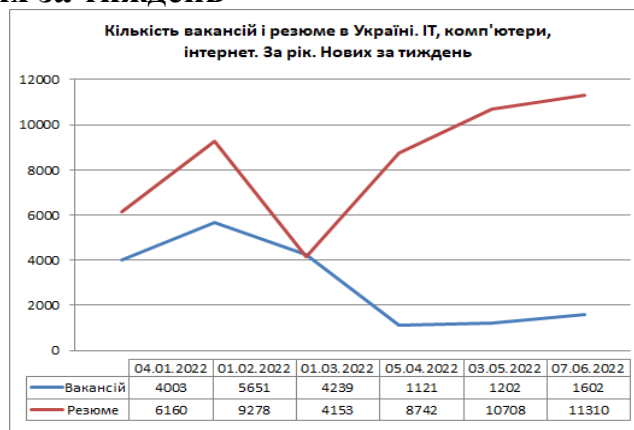
Вберегти критичну інфраструктуру в умовах війни вдалося й державі. Як пише The Wall Street Journal [8], з початку вторгнення РФ з України вже вивели близько 150 баз даних міністерств та інших державних органів, деякі українські

реєстри розмістили на хмарних серверах у Польщі, а уряд домовляється про їхнє зберігання у Франції, Естонії та деяких інших країнах. Так влада сподівається захистити чутливі дані від хакерських та фізичних атак з боку Росії чи інших зловмисників. Прийнятий у лютому 2022 року Закон України «Про хмарні послуги» [9] дозволяє використовувати хмарні сервіси у державних органах, однак тут є обмеження. За коментарями фахівців [10], Закон чітко визначає порядок зберігання інформації, яка має бути захищена на приватних "хмарах". Обробка інформації за межами України взагалі заборонена, особливо інформації, яка представляє державну таємницю, наприклад, таємницю судового слідства, таємницю судової кімнати тощо. Її не можна обробляти — змін у законах України "Про інформацію", "Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах" немає. За кордоном можна опрацьовувати персональні дані, Нацбанк України тимчасово дозволив переносити в "хмару" дані банків на період дії воєнного стану та ще протягом двох років після його завершення. Однак для інших секторів економіки та державних структур уряд такого дозволу не давав.

Негативні наслідки війни гостро відчуються на ринку праці. Багато українців через війну втратили свою роботу через припинення діяльності компанії, скорочення чи звільнення працівників, переїзд в інші регіони України або за кордон тощо. Тому для багатьох з них стоїть проблема працевлаштування.

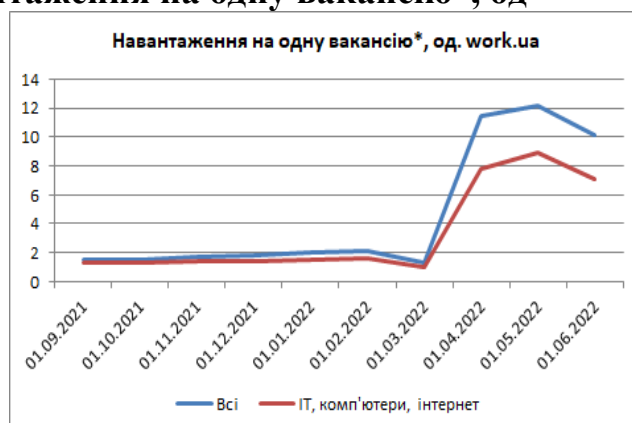
За даними порталу з пошуку роботи work.ua (графік 2 та 3) [11], на початку війни кількість ІТ-вакансій суттєво зменшилась, проте згодом ситуація стабілізувалась. І хоча на даний час спостерігається постійне зростання кількості таких вакансій, в цілому їх набагато менше, ніж до початку війни. ІТ-фахівці й надалі залишаються найзатребуванішими спеціалістами на ринку. Пропозицій роботи у сфері "ІТ, комп'ютери, інтернет» близько 11% від усіх відкритих вакансій на початок червня в Україні.

Графік 2. Кількість вакансій і резюме в Україні. ІТ, комп'ютери, інтернет. За рік. Нових за тиждень



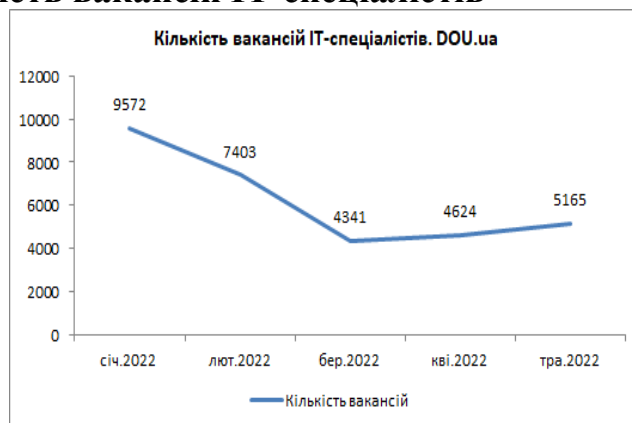
Джерело: work.ua

Графік 3. Навантаження на одну вакансію*, од. work.ua



* Розраховано як співвідношення резюме та вакансій
Джерело: work.ua

Графік 4. Кількість вакансій IT-спеціалістів



Джерело: DOU

Більше роботи пропонують лише спеціалістам з продажу та закупівлі, обслуговування, а також фахівцям з робочих спеціальностей.

Схожа тенденція спостерігається і за даними, які публікуються DOU (графік 4) [12]. Якщо у січні 2022 року їх було 9 752, то вже у березні цього ж року їх кількість зменшилась до 4 341, і станом на травень становила 5 165 вакансій, або 53% від січневих показників.

Що стосується кількості резюме, то за даними порталу work.ua їх кількість значно впала на початок березня 2022 року, але згодом ця кількість почала зростати і на початок червня 2022 року і перевищила довоєнні показники майже на 22% (9 278 станом на 01.02.2022 проти 11 310 станом на 07.06.2022).

Загалом на початок літа 2022 року спостерігається ситуація, коли кількість IT-вакансій є значно меншою за кількість охочих взятись за цю роботу, і це призводить до зменшення очікувань по заробітній платі. За даними

кадрового порталу grs.ua актуальна середня зарплата знизилась на 10% у порівнянні з першою половиною лютого 2022 року і станом на квітень цього року у всіх відкритих вакансіях на цьому порталі вона складає 18 700 грн.

«Найменше постраждала від кризи на ринку праці ІТ-галузь. То ж, не зважаючи на те, що зараз компанії різних секторів економіки або вже повернулися до роботи, або починають процес відновлення своєї діяльності, частка пропозицій роботи для ІТ-фахівців значно перевищує пропозиції роботи для представників інших професій. В ІТ-сфері зарплати завжди були високими, не знизилися вони й зараз. В середньому по всіх регіонах України айтишникам у квітні пропонують 108 100 грн, в минулому місяці середня заробітна плата в ІТ-сфері складала 86 500 грн.» [13]

Таке різке збільшення кількості шукачів роботи в ІТ в тому числі і тому, що без роботи залишилися фахівці, які працювали у інших галузях економіки. В умовах війни компанії стараються зберегти операційні процеси, відмовляючись від впровадження нових проектів і скорочуючи, а подекуди і закриваючи, існуючі. У намаганні вижити у цей складний час компанії оптимізують витрати, скорочуючи зарплату, звільняючи працівників або відмовляючись працювати з ними на невизначений термін.

У пошуках роботи українські ІТ-фахівці звертають свою увагу на інші країни світу. За даними порталу delo.ua [14], 31% іноземних вакансій для українських ІТ-фахівців, відкритих за період війни Росії проти України, припадають на Польщу, ще 20% – на США, 11% – Туреччину, 9% – Молдову, 7% – Вірменію та Болгарію, 5% – Нідерланди, по 2% – Латвію, Литву, Чехію, Румунію та Кіпр. За кордоном найвищу оплату праці ІТ-спеціалістам пропонують у Польщі – в середньому 152 тис.грн, США – 146 тис.грн, з Кіпру – 141,6 тис.грн, з Молдови – 140 тис.грн.

Доволі складною для ІТ-галузі виявилась ситуація і на валютному ринку. Внесені Правлінням Національного Банку України зміни у роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану [15] ускладнили ситуацію навколо експортно-орієнтованих галузей економіки, зокрема ІТ. Адже більшість українських ІТ-спеціалістів – це фізичні особи-підприємці, які експортують свої послуги. Згідно з рішенням НБУ, отриману іноземну валюту фізичні особи-підприємці повинні продавати тільки за офіційним курсом, який є значно нижчим за ринковий (станом на кінець червня 2022 року ця різниця складає понад 20%), що не дозволяє їм отримувати винагороду в еквіваленті до ринкового курсу. В результаті ІТ-спеціалістам буде значно вигідніше обрати іноземні компанії в протипагу українським, зазвичай зі зміною податкового резидентства, що в свою чергу призведе до втрати податків в Україні. Це також може призвести до різкого зменшення валютних надходжень через акумулювання коштів на зарубіжних рахунках та платіжних системах.

Насправді це є проблемним питанням не тільки для ІТ, але й для інших галузей. Експортери добре розуміють, що держава виконує функцію захисту. Тому потрібно якнайшвидше знайти компромісні рішення, які дозволять врятувати стабільність валютних надходжень до бюджету України та зменшити ризики втрати українських ІТ-фахівців. Адже ІТ-галузь залишається однією з небагатьох, які ефективно працює в умовах повномасштабної війни.

Незважаючи на те, що ІТ-галузь продовжує працювати і в умовах війни, сподіватись на те, що вона надійно захищена і продовжуватиме зростати сама по собі, не варто. На сьогодні близько 95% ІТ продуктів та послуг експортуються за кордон, тому можна сказати, що галузь майже повністю експортно орієнтована. Іноземних замовників та міжнародних партнерів в першу чергу цікавить стабільність роботи українських компаній. Зважаючи на повномасштабну війну, яка проходить на території нашої країни, замовники можуть розпочати пошук інших країн, де ціна може бути вищою, але ситуація прогнозована. Найбільш критичними питаннями є питання захищеності персоналу та інфраструктури компанії, а також доступу до мережі інтернет. Тому важливим елементом покращення іміджу України як надійного партнера є переговори віч-на-віч. Однак з метою здійснення заходів правового режиму воєнного стану обмежено виїзд з України громадян України чоловічої статі віком від 18 до 60 років [16]. Хоча із цих обмежень є винятки і існує механізм бронювання спеціалістів для мобілізації (який до того ж не є ефективним: перелік професій, які не можна бронювати – доволі широкий; розгляд заявок займає багато часу; заявки часто повертаються), багато окремих критично важливих фахівців не мають можливості виїхати за кордон (навіть з гарантією повернення в Україну відповідно до чинного законодавства). Тому вирішення цього питання також є вкрай важливим чинником подальшого виживання і розвитку ІТ-галузі. Така ситуація стосується і інших галузей, для яких вкрай важливим фізичні контакти для ведення переговорів, укладання договорів, участі у конференціях, бізнес-форумах тощо. Наразі є велика надія, що це питання буде вирішено у найближчий час.

Ще одним важливим питанням виживання нашої держави є відмова від російських ІТ-продуктів та сервісів. Потрібно якнайшвидше знайти (або розробити) та забезпечити впровадження альтернативних програмних продуктів, які дозволять значно зменшити вразливість не тільки бізнесу, а й інших структур стратегічного значення від загроз, які потенційно можуть походити від таких ІТ-продуктів (зважаючи на країну їх походження). На жаль, таких альтернатив на ринку зараз не багато, адже їх створення та підтримка відповідності регуляторним вимогам є дуже довгим та вартісним процесом. Крім того слід зазначити, що для бізнесу, який працює в умовах війни, перехід на нові управлінські та облікові програми, а особливо якщо для цього необхідно вносити зміни у бізнес-процеси – дуже ризикований, а подекуди й

героїчний вчинок. Такі переходи є зазвичай складним процесом, який займає багато часу та вимагає значних коштів, адже персоналу потрібно не стільки навчатись, а перевчатись навикам використання нового програмного продукту. Тому розробники та інтегратори повинні знайти саме ту золоту середину, яка дозволить збалансувати бажання заробити та допомогти компаніям у цей складний час. Додатковою перепорою для швидкої появи альтернативних програмних продуктів є заплутаність українського податкового законодавства та непрозорість алгоритмів розрахунку, тому його спрощення та впорядкування є вагомим чинником для появи у найближчий час програмних продуктів власного виробництва.

Висновки. Станом на середину червня 2022 року переважна більшість ІТ-компаній продовжують надавати свої послуги як українським, так і закордонним клієнтам. За даними асоціації IT Ukraine, близько 95% компаній повністю або майже повністю відновили свою роботу, 77% компаній у більшій мірі зберегли своїх замовників і контракти. Від 50 до 80% спеціалістів залучені до виконання проектів клієнтів, 70% працюють у безпечних регіонах України, 16% (переважно жінки) працюють за кордоном, 5% задіяні в урядових проектах та проектах з кіберзахисту.

Не дивлячись на усі негаразди, ІТ-галузь залишається острівцем економічної стабільності України. Попри війну, мобілізацію фахівців, релокацію команд розробників за підсумками першого кварталу 2022 року ІТ-сектор приніс рекордні \$2 млрд. експортних надходжень у кварталі вимірі (роком раніше за аналогічний період виручка складала менше \$1,4 млрд.) [17]. У лютому, в останній довоєнний місяць, реалізації продукції на експорт дозволила встановити місячний історичний рекорд за всі роки Незалежності – \$839 млн. Попри шок від найгарячішої фази війни у березні – було збережено 96% обсягу експорту ІТ-послуг порівняно з березнем 2021 року.

ІТ-компанії активно підтримують наші Збройні Сили у боротьбі з ворогом. Фінансова підтримка армії, закупівля транспортних засобів, військової амуніції, допомога у підтримці критичної інфраструктури України та інше. Велика кількість ІТ-фахівців, які захищають свою країну зі зброєю в руках, продовжують отримувати заробітну плату у компаніях. Українські ІТ-спеціалісти активно працюють на кіберфронті. Створена у перші ж дні війни ІТ-армія України активно працює над виконанням завдань у ІТ-просторі, координуючи свою роботу у Telegram-спільноті [18]. На середину червня 2022 року кількість ІТ-бійців у цій спільноті складає близько 255 тис. осіб.

У цей складний для країни час ІТ-компанії підтримують український бізнес, надаючи безкоштовний доступ до своїх програмних продуктів, виконуючи діагностику систем кіберзахисту та допомагаючи у переході на віддалений формат роботи, міграції даних та систем, консультуючи з питань

неперервності бізнесу, кризового управління, заміни ІТ-систем російського походження тощо. Наразі практично всі ІТ-компанії декларують, що припинили будь-яку співпрацю з росією.

Багато ІТ-компаній та спеціалістів долучились до ініціативи Tax Pay Forward щодо сплати податків наперед, причому податки сплачуються у повному обсязі, не зважаючи на ініціативу уряду щодо зменшення податкового навантаження на період дії воєнного стану

Українська ІТ-галузь залишається стабільним джерелом валютних надходжень в економіку країни та допомагає забезпечувати цифрову безпеку держави. ІТ-індустрія одна з небагатьох, що може стати основою тилу та відновлення економіки, знижуючи ризики гуманітарної катастрофи через втрату робочих місць переважною більшістю населення. Щоб підтримати країну у ці складні часи, ІТ-компанії повинні стабільно працювати, платити заробітну плату, сплачувати податки та допомагати державі у боротьбі з ворогом.

Основні чинники, які допоможуть галузі повноцінно відновити свою роботу:

- припиненні військових дій на території України та відновлення економіки;
- розробка програм відновлення економіки, в тому числі інформаційних технологій;
- підтримка міжнародних партнерів;
- забезпечення можливості працювати з проектами та клієнтами з інших країн світу;
- набутий українськими ІТ-спеціалістами міжнародний досвід під час перебування за кордоном;
- активна та дієва підтримка галузі державою.

За два останні роки, коли діяли обмеження у зв'язку з Covid-19, ІТ-компанії навчилися працювати у складних умовах. Віддалена робота, віддалене управління, робота з клієнтами онлайн, інфраструктура у хмарах – всі ці чинники дали певний запас міцності. Після завершення війни у українців є шанс побудувати нову чудову країну. Українська ІТ-сфера має величезний потенціал для розвитку та в майбутньому може стати однією з найпотужніших галузей економіки. В Україні немає нафти, але є людський капітал. І він повинен бути збереженим! Фахівці галузі набули відповідного досвіду, мають навички та знання, які і в цей складний час дозволяють їм вкрай ефективно працювати. Держава повинна максимально підтвердити важливість галузі, Після завершення війни потрібно буде розробити стратегію повоєнного відновлення галузі.

Вкрай важливим для країни є підтримка міжнародних партнерів. Сьогодні увесь світ солідарний з Україною, тому багато закордонних замовників

прагнуть залучати до співпраці саме українських фахівців, намагаючись таким чином допомогти у відновлення економіки України. Звичайно, співпраця з країною, яка знаходиться в умовах війни, має свої ризики. Більшість українських розробників є чоловіки призовного віку, які можуть підлягати мобілізації та не мають можливості виїхати за кордон. Крім того існує проблема безпеки та загрози життю фахівців, не тільки у регіонах, які знаходяться близько до зони бойових дій, а й у відносно безпечних регіонах через постійні ракетні обстріли всієї території України.

Наразі ситуація в Україні дуже складна, але українці впевнені, що вони подолають всі труднощі і переможуть. У 21-му сторіччі війни виграються не танками та ракетами, а розумом та технологіями. Україну підтримує увесь світ і тісна співпраця з іноземним бізнесом дозволить ІТ-галузі значно пришвидшити відновлення економіки. Адже у нас талановиті люди, а люди вміють робити дива!

Література:

1. A World Bank Group Flagship Report “June 2022 Global Economic Prospects” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/37224/9781464818431.pdf> (дата звернення: 17.06.2022)
2. Morgan Stanley warns 2022 global economic growth to be less than half of 2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.reuters.com/article/global-economy-morganstanley-idINL3N2X31HS> (дата звернення: 17.06.2022)
3. Kiev School of Economics. Новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zadokumentovanih-zbitkiv-infrastrukturi-skladaye-ponad-94-mlrd/> (дата звернення: 17.06.2022)
4. European Bank of Reconstruction and Development. War to cause Ukraine economy to shrink nearly a third this year - EBRD report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ebrd.com/news/2022/war-to-cause-ukraine-economy-to-shrink-nearly-a-third-this-year-ebrd-report-.html> (дата звернення: 17.06.2022)
5. Національний Банк України. Інфляційний звіт. Січень 2022 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2022-Q1.pdf?v=4 (дата звернення: 17.06.2022)
6. Національний Банк України. Статистика зовнішнього сектору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external#1> (дата звернення: 17.06.2022)
7. Ukraine IT Report 2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://reports.itukraine.org.ua> (дата звернення: 17.06.2022)
8. Ukraine Has Begun Moving Sensitive Data Outside Its Borders [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wsj.com/articles/ukraine-has-begun-moving-sensitive-data-outside-its-borders-11655199002> (дата звернення: 19.06.2022)
9. Закон України від 17.02.2022 № 2075-IX «Про хмарні послуги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2075-20#Text> (дата звернення: 17.06.2022)
10. Державні дані переміщують з України за кордон: чим це загрожує звичайним громадянам. – Режим доступу: <https://focus.ua/uk/digital/519107-gosudarstvennye-danni-peremishchennya-iz-ukrajini-za-graniku-chem-eto-grozit-obychnym-grazhdanam> (дата звернення: 17.06.2022)
11. Кількість вакансій і резюме в Україні. За рік. Нових за тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.work.ua/stat/count/?time=year> (дата звернення: 17.06.2022)

12. Тренди jobs.dou.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://jobs.dou.ua/trends/> (дата звернення: 17.06.2022)
13. Які зарплати пропонують під час війни? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://grc.ua/article/30256> (дата звернення: 17.06.2022)
14. Майже половина українських айтишників згодні виїхати з країни на роботу: найбільше вакансій у Польщі та США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://delo.ua/uk/telecom/maize-polovina-ukrayinskih-aitisnikiv-gotova-viyixati-z-krayini-na-robotu-naibilse-vakansii-u-polshhi-ta-ssa-395185/> (дата звернення: 17.06.2022)
15. Постанова Правління Національного банку України № 18 від 24.02.2022 року «Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text> (дата звернення: 17.06.2022)
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57 «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.06.2022)
17. Національний Банк України. Платіжний баланс України. Січень-березень 2022 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/files/ES/BOP_m.pdf (дата звернення: 17.06.2022)
18. IT ARMY of Ukraine. Телеграм-спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://t.me/itarmyofukraine2022> (дата звернення: 17.06.2022)

References:

1. A World Bank Group Flagship Report “June 2022 Global Economic Prospects” [A World Bank Group Flagship Report “June 2022 Global Economic Prospects”]. *openknowledge.worldbank.org* Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/37224/9781464818431.pdf> [in English].
2. Morgan Stanley warns 2022 global economic growth to be less than half of 2021 [Morgan Stanley warns 2022 global economic growth to be less than half of 2021]. *www.reuters.com* Retrieved from <https://www.reuters.com/article/global-economy-morganstanley-idINL3N2X31HS> [in English].
3. Kiev School of Economic. [Kiev School of Economics]. *kse.ua* Retrieved from <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pyramih-zadokumentovanih-zbitkiv-infrastrukturi-skladaye-ponad-94-mlrd/> [in English].
4. European Bank of Reconstruction and Development. War to cause Ukraine economy to shrink nearly a third this year - EBRD report [European Bank of Reconstruction and Development. War to cause Ukraine economy to shrink nearly a third this year - EBRD report]. *www.ebrd.com* Retrieved from <https://www.ebrd.com/news/2022/war-to-cause-ukraine-economy-to-shrink-nearly-a-third-this-year-ebrd-report-.html> [in English].
5. Nacional'nij Bank Ukraïni. Inflacijnij zvit. Sichen' 2022 roku [National Bank of Ukraine. Inflation report. January 2022]. *bank.gov.ua* Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2022-Q1.pdf?v=4 [in Ukrainian].
6. Nacional'nij Bank Ukraïni. Statistika zovnishn'ogo sektoru [National Bank of Ukraine. External sector statistics]. *bank.gov.ua* Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external#1> [in Ukrainian].
7. Ukraine IT Report 2021 [Ukraine IT Report 2021]. *reports.itukraine.org.ua* Retrieved from <https://reports.itukraine.org.ua> [in Ukrainian].
8. Ukraine Has Begun Moving Sensitive Data Outside Its Borders [Ukraine Has Begun Moving Sensitive Data Outside Its Borders]. *www.wsj.com* Retrieved from <https://www.wsj.com/articles/ukraine-has-begun-moving-sensitive-data-outside-its-borders-11655199002> [in Ukrainian].

9. Закон України «Pro hmarni poslugi» [The Law of Ukraine "On cloud services"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2075-20#Text> [in Ukrainian].

10. Derzhavni dani peremishhujut' z Ukraïni za kordon: chim ce zagrozhue zvichajnim gromadjanam [State data are moved from Ukraine abroad: what it threatens ordinary citizens]. *focus.ua* Retrieved from <https://focus.ua/uk/digital/519107-gosudarstvennye-danni-peremishchennya-iz-ukrajini-za-graniku-chem-eto-grozit-obychnym-grazhdanam> [in Ukrainian].

11. Kil'kist' vakansij i rezjume v Ukraïni. Za rik. Novih za tizhden' [Number of vacancies and resumes in Ukraine. In a year. New for the week]. *www.work.ua* Retrieved from <https://www.work.ua/stat/count/?time=year> [in Ukrainian].

12. Trendi jobs.dou.ua [Trends jobs.dou.ua]. *jobs.dou.ua* Retrieved from <https://jobs.dou.ua/trends/> [in Ukrainian].

13. Jaki zarplati proponujut' pid chas vijni? [What salaries are offered during the war?] . *grc.ua* Retrieved from <https://grc.ua/article/30256> [in Ukrainian].

14. Majzhe polovina ukraïns'kih ajtishnikiv zgodni viïhati z kraïni na robotu: najbil'she vakansij u Pol'shhi ta SShA [Almost half of Ukrainian IT specialists agree to leave the country for work: most vacancies in Poland and the United States]. *delo.ua* Retrieved from <https://delo.ua/uk/telecom/maize-polovina-ukrayinskix-aitisnikiv-gotova-viyixati-z-krayini-na-robotu-naibilse-vakansii-u-polshhi-ta-ssa-395185/> [in Ukrainian].

15. Postanova Pravlinnja Nacional'nogo banku Ukraïni «Pro robotu bankivs'koï sistemi v period zaprovadzhennja voennogo stanu» [Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine "On the work of the banking system during the imposition of martial law"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text> [in Ukrainian].

16. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni vid 27.01.1995 № 57 «Pro zatverdzhennja Pravil peretinannja derzhavnogo kordonu gromadjanami Ukraïni» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Rules of crossing the state border by citizens of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

17. Nacional'nij Bank Ukraïni. Platizhnij balans Ukraïni. Sichen'-berezen' 2022 roku [National Bank of Ukraine. Balance of payments of Ukraine. January-March 2022]. *bank.gov.ua* Retrieved from https://bank.gov.ua/files/ES/BOP_m.pdf [in Ukrainian].

18. IT ARMY of Ukraine. Telegram-spil'nota [IT ARMY of Ukraine. Telegram community]. *t.me* Retrieved from <https://t.me/itarmyofukraine2022> [in English].

УДК 336.011:330.567.2

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-46-54](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-46-54)

Кондрат Ірина Юріївна кандидат економічних наук, доцент, Національний університет «Львівська політехніка», вул. С. Бандери, 12, м. Львів, 79013, тел.: (032) 258-21-93, <https://orcid.org/0000-0001-7401-3128>

Блага Олена Володимирівна студентка, Національний університет «Львівська політехніка», вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, 79000, тел.: (032) 258-21-93, <https://orcid.org/0000-0001-5260-9924>

ПОВЕДІНКОВІ АСПЕКТИ ПОРТФЕЛЬНОГО ІНВЕСТИВАННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ

Анотація. У статті обґрунтовано необхідність дослідження інвестиційної поведінки домогосподарств, які виступають значними інвесторами й можуть забезпечити великі обсяги фінансових ресурсів на довгостроковий період. Відзначено необхідність проведення широкої кампанії щодо залучення населення до портфельного інвестування, оскільки протягом тривалого часу основну увагу було приділено прямим інвестиціям (особливо іноземним) порівняно з вітчизняними портфельними. Враховуючи положення теорії поведінкових фінансів, виявлено детермінанти інвестиційної поведінки вітчизняних домогосподарств: сума доходу, рівень заощаджень, політичне та економічне становище країни, наявність кризи. Проаналізовано динаміку доходів, витрат, заощаджень населення протягом 2006-2021 рр. Встановлено, що найбільша частка (близько 50%) в структурі витрат населення припадає на продукти харчування. Цей факт суттєво обмежує величину заощаджень. Неспоживчі витрати займають близько 3,5%. Для інвестування домогосподарства традиційно обирають знайомі фінансові інструменти: левову частку становить купівля нерухомості, поступово зростає частка цінних паперів, валюти, депозитних вкладів. Встановлено, що під час криз відбуваються зміни інвестиційної поведінки, яка стає безризиковою. Збільшуються інвестиції в ліквідні активи. Відзначено, що під час фінансової кризи 2008-2009 рр., а також кризи 2014 р., спричиненої анексією Криму й війною на сході України, відбулося зниження інвестиційної активності громадян. Проте обмеження економічної активності в державі, спричинене розгортанням пандемії коронавірусу, не позначилося негативно на обсягах інвестування домогосподарств і попиті на високоліквідні, але низькодохідні активи.

Ключові слова: інвестиційна поведінка домогосподарств, фінансові інвестиції, фінансові інструменти, дохідність, ризик, криза.

Kondrat Iryna Yuriivna PhD in Economics, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University, S. Bandery St., 12, Lviv, 79013, tel.: (032) 258-21-93, <https://orcid.org/0000-0001-7401-3128>

Blaha Olena Volodymyrivna Student Lviv Polytechnic National University, S. Bandery St., 12, Lviv, 79013, tel.: (032) 258-21-93, <https://orcid.org/0000-0001-5260-9924>

BEHAVIORAL ASPECTS OF PORTFOLIO INVESTMENT OF HOUSEHOLDS OF UKRAINE

Abstract. The article substantiates the need for the research of the investment behavior of the households which are significant investors and can provide large amounts of financial resources for the long term. It is noted the necessity of a broad campaign of involving the population into portfolio investments, as for a long time the main focus was on direct investments (especially foreign) compared to domestic portfolio investments. Taking into consideration the provisions of the theory of behavioral finance, it is identified the determinants of the investment behavior of the domestic households: the amount of revenue, the level of savings, the political and economic situation of the country and the crisis. Having analyzed the dynamic of the income, the expenses and the savings of the population within 2006-2021, it is set that the largest share (about 50%) in the structure of the population expenses falls on food. This fact significantly limits the amount of the savings. Non-consuming expenditures are about 3.5%. For investing the households traditionally choose familiar financial instruments: the lion's share is the purchase of real estate, gradually increasing share of securities, foreign currency and deposits. It is established that during crises there are changes in the investment behavior, which becomes risk-free. The investments in liquid assets are increasing. It is noted that during the financial crisis of 2008-2009, as well as the crisis of 2014 caused by the annexation of Crimea and the war in eastern Ukraine, there was a decrease in citizens' investment activity. However, the restriction of economic activity in the state, caused by deployment of the coronavirus pandemic, did not adversely affect the volume of the household's investment and demand for highly-liquid but low-income assets.

Keywords: investment behavior of household, financial investments, financial instruments, revenue, risk, crisis.

Постановка проблеми. Домашні господарства є потужними інвесторами у всьому світі та виступають однією зі складових економічної системи країни. Розміщуючи власні заощадження на депозитних рахунках, інвестуючи в цінні папери, нерухомість та інші активи, вони забезпечують насичення ресурсами фінансового ринку, що є передумовою економічного зростання в державі.

Протягом тривалого часу державна політика передбачала максимальне сприяння залученню іноземних інвестицій порівняно зі стимулюванням внутрішніх. Зокрема, розроблено Національну стратегію збільшення прямих іноземних інвестицій в Україну [1], яка покликана експоненціально підвищити привабливість нашої держави для іноземних інвесторів, забезпечити захист їхніх прав тощо. На жаль, недостатньо уваги приділяється поширенню фінансової освіти, заохоченню домогосподарств до заощаджень та розширенню їхньої участі в інвестиційних процесах. Відомо, що інвестори не є раціональними за будь-яких умов. Вони приймають інвестиційні рішення під впливом багатьох факторів, що впливає як на їхній добробут, так і на економіку країни загалом. Тому важливим є визначення детермінант інвестиційної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поведінкові аспекти інвестування привернули увагу багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених. У будь-яких економічних відносинах людина завжди залишається центральною фігурою. Спершу в економічній теорії домінувала теорія про раціональність та прогнозованість дій окремого індивіда. Проте, в дійсності, люди часто поведуться ірраціонально. Серед дослідників причин такої поведінки найбільшу увагу привертають когнітивні психологи Д. Канеман і А. Тверські [2], яких справедливо вважають засновниками поведінкових фінансів. Вони досліджували економічну поведінку людей за умов невизначеності й ризику. У своїй теорії перспектив автори дійшли висновку, що люди несиметрично ставляться до позитивних та негативних подій. Негативні впливають на нас набагато сильніше, а позитивні ми зазвичай сприймаємо, як належне. Виділено два основних принципи поведінкової економіки: люди припускаються систематичних помилок через психологічні “сліпі плями”; вирішальний вплив на ухвалення рішення має контекст, в якому воно ухвалюється. Ґрунтовний внесок у дослідження економічної поведінки та дослідження психології покупців зробив Р. Талер. Люди ухвалюють нераціональні рішення з кількох причин: через відсутність самоконтролю; керуючись “стадним інстинктом”; відповідаючи на непомітне “підштовхування”, непрямі вказівки, які спонукають до дій чи утримання від них [3]. Мейер та Ур досліджували вплив паління цигарок на інвестиційну поведінку. Вони емпірично довели, що курці мають проблеми із самоконтролем, тому ухвалюють імпульсивні фінансові рішення. Нижчий самоконтроль посилює наявні інвестиційні упередження. Щоб покращити ефективність свого інвестиційного портфеля, цим людям рекомендують користуватися порадами інвестиційних радників [4].

Важливим питанням, що безпосередньо стосується інвестування, є фінансова поведінка та формування заощаджень домашніх господарств. Сьогодні такі дослідження здійснюють на основі поведінкових фінансів, вивчаючи економічні та соціальні мотиви заощаджень. Внесок у розвиток поведінкових фінансів зробили вітчизняні науковці: В. Кривий [5], Н. Пилипенко [6],

Т. Повод [7] та інші. Більшість з цих досліджень присвячено проблемі формування заощаджень та їх трансформації у інвестиції на макроекономічному рівні. При цьому питання вибору напрямків вкладення фінансових ресурсів домогосподарств у межах портфельної теорії потребують глибшого дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження рушійних сил, які визначають інвестиційну поведінку домогосподарств України; вивчення динаміки і структури інвестицій домашніх господарств протягом 2014-2021 рр.; аналіз інвестиційної діяльності домогосподарств у кризових умовах та зміна їх поведінки при цьому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження Д. Канемана показали, що під впливом бажань індивіди часто ухвалюють рішення не на свою користь, тобто необдумані. Стереотипи людської поведінки зумовлені двома чинниками: емоції заважають самоконтролю, який є запорукою раціонального підходу до прийняття рішень; складність усвідомлення проблеми або когнітивний дисонанс. Більшість індивідуальних інвесторів переоцінюють власні можливості та відповідно діють нераціонально; зважаючи на інформацію, яка повністю відповідає їх переконанням, а поза увагою перебуває інформація, яка не відповідає поглядам та вподобанням суб'єкта [7]. Дослідимо чинники, які впливають на ухвалення інвестиційних рішень вітчизняних домогосподарств. Проаналізуємо обсяги доходів, витрат та заощаджень населення протягом 2006-2021 рр. За результатами укладемо табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка доходів, витрат і заощаджень населення України протягом 2006 – 2021 рр.

Роки	Доходи, млрд. грн.	Витрати, млрд. грн.	Заощадження, млрд. грн.	Питома вага заощаджень у доходах, %
2006	472,1	427,9	44,2	9,36
2007	623,3	575,5	47,8	7,67
2008	845,6	793,6	52	6,15
2009	894,3	813,9	80,4	8,99
2010	1101,20	939,3	161,9	14,7
2011	1266,80	1143,60	123,1	9,72
2012	1457,80	1353,20	104,6	7,18
2013	1548,70	1432,50	116,2	7,5
2014	1516,80	1486,00	30,8	2,03
2015	1772,00	1740,90	31,1	1,76
2016	2051,30	2038,70	12,6	0,61
2017	2652,10	2621,40	30,7	1,16
2018	3219,50	3202,80	16,7	0,52
2019	3699,30	3815,50	-116,2	-3,14
2020	3972,42	3989,40	-133,2	-3,35
2021	4698,61	4875,97	-123,8	-2,63

Джерело: [8].

З даних таблиці 1 бачимо, що номінальний дохід населення зростає протягом усього періоду, значно збільшуються й витрати. Питома вага заощаджень у доходах громадян у 2006 році становить 9,36 %, проте вже у період 2007-2009 рр. спостерігаємо зниження цього показника. Причиною є фінансова криза, яка розпочалась у 2008 році. З 2010 року відзначимо зростання питомої ваги заощаджень у структурі доходів домашніх господарств. Такий ріст відбувається внаслідок стабілізації економічної ситуації у країні й у світі загалом. Починаючи з 2014 р., заощадження значно скоротилися, відбулося значне зростання витрат населення та зменшення доходів. Адже у 2014 р. відбулася анексія частини території України Росією, бойові дії на сході, втрата значної частки промислового потенціалу, зниження ВВП і добробуту населення. У цей період відбулося значне зростання доходів домогосподарств, проте причиною цього була інфляція та підвищення мінімальної заробітної плати. Починаючи з 2018 р., сума витрат перевищує дохід домогосподарств, що унеможливорює здійснення заощаджень.

Левову частку в структурі доходу домашніх господарств є заробітна плата. Вона виступає індикатором, який визначає здатність інвестувати. Що вищий дохід, то більше заощаджень може накопичити родина. Величина заощаджень населення зумовлюється не лише доходами, але й витратами. Заощадження українців залежать від ряду чинників, що впливають на ощадну активність, одним з яких є очікування домогосподарств щодо динаміки цін ринкових товарів та їх кількості. Якщо припускається ріст цін на певні ресурси або їх дефіцит на ринку, то поточне споживання збільшиться, відповідно заощадження зменшаться. На рис. 1 зображено структуру витрат вітчизняних домогосподарств протягом 2010-2020 рр.

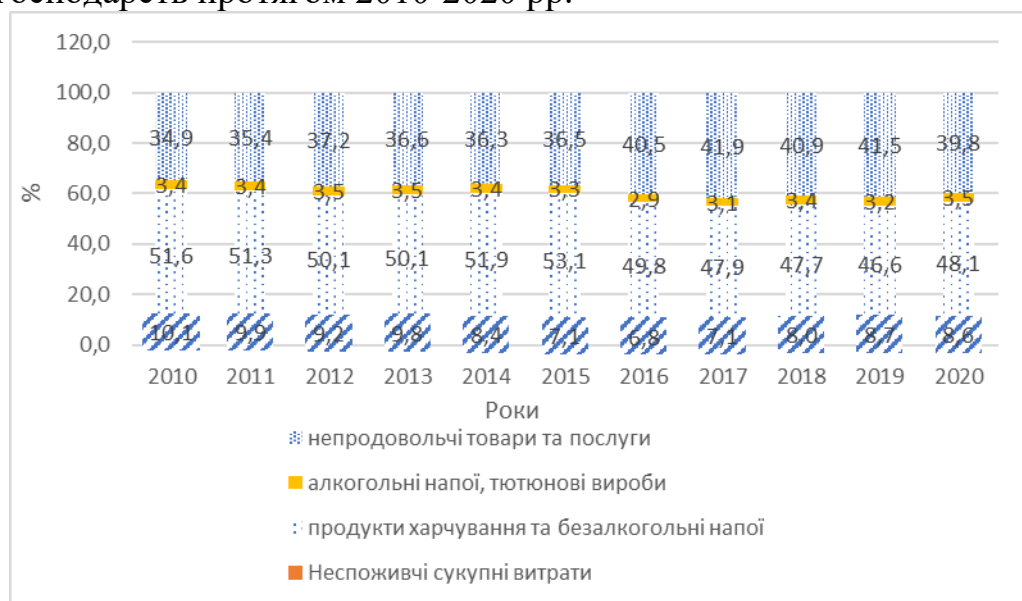


Рис.1. Структура витрат домогосподарств України протягом 2010-2020 рр.
Джерело: [8].

З рисунка 1 бачимо, що протягом досліджуваного періоду структура витрат домогосподарств досить рівномірна. У середньому від 35% до 40% витрат припадає на непродовольчі товари та послуги. Найменшу частку витрат становлять алкогольні напої, неспоживчі витрати перебувають майже на тому ж рівні за весь період. Найбільша частка витрат (50%) припадає на продукти харчування, натомість у розвинених країнах на них населення витрачає 30% сукупного доходу. Це одна з причин низького рівня заощаджень українців.

У кризових умовах українські домогосподарства націлені на виживання родини, збереження і збільшення накопиченого багатства, тобто не здатні на великі ризики в інвестиційній діяльності [9]. У табл. 2 наведено динаміку та структуру інвестиційних витрат домогосподарств за 2014-2020 рр.

Аналізуючи дані табл. 2, бачимо, що частка інвестицій у купівлю нерухомості є найбільшою, її максимальне значення спостерігається у 2016 р., мінімальне - у 2020 рр.

Таблиця 2

**Динаміка та структура інвестиційних витрат домогосподарств
України протягом 2014-2020 рр.**

Витрати (грн. на місяць)	Купівля нерухомості	Капітальний ремонт, будівництво житла та інших будівель	Купівля акцій, сертифікатів, валюти, вклади до банків	Інші витрати
2014	3262,79	551,89	575,36	50,7
у % до витрат	61,69	10,43	10,88	0,96
2015	12472,03	760,91	690,51	48,27
у % до витрат	82,88	5,06	4,59	0,32
2016	21775,72	512,28	781,43	54,95
у % до витрат	89,33	2,10	3,21	0,23
2017	5606,99	811,27	1076,24	74,33
у % до витрат	61,89	8,95	11,88	0,82
2018	17287,23	1009,89	1438,97	72,37
у % до витрат	79,51	4,64	6,62	0,33
2019	17342,82	1451,71	1687,97	80,71
у % до витрат	74,46	6,23	7,25	0,35
2020	2726,09	1318,25	1897,11	93,21
у % до витрат	31,65	15,31	22,03	1,08

Джерело: розраховано авторами за даними [8].

Вкладення у будівництво та ремонт житла коливаються в межах 10% протягом усього аналізованого періоду. Винятком став 2020 р., коли частка інвестицій у купівлю нерухомості зменшилася у 2,3 рази, а частка вкладень у ремонт і будівництво збільшилася майже втричі. Приблизно однакова з ремонтом і будівництвом частка інвестицій домогосподарств припадає на купівлю акцій, сертифікатів та депозитні вклади в банках. У кризові періоди показник неістотно зменшується. Порівняно з кризами минулих років під час пандемії коронавірусу відбулося зростання попиту на ліквідні активи й істотне

збільшення депозитних вкладів населення (рис. 2) [9, 10]. Частка цих інвестицій становила 22% у 2020 р.



Рис. 2. Динаміка депозитних вкладів домогосподарств протягом 2006-2021 рр.
Джерело: [11].

Зазначимо, що у період кризи депозитні вклади зменшувалися. Така тенденція спостерігається після кризи 2008 р. У 2009 р. домогосподарства віддають перевагу депозитам у іноземній валюті, що свідчить про нестабільну економічну ситуацію в країні та недовіру до національної валюти. Аналогічно відбувалося в 2014 р., проте з 2017 р. сума вкладів зростає навіть попри пандемію, що свідчить про довіру населення до банківських установ та впевненість у гривні. Отже, під час кризи інвестиційна поведінка домогосподарств є стереотипною: гроші вкладаються у знайомі фінансові інструменти з низьким ризиком, проте низькою дохідністю, нехтуючи можливістю придбати, приміром, акції американських емітентів за низькою ціною.

Війна в Україні, безперечно, вплинула на інвестиційну поведінку домогосподарств. Найпопулярнішим вкладом фізичних осіб, який працює на допомогу ЗСУ та зберігає особистий капітал, є військові ОВДП. З початку війни Міністерство фінансів провело 20 аукціонів із продажу військових облігацій, залучивши до державного бюджету близько 36,6 млрд. грн., 93,8 млн. дол. США та 176,5 млн. євро [11].

Висновок. Портфельні інвестиції домогосподарств України можуть суттєво вплинути на фінансування бюджетного дефіциту під час війни, а в перспективі – на економічне зростання в державі. У результаті аналізу динаміки доходів, витрат і заощаджень населення виявлено, що доходи і витрати поступово зростають протягом усього періоду 2014-2021 рр., проте після анексії Криму й початку війни на сході України скорочуються заощадження. Основними детермінантами, які визначають інвестиційні можливості населення, є заробітна плата як головне джерело доходу, обсяг заощаджень,

фінансова обізнаність, загальна ситуація в державі. Зазначимо, що під час криз заощадження українців зменшуються, зростає недовіра до національної валюти, тому знижується інвестиційна активність. Проте під час кризи Covid-19 відбулося зростання обсягів інвестиційних витрат населення в усі види фінансових інструментів, навіть у порівнянні з стабільними періодами в державі; відбулося збільшення попиту на ліквідні активи.

Інвестиційній поведінці домогосподарств притаманні певні шаблони. Тобто вони обирають знайомі фінансові інструменти, як-то депозитні вклади, купівлю нерухомості, облігації внутрішньої державної позики, всупереч економічній вигоді. Всі ці інструменти характеризуються низьким ризиком та надійністю, проте низькою дохідністю. У період війни громадяни намагаються захистити себе та допомагають державі шляхом інвестування у військові ОВДП.

Література:

1. Національна стратегія збільшення прямих іноземних інвестицій в Україну. Розділ 3: План Дій [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://ukraineinvest.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/FDI-Strategy-Section-3-Action-Plan-UKR-1.pdf>
2. TVERSKY, A., & KAHNEMAN, D. (1992). Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty. *Journal of Risk and Uncertainty*, 5(4), 297–323. <http://www.jstor.org/stable/41755005>.
3. Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення / Р. Талер // «Наш формат». - 2018. - 464 с.
4. Meyer, S., Uhr, C. (2022). The Ulysses option: Smoking and delegation in individual investor decisions. *Finance Research Letters*, ISSN: 1544-6123, Vol: 46. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544612321003962>.
5. Кривий В. І. Передумови виникнення поведінкової економіки / В. І. Кривий // Науковий вісник Херсонського державного університету. Економічні науки. - Херсон. - 2016. - Вип. 18. - С. 12–16.
6. Пилипенко Н. М. Можливості застосування інструментарію поведінкової економіки при проведенні економічної політики в Україні / Н. М. Пилипенко, В. В. Бєляєва // Економіка та держава. - Київ. - 2019. - № 5. - С. 95–100.
7. Повод Т. М. Поведінкова економіка: сутність та концептуалізація поняття / Т. М. Повод, Н. О. Адвокатова // Таврійський науковий вісник. Серія: економіка. - Херсон. - 2020. - Вип. 2. - С. 213–221.
8. Державна служба статистики. Статистична інформація. [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html
9. Shkvarchuk, L., & Slav'yuk, R. (2019). The Financial Behavior of Households in Ukraine. *Journal of Competitiveness*, 11(2), 144–159. <https://doi.org/10.7441/joc.2019.03.09>
10. Маршук Л. Особливості заощаджувальної поведінки домогосподарств України в умовах пандемії. [Електронний ресурс] / Л. Маршук, К. Поліщук // Економіка та суспільство, (25). – 2021. - Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-87>.
11. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://bank.gov.ua/ua/statistic>.

References:

1. Natsionalna stratehcia zbilshenya pryamykh inosemnykh investytsii v Ukrainu. Rozdil 3: Plan dii [National strategy for increasing foreign direct investment in Ukraine section 3: Action plan]. Retrieved from <https://ukraineinvest.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/FDI-Strategy-Section-3-Action-Plan-UKR-1.pdf> [in Ukrainian].
2. TVERSKY, A., & KAHNEMAN, D. (1992). Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty. *Journal of Risk and Uncertainty*, 5(4), 297–323. <http://www.jstor.org/stable/41755005>.
3. Taler R. (2018). Povedinkova ekonomika. Yaki emotsii vplyvaut na ekonomichni rishenya. [Behavioral economics. How emotions affect economic decisions]. Nash format. - 464 c. [in Ukrainian].
4. Meyer, S., Uhr, C. (2022). The Ulysses option: Smoking and delegation in individual investor decisions. *Finance Research Letters*, ISSN: 1544-6123, Vol: 46. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544612321003962>.
5. Kryvyy, V.I. (2016). Peredumovy vynyknennya povedinkovoyi ekonomiky [The prerequisites for the emergence of behavioral economics]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Ekonomichni nauky*. Scientific Bulletin of Kherson State University. Economic sciences, 18, 12-16 [in Ukrainian].
6. Pylypenko, N. & Bieliaieva, V. (2019). Mozhlyvosti zastosuvannia instrumentariiu povedinkovoi ekonomiky pry provedenni ekonomichnoi polityky v Ukraini [Possibilities of application of tools of behavioral economy at carrying out of economic policy in Ukraine]. *Ekonomika ta derzhav*. Economy and state, 5, 95-100. [in Ukrainian].
7. Povod, T.M., Advokatova, N.O. (2020). Povedinkova ekonomika: sutnist' ta kontseptualizatsiya ponyattya [Behavioral economics: essence and conceptualization of the concept]. *Tavriys'kyi naukovyy visnyk. Seriya: ekonomika*. Taurian Scientific Bulletin. Series: economics, 2, 213-221 [in Ukrainian].
8. Derzavna sluzba statystyky. Statystychna informatsia. [State statistic service. Statistical information]. ukrstat.gov.ua. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html [in Ukrainian].
9. Shkvarchuk, L., & Slav'yuk, R. (2019). The Financial Behavior of Households in Ukraine. *Journal of Competitiveness*, 11(2), 144–159. <https://doi.org/10.7441/joc.2019.03.09>.
10. Marshuk L., Polishchuk K. (2021). Osoblyvosti zaoshchadzuvalnoi povedinky domokhospodarstv Ukrainy v umovakh pandemii. [Features of savings behavior of Ukrainian households in a pandemic]. *Economy and society*. Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-87>. [in Ukrainian].
11. Ofitsiynyi sait Natsionalnoho banku Ukrainy [Official site of the National Bank of Ukraine]. bank.gov.ua/ua/statistic. Retrieved from: <https://bank.gov.ua/ua/statistic>.

УДК 658.8:004

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-55-61](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-55-61)

Раупов Рустам Бурханович здобувач ступеню доктора філософії зі спеціальності 051 «Економіка», ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014, тел.: (050) 531-00-86, <https://orcid.org/0000-0002-7347-4755>

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У БІЗНЕС-КОМУНІКАЦІЯХ В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. Сучасні умови господарювання мають певні виклики для підприємств, оскільки ті мають відповідати певному рівню, щоб забезпечувати рентабельність та конкурентоспроможність. Стрімкий розвиток інтернет-технологій, поява нових електронних засобів бізнес-комунікацій призводить до трансформації традиційних форм і видів комунікацій на підприємствах. Ці процес мають свої переваги і недоліки, але викликані діджиталізацією економіки та сприяють підвищенню ефективності діяльності. У статті проаналізовано завдання та результати Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства, яка мала стимулювати й мотивувати суб'єктів бізнесу до діджиталізації забезпечити і діджиталізацію діяльності підприємств. Виявлено позиціонування бізнес-комунікацій та їх взаємозв'язок з іншими структурними елементами, а також зовнішнім оточенням підприємства. Визначено, що підприємство є ініціатором чотирьох типів корпоративних взаємовідносин: горизонтальних (до того ж двосторонніх) відносин з постачальниками, посередниками, ЗМІ, фінансово-кредитними установами, акціонерами, інвесторами; вертикальних відносин з різного роду державними органами; відносин всередині підприємства; вертикальних відносин зі споживачами. Визначено, що на перших двох рівнях здійснюються бізнес-комунікації, а на третьому – комунікації зі споживачами. Розглянуто різновиди усних та письмових бізнес-комунікацій на підприємствах та визначено процеси їх трансформації. Окреслені форми електронних комунікацій на підприємствах, які передбачають передачу інформації працівникам електронним листуванням, застосуванням внутрішньокорпоративних сайтів та порталів тощо, визначені їх переваги та недоліки.

Ключові слова. Цифрова економіка, діджиталізація, комунікація, бізнес-комунікації, усні, письмові бізнес-комунікації, горизонтальні та вертикальні бізнес-комунікації.

Raupov Rustam Burhanovych Candidate of Philosophy in Specialty 051 "Economics", Higher Educational Establishment of Ukoopspilka "Poltava University of Economics and Trade", Kovalya St., 3, Poltava, 36014, tel.: (050) 531-00-86, <https://orcid.org/0000-0002-7347-4755>

BUSINESS COMMUNICATIONS TRANSFORMATION PROCESSES IN THE CONDITIONS OF ECONOMY DIGITALIZATION

Abstract. Modern business conditions have certain challenges for enterprises, as they must meet a certain level to ensure profitability and competitiveness. The rapid development of Internet technologies, the emergence of new electronic means of business communication leads to the transformation of traditional forms and types of communication in enterprises. These processes have their advantages and disadvantages, but are caused by the economy digitalization and help increase efficiency. The article analyzes the tasks and results of the Concept of the Digital Economy and Society Development, which was to stimulate and motivate business entities to digitalize and ensure the enterprises digitalization. The business communications positioning and their relationship with other structural elements, as well as the external enterprise environment are detected. It is determined that the company is the initiator of four types of corporate relationships: horizontal (as well as bilateral) relationships with suppliers, intermediaries, mass media, financial and credit institutions, shareholders, investors; vertical relations with various government agencies; relations within the enterprise; vertical relations with consumers. It is determined that business communications are carried out at the first two levels, and communications with consumers at the third level. The types of verbal and written business communications at enterprises are considered and the processes of their transformation are determined. Forms of electronic communications at enterprises, which provide for the transfer of information to employees by electronic correspondence, the use of internal corporate sites and portals are outlined, identified their advantages and disadvantages.

Keywords. Digital economy, digitalization, communication, business communications, oral, written business communications, horizontal and vertical business communications

Постановка проблеми. Сучасні умови господарювання характеризуються стрімким зростанням використання цифрових технологій в діяльності підприємств. Такі тенденції спричиняють певні трансформації у всій господарській діяльності, і в формуванні та реалізації бізнес-комунікацій зокрема. Дослідження цих трансформацій бізнес-комунікацій дозволяє приймати ефективні управлінські рішення, підвищувати конкурентоспроможність підприємств загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування та ефективна реалізації бізнес-комунікацій була досліджена у наукових працях С. Абрамовича, Дж.П. Барлоу, Т. Булавіна, Д. Бюлер, Т. Дрідзе, Д. Зільбермана, В. Кульмана, Дж. Куррана, М. Ріделя, Ю. Хабермаса, М. Хайма, Ф. Хемміта тощо. Але ці дослідження стосувалися сутності та завдань бізнес-комунікацій, а

проблеми їх трансформації в умовах діджиталізації економіки залишилися поза увагою.

Мета статті – дослідження трансформаційних процесів побудови бізнес-комунікацій, появи та розвитку їх нових форм і видів в умовах діджиталізації економіки.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній економіці інформаційні технології набувають всеохоплюючого характеру. Зокрема, за оцінкою інформаційного суспільства в Україні близько 50 % населення користується Інтернетом, динаміка подальших змін є висхідною [1]. Відповідно до дослідження Universal McCann, 81 % українських користувачів зареєстровано нині мінімум у одній соціальній мережі. Для порівняння: у США цей показник дорівнює 65 % [2]. Незважаючи на провідні позиції національної економіки в рейтингах користування всесвітньою мережею, тільки 17 % вітчизняних виробництв застосовують інтернет-інновації (в середньому по ЄС – 49 %). Водночас у національному АПК додана вартість на одного працівника становить 7 тис. дол. США (ЄС – 25,6 тис. дол.), у промисловості – 10 тис. дол. (75,8 тис. дол.) [3].

У 2018 році в Україні було розроблено Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства, згідно з якою було необхідно:

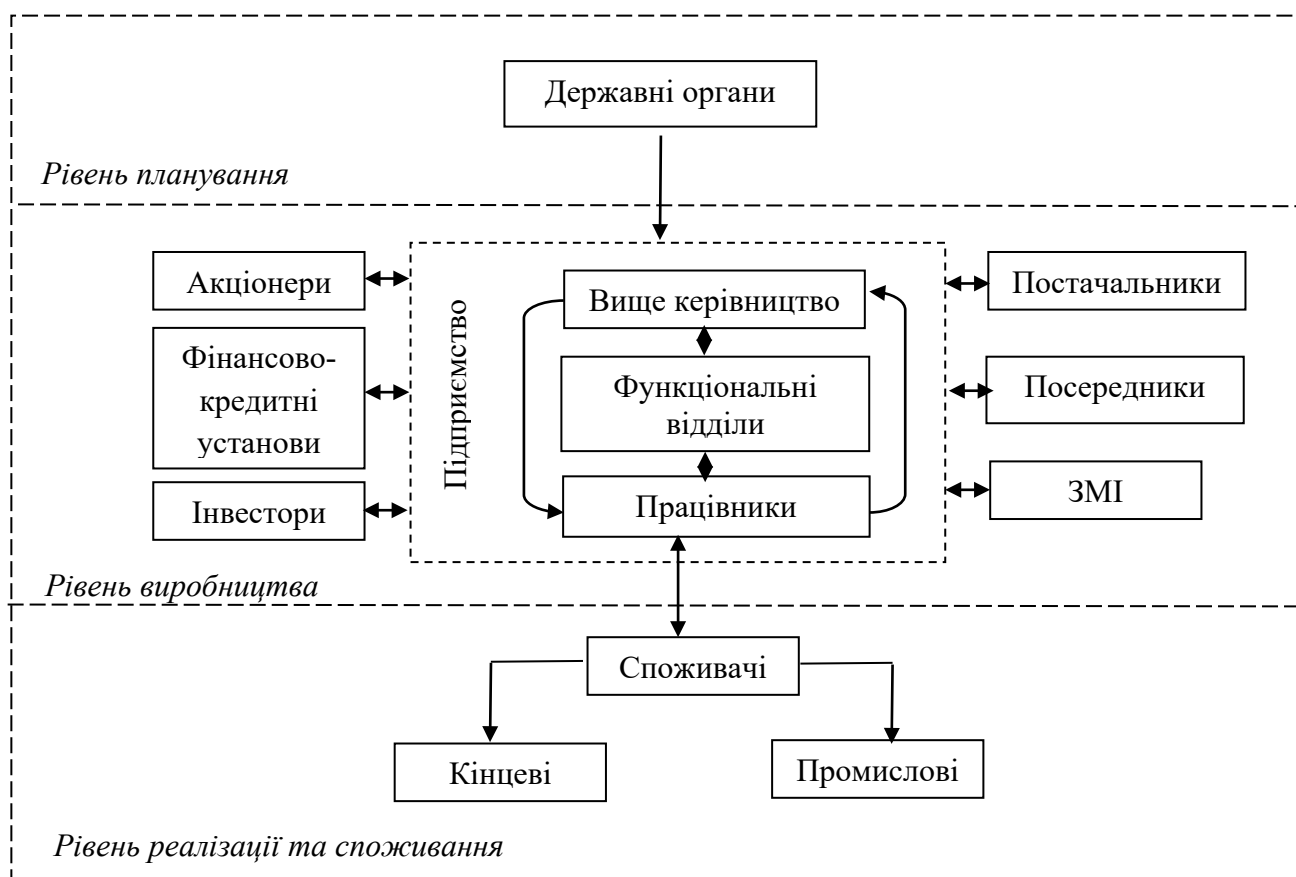
- усунути законодавчі, інституційні, фіскальні та інші перешкоди на шляху розвитку цифрової економіки;
- стимулювати й мотивувати суб'єктів бізнесу до діджиталізації;
- націлювати попит і потреби громадян на діджиталізацію, зокрема за рахунок втілення масштабних урядових проєктів діджитал-трансформацій, у т. ч. на базі сучасних моделей державно-приватного партнерства;
- поглиблювати цифрові компетенції громадян із метою підготовки їх до ефективного застосування ІКТ у повсякденному житті, врахування супутніх ризиків;
- розвивати цифрове підприємництво, зокрема створювати аналогові інфраструктури для інноваційної діяльності, впроваджувати механізми фондування, стимулювання та підтримки ІКТ [4].

Отримані результати засвідчили, що певні кроки до повної діджиталізації національної економіки були зроблені, і в бізнесі зокрема.

Термін «цифрова економіка» був введений ще у 1995 р. Доном Тапскоттом. У розумінні вченого це діяльність, в якій ключову роль відіграють цифрові дані (бінарні, інформаційні тощо) [5]. Тобто, цифрова економіка – це тип економіки, що характеризується активним впровадженням та практичним використанням цифрових технологій збору, зберігання, обробки, перетворення та передачі інформації у всіх сферах людської діяльності. Цифрова економіка належить до широкого спектра економічної діяльності, що використовує відцифровану інформацію та знання як ключові чинники виробництва.

В умовах діжиталізації комунікації, зокрема бізнес-комунікації, знаходяться у процесі трансформації, оскільки змінюється сама форма зв'язку. Вони посідають вагоме місце в управлінні персоналом та підприємством, оскільки забезпечують швидкість та, відповідно, ефективність управлінських рішень, а отже, і отримання прибутку.

Позиціонування бізнес-комунікацій та їх взаємозв'язок з іншими структурними елементами, а також зовнішнім оточенням представлені на рис. 1.



↑ -> горизонтальні комунікаційні зв'язки;
 ↑ вертикальні комунікаційні зв'язки

Рис. 1. Різновиди корпоративних взаємовідносин підприємства [6]

Отже, підприємство є ініціатором чотирьох типів корпоративних взаємовідносин: горизонтальних (до того ж двосторонніх) відносин з постачальниками, посередниками, ЗМІ, фінансово-кредитними установами, акціонерами, інвесторами; вертикальних відносин з різного роду державними органами; відносин всередині підприємства; вертикальних відносин зі споживачами. При цьому на перших двох рівнях здійснюються бізнес-комунікації, а на третьому – комунікації зі споживачами.

У сучасних умовах бізнес-комунікації на підприємстві зазнають трансформацій, викликаних технологічним прогресом, розвитком електронного документообігу, появою нових засобів зв'язку, нових програмних продуктів в управлінні персоналом.

Розподіл бізнес-комунікацій на усну та письмову передбачає використання наступних її форм (рис. 2).

Ці традиційні форми можуть як існувати на сучасних підприємствах, так і трансформуватися залежно від використання нових технологій і програмних продуктів.

Традиційні наради, збори, пресконференції, ділові бесіди та інтерв'ю, як форми усних бізнес-комунікацій, тепер трансформуються в комунікації через

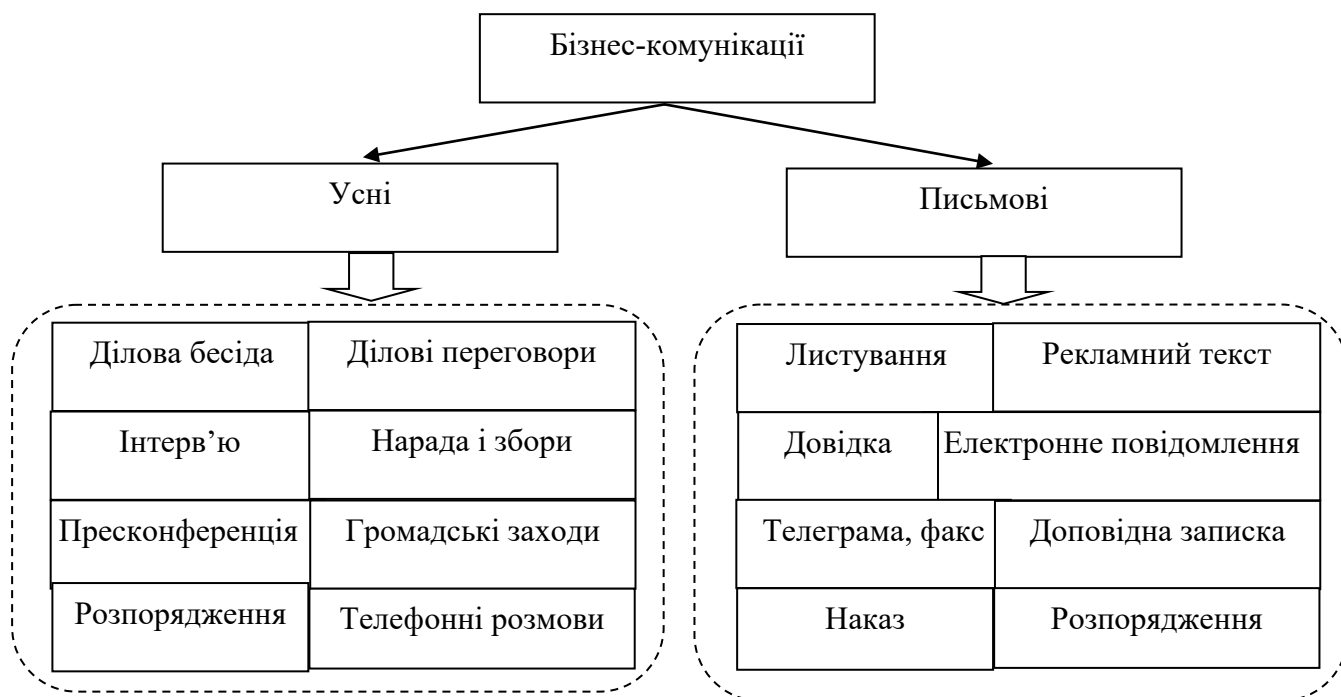


Рис. 2. Види бізнес-комунікації на підприємствах у сучасних умовах

платформи Google Meeting, Skype for Business, Zoom, Viber, Telegram тощо. Такі платформи також можуть використовуватися і як месенджери для подальшого обговорення пропозицій та наступних управлінських рішень.

Такі традиційні види бізнес-комунікацій як доповідна записка, наказ, розпорядження, загальне листування наразі перенесені в програмні продукти, такі як Redmine Project Manadgmant. Ця платформа дозволяє управлінському персоналу не лише формулювати проектні цілі, ставити персоналу певні завдання, делегувати обов'язки та прийняття проміжних управлінських рішень, а й контролювати ефективність їх виконання, час виконання, давати можливість доопрацювання та приймати загальні управлінські рішення на підприємстві.

Окремо слід відмітити електронний документообіг на підприємствах, використання якого значно спрощує бізнес-комунікації. Основні форми електронних комунікацій представлені на рис. 3.



Рис. 3. Форми електронних бізнес-комунікацій на підприємстві

Упровадження в діяльність підприємства електронних бізнес-комунікацій та трансформація традиційних у нові форми має переваги та недоліки. Так, серед переваг можна виокремити швидкість та великий обсяг охоплення електронними листами на корпоративну пошту, на веб-сайті чи корпоративному порталі. Перевагою також є прозорість інформації, що сприяє видаленню чуток чи викривленої інформації. Недоліками електронного листування ми вважаємо його великі обсяги, частоту та повторюваність, що призводить до того, що працівники не уважно або й зовсім не читають листів, що надходять. Іноді інформація, що надіслана електронною поштою чи розміщена на веб-сайті, не сприймається працівниками серйозно, тому слід важливі управлінські документи дублювати паперовими варіантами з підписами та печатками підприємства.

Висновки. Дослідження трансформаційних процесів, що відбуваються у побудові та реалізації бізнес-комунікацій на підприємстві дає підстави стверджувати, що під впливом технологічного прогресу, стрімкого росту електронних каналів зв'язку вони зазнають змін, а іноді відмирання старих форм і появи нових. Такі процеси мають свої переваги та недоліки, потребують подальшого вивчення в контексті забезпечення ефективності діяльності та підвищення конкурентоспроможності підприємств на ринку товарів і послуг.

Література:

1. Індикатори впливу культури на розвиток ЮНЕСКО: короткий аналітичний огляд щодо України. Culture&Creativity. EU-Eastern Partnership Programme. 2017. 47 с.
2. Новая вера. Социальные сети ломают привычные схемы общения украинцев. Корреспондент. 2012. № 10. : [електронний ресурс]. Джерело доступу: <https://korrespondent.net/business/web/1331359-korrespondent-novaya-vera-socialnye-seti-lomayut-privychnye-shemy-obshcheniyaukraincev>

3. Цифрова економіка. Про нові можливості для України. Новое время : [електронний ресурс]. Джерело доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/kubiv/tsifrova-ekonomika-pro-novi-mozhливosti-dljaukrajini-2282520.html>.

4. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабінету міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. : [електронний ресурс]. Джерело доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80>.

5. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril In The Age of Networked Intelligence. 1995. 342 с.

6. Комунікації у структурі управління підприємством : [електронний ресурс]. Джерело доступу: <https://msd.in.ua/komunikaci%D1%97-u-strukturi-upravlinnya-pidpriyemstvom/>

References:

1. Indykatory vplyvu kultury na rozvytok YuNESKO: korotkyi analitychnyi ohliad shchodo Ukrainy. [Indicators of the impact of culture on the development of UNESCO: a brief analytical review of Ukraine]. (2017). *Culture&Creativity. EU-Eastern Partnership Programme*. [in Ukrainian].

2. Novaia vera. Sotsialnye seti lomajut privychnye skhemy obshcheniia ukraintsev. [The new faith. Social networks break the usual patterns of communication between Ukrainians]. (2012). *Korrespondent*. # 10. Available at : <https://korrespondent.net/business/web/1331359-korrespondent-novaya-vera-socialnye-seti-lomayut-privychnye-shemy-obshcheniyaukrainev> [in russian].

3. Tsyfrova ekonomika. Pro novi mozhlyvosti dlia Ukrainy. [Digital economy. About new opportunities for Ukraine]. *Novoe vremia*. Available at : <https://nv.ua/ukr/opinion/kubiv/tsifrova-ekonomika-pro-novi-mozhливosti-dljaukrajini-2282520.html> [in Ukrainian].

4. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovoy ekonomiky ta suspilstva Ukrainy na 2018–2020 roky ta zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo yii realizatsii : rozporiadzhennia Kabinetu ministriv Ukrainy vid 17.01.2018 № 67-р. [On approval of the Concept of development of the digital economy and society of Ukraine for 2018-2020 and approval of the action plan for its implementation: the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 17.01.2018 № 67-y.]. Available at : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80>. [in Ukrainian].

5. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril In The Age of Networked Intelligence. 1995. 342 p. [in English].

6. Komunikatsii u strukturi upravlinnia pidpriyemstvom. [Communications in the structure of enterprise management]. Available at : <https://msd.in.ua/komunikaci%D1%97-u-strukturi-upravlinnya-pidpriyemstvom/> [in Ukrainian].

УДК 331.108.2

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-62-69](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-62-69)

Рудич Леся Василівна кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом, економіки праці та економічної теорії, ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014, тел.: (066) 131-04-00, <https://orcid.org/0000-0001-7750-7633>

Стеценко Володимир Валерійович кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом, економіки праці та економічної теорії, ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014, тел.: (050) 693-54-36, <https://orcid.org/0000-0001-6758-3616>

Шаповалов Віталій Олегович кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом, економіки праці та економічної теорії, ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014, тел.: (050) 305-23-62, <https://orcid.org/0000-0003-2439-7826>

ЕФЕКТИВНИЙ РЕКРУТИНГ В КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. Дослідження категорії "конкурентоспроможність" передбачає аналіз як фінансових, майнових чи виробничих ресурсів, а також впливу людського чинника на її підвищення чи зниження. Сучасні умови господарювання вимагають від підприємств уникати ризиків найму непрофесійного, неякісного персоналу, тому суттєвим стає рекрутинг як початковий етап найму, оптимальний процес підбору персоналу, спрямований на пошук найбільш професійних та найефективніших працівників, які забезпечать найбільшу продуктивність та підвищуватимуть конкурентоспроможність підприємства. У статті досліджено досвід американських компаній, які запроваджують три основні етапи рекрутингу: визначення вимог залучення кандидатів та відбір персоналу. Виокремлено чотири групи показників ефективності рекрутингу персоналу: швидкість рекрутингу, рівень заповнення вакансій, вартість та якість рекрутингу. Серед запропонованих показників ефективності рекрутингу визначено найбільш впливові – вартість та якість, а також досліджено складові вартості рекрутингу. Запропоновано трактування сутності лояльності працівників до підприємства, як дотримання меж законності (іноді лише формально); коректності, доброзичливого ставлення до працівників підприємства в цілому. Узагальнено

види лояльності працівників: раціональна, емоційна, нормативна та вимушена. Нами запропоновані певні напрями посилення лояльності працівників до підприємства: рекрутинг потенційно лояльних працівників, урахування норм і правил корпоративної культури, місії підприємства у профілях посад, кваліфікаційних метриках; розроблення та реалізація заходів кадрової політики для утримання лояльних працівників на підприємстві; розроблення та реалізація заходів кадрової політики трансформації нелояльних працівників на лояльних.

Ключові слова: конкурентоспроможність, рекрутинг, ефективність, ефективний рекрутинг, підбір персоналу, лояльність працівників.

Rudych Lesya Vasylivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Personnel Management Department, Labor Economics and Economic Theory, Higher Educational Establishment of Ukoopspilka "Poltava University of Economics and Trade", Kovalya St., 3, Poltava, 36014, tel.: (066) 131-04-00, <https://orcid.org/0000-0001-7750-7633>

Stetsenko Volodymyr Valerijovych Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Personnel Management Department, Labor Economics and Economic Theory, Higher Educational Establishment of Ukoopspilka "Poltava University of Economics and Trade", Kovalya St., 3, Poltava, 36014, tel.: (050) 693-54-36, <https://orcid.org/0000-0001-6758-3616>

Shapovalov Vitalii Olehivych Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Personnel Management Department, Labor Economics and Economic Theory, Higher Educational Establishment of Ukoopspilka "Poltava University of Economics and Trade", Kovalya St., 3, Poltava, 36014, tel.: тел.: (050) 305-23-62, <https://orcid.org/0000-0003-2439-7826>

EFFECTIVE RECRUITING IN THE CONTEXT OF ENTERPRISES COMPETITIVENESS INCREASING

Abstract. The study of the categories of "competitiveness" analyzes how financial, property or production, as well as influences the human factor to increase or decrease. Modern business conditions require companies to avoid the risks of the most unprofessional, low-quality staff, so recruitment becomes significant as the initial stage of employment, the optimal recruitment process aimed at finding the most professional and efficient employees who provide the highest productivity and competitiveness. The article examines the experience of American companies that implement three main stages of recruitment: determining the requirements for attracting candidates and recruiting. There are four groups of indicators of staff

recruitment efficiency: the speed of recruitment, the level of filling vacancies, the cost and quality of recruitment. Among the proposed indicators of recruitment efficiency, the most influential ones were identified – cost and quality, as well as the components of recruitment cost were studied. The interpretation of the essence of employee loyalty to the enterprise as compliance with the law (sometimes only formally) is proposed; correctness, friendly attitude to employees of the enterprise as a whole. The types of employee loyalty: rational, emotional, normative and forced are generalized. We have proposed certain areas to increase employee loyalty to the company: rational, emotional, normative and forced. We have proposed certain areas of strengthening employee loyalty to the company: recruiting potentially loyal employees, taking into account the norms and rules of corporate culture, the company's mission in job profiles, qualification metrics; development and implementation of personnel policy measures to retain loyal employees at the enterprise; development and implementation of personnel policy measures to transform disloyal workers into loyal ones.

Keywords. competitiveness, recruitment, efficiency, effective recruitment, recruitment, employee loyalty.

Постановка проблеми. Конкурентоспроможність як явище, що дозволяє підприємствам досягати унікальних результатів, випереджаючи одне одного, за рахунок синергії фінансових, майнових, трудових ресурсів, має у сучасних умовах особливий фокус дослідження. Це вимагає активного дослідження усіх складових управління персоналу, яке передбачає залучення персоналу, його оцінку, мотивацію та розвиток. Початковим етапом, від якого залежить подальша стратегія конкурентоспроможності, є підбір персоналу або рекрутинг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем та перспектив розвитку рекрутингу як інструменту підвищення конкурентоспроможності присвячено наукові праці Л.В. Балабанової, В.В. Ващенко, В.А. Верби, О.А. Грішнєвої, К.П. Качана, О.В. Кир'янової, А.М. Колота, І.С. Марченко, К.Г. Наумік, Г.І. Писаревської, Я.С. Семєняк, Т.С. Столярчук та інш.

Мета статті – дослідження показників і напрямів ефективного рекрутингу в контексті забезпечення конкурентоспроможності підприємств.

Виклад основного матеріалу. Сучасні умови господарювання ставлять складні завдання підвищення конкурентоспроможності, оскільки від випередження конкурентів на ринку товарів і послуг залежить не лише оптимальність результатів діяльності, а іноді і «виживання» підприємства. Важливою складовою досягнення конкурентоспроможності є ефективне управління персоналом, початковим етапом якого є рекрутинг.

Рекрутинг у сучасних умовах – це оптимальний процес підбору персоналу, спрямований на пошук найбільш професійних та найефективніших

працівників, які забезпечать найбільшу продуктивність та підвищуватимуть конкурентоспроможність підприємства.

Рекрутинг як процес передбачає не лише правильний підбір та найм персоналу, а також попередню підготовку кваліфікаційних карт, професійних метрик, карт компетенцій, профілів посад. Від детальної розробки та впровадження цих інструментів залежить оптимальність підбору персоналу, який максимально відповідатиме меті та завданням підприємства, забезпечуватиме досягнення конкурентної позиції на ринку товарів і послуг. З іншого боку, метою рекрутера є надання повної інформації про вид діяльності підприємства, його мету, очікувані результати діяльності, частку на ринку, перспективи розвитку. Важливим також, на нашу думку, є ознайомлення з корпоративною культурою, традиціями і місією підприємства, що дозволяє співвіднести діяльність та результати підприємства зі стратегічними цілями розвитку працівників.

На підприємствах США процедура підбору персоналу включає три стадії:

а) визначення вимог – підготовка посадових інструкцій і перелік вимог до кандидатів; ухвалення рішення про умови зайнятості;

б) залучення кандидатів – огляд та оцінка внутрішніх і зовнішніх джерел залучення кандидатів, розміщення оголошень про набір, звернення до агентств і консультантів;

в) відбір кандидатів – ретельний аналіз анкет, проведення співбесід, тестування, оцінка кандидатів, робота оцінного центру, пропозиція щодо найму, отримання рекомендацій, підготовка трудового договору [1, с. 154].

Отже, головними завданнями рекрутинга ми вважаємо:

- визначення трудового потенціалу персоналу, складання плану вакансій, узгодження кадрових завдань із стратегічними цілями підприємства;

- ефективний пошук профілів кандидатів з відповідними професійними компетенціями;

- визначення ефективних методик тестування кандидатів;

- визначення потенційних джерел постачання кандидатів;

- первинне формування списку з перспективних кандидатів;

- проведення попередніх співбесід з кандидатами;

- організація зустрічі замовника з кандидатами;

- підтримка нового працівника у період адаптації на підприємстві.

Ефективність рекрутингу визначається підвищенням конкурентоспроможності підприємства, але є ще багато проміжних показників, які її характеризують (рис. 1).

Ефективність рекрутингу на підприємстві, таким чином, можна визначати через чотири групи показників: швидкість рекрутингу, рівень заповнення вакансій, вартість та якість рекрутингу.

Ми вважаємо найбільш важливими вартість та якість рекрутингу у сучасних умовах. Керівники, що хочуть контролювати ефективність рекрутингу, мають в першу чергу досліджувати його вартість – знати, яку суму витрачають на рекрутинг загалом та яку суму – на найм кожного конкретного нового працівника.

Загальні витрати на заповнення вакантної посади охоплюють такі складники:

- витрати на рекламні оголошення у ЗМІ;
- придбання тестів;
- оплату рекрутингових послуг, гонорар залучених до добору психологів, консультантів;
- перевірку службою безпеки;
- компенсаційні пакети (зокрема заробітну плату разом з єдиним соціальним внеском) працівників підприємства, залучених до процесу рекрутингу: фахівців з управління персоналом, психологів, керівників тощо;
- оренду приміщень для проведення інтерв'ю та тестування;
- організацію й оснащення робочих місць фахівців з управління персоналом: комп'ютер, організаційну техніку, засоби зв'язку та ін. [2, с. 205].

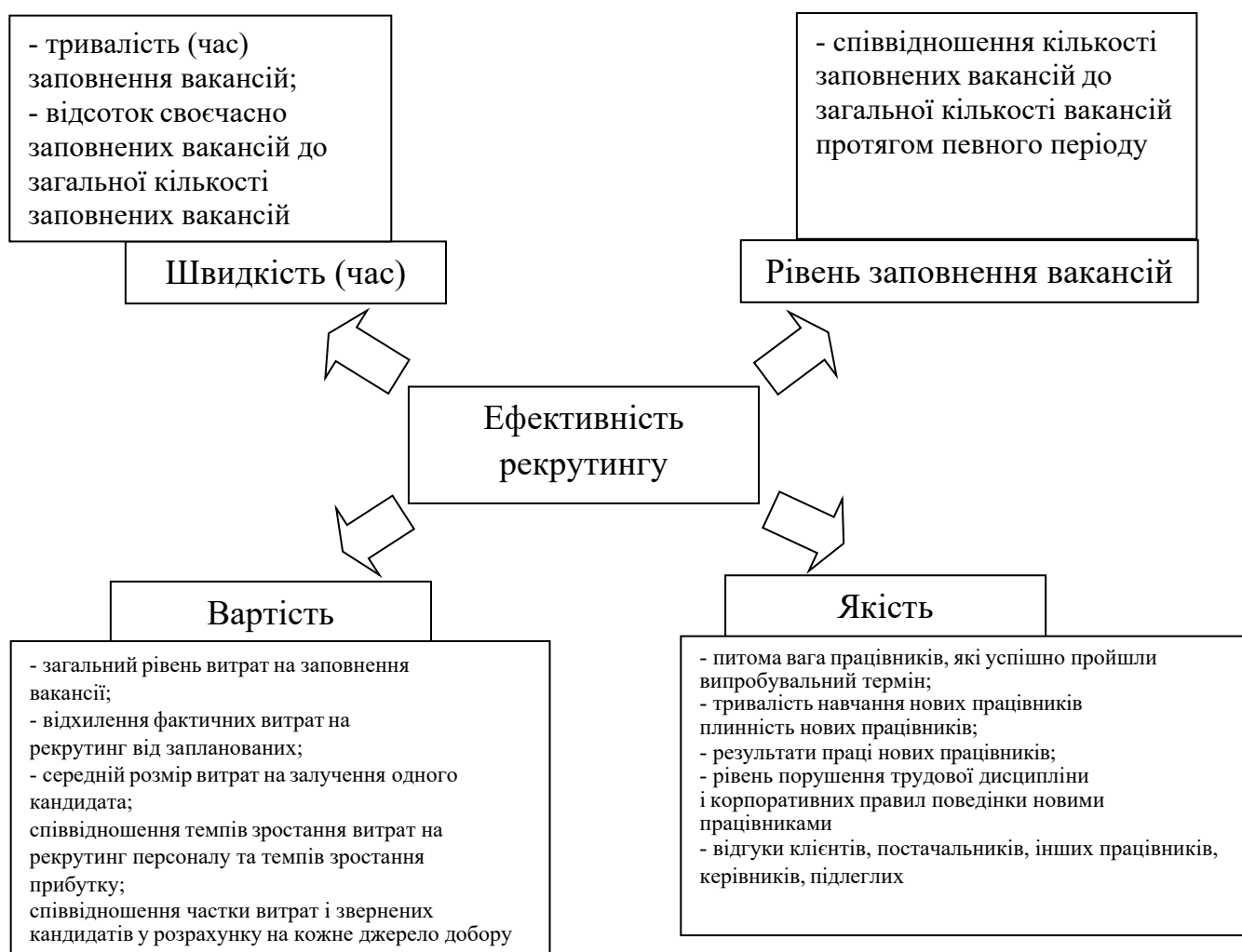


Рис. 1. Показники ефективності рекрутингу на підприємствах [2]

Серед показників якості рекрутингу персоналу ми б виокремили такий, як лояльність до підприємства. На нашу думку, ефективна адаптація, соціалізація працівника на новому робочому місці, прийняття правил і норм корпоративної культури може бути завчасно упереджене рекрутером та підвищувати конкурентоспроможність підприємства, уникаючи додаткових затрат.

Згідно з трактуванням Словника української мови лояльний – це той, який тримається в межах законності (іноді лише формально); який коректно, доброзичливо ставиться до кого-, чого-небудь [3, с. 551].

Разом із дослідником О. Зимовіним ми вважаємо доцільним виокремлювати раціональну, емоційну, нормативну і вимушену лояльність (рис. 2).

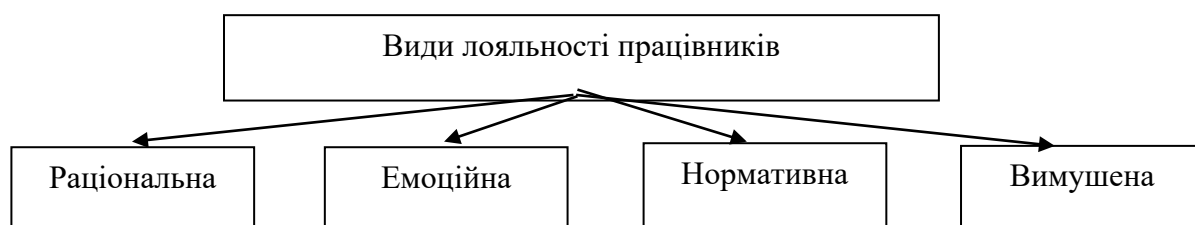


Рис. 2. Види лояльності працівників до підприємства [4]

При вимушеній лояльності працівник залишається на підприємстві, оскільки не має варіантів іншого місця роботи. Зі своїх особистих причин такий працівник не шукає іншої роботи, але й не є ефективним на цьому підприємстві.

За емоційної лояльності працівнику подобається підприємство, колектив, керівництво. Він керується позитивним емоціями від роботи та підприємства, але зміна емоцій на негативні може призвести до втрати лояльності.

Нормативна лояльність притаманна керівникам і працівникам, що давно працюють на підприємстві, є агентами корпоративної культури, дотримуються правил і норм, навіть більше – розуміють та повністю поділяють їх.

Нарешті, раціональна лояльність зазвичай пов'язана з цілями та стратегічною метою працівника. Він залишається на підприємстві та поділяє норми корпоративної культури через те, що він усвідомлює та розуміє їх доцільність, визначає зв'язок між результатами підприємства та власними. Цей вид лояльності є найбільш конструктивним, оскільки певним чином ґрунтується на емоційному та нормативному видах, але має усвідомлений напрям підтримки і розвитку підприємства.

Ми пропонуємо наступні напрями посилення лояльності працівників на підприємствах у сучасних умовах (рис. 3).

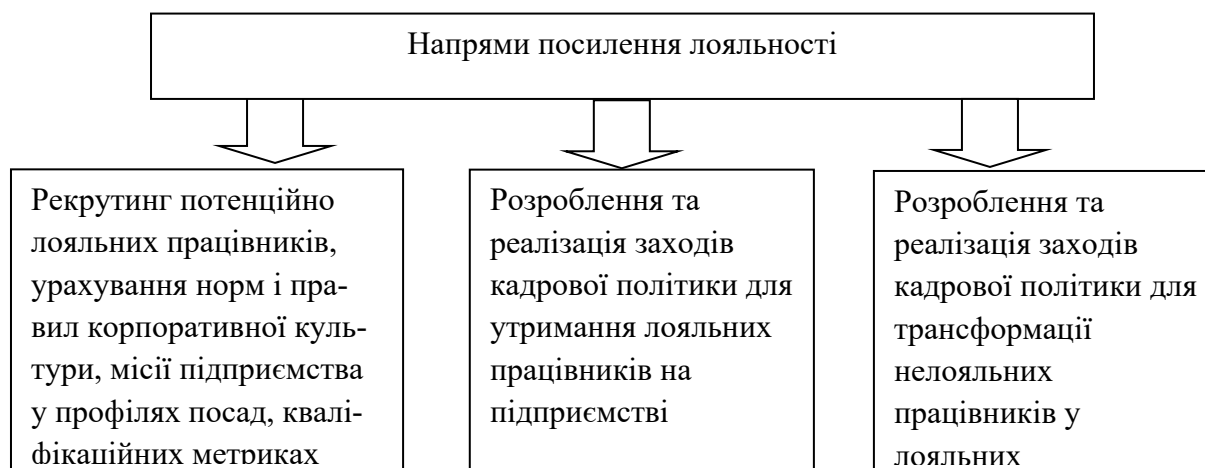


Рис. 3. Напрями посилення лояльності працівників підприємства у сучасних умовах

Серед пропонованих нами напрямів основним для рекрутингу є найм потенційно лояльних працівників, що ми вважаємо найбільш ефективним способом отримати ефективних і продуктивних працівників. Найм потенційно лояльних працівників вимагає знання рекрутерами методи оцінки лояльності, розробки профілів посад та кваліфікаційних метрик чи карт з урахуванням показників лояльності, але у результаті такий рекрутинг є найбільш ефективним, оскільки не потребує подальшої роботи над лояльністю працівників, лише певних заходів з її підтримання.

Висновки. Дослідження показників ефективності рекрутингу в контексті забезпечення конкурентоспроможності підприємств дає змогу зробити висновки про особливу важливість таких показників як вартість та якість рекрутингу, хоча швидкість та рівень заповнення вакансій також мають значення. Важливою складовою якості рекрутингу є лояльність працівників, яку можливо забезпечувати у потенційних працівників перед процедурою найму. Розроблення певних напрямів посилення лояльності працівників до підприємства сприятиме підвищенню конкурентоспроможності підприємства на ринку товарів і послуг.

Література:

1. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами ; 8-е изд. / под ред. С.К. Мордовина. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 832 с.
2. Цимбалюк С.О. Рекрутинг персоналу : підручник. К. : КНЕУ, 2019. 355 с.
3. Словник української мови : в 11 т. / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН ; гол. ред. кол. І.К. Білодід. К. : Наукова думка, 1973. Т. 4.
4. Зимовін О. Що означає лояльність персоналу. Оплата труда. 2016. № 14/1. Режим доступу: <https://i.factor.ua/journals/ot/2016/july/issue-14/1/article-20143.html>

References:

1. Armstronh M. (2004). Praktika upravleniia chelovecheskimi resursami. [Human resource management practice] ; 8-e yzd. / pod red. S.K. Mordovyna. Sankt-Peterburh : Pyter. 832. [in russian].

2. Tsymbaliuk S.O. (2019). Rekrutynh personalu : pidruchnyk. [Staff recruitment: a textbook]. K. : KNEU. [in Ukrainian].
3. Slovyk ukrainskoi movy : v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni AN ; hol. red. kol. I.K. Bilodid. (1973). K. : Naukova dumka. T. 4. [in Ukrainian].
4. Zymovin O. (2016). Shcho oznachaie loialnist personalu. [What means staff loyalty], *Oplata truda*. 2016. № 14/1. Available at : <https://i.factor.ua/journals/ot/2016/july/issue-14/1/article-20143.html> [in Ukrainian].

УДК 330.46

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-70-78](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-70-78)

Цеслів Ольга Володимирівна кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри економічної економіки, Київський національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут", проспект Перемоги, 37, м. Київ, 03056, <https://orcid.org/0000-0002-8190-2502>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ЕКОНОМІЦІ

Анотація. Стаття присвячена проблемі реалізації кредитного скорингу в різних програмних середовищах. Скорінг – це автоматизоване прийняття рішення щодо кредитування фізичними особами. Позичальник подає інформацію про: річний дохід, суму непогашеної заборгованості, нерухомість або володіння автомобілем, останнє місце роботи, вік. Це інформація пов'язана з кредитоспроможністю і буде входними змінними в моделі оцінки.

Для реалізації кредитного скорингу використовуються статистичні методи (дискримінантний аналіз, лінійна регресія, логістична регресія, дерева класифікації), дослідження операцій (лінійне програмування, нелінійна оптимізація) та штучний інтелект (нейронні мережі, експертні системи, генетичні алгоритми, байєсівські).

В даній роботі реалізація задачі кредитного скорингу, здійснюється в новій надбудові Neural Excel. Раніше аналогічні розрахунки проводилися в середовищах Matlab та в системі HUGIN, що побудована на байєсовській мережі довіри.

Надбудова Neural Excel розрахована на користувачів, які хочуть швидко отримати результат, не заглиблюючись в теорію. Надбудова дозволяє використовувати навчені мережі як безпосередньо в Microsoft Excel, так і інтегрувати їх у власні програми. Перевагою надбудови Neural Excel є можливість отримати формулу, для підрахунку.

Через вторгнення Росії в Україну відбулося погіршення фінансового стану громадян, що вплинуло на кредитні договори з фінансовими установами.

Для відбудови економіки України потрібна розвинута кредитна система, оскільки кредит є фінансовою основою розвитку виробництва та економічного зростання в цілому.

Наведені в роботі розрахунки, доводять, що моделювання скорингу з використання нейронних мереж є доцільним. Кожна з програм реалізації нейронних мереж має переваги і недоліки. Вибір програмної реалізації скорингу залежить кваліфікації користувачів.

Ключові слова: кредитний скоринг, штучний інтелект, Neural Excel, кредитні відносини, кредитна система.

Tsesliv Olga Volodymyrivna Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economic Economics, Kyiv National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", Peremohy Ave., 37, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0002-8190-2502>

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE ECONOMY

Abstract. The article is devoted to the problem of realization of credit score in different software environments. Scoring is an automated decision to lend to individuals. The borrower provides information on: annual income, the amount of outstanding debt, real estate or car ownership, last place of work, age. This information is related to creditworthiness and will be the input variables in the valuation model.

Statistical methods (discriminant analysis, linear regression, logistic regression, classification tree), operations research (linear programming, nonlinear optimization) and artificial intelligence (neural networks, expert systems, genetic algorithms, Bayesian) are used to implement credit scoring.

In this paper, the implementation of the problem of credit scoring is carried out in the new add-on Neural Excel. Previously, similar calculations were performed in Matlab environments and in the HUGIN system, which is based on the Bayesian trust network.

The Neural Excel add-in is designed for users who want to get results quickly without delving into the theory. The add-in allows you to use trained networks both directly in Microsoft Excel and integrate them into your own programs. The advantage of the Neural Excel add-in is the ability to obtain a formula for calculation.

Due to Russia's invasion of Ukraine, the financial condition of citizens deteriorated, which affected credit agreements with financial institutions.

A well-developed credit system is needed to rebuild Ukraine's economy, as credit is the financial basis for the development of production and economic growth in general.

The calculations presented in the paper prove that the modeling of scoring using neural networks is appropriate. Each of the programs for the implementation of neural networks has advantages and disadvantages. The choice of software implementation of scoring depends on the qualifications of users.

Keywords: credit scoring, artificial intelligence, Neural Excel, credit relations, credit system.

Постановка проблеми. Нейронні мережі в даний час є одними з найбільш відомі та ефективні інструменти для інтелектуальної аналізи даних,

який розвивається завдяки прогресу в напрямки теорії штучного інтелекту та інформатики [1].

Через вторгнення Росії в Україну близько 53% українців втратили роботу, тобто стабільний заробіток.

Для відродження виробництва та економічного зростання в цілому, Україні потрібна розвинена кредитна система.

В Україні широкого розвитку набули споживчі кредити. Такий вид кредитування ставить перед банком завдання – швидко та з мінімальними витратами приймати рішення по великій кількості заявок на кредит. Зменшення терміну прийняття рішення про позику призводить до збільшення кількості виданих кредитів, зростання прибутків банку. Змінюючи структуру кредитного портфеля на користь споживчого кредиту, банки прагнули знизити кредитний ризик шляхом диверсифікації кредитного портфеля.

Для широкого впровадження споживчих кредитів необхідно створити системи оцінки кредитоспроможності позичальника, системи контролю ризиків. Існують два основних підходи до оцінки кредитних ризиків: суб'єктивний, заснований на експертних оцінках та евристичний підхід, що базується на експертній оцінці та прогнозуванні фінансового стану потенційного позичальника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методика оцінки кредитоспроможності позичальників – фізичних осіб із застосуванням кредитного скорингу була розроблена американським економістом Д. Дюрандом на початку 40-х років XX ст. Цей метод є найпоширенішим і дозволяє виконати експрес-аналіз в присутності клієнта за його заявкою на кредит. Розробкою математико-економічних методів оцінки кредитоспроможності позичальників було покладено такими вченими, як Геєць В. М.[1], Кириченко О.[2], Огонь Ц. Г. [3], Чугунов І. Я. [4].

Незважаючи на велику кількість публікацій з кредитного ризику, проблематиці скорингового підходу в Україні присвячено мало публікацій, що пояснюється невеликим часом розвитку сегменту споживчого кредитування.

Мета статті. Дослідити можливості реалізувати нейронну мережу, для задач кредитного скорингу в новій надбудові Neural Excel. Проаналізувати реалізації нейронних мереж в різних програмних середовищах.

Виклад основного матеріалу. Проблема кредитного скорингу можна розглядати як завдання класифікації: знаючи відповіді на питання анкети $x \in A$, можна визначити, до якої групи належить позичальник: $x \in A_c$ для «добрих» клієнтів, $x \in A_b$ для «поганих». При цьому необхідно розуміти, що абсолютно точна класифікація принципово неможлива.

Розглянемо побудову нейронної мережі на прикладі французького банку "Креді Агріколь" [2].

Цей банк застосовує наступний підхід до скорингової оцінки кредитоспроможності:

1. Мета кредиту (від 0 балів при видачі грошової позички, до 100 балів при купівлі автомобіля).

2. Участь клієнта у фінансуванні угоди (при оплаті менш 10% суми - 0 балів; від 10 до 45% - 30; більш 45% - 50 балів).

3. Родинний стан (від 0 балів для розлученого чоловіка і жінки до 60 балів з кількістю дітей менш трьох).

4. Вік (від 0 балів для осіб молодших 25 років, до 100 балів для осіб старших 65 років).

5. Професія (від 0 балів для студентів, до 100 балів для державних службовців).

6. Зайнятість (від 0 балів при терміні менше одного року, до 100 балів більше чотирьох років).

7. Чистий річний дохід (від 0 балів при доході до 30 тис. грн, до 100 балів при доході більш 100 тис. грн).

8. Володіння нерухомістю (від 0 балів при найманні квартири, до 80 балів при наявності власного будинку).

9. Термін кредиту (від 140 балів при терміні менше одного року, до 0 балів при терміні більше двох років).

10. Сума на банківському рахунку (від 0 балів при залишку менше 5 тис. грн до 150 балів при залишку більше 50 тис. грн).

Якщо потенційний позичальник набрав більше ніж 510 балів, банк задовольняє прохання про надання кредиту, при 380 - 509 балах здійснюється додатковий аналіз умов кредитування (сума, термін кредиту, гарантії); при сумі балів меншій ніж 380 банк відмовляє у наданні кредиту.

Для побудови сколінгової моделі використаємо новий додаток Neural Excel, створений для побудови нейронних мереж.

Таблиця 1

Інформація про мету кредитування

Клієнт	Мета кредиту			Участь клієнта у фінансуванні угоди	Родинний стан	Вік	Професія	Наявність роботи	
	гроші	авто	10%						
Петренко	1	100	1	30	1	40	45	100	100
Сидоренко	1	1	10	1	50	60	50	100	1
Солоденко	1	50	0	30	1	40	30	1	1
Бариненко	1	70	1	1	50	60	35	100	100
Тимошенко	1	0	10	1	0	1	40	1	1

Таблиця 2

Інформація о доходах

Клієнт	Дохід	Нерухомість	Термін кредиту	Сума Банківського кредиту	Сума балів	Кредит
Петренко	1	80	140	150	789	1
Сидоренко	100	1	1	150	526	1
Солоденко	1	80	140	1	376	0
Бариненко	1	80	1	1	501	1
Тимошенко	100	1	1	150	307	0

Використовуючи дані таблиці 1 та таблиці 2, побудуємо мережу в новій надбудові Neural Excel. Це аналітична надбудова для Microsoft Excel, яка дозволяє працювати з нейронними мережами. Слід відзначити, що додаток простий у використанні, дозволяє швидко налаштувати й навчити нейронну мережу прямо в Microsoft Excel.

Рис.1. Вікно надбудови Neural Excel

Вхідними параметрами є всі дані з таблиці 1 та таблиці 2 (рис.1), а вихідними значення Кредит. Зазначимо, що значення кредиту берем не суму балів, а 0-відмова в кредитованні, та 1 – надати кредит.

В нашому випадку функція активації сигмоїдальна. Сигмоїда виглядає гладкою і подібна до ступінчастої функції, та має певні переваги (1).

$$A = \frac{1}{1 + e^{-x}} \quad (1)$$

По-перше, сигмоїда - нелінійна за своєю природою (рис.2). Перевагою такої функції, є те, що вона не бінарна, що робить активацію аналоговою, на відміну від ступінчастої функції. Для сигмоїди також характерний гладкий градієнт. У діапазоні значень X від -2 до 2 значення Y змінюється дуже швидко. Це означає, що будь-яка мала зміна значення X , у цій області, приведе до зміни значення Y . На даний час, сигмоїда є однією з найпоширеніших активаційних функцій у нейромережах.

Для моделювання ми використовуємо нейронну мережу двошарового перцептрона. Щоб навчити мережу, використовувати алгоритм зворотного поширення похибки. Архітектура цільової мережі (перцептрон), що пропонується для моделювання проблеми кредитного скорингу.

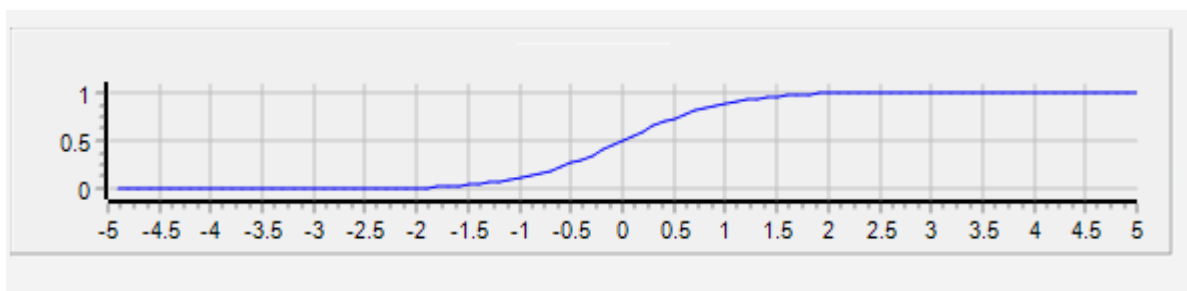


Рис.2. Графік сигмоїди

Кривизну сигмоїди можна регулювати. Значення мінімуму та максимуму також. Сформувавши нейронну мережу, приступаємо до її навчання (рис.3).

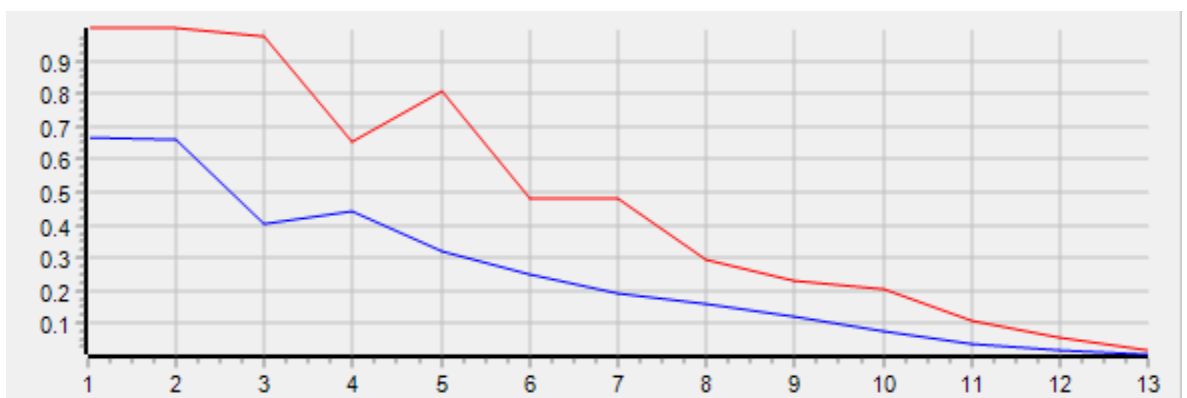


Рис.3. Налаштування процесу навчання нейронної мережі

Після налагодження нейронної мережі, її можна зберегти в файлі, а потім використовувати. В результаті розрахунків отримуємо вікно для тестування нейронної мережі (рис.4).

Підставляючи будь - які значення, можна отримати вірний результат.

Надбудова Neural Excel має вкладку Менеджер нейромереж, в якій можна отримати формулу, для підрахунку вихідних значень. В нашому випадку ця формула виглядає так:

=predict("NRLNET7";RC[-16];RC[-15];RC[-14];RC[-13];RC[-12];RC[-11];RC[-10]; RC[-9];RC[-8];RC[-7];RC[-6];RC[-5];RC[-4])

Поле	Значение
Клиент	1
Мета кредиту	100
NNField37	1
Участь клієнта у фінансів	25
NNField39	1
NNField40	30
Родинний стан	100
Вік	45
Професія	1
Зайнятість	100
Річний дохід	1
Нерухомість	80
Термін кредиту	1
Сума банківського кредит	150
кредит	0.99999999938728

Рис.4. Вікно тестування навчальної мережі

Таблиця 3

Результати розрахунків

Розраховане значення	Прогнозоване значення	Похибка
1	0,981133162	0,018867
0	1,53604E-07	-1,5E-07
0	0,003876982	-0,00388
1	0,988798071	0,011202
0	3,47651E-08	-3,5E-08

Результати розрахунків наведені в таблиці 3. Наведені вище розрахунки доводять, що моделювання скорингу з використання нейронних мереж є

доцільним. Очевидно, що використання нейромережевого апарату дає вірні результати. Проблеми скорингу були розглянуті в попередніх роботах[5]. Зокрема в середовищі Matlab а також системі HUGIN , яка побудована на байєсовській мережі довіри.

Кожна з програм реалізації нейронних мереж має переваги і недоліки. Їх вибір залежить від стратегії банку та його пріоритетів та кваліфікації користувачів.

Висновки. В роботі проводився аналіз можливості використання нового додатку Neural Excel, для розв'язування задач кредитного скорингу.

Основними перевагами скорингу є: комплексний характер оцінювання позичальника; оптимізація витрат та скорочення часу на кредитні рішення; відсутність суб'єктивного фактору під час формування кредитних рішень; можливість управління ризиком та доходом всього портфеля через прості інструменти.

Скоринг може бути корисним лише тоді, коли достатньо інформації про позичальників. Скоринг лише один з елементів сучасної системи ризик-менеджменту банку, поряд із «чорними» списками, системою верифікації.

Попередні розрахунки проводилися в середовищі Matlab та системі HUGIN , яка побудована на байєсовській мережі довіри. Приклади розрахунків в Neural Excel наведено. Слід відмітити простоту цього додатку. Для більш серйозних задач слід використовувати більш професійні додатки.

Література:

1. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку/ В. М. Геєць. -К.: НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. 2009. – 864 с.
2. Кириченко О. Державний бюджет як дзеркало соціально-економічних та політичних проблем України./ О.Кириченко // Економічний Часопис- XXI. –2008. – No 9-10. – с. 18-22/
3. Огонь Ц. Г. Програмно-цільовий метод та ефективність бюджетних програм./ Ц. Г.Огонь //Фінанси України . – 2009. – No 7. – С 20-29.
4. Чугунов І. Я. Фінансово-економічне прогнозування і планування/ І. Я. Чугунов/ – К. : Поліграф-Консалтинг. – 2007. – 312 с.
5. Цеслів О.В. Методи штучного інтелекту які використовуються для кредитного скорингу/О.В.Цеслів О.В.// Вісник Київського університету технологій та дизайну. – 2014. – №2. – С.124- 132.

References:

1. Geec', V. M. (2009). *Suspil'stvo, derzhava, ekonomika: fenomenologija vzaemodii ta rozvitku* [Society, state, economy: phenomenology of interaction and development]. K.: NAN Ukraïni ; In-t ekon. ta prognosuv. NAN Ukraïni [in Ukrainian].
2. Kirichenko, O. (2008). *Derzhavnij bjudzhet jak dzerkalo social'no-ekonomichnih ta politichnih problem Ukraïni* [State budget as a mirror of socio-economic and political problems of Ukraine]. *Ekonomichnij Chasopis- XXI - Economic Journal - XXI*, 9-10, 18-22 [in Ukrainian].
3. Ogon', C. G. (2009). *Programno-cil'ovij metod ta efektyvnist' bjudzhetnih program* [Program-target method and efficiency of budget programs]. *Finanasi Ukraïni - Finance of Ukraine*, 7, 20-29 [in Ukrainian].



4. Chugunov, I. Ja. (2007). *Finansovo-ekonomichne prognozuvannja i planuvannja* [Financial and economic forecasting and planning]. K. : Poligraf-Konsalting [in Ukrainian].
5. Cesliv, O.V. (2014). Metodi shtuchnogo intelektu jaki vikoristovujut'sja dlja kreditnogo sko-ringu [Methods of artificial intelligence used for credit scoring]. *Visnik Kiivs'kogo universitetu tehnologij ta dizajnu - Bulletin of Kyiv University of Technology and Design*, 2, 124- 132 in Ukrainian].

СЕРІЯ «Педагогіка»

UDC 378:374:008:37.06

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-79-88](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-79-88)

Karpova Olena Olehivna Doctor of Philosophy, Associate Professor of the Chair of Foreign Languages, Odessa National Economic University, Preobrazhenskaya St., 8, Odessa, 65000, <https://orcid.org/0000-0001-6742-3700>

Bublyk Violeta Vadymivna Senior teacher of the Department of Germanic Languages and Translation, National University "Odessa Polytechnic", Shevchenko Ave., 1, Odessa, 65000, <https://orcid.org/0000-0002-1056-3208>

CORE APPROACHES TO TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT UNIVERSITIES IN THE ERA OF DIGITALIZATION

Abstract. The article highlights core approaches to teaching a foreign language that would help develop students' abilities and skills for future successful cooperation in a multidisciplinary environment. The authors present such approaches as multidisciplinary, interdisciplinary and cross- or transdisciplinary. It is mentioned that old approaches to teaching specific topics or developing four language competencies as speaking, writing, listening and reading are no more in the focus from pedagogical point of view as before. Today the development of technologies and the creation of new jobs require to educate such a professional who would work in a multidisciplinary and multicultural environment effectively. Thus, the implementation of multidisciplinary and interdisciplinary approaches to teaching a foreign language require the combination of knowledge and skills from different disciplines in order to create an innovative product or a service. Interdisciplinary teaching of a foreign language has been defined in the article as a process by which students integrate insights and modes of thinking and processing of information from two or more disciplines to advance their practical understanding of a discipline that stands beyond the scope of one discipline. The authors identified the ways of interdisciplinary approach to teaching a foreign language at universities such as socio-economic articles / blogs analysis, case studies, boosting research activity, real-life interdisciplinary role-plays and project-based learning. The analysis of scientific literature has shown that Intradisciplinary means working within a single discipline, Crossdisciplinary implies viewing one discipline from the perspective of another; Multidisciplinary occurs when students from different disciplines working together,

each drawing on their disciplinary knowledge. Interdisciplinary integrates knowledge and methods from different disciplines, using a real synthesis of approaches. All the approaches mentioned can be implemented during the lesson in various forms and ways provided all the preconditions and peculiarities of the approaches are chosen according to the goal of the lesson and desired outcomes.

Keywords: multidisciplinary, interdisciplinary, intradisciplinary, integration.

Карпова Олена Олегівна доктор філософії, доцент кафедри іноземних мов, Одеський національний економічний університет, вул. Преображенська, 8, м. Одеса, 65000, <https://orcid.org/0000-0001-6742-3700>

Бублик Віолета Вадимівна старший викладач кафедри німецьких мов та перекладу, Національний університет «Одеська політехніка», пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65000, <https://orcid.org/0000-0002-1056-3208>

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В УНІВЕРСИТЕТАХ В ЕРУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Анотація. У статті висвітлено основні підходи до викладання іноземної мови, які б сприяли розвитку здібностей та навичок студентів для майбутньої успішної співпраці в багатодисциплінарному середовищі. Автори представляють такі підходи як мультидисциплінарний, міждисциплінарний та трансдисциплінарний. Зазначається, що старі підходи до викладання конкретних тем або розвитку чотирьох мовних компетенцій, таких як говоріння, письмо, аудіювання та читання, перестали бути в центрі уваги з педагогічної точки зору, як раніше. Сьогодні розвиток технологій та створення нових робочих місць вимагають виховувати такого професіонала, який би ефективно працював у мультидисциплінарному та полікультурному середовищі. Таким чином, реалізація мультидисциплінарного та міждисциплінарного підходів до викладання іноземної мови потребує поєднання знань і навичок з різних дисциплін для створення інноваційного продукту чи послуги. Міждисциплінарне викладання іноземної мови визначено у статті як процес, за допомогою якого студенти інтегрують уявлення та способи мислення та обробки інформації з двох чи більше дисциплін, щоб покращити своє практичне розуміння дисципліни, що виходить за рамки однієї дисципліни. Автори визначили шляхи міждисциплінарного підходу до викладання іноземної мови в університетах, такі як аналіз соціально-економічних статей/блогів, тематичні дослідження, активізація дослідницької діяльності, реальні міждисциплінарні рольові ігри та проектне навчання. Аналіз наукової літератури показав, що внутрішньодисциплінарний означає роботу в рамках однієї дисципліни, міждисциплінарний – розгляд однієї дисципліни з

точки зору іншої. Багатодисциплінарність виникає, коли студенти з різних дисциплін працюють разом, використовуючи свої дисциплінарні знання. Міждисциплінарний підхід інтегрує знання та методи з різних дисциплін, використовуючи реальний синтез підходів. Усі зазначені підходи можуть бути реалізовані під час уроку різними формами та способами за умови вибору всіх передумов та особливостей підходів відповідно до мети уроку та бажаних результатів.

Introduction. Today methods and tools of teaching a foreign language have changed not only due to digitalization, E-learning and globalization that fostered teachers' communication and student learning worldwide, but also because of the new requirements of employers of the market economy. Thus, teaching a foreign language is impossible without discipline-orientedness and versatile skills formation. This can be possible due to the use of such approaches as multidisciplinary, interdisciplinary and cross- or transdisciplinary.

Analysis of recent research works and publications. When it comes to teaching a foreign language in modern conditions, it is important to consider such approaches as *multidisciplinary*, *interdisciplinary*, or *transdisciplinary* that suggest the combination of several disciplines in contemporary problem-solving. These notions have been often used interchangeably within higher education as a way of demonstrating collaboration between disciplines and highlighting adaptive pedagogical practices.

One of the definitions of *multidisciplinarity* is the combination or involvement of two or more academic disciplines or professional specializations in approach to a topic or problem. In this case their knowledge content and structures are not mixed up.

Methods that will assure the reach of professionally-oriented goals should comply with the learning goals of teaching a foreign language. The following chart presents the interdependence between the methodical processing of the core subjects and a foreign language:

Table 1.
Methodical Preconditions of Multidisciplinary Teaching at Universities

A Foreign Language	Fusion Results	Professional Content (e.g. Management)
Fostering language practice	Discipline-relatedness	Group learning and teamwork
Simplicity	Innovativeness	Flexibility
Focusing on a foreign language as means of communication not as a language system	Appropriateness	Foreign-language sensitivity assurance
Primacy of the first language	Skills combination skills ability	Motivation-oriented learning

Thus, *fostering language practice* is crucial at the lesson but it should be made in the professionally-oriented context whatever is taught – grammar, vocabulary, listening or speaking skills, etc. Very often a lot of attention is paid to teaching grammar at the lesson, but the grammar approach is far in the past so it is highly recommended to include grammar only in the language practice so that students will pay attention not to the formation of verbs, conjugation, etc. but to how a language functions in practice. The golden middle here is *Submersion* as the sink or swim method to learning a second language, when students who have acquired this language naturally and those learning the same language are put in the same learning environment and required to learn as much as much as they can.

Simplicity is a key to a modern and effective language teaching. People value time today more than ever. So, the traditional approach to teaching a foreign language as well as other disciplines is becoming an old school. Micro credentials and short-term online courses are more demanded these days as never before. Therefore, it is important to choose the best innovative tools to teach a foreign language as well as to refine material to satisfy students' needs as simple and clear as possible.

One of the ways of teaching a foreign language is teaching this language from the first lesson without any explanation or a word given in their mother tongue. This method is fast, effective, but, at the same time, hard and can demotivate learners of any age. Thus, when teaching a foreign language itself or a discipline in a foreign language, a teacher sometimes switches to their mother tongue so that *primacy for the first language* is given.

When teaching a foreign language, it is very important to consider the contents and basics of other disciplines through group learning and teamwork, flexibility, foreign-language sensitivity assurance and, of course, motivation-oriented learning.

The combination of all these preconditions will help to reach multidisciplinary at the lesson.

In fact, the multidisciplinary approach is very broad in the sense that there are many different ways to go about it which vary in intensity of integration. One of the options for using multidisciplinary integration is referred to as the intradisciplinary approach.

According to Oxforddictionaries, when two or more disciplines are integrated and based on the same ideas and methods, this approach is called as interdisciplinary. *Interdisciplinary* is described as relating to more than one branch of knowledge. Whereas, *transdisciplinary* is defined as something relating to more than one branch of knowledge that breaks professional borders [6].

In the intradisciplinary approach to multidisciplinary integration, subdisciplines are taught within a specific subject area. Focusing on reading, writing and oral communication as a whole in language arts is a very common example of this. This approach focuses mainly on big ideas of the subdisciplines and although integration is only happening within one subject area, the content is taught at a

greater depth of understanding.

Unlike the intradisciplinary approach, which focuses on one subject area, interdisciplinary integration organizes the teaching of several disciplines around commonalities between them.

The analysis of scientific literature has shown a great number of definitions of the notion of interdisciplinarity and search for categorization (Klein, 2010).

Interdisciplinary concepts or interdisciplinary education is considered best when it comes to boosting learning outcomes and making the whole understanding process interesting and enthusiastic for students.

Interdisciplinary teaching allows students to think critically, identify their own prejudices, accept the unknown and respect ethical quandaries with enabling the students to understand different insights and perceptions of different disciplines, also synthesizes information surrounding a topic and, ultimately, offers a more complete understanding of an issue.

Interdisciplinary teaching goes beyond multi-disciplinary or cross-disciplinary teaching which is a bit more complicated due to its requirement of multiple teachers or educators and their mutual collaboration to execute the approach properly.

Thus, *interdisciplinary teaching of a foreign language can be defined as a process by which students integrate insights and modes of thinking and processing of information from two or more disciplines to advance their practical understanding of a discipline that stands beyond the scope of a single discipline.*

Students can integrate information, data, techniques, tools, concepts, theories, etc. from two or more disciplines to create new ideas, concepts, products, solve problems in ways that would be impossible to implement through a monodisciplinary approach.

Transdisciplinary concepts or transdisciplinary education that brings integration of different disciplines in a harmonious manner to construct new knowledge and uplift the learner to higher domains of abilities and sustained knowledge and skills.

Transdisciplinary integration involves organizing the curriculum around student questions, interests, and concerns. This is done through either project-based learning, where students get involved in a local problem solution, or negotiating the curriculum, where the basis for curriculum is formed around the interests and questions of the students. Transdisciplinary integration is similar to interdisciplinary integration because standards from more than one discipline are addressed.

An approach to curriculum integration that dissolves the boundaries between the conventional disciplines and organizes teaching and learning around the construction of meaning in the context of real-world problems or themes.

Both of these techniques have got different point of views and perceptions by researchers and educationists belonging to different disciplines and research paradigms.



Thus, as a summary the following table was made to identify key peculiarities of every approach:

Table 2.

Key Approaches to Teaching a Foreign Language

	Multidisciplinary	Interdisciplinary	Transdisciplinary
Focus	To see beyond one's horizon	To build bridges between disciplines	More to know, further to think
Perspective	Solving common professional perspectives	Connects more professional perspectives	Contextualization of more professional perspectives
Exchange with specialists	In the framework of work environment	Through peculiarities of the perspectives	Meaning and purpose
Involvement of others	-	-	Problem identification, distinguishing methods, result transfer
Process	Classical work division with separated processing	Overall processing, intensive cooperation,	Reliability on external processes
Result	Great professional contribution	Emergence	Meaningful contribution with reference to the living environment – human, social and nature compatibility

For successful implementation of these approaches, a teacher should choose appropriate teaching and learning formats for the discipline itself (in this case for teaching a foreign language) and finding relevant aspects to get more insights from other disciplines.

The aim of the article is to highlight core approaches to teaching a foreign language at universities in the era of digitalization in order to develop skills that would be crucial for working in a multidisciplinary environment.

Method. To study the current condition of teaching a foreign language using a multidisciplinary and interdisciplinary approaches, the following methods of research as questionnaires, tests, quizzes, a pedagogical experiment, observation, consultations with teachers and students, methods of mathematical statistics have been used.

During the formative experiment on the basis of common forms of education, such as workshops, seminars, classroom and out-of-class individual work and group work, these approaches were introduced.

The experiment showed that the most popular and effective approach among the abovementioned was the Interdisciplinary approach.

When teaching a foreign language, we defined the following ways of implementing them in the classroom:

1. *Socio-economic articles / blogs analysis* that provides real-world interdisciplinary problems. Using skills and concepts from different subjects, students process, discuss and rethink acute problems developing their critical thinking

and research skills.

2. *Case study* is the best way of realization of the interdisciplinary approach. We also introduced a “web-case” that differed from a paper-based case in that all the material was presented on the website so that students could do the tasks online getting information from official websites of companies, articles and other related documents. A web-case consisted of Background information about the companies, Problems to be solved, Tasks to be done and Writing an e-mail with a final decision of the team.

Before solving a web-case the students were divided into teams of 4 or 5 persons, they learnt the rules and started working. As a case study method implies collaborative learning, there was no teacher’s guidance during the process. The students decided how to work, how to divide responsibilities and do the tasks themselves. The assessment criteria were timing, teamwork and a final decision.

3. Boosting the research activity — delving into more disciplines — by asking students, for example, to examine one of the styles of management from different points of views – business, historic, psychological, gender, social, etc. This exercise focuses on independent research into the core of managing people. Specifically, it can involve: investigating the qualities of a manager, basic managerial skills, the difference between a manager and a leader, etc.

4. Role-plays that give insights into business, philosophy and social studies with this introspective activity.

As an example, one of the activities starts by dividing the group into subgroups and the classroom (physical or virtual) into three or more sections. Each group has a budget of \$2,000, which they must choose to invest. Each section has a unique category of pre-made options, representing a distinct incentive. For instance, an economic incentive could be to get faster transportation to university for \$200, whereas a social incentive could be to host a student party for \$1000. A moral incentive could be to make a charity donation for \$500 and so on. Once every group has spent their budget, the purchases are considered to see which section got the most incentives. Afterwards, discuss how much each group spent on every section and why.

5. Project-based learning, which involve students designing, developing, and constructing solutions to a problem or working in small teams on a project that requires knowledge and skills from two or more disciplines. The educational value is that this activity aims to build students’ creative capacity to work through difficult and acute problems. Typically, a task included the following phases or steps:

1. Identifying a problem
2. Agreeing on or devising a solution and potential solution path to the problem (i.e., how to achieve the solution)
3. Designing and developing a prototype of the solution
4. Refining the solution based on feedback from experts, instructors, and/or peers.



Research has shown the effectiveness of this approach on student engagement, skill-development, communication, and content retention, mainly when the Kolb Model of experiential learning is employed [5].

As an example, the project that was offered for consideration was called “Business Culture in Ukraine”. The aim was not only to raise knowledge of students on business culture in Ukraine, but also make profound research on the topic because the Ukrainian business environment, stereotypes and common knowledge on business culture has not been widely presented for the people who are interested in it from different countries.

Thus, a questionnaire was made with various questions concerning working hours, dress code, superstitions at work, gender issues at work, etc. More than 100 Ukrainian companies both governmental and private ones took part in this survey. The answers to the questions created a picture of current Ukrainian working environment, acute problems and interesting facts. Several solutions could be used to improve working environment taking into account that most of the students will likely work in Ukrainian organizations, banks and other companies, or are already working, so this research may have some impact on their professional activity or business.

It is important to mention that the tasks that were offered to university students were differentiated (the volume of the task, the level of complexity, the width and depth of the research, etc.) according to the year of study and level of the group.

Moreover, to create an interdisciplinary lesson, it is highly recommended to make a plan that would clearly define the lesson’s Phase, Type of learning goals, activities and approximate timing. To illustrate this, the following lesson plan has been presented:

Table 3.

The Plan of an Interdisciplinary Lesson

Lesson Phase	Type of learning goals	Activity	Timing (mins)
Greeting	Effective/ motivational	Introduction of the teacher Greeting of all the participants	2
		Problem collection: What was learnt from the previous lesson?	5
		Organizational: What new information will be presented?	
Goal-setting	cognitive	What are new learning objectives?	3
		Lesson Agenda	2
Presentation	cognitive	Presentation and discussion of the topic that centers around a fundamental inquiry that instills a “Need to Know.” This problem must be challenging, meaningful, and not quickly answered.	18

Event	Affective/ psychomotor	Learning and Work Games	5
Work	cognitive	Role-plays, discussions, case studies, etc. that are based on authentic and real-world challenges have significance to the students, teachers, and community.	25
		Presentation of results All tasks are student-centered, with teachers serving as facilitators that offer formative guidance. Engagement and enthusiasm develop with student investment in the task/project outcome.	15
Evaluation and Assessment	cognitive social	Valuation and feedback Students learn to collaborate and communicate in a practice-based model of cooperation.	3
		Homework and Success Discussion	2

Conclusion. The analysis of scientific literature made us come to a conclusion that there has been an increased interest of scholars in recent years to multidisciplinary and interdisciplinarity at higher educational establishments. *Intradisciplinary* has been defined as working within a single discipline, *Crossdisciplinary* implied viewing one discipline from the perspective of another; *Multidisciplinary* occurred when students from different disciplines working together, each drawing on their disciplinary knowledge. *Interdisciplinary* integrated knowledge and methods from different disciplines, using a real synthesis of approaches. Finally, *Transdisciplinary* created a unity of intellectual frameworks beyond the disciplinary perspectives. The use of one or more approaches to teaching a foreign language at universities will help students learn a foreign language in practice faster, develop knowledge and skills necessary to work in a multidisciplinary team, create new innovative products and services and enjoy their studying process truly.

References:

1. Baumgärtner S., Backer Ch. (2005) Wissenschaftsphilosophie interdisziplinärer Umweltforschung. Marburg: Metropolis.
2. Blättel-Mink B. (2003) Nachhaltigkeit und Transdisziplinarität: Ideal und Forschungspraxis. Arbeitsbericht 229. Der Akademie für technikfolgenabschätzung in Baden-Württemberg.
3. Horlebein M., Schanz H. Wirtschaftsdidaktik für Berufliche Schulen. Berufsbildung konkret. Band 8. 241.
4. Mansilla B. (2010) Learning to Synthesize: The Development of Interdisciplinary Understanding. In R. Frodeman, J. T. Klein, & C. Mitcham (Eds.), The Oxford Handbook of Interdisciplinarity (pp. 288-306). Oxford: Oxford University Press.
5. Project-based learning. Centre for Excellence in Learning and Teaching. Iowa State University. URL: <https://www.celt.iastate.edu/teaching/teaching-strategies/problem-based-learning/>
6. Schier C., Schwinger E. (2014) Interdisziplinarität und Transdisziplinarität als Herausforderung akademischer Bildung. Pädagogik. 319.
7. Thomson Klein, Julie (2013) Transdisciplinary Moment(um). Integral Review 9(2). 189–199.



Література:

1. Baumgärtner S., Backer Ch. (2005) Wissenschaftsphilosophie interdisziplinärer Umweltforschung. Marburg: Metropolis.
2. Blättel-Mink B. (2003) Nachhaltigkeit und Transdisziplinarität: Ideal und Forschungspraxis. Arbeitsbericht 229. Der Akademie für technikfolgenabschätzung in Baden-Württemberg.
3. Horlebein M., Schanz H. Wirtschaftsdidaktik für Berufliche Schulen. Berufsbildung konkret. Band 8. 241.
4. Mansilla B. (2010) Learning to Synthesize: The Development of Interdisciplinary Understanding. In R. Frodeman, J. T. Klein, & C. Mitcham (Eds.), The Oxford Handbook of Interdisciplinarity (pp. 288-306). Oxford: Oxford University Press.
5. Project-based learning. Centre for Excellence in Learning and Teaching. Iowa State University. URL: <https://www.celt.iastate.edu/teaching/teaching-strategies/problem-based-learning/>
6. Schier C., Schwinger E. (2014) Interdisziplinarität und Transdisziplinarität als Herausforderung akademischer Bildung. Pädagogik. 319.
7. Thomson Klein, Julie (2013) Transdisciplinary Moment(um). Integral Review 9(2). 189–199.

УДК 378.147:37.011.3-051:005.336.2:004

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-89-100](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-89-100)

Бахмат Наталія Валеріївна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії та методик початкової освіти, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32302, <https://orcid.org/0000-0001-6248-8468>

ФОРМУВАННЯ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація. У статті розглянуто сучасні аспекти та вимоги до професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів; визначено зміст поняття «фахова компетентність майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища», яка є інтегративною професійно-особистісною характеристикою фахівця, що передбачає стійку мотивацію та інтерес до саморозвитку, здатність розв'язувати задачі дослідницького й інноваційного характеру в галузі початкової освіти, що виникають в реальних ситуаціях трудової діяльності, з використанням знань, умінь, професійного та життєвого досвіду, цінностей і нахилів, свідомим і критичним застосуванням цифрових технологій.

З'ясовано, що однією з ефективних технологій формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища є технологія модульного навчання. Уточнено, що модульна побудова навчального курсу дає низку значних переваг і є одним з ефективних шляхів інтенсифікації освітнього процесу, особливо в умовах цільової інтенсивної підготовки фахівців в умовах гібридного навчання під час всесвітньої пандемії COVID-19 і в умовах війни. Визначено, що модульна побудова освітнього компонента дає можливість здійснювати перерозподіл часу, відведеного навчальним планом на його вивчення, за окремими видами освітнього процесу розширює частку практичних занять і самостійної роботи здобувачів вищої освіти. Відповідно виникає необхідність у пошуку нових формах лекцій, за яких поряд з фундаментальною підготовкою майбутній учитель початкових класів отримуватиме необхідні навички і знання в галузі загальної методології проектування, розробки та реалізації сучасних прогресивних технологій у професійній діяльності.

Запропоновано конкретні кроки щодо формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища, зокрема використання модульної системи навчання та

використання методу «Критерійний калейдоскоп», застосування яких підвищить ефективність і якість фахової компетентності, забезпечить цілеспрямованість їх творчої діяльності.

Ключові слова: фахова компетентність, модульна системи, «Критерійний калейдоскоп», гра, дискусія, мотивація.

Bakhmat Nataliia Valeriivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Theory and Methods of Primary Education, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, Ogienko St., 61, Kamianets-Podilskyi, 32301, <https://orcid.org/0000-0001-6248-8468>

FUTURE PRIMARY CLASSES TEACHERS PROFESSIONAL COMPETENCE FORMATION IN THE CONDITIONS OF DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract. The article considers modern aspects and requirements for professional training of future primary school teachers; the content of the concept “professional competence of future primary school teachers in a digital educational environment” is defined, which is an integrative professional and personal characteristic of a specialist, providing sustainable motivation and interest in self-development, ability to solve research and innovation problems in primary education arising in real working situations, using knowledge, skills, professional and life experience, values and inclinations, conscious and critical application of digital technologies.

It was found that one of the effective technologies for the formation of professional competence of future primary school teachers in a digital educational environment is the technology of modular learning. It is specified that the modular construction of the training course provides a number of significant advantages and is one of the effective ways to intensify the educational process, especially in terms of targeted intensive training in hybrid training during the global pandemic COVID-19 and under war conditions. It is determined that the modular construction of the educational component makes it possible to redistribute the time allotted by the curriculum for its study for certain types of educational process, expands the share of practical classes and independent work of higher education students. Accordingly, there is a need to find new forms of lectures, in which, along with fundamental training, the future primary school teacher will receive the necessary skills and knowledge in the field of general methodology of design, development and implementation of modern advanced technologies in professional activities.

Specific steps for the formation of professional competence of future primary school teachers in a digital educational environment are proposed, in particular the use of a modular teaching system and the “Criteria kaleidoscope” method, the use of

which will increase the efficiency and quality of professional competence.

Keywords: professional competence, modular systems, “Criteria kaleidoscope”, game, discussion, motivation.

Постановка проблеми. Проблема професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів пов’язана з упровадженням оновленого Державного стандарту початкової освіти (2018), Концепції Нової української школи (НУШ) (2016), що потребує від закладів вищої освіти здійснення пошуку шляхів удосконалення процесу формування фахової компетентності здобувачів в умовах цифрового освітнього середовища. В умовах ринку і активних політичних і соціально-економічних перетворень сучасної України стрімкий розвиток і наростаюче проникнення цифрових технологій в усі сфери життєдіяльності стає основою громадянського суспільства. Глобальна інформатизація охоплює військову, економічну, політичну, промислову, освітню та інші галузі, внаслідок чого безпека, зокрема інформаційна безпека як складова загальної безпеки, стає найважливішою ланкою політики держав у всьому світі, в тому числі в Україні.

Стрімкий розвиток цифрових технологій, окрім явних переваг, виявив низку проблем. Від рівня використовуваних цифрових технологій і грамотного управління інформаційними ресурсами багато в чому залежить успішний розвиток освіти. Однак однією з найважливіших невід’ємних характеристик інформаційних ресурсів дослідники вважають їх принципову вразливість від різного роду погроз інформаційної безпеки, тому тісна залежність освітнього потенціалу та конкурентоспроможності від інформаційної інфраструктури забезпечує умови, за яких загрози інформаційної безпеки стають у теперішній час одним з основних чинників, що підривають стабільність розвитку закладів освіти.

Діяльність сучасного педагога прямо або опосередковано пов’язана зі збором, зберіганням і обробкою інформації, тому навіть ненавмисна реалізація загрози інформаційної безпеки може спричинити за собою відчутні збої у роботі вчителя та закладу освіти загалом, що підтверджують численні щорічні дослідження в галузі безпеки та захисту інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці європейських країн вважають, що набуття майбутніми вчителями початкових класів знань, умінь і навичок, спрямоване на вдосконалення їхньої фахової компетентності, сприяє інтелектуальному й культурному розвитку особистості, формуванню в неї здатності швидко реагувати на запити часу. Саме тому важливим є усвідомлення самого поняття компетентності, розуміння, які саме компетентності та як їх необхідно формувати, що має бути результатом навчання. На думку сучасних педагогів (Н. Бібік, Т. Бурлаєнко, О. Дубініної, І. Зязюна, С. Мартиненко), саме набуття життєво важливих компетентностей

може дати людині можливості орієнтуватися в сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному розвитку ринку праці, подальшому здобутті освіти [4]. Компетентнісно орієнтований підхід до формування змісту освіти став новим концептуальним орієнтиром шкіл зарубіжжя й породжує безліч дискусій як на міжнародному, так і на національному рівнях різних країн [2].

Пильна увага дослідників до особистісного розвитку здобувача вищої освіти в процесі навчання, формування його фахової компетентності, зокрема в умовах цифрового освітнього середовища, й підтверджують актуальність досліджуваної проблеми. Компетентнісний підхід у системі освіти є предметом наукових досліджень Н. Бібік, О. Локшиної, О. Овчарук, Л. Пильгун, О. Пометун, І. Родигіна, Т. Смагіної, С. Трубачевої та ін. До проблеми компетентностей особистості звертаються такі вчені, як Н. Босак, О. Вознюк, І. Дроздова, О. Мамчич, М. Пентилюк, Н. Тализіна, Л. Шевчук та ін. У напрямку оєресленої проблеми ми керуватимемося положеннями науковців про те, що в процесі реалізації компетентнісного підходу набуваються знання, формуються вміння й навички, спрямовані на вдосконалення ключових, загальногалузевих і предметних компетентностей особистості (І. Зимня, В. Краєвський, О. Локшина, Л. Мамчур, Н. Остапенко, М. Пентилюк, О. Пометун, О. Семенов, С. Трубачева, А. Хуторський).

Це значною мірою сприяє підвищенню рівня конкурентоздатності випускників закладів вищої освіти та якості освіти в цілому. Формування й становлення фахової компетентності здобувачів вищої освіти у галузі початкової освіти в умовах цифрового освітнього середовища позитивно впливає на професійний рівень майбутніх учителів, їхню творчу самореалізацію, вдосконалення їх діяльності, а саме це необхідно для адекватної орієнтації в усіх сферах суспільного життя.

Мета статті. Проаналізувати наукові здобутки у галузі професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів, зокрема у формуванні їхньої фахової компетентності в умовах цифрового освітнього середовища та визначенні переваг застосування модульного підходу та використання методу «Критеріальний калейдоскоп» у роботі зі здобувачами вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Множинність підходів до визначення структури компетентності та різноманіття відокремлених структурних компонентів не є випадковими. Вони свідчать про об'єктивну складність цього явища.

Розглядаючи трактування структури компетентності [2; 6; 11; 12], слід відзначити, що елементом її є наявність знань, опора на них, які пов'язують компетентність з їх використанням. Знання є абсолютно необхідним елементом компетентності, які мають відповідати певним вимогам і бути науковими, глибокими, міцними, систематичними, різнобічними.

Другим обов'язковим елементом компетентності є вміння, що пов'язані, зокрема, з використанням знань у конкретних ситуаціях – як стандартних, так і нестандартних, з практикою, в якій відпрацьовуються та перевіряються знання, з досвідом, в якому акумулюються знання та вміння, життєвий досвід, досвідом творчої діяльності. Також беззаперечним є те, що компетентність має ґрунтуватися на комплексі особистісних якостей, від яких об'єктивно залежить, темпераменту, характеру, інтелекту, здібностей і нахилів, цінностей, переконань, потреб, мотивів діяльності тощо. Адже відповідальність, сумлінність, творчий підхід, зацікавленість у результатах своєї роботи, позитивна мотивація, ініціатива потрібні для виконання будь-якої діяльності і так цінуються сучасними роботодавцями [5]. Компетентність забезпечується комплексним поєднанням усіх структурних компонентів – знань, умінь, досвіду, особистих якостей, тому за умови несформованості чи недостатнього рівня сформованості навіть одного з них прояв компетентності виключається.

Питання формування фахової компетентності майбутніх учителів розглядаються в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Сучасні підходи і трактовки дещо різняться. Існуючи сьогодні в дослідженнях зарубіжних учених визначення фахової компетентності як «поглибленого знання», «стан адекватного виконання завдання», «здатність до актуального виконання діяльності» та інші не повною мірою конкретизують зміст цього поняття [1]. Якщо зробити спробу визначити місце компетентності в системі рівнів професійної майстерності, то вона знаходиться між старанністю та досконалістю. Отже, враховуючи вищезазначене, можна уточнити, що фахову компетентність можна представити як якісну характеристику особистості фахівця, яка включає систему науково-технічних знань, професійних умінь і навичок, наявність стійкої потреби в тому, щоби бути компетентним та інтересу до свого фаху.

Однією із важливих складових фахової компетентності майбутніх учителів початкових класів є цифрова компетентність, яка передбачає «свідоме та критичне використання технологій цифрового суспільства в роботі, вільному часі та спілкуванні» [6, с. 195].

У проєкті Європейської комісії «Рамка цифрової компетентності для громадян» (DigComp) цифрова компетентність складається з п'яти основних блоків компетентностей: інформаційна грамотність, комунікація і співробітництво, створення цифрового контенту, безпека, вирішення проблем [9].

Отже, професіоналізм сучасного освітянина не може розглядатись поза контекстом безпеки, яка є однією з найважливіших галузей розвитку суспільства і наукою, що вивчає об'єктивні закони та категорії безпечного виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Формування педагогів нової генерації, які усвідомлюють переваги сучасних наслідків глобалізаційних процесів, користуються їх досягненнями та

ефективним інструментарієм, співставляють рівень знань і культури із власним професіоналізмом – закономірний процес. І сьогодні, цей процес є особливо важливим, з огляду на підвищену увагу в світі до проблеми якості підготовки учителів.

Узагальнюючи визначення та опираючись на власний досвід, сформулюємо визначення фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища. Це інтегративна професійно-особистісна характеристика фахівця, що передбачає стійку мотивацію та інтерес до саморозвитку, здатність розв'язувати задачі дослідницького й інноваційного характеру в галузі початкової освіти, що виникають в реальних ситуаціях трудової діяльності, з використанням знань, умінь, професійного та життєвого досвіду, цінностей і нахилів, свідомим і критичним застосовуванням цифрових технологій.

Зміст досліджуваної компетентності охоплює також і знання основ інформаційної безпеки і особливостей інформації як об'єкта захисту в галузі освіти, основ правового й організаційного гарантування інформаційної безпеки, методів і засобів надання інформаційної безпеки на робочому місці педагога.

Ми вважаємо, що однією з ефективних технологій формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища для вирішення професійних завдань є технологія модульного навчання. Термін «модуль» прийшов в едукацію з інформатики, де їм позначають конструкцію, яка застосовується до різних інформаційних систем і структурам і забезпечує їх гнучкість, перестроювання. У тезаурусі ЮНЕСКО [9] є декілька похідних від нього: модульний метод, модульна підготовка, модульне розклад, модульний підхід.

Модульний підхід зазвичай трактується як оформлення навчального матеріалу і процедур у вигляді закінчених одиниць з урахуванням атрибутивних характеристик.

Виходячи з того, що модуль – це відносно самостійна частина якоїсь системи, що несе певну функціональне навантаження, то в теорії навчання це певна «доза» інформації або дії, достатня для формування фахової компетентності.

Навчальний модуль – це логічно завершена форма частини змісту освітнього компонента, що включає в себе пізнавальний і професійний аспекти, засвоєння яких має бути завершено відповідної формою контролю знань, умінь і навичок, сформованих у результаті оволодіння здобувачами вищої освіти цим модулем.

Модуль містить пізнавальну та професійну характеристики, в зв'язку з чим можна говорити про пізнавальну (інформаційну) і навчально-професійну (діяльнісну) частини модуля. Завдання першої – формування теоретичних знань, функції другої – формування фахових компетентностей.

У якості інформаційних модулів можуть бути взяті як цілі дисципліни, так і деякі розділи освітніх компонентів, спецкурси, факультативи таких дисциплін як «Фахові компетентності вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища», «Інноваційні технології вивчення освітніх галузей початкової школи» тощо. Діяльнісним модулем можуть слугувати практичні заняття.

Зазвичай побудова модуля будь-якого освітнього компонента має наступний вигляд: найменування модуля; теоретичні знання; практичні знання; практикум; програмне забезпечення; самостійна робота здобувачів вищої освіти.

Результати навчання: формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища.

Модульна побудова курсу дає низку значних переваг і є одним з ефективних шляхів інтенсифікації освітнього процесу, особливо в умовах цільової інтенсивної підготовки фахівців в умовах гібридного навчання в часі всесвітньої пандемії COVID-19 та в умовах війни.

До переваг цього методу навчання відносяться:

- забезпечення методично обґрунтованого узгодження всіх видів освітнього процесу всередині кожного модуля та між ними;
- системний підхід до побудови курсу та визначення його змісту;
- гнучкість структури модульного побудови курсу;
- ефективний контроль за засвоєнням знань здобувачів вищої освіти;
- виявлення перспективних напрямів науково-методичної роботи викладача;
- різке спрощення відбору кандидатів до аспірантури;
- надання здобувачам вищої освіти необхідних знань, навичок і вмінь у предметній галузі при значному скороченні часу лекцій і пошуку нових форм занять тощо.

Модульне формування курсу дає можливість здійснювати перерозподіл часу, відведеного навчальним планом на його вивчення, за окремими видами освітнього процесу розширює частку практичних і лабораторних занять, а також самостійної роботи здобувачів вищої освіти. Виникає необхідність у нових формах лекцій, за яких поряд з фундаментальною підготовкою здобувач вищої освіти отримував би необхідні навички і знання в галузі загальної методології проєктування, розробки та реалізації сучасних прогресивних технологій у початковій школі.

При комплексному розгляді змісту навчальних модулів виключається дублювання у вивченні предмета, з'являється можливість обґрунтованого введення в освітній процес елементів наукових досліджень і виконання практичних робіт.

Взаємозв'язок різних форм навчання, на нашу думку, при модульній організації освітнього процесу дозволяє цілеспрямовано керувати науково-

методичною роботою викладача і визначати вузькі місця методичного або програмного забезпечення, лабораторної бази кафедри. Крім того, візуалізація структури курсу «проявляє» перспективні напрямки їх удосконалення та дозволяє науково обґрунтовано планувати роботу всього педагогічного колективу.

Модульною структурою обумовлено зусилля мотивації навчання, оскільки здобувач вищої освіти зацікавлений в отриманні інформації, відвідування лекції та практичних занять. Він сам вирішує питання поетапного контролю, більш того, зацікавлений у ньому, як у певній мірі на шляху просування до кінцевої мети. Оцінка знань при цьому зазвичай рейтингова за індивідуальним інтегральним індексом. У результаті такої оцінки знань підвищується зацікавленість здобувачів вищої освіти у навчанні, з'являється можливість форсувати вивчення освітнього компонента, що відразу додасть процесу навчання індивідуальний характер.

Наступною технологією формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища може бути авторська методика Т. Бурлаєнко та О. Дубініної – метод «Критерійний калейдоскоп». Цей метод є дидактичною грою для встановлення обґрунтованості критеріїв дії, наслідки, причини тощо.

Для гри педагогу потрібна дошка або критерійний планшет, набір карт зі списками термінів, які стосуються певної теми. На ігровій дошці є поля для первинних та вторинних критеріїв.

Хід гри полягає у наступному: викладач ділить групу здобувачів вищої освіти на підгрупи; встановлює правила гри; один із студентів роздає картки гравцям групи; гравець, який розпочинає гру, вибирає карту зі свого набору з паролем, який, на його думку, є найголовнішим, і розміщує його на полі з основними критеріями; наступні студенти роблять те саме; під час гри картки можна обмінювати в окремих полях – рішення про зміну – вся група бере карти; вилучена з дошки картка повертається її власнику; перший учасник гри, який поставив свої карти на дошку, виграв; представники груп представляють свої результати гри; вони читають критерії, які знайшли й обґрунтовують свій вибір; викладач або здобувач вищої освіти записує критерії на дошці / планшеті (рис. 1).



Рис. 1. Приклад планшета для гри «Критерійний калейдоскоп» [3]

За результатами аналізу методу «Критерійний калейдоскоп» можна зауважити, що цей спосіб, як форма упорядкованої дискусії завдяки використанню карт до гри і планшету, у першу чергу оцінює вплив різних чинників на певне явище або процес, який опосередковано дозволяє сформулювати ту чи іншу компетентність майбутнього вчителя початкових класів. Наведемо приклад використання запропонованої гри на практичних заняттях освітнього компоненту «Фахові компетентності вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища» (Освітньо-професійна програма «Початкова освіта» другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 013 Початкова освіта галузі знань 01 Освіта/Педагогіка). Чинники / аргументи виписуються на окремих картках, так званих картках до гри. Учасники повинні покласти карти на планшеті згідно з критерієм значущості. Група ділиться на чотири підгрупи. Дві підгрупи розглядатимуть переваги цифровізації освіти в успішності виробничої діяльності вчителя початкових класів, дві інші – зосереджуватимуться на її недоліках.

Перший тур гри завершується в той момент, коли всі учасники приходять до порозуміння щодо місця розташування карт на планшеті. Кожна з груп, яка викладає карти на планшеті, може розміщувати аргументи по-своєму. Далі слід записати на дошці основні аргументи кожної групи і порівняти їх між собою, підкреслити подібні аргументи та звернути увагу, на якому вони місці.

Другий тур гри – це групові переговори. Підгрупи, які проводили оцінку переваг, домовляються між собою стосовно записаних на дошці аргументів, відносно яких розійшлися їхні думки. Також треба спільно визначити місце цих аргументів. Ту саму вправу виконують дві інші групи, які досліджували недоліки, пов'язані з цифровізацією освіти. Гра закінчується, коли групи приймуть спільне рішення про порядок першочергових аргументів. Після чого аргументи слід записати в робочий зошит [3].

Під час реалізації такого методу викладачу слід звернути увагу на культуру дискусії, склад підгруп і рівень предметної компетентності. Педагог повинен піклуватися, щоби дискусія не викликала негативних емоцій, а також, щоби групові рішення приймалися під впливом змістовних аргументів.

Щодо складу групи, то необхідно слідкувати, щоби до однієї групи не входили виключно неспівмісні здобувачі вищої освіти, або лише зі схильністю до домінації.

Дискусія повинна опиратися на виважені аргументи, а не на силу переконання, що забезпечить достатній рівень сформованості рівня предметної компетентності.

Коментуючи, педагог підкреслює відмінності в критеріях вибору та обґрунтовує чинники, які впливають на вибір студента та особисті переваги учасників [3].

За результатами дослідження нами встановлено, що модульне формування освітнього компонента забезпечить здійснення перерозподілу часу, відведеного навчальним планом, а також за окремими видами освітнього процесу надасть можливість розширити частку практичних занять та самостійної роботи здобувачів вищої освіти. За таких умов виникає необхідність проведення лекцій за новими формами та методами, при застосуванні яких поряд з фундаментальною підготовкою майбутні вчителі початкових класів отримуватимуть необхідні навички та знання в галузі загальної методології проектування, розробки та реалізації сучасних прогресивних технологій у початковій школі.

Також, ми вважаємо, що використання модульної системи та методу «Критерійний калейдоскоп» під час формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища пов'язані з інтенсифікацією інформаційно-діяльнісного освітнього процесу, що може в значній мірі підвищити ефективність і якість фахової компетентності здобувачів вищої освіти, забезпечити цілеспрямованість творчої діяльності особистості.

Висновки. Таким чином, сутність професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів, складовою якої є формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища, полягає у формуванні особистості, яка володіє фахово орієнтованими знаннями, уміннями та навичками з педагогіки, методик і технологій початкової освіти, планує досягти вершин професіоналізму у цій галузі.

Ми дійшли до висновку, що використання сучасних освітніх технологій і застосування різних професійно-орієнтованих форм навчання сприяє створенню умов для глибокого і повного засвоєння здобувачами вищої освіти навчального матеріалу, вирішення навчальних і ситуаційних завдань, розвитку їх творчих і організаторських здібностей, умінню застосовувати ефективні форми роботи, формуванню фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища. Перспективним напрямом для досліджень вбачається створення цілісної методики формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів в умовах цифрового освітнього середовища.

Література:

1. Аніщенко В. М. Стандарт професійної компетентності – основа підготовки робітничого персоналу фірми в контексті європейської інтеграції / В. М. Аніщенко // Професійно-технічна освіта. – 2008. – № 3. – С. 41–43.
2. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / за заг. ред. О. В. Овчарук. – Київ : К. І. С., 2004. – С. 45–50.

3. Дубініна О. Реалізація методу "Критерійний калейдоскоп" у діяльності з обдарованою молоддю як інноваційна практика освіти [Електронний ресурс] / О. Дубініна, Т. Бурлаєнко // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. – 2020. – Вип. 2. – С. 51-60. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ped_in_2020_2_9
4. Зязюн І. А. Гуманістична парадигма в освіті / І. А. Зязюн // Вища школа: реалії, тенденції, перспективи розвитку. Ч. II : Нова парадигма вищої освіти : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 квітня 1996 р.). – К., 1996. – С. 18-20.
5. Захарова І. Г. Информационные технологии в образовании: учеб. пос. для студ. высш. пед. учеб. заведений / И. Г. Захарова – М. : Академия, 2003. – 192 с.
6. Карташова Л.А. Розвиток цифрової компетентності педагога в інформаційно-освітньому середовищі закладу загальної середньої освіти / Л.А. Карташова, Н.В. Бахмат, І.В. Пліш // Інформаційні технології і засоби навчання – 2018. – Т. 68. – № 6. – С. 193–205. – Режим доступу: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/%20article/view/2543>.
7. Ляшенко М. Формування підприємницької компетентності у майбутніх учителів технологій / М. Ляшенко // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти. – 2016. – Вип. 9(3). – С. 51-54. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nz_pmfm_2016_9%283%29__15.
8. Про основні компетенції для навчання протягом усього життя : Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 18 грудня 2006 року. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975.
9. DigComp 2.0. (2018). The Digital Competence Framework for Citizens. Update Phase 1: the Conceptual Reference Model. November 15, 2018. URL: <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/eur-scientific-and-technical-research-reports/digcomp-20-digital-competence-framework-citizens-update-phase-1-conceptual-reference-model>.
10. Delors, J. et al. (1996). Learning: The Treasure Within. Paris, Unesco.
11. Goh, R. Information security : the importance of the human element: dissertation, Ph.D. in business administration. / Rita Goh. – Preston : Preston Univ., 2003. 401 p. URL: <http://www.ritagoh.com/Academia/thesis.pdf>.
12. Lans, T., Biemans, H., Mulder, M., Verstegen, J. (2010). Self-awareness of mastery and improvability of entrepreneurial competence in small businesses in the agrifood sector. Human Resource Development Quarterly, 21(2), 147-168. DOI: 10.1002/hrdq.20041.

References:

1. Anishchenko, V.M. (2008). Standart profesiinoi kompetentnosti – osnova pidhotovky robitnychoho personalu firmy v konteksti yevropeiskoi intehratsii [Standard of professional competence – the basis of training of the company's staff in the context of European integration]. *Profesiino-tekhnichna osvita*, 3, 41–43 [in Ukrainian].
2. Bibik, N. M. (2004). Kompetentnisnyi pidkhid: refleksyvnii analiz zastosuvannia [Competence approach: reflexive analysis of application]. *Kompetentnisnyi pidkhid u suchasnii osviti: svitovyi dosvid ta ukraïnski perspektyvy* / za zah. red. O. V. Ovcharuk. Kyiv: K. I. S., 45–50 [in Ukrainian].
3. Dubinina, O., & Burlaienko, T. (2020). Realizatsiia metodu "Kryteriinyi kaleidoskop" u diialnosti z obdarovanoiui moloddiu yak innovatsiina praktyka osvity [Implementation of the method "Criteria kaleidoscope" in the activities of gifted youth as an innovative practice of education]. *Pedahohichni innovatsii: idei, realii, perspektyvy*, 2, 51-60. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ped_in_2020_2_9 [in Ukrainian].

4. Ziaziun, I. A. (1996). Humanistychna paradyhma v osviti [Humanistic paradigm in education]. *Vyshcha shkola: realii, tendentsii, perspektyvy rozvytku, II: Nova paradyhma vyshchoi osvity: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (17-18 kvitnia 1996 r.)*. Kyiv, pp. 18-20 [in Ukrainian].
5. Zakharova, Y. H. (2003). *Ynformatsyonnye tekhnolohyy v obrazovannyi [Information technology in education]: ucheb. pos. dlia stud. vyssh. ped. ucheb. Zavedenyi*. Moskva: Akademyia, 192 [in Russian].
6. Kartashova, L.A., Bakhmat, N.V., & Plish, I.V. (2018). Rozvytok tsyfrovoy kompetentnosti pedahoha v informatsiino-osvitnomu seredovyshchi zakladu zahalnoi serednoi osvity [Development of teacher's digital competency in terms of information and educational environment of a secondary education establishment]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, 68, 6, 193–205. Retrieved from <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/%20article/view/2543> [in Ukrainian].
7. Liashenko, M. (2016). Formuvannia pidpriemnytskoi kompetentnosti u maibutnikh uchyteliv tekhnolohii [Formation of entrepreneurial competence in future teachers of technology]. *Naukovi zapysky [Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka]. Serii: Problemy metodyky fizyko-matematychnoi i tekhnolohichnoi osvity*, 9 (3). 51-54. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nz_pmfm_2016_9%283%29__15 [in Ukrainian].
8. Pro osnovni kompetentsii dlia navchannia protiahom usoho zhyttia (1996) [On core competences for lifelong learning]: *Rekomendatsiia 2006/962/IeS Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady (IeS) vid 18 hrudnia 2006 roku*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975. Delors, Jacques et al. *Learning: The Treasure Within*. Paris: UNESCO [in English].
9. DigComp 2.0. (2018). The Digital Competence Framework for Citizens. Update Phase 1: the Conceptual Reference Model. November 15. Retrieved from <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/eur-scientific-and-technical-research-reports/digcomp-20-digital-competence-framework-citizens-update-phase-1-conceptual-reference-model> [in English].
10. Delors, J. et al. (1996). *Learning: The Treasure Within*. Paris, Unesco [in English].
11. Goh, R. (2003). Information security: the importance of the human element: dissertation, Ph.D. in business administration. Preston: Preston Univ., 401. Retrieved from <http://www.ritagoh.com/Academia/thesis.pdf> [in English].
12. Lans, T., Biemans, H., Mulder, M., & Verstegen, J. (2010). Self-awareness of mastery and improvability of entrepreneurial competence in small businesses in the agrifood sector. *Human Resource Development Quarterly*, 21(2), 147-168. DOI: 10.1002/hrdq.20041[in English].

УДК 378.091.011.3-057:001.895

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-101-113](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-101-113)

Братко Марія Василівна доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії педагогіки, Київський університет імені Бориса Грінченка, Бульвар І. Шамо, 18/2, м. Київ, 02094, тел.: (044) 295-34-73, <https://orcid.org/0000-0001-7162-2841>

Козир Маргарита Валентинівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та історії педагогіки, Київський університет імені Бориса Грінченка, Бульвар І. Шамо, 18/2, м. Київ, 02094, тел.: (044) 295-34-73, <https://orcid.org/0000-0001-8402-2589>

ПЕДАГОГІЧНА ІННОВАТИКА В ЗМІСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Анотація. У статті йдеться про місце педагогічної інноватики в змісті підготовки майбутніх викладачів вищої школи. Наголошено на тому, що освітні інновації сьогодні мають бути спрямовані в першу чергу на зміну характеру взаємодії педагогів та здобувачів освіти, віддаючи перевагу суб'єкт-суб'єктній взаємодії, побудові мереж співпраці; динамічне прийняття педагогічних рішень на основі актуальних навчальних досягнень здобувачів освіти; упровадження стратегій активного навчання; використання прикладів з реального життя; сприяння формуванню позитивної мотивації щодо навчання в усіх учасників освітнього процесу; ефективне використання технологій, в тому числі і цифрових.

Визначено інноваційну педагогічну діяльність як нові або змінювані теорії та практики викладання, навчання та оцінювання для сучасного світу, які часто уможливлюються або підтримуються технологіями. Презентовано досвід упровадження навчального курсу «Педагогічна інноватика» у підготовку майбутніх педагогів за освітньо-професійною програмою підготовки магістрів «Педагогіка вищої школи» за спеціальністю: 011 Освітні, педагогічні науки, галузі знань: 01 Освіта/Педагогіка на базі кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. Засвідчено необхідність оновлення змістової та процесуальної зазначеної підготовки в контексті розвитку інновацій в освіті; необхідність розвитку критичного мислення й емоційного інтелекту викладачів ЗВО і здобувачів освіти в умовах кризової ситуації в країні; забезпечення інформаційної безпеки й дотримання правил інформаційної гігієни на особистому рівні, рівні освітніх установ, державному рівні тощо.

Ключові слова: інноватика; інноваційна педагогіка; інноваційна педагогічна діяльність; інформаційно-комунікаційні технології; лідерство; лідерство в освіті.

Bratko Mariia Vasylivna Doctor of Science in Pedagogy, Associate Professor, Professor of the Department of Theory and History of Pedagogy, Kyiv Borys Grinchenko University, I.Shamo Boul., 18/2, Kyiv, 02094, tel.: (044) 295-34-73, <https://orcid.org/0000-0001-7162-2841>

Kozyr Margarita Valentynivna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and History of Pedagogy, Borys Hrinchenko University of Kyiv, I.Shamo Boul., 18/2, Kyiv, 02094, tel.: (044) 295-34-73, <https://orcid.org/0000-0001-8402-2589>

PEDAGOGICAL INNOVATION IN THE CONTENT OF TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF HIGHER EDUCATION

Abstract. This article deals with the place of pedagogical innovation in the content of training future teachers of higher education. It is emphasized that educational innovations today should be aimed primarily at changing the nature of interaction between teachers and students, giving preference to subject-subject interaction, building cooperation networks; dynamic decision-making on the basis of current educational achievements of students; implementation of active learning strategies; use real life examples; promoting the formation of positive motivation for learning in all participants in the educational process; effective use of technologies, including digital.

Innovative pedagogical activities are defined as new or changing theories and practices of teaching, learning and assessment for the modern world, which are often made possible or supported by technology. The experience of introducing the course "Pedagogical Innovation" in the training of future teachers in the educational-professional master's program "Higher School Pedagogy" in the specialty: 011 Educational, pedagogical sciences, fields of knowledge: 01 Education / Pedagogy at the Department of Theory and History of Pedagogy, University of Kiev named after Borys Grinchenko. The need to update the content and procedural of this training in the context of the development of innovation in education; the need to develop critical thinking and emotional intelligence of freelance teachers and students in a crisis situation in the country; ensuring information security and compliance with the rules of information hygiene at the personal level, the level of educational institutions, the state level, etc.

Keywords: innovation; innovative pedagogy; innovative pedagogical activity; information and communication technologies; leadership; leadership in education.

Постановка проблеми. Педагогічна практика завжди відбувається у певному контексті, тому для її актуальності та затребуваності необхідно враховувати сутнісні ознаки сучасного світу, який є мінливим, глобалізованим, сповненим інформацією, пронизаний впливом цифрових технологій. Інформаційне суспільство змінює способи життя людей, спілкування, мислення; канали впливу на інших людей; соціальні навички та поведінку. З цих причин заклади освіти та її системи освіти в цілому мають бути готові вийти за межі зони комфорту традиційного та звичного. Індикатором модернової та перспективної освіти є її відповідність потребам суспільства, тому освітні системи, щоб відповісти на таку калейдоскопічну реальність не просто прогресують, а занурюються в педагогічну революцію, все ширше і ширше впроваджуючи інновації. Провідником цих інновацій, своєрідними агентами змін є педагоги – як шкільні вчителі, так і викладачі закладів вищої освіти. Для того, щоб здобувачі освіти могли ефективно вирішувати нові освітні проблеми та досягати власних освітніх цілей, педагоги мають бути готові до оновлення репертуару власних педагогічних тактик на рівні навчальних методів, освітніх технологій. Освітні інновації сьогодні спрямовані на зміну характеру взаємодії педагогів та здобувачів освіти, віддаючи перевагу суб'єкт-суб'єктній взаємодії, побудові мереж співпраці; динамічне прийняття педагогічних рішень на основі актуальних навчальних досягнень здобувачів освіти; упровадження стратегій активного навчання; використання прикладів з реального життя; сприяння формуванню позитивної мотивації щодо навчання в усіх учасників освітнього процесу; ефективне використання технологій, в тому числі і цифрових. Педагогічні інновації на рівні практики – це адекватна відповідь на вирішення актуальних освітніх запитів здобувачів освіти, адже креативність та інновації в освіті – це не просто можливість, а необхідність [1, с. 47], а творчість, інновації та підприємництво є основами трикутника знань та освіти.

Зміни в дидактиці – це не дань моді, а закономірний процес, що опирається як на зовнішній запит, так і на творчі, інтуїтивні та особистісні здібності педагогів. Педагоги, з одного боку, суб'єктивно вирішують проблему практичної реалізації інновацій на рівні змісту, методів, стратегій та технологій навчання, адже від них, в певній мірі, залежить успішність реалізації освітніх реформ. З іншого боку, держава та суспільство транслиують педагогічну культуру, цінності та сенси через професійну підготовку педагогів. Саме тому, на нашу думку, важливо в підготовці майбутніх педагогів для різних ланок освіти, в тому числі і вищої освіти, передбачати їхню системну підготовку до впровадження інновацій в освіті. Враховуючи, що застосування чи невикористання інноваційних методів залежить від особистості педагога, його методичної компетентності, педагогічної майстерності. Завдання закладу вищої освіти – заохотити та стимулювати педагога до інновацій в професійній діяльності, розвитку власного творчого педагогічного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатоаспектна проблематика педагогічної інноватики є предметом численних зарубіжних та вітчизняних досліджень. Так, Інститут освітніх технологій Відкритого університету з Великобританії (Institute of Educational Technology at The Open University (UK) з 2012 року щороку на своїх відкритих ресурсах публікує звіт за результатами дослідження найновіших педагогічних технологій, які були популярними в світі упродовж досліджуваного року (<http://www.open.ac.uk/blogs/innovating/>), які маркує як такі, що вже впливають на освітню практику, або пропонують можливості для майбутнього. За визначенням цього університету інноваційна педагогічна діяльність – це нові або змінювані теорії та практики викладання, навчання та оцінювання для сучасного світу, які часто уможливлюються або підтримуються технологіями. Останній звіт датований початком 2021 року [2].

Термін «інноваційна педагогіка» все частіше використовується у зв'язку з результатами навчання (що презентуються як знання, навички, відповідальність та автономія чи знання, навички, ставлення та цінності), які необхідні сучасним здобувачам освіти для успішного функціонування у сучасному світі, створення кращого власного та суспільного майбутнього, а також у контексті навчальних систем, які можуть ефективно розвивати здобувачів освіти. Багато з інноваційних педагогічних технологій вимагають створення навчальних програм, в яких здобувачі освіти беруть активну роль в управлінні навчанням; очікується, що вони (інноваційні педагогічні технології, на яких базується інноваційна педагогіка) розвинути звички метапізнання з точки зору знання того, що людина знає і що потрібно краще зрозуміти [3, с. 9]. Інноваційна педагогіка вчить здобувачів освіти бути зорієнтованими на зміни, спонукаючи їх досліджувати нові й невипробувані технології. Вона бере на себе амбітне завдання допомогти студентам навчитися жити з постійною невизначеністю у швидкозмінному світі, повному парадоксів, які неможливо вирішити. Допомагає їм навчитися вірити в себе, бути впевненими у своїх силах, вміти мотивувати себе [4].

Упровадженню в освітню практику інноваційної педагогіки присвячені найновіші роботи зарубіжних дослідників С. Herodotou, M. Sharples, M. Gaved, A. Kukulska-Hulme, B. Rienties, E. Scanlon and D. Whitelock, які акцентують на спрямованості інноваційної педагогіки на майбутнє та для побудови майбутнього [5];

T. Konst, L. Kairisto-Mertanen, дослідження яких спрямоване на імплементацію інноваційної педагогіки в практику вищої освіти, як своєрідну відповідь на виклики майбутнього [6]; J. Santos, A. Figueiredo, M. Vieira; A. Walder та L. Zhao, W. He & Y. Su, які усебічно досліджують педагогічні інновації та успішність їхнього запровадження у вищій освіті [7; 8; 9] та ін.

Для дослідників інновацій в сфері освіти стане у нагоді ґрунтовне монографічне дослідження за редакцією В. Кременя [10]. Серед робіт

українських учених вважаємо також за необхідне акцентувати на роботах І. Вакулової, яка вивчає педагогічну інноватику як предмет дослідження вітчизняних та зарубіжних учених [11]; І. Гавриш, що презентує методологічні та теоретичні аспекти підготовки майбутніх учителів до інноваційної професійної діяльності [12]; Л. Козак, в сфері наукових інтересів якої інноваційна діяльність педагогів дошкільної освіти [13]; Л. Хоружої, предметом наукового пошуку якої є соціально-психологічні аспекти переходу педагогічного знання в інновацію [14] та інших. Про активний науковий інтерес українських учених до проблематики педагогічної інноватики засвідчують результати пошуку в україномовному сегменті Google Академії за ключовими словами «педагогічна інноватика», які становлять 7960 робіт.

Беручи до уваги, що для робіт кожного дослідника характерна певна суб'єктивність у розгляді феномену інновацій в освітній сфері, варто зауважити на таких спільних моментах, на які звертають увагу науковці. Це теза про те, що інноваційні підходи підвищують зацікавленість здобувачів освіти, мотивацію та критичне мислення, збільшують рефлексію, спонукають до розвитку вищих рівнів мислення, поглиблюють персональну відповідальність за навчання, розвивають уміння взаємодіяти з однолітками та педагогами, забезпечують задоволення від професійної діяльності педагогів і системний, часто миттєвий, зворотний зв'язок зі здобувачами освіти.

В цілому, в теорії і практиці освіти на сьогодні сформувалось вчення про створення педагогічних новацій, їх оцінку, освоєння педагогічним співтовариством і застосування на практиці, яке отримало назву педагогічна інноватика.

Мета статті. Презентувати досвід запровадження навчального курсу «Педагогічна інноватика» у підготовку майбутніх педагогів за освітньо-професійною програмою підготовки магістрів «Педагогіка вищої школи» за спеціальністю: 011 Освітні, педагогічні науки, галузі знань: 01 Освіта/Педагогіка на базі кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка та спрогнозувати перспективи оновлення змістової та процесуальної зазначеної підготовки в контексті розвитку інновацій в освіті.

Виклад основного матеріалу. Університет Грінченка прагне здійснювати підготовку фахівців у відповідності до сучасних освітніх трендів та потреб ринку праці, тому стратегічним рішенням при побудові освітньої програми підготовки магістрів – майбутніх викладачів вищої школи – було запровадження навчального курсу «Педагогічна інноватика». Потреба запровадження зазначеного курсу актуалізувалась також необхідністю подолання тих кризових моментів, які притаманні вищій освіті, та проявляються у невідповідності підготовки випускників вищої школи потребам постіндустріального суспільства; необхідності формулювання та реалізації

нових цілей діяльності закладів вищої освіти; узгодження інтересів, перспектив та потенційних можливостей суб'єктів освітнього процесу, адже педагогічна інноватика – це своєрідна стратегія підготовки здобувачів освіти до роботи у невизначеному майбутньому. Первісною метою інноваційної педагогіки у вищій школі є навчання майбутніх фахівців, які досягнуть успіху в своєму житті як професіонали і як особистості. Інноваційна педагогіка спрямована на особистісний ріст здобувача освіти через віру у здатність кожної особистості бути найкращим експертом свого майбутнього. Світ постійно змінюється, як і умови праці. Освіта має носити прогностичний характер та функціонувати проактивно, щоб реагувати на ці зміни. Ймовірно, що швидкість змін у майбутньому тільки прискорюватиметься. У наші дні, як і у майбутньому, успіх і гарне життя можуть мати інше значення в порівнянні з минулим, до якого успішно готувала традиційна педагогіка.

Автори курсу дотримуються міркування, що особливо важливим є впровадження інновацій у вищу педагогічну освіту, від якої залежить підготовка фахівців для усіх галузей, що, в свою чергу, впливає на економічне зростання, яке традиційно розглядається як основа добробуту людей. Реформування у сфері вищої освіти неможливе без ініціативи, підтримки та безпосередньої діяльності педагогічної спільноти. Відповідно мають відбутися змістові та організаційні зміни у підготовці педагогічних кадрів для вищої школи. Магістерська підготовка з педагогічних спеціальностей інтегрує в собі освітню та науково-дослідну складові. Освітній компонент спрямований на формування цілісного, комплексного бачення майбутньої професійної діяльності, глибоке критичне засвоєння сучасних наукових знань, які стануть підґрунтям для професійної та особистої самореалізації. Одним зі складників підготовки є набуття здобувачами освіти певного обсягу знань у галузі педагогічної інноватики як основи наукового пізнання, оптимального перетворення педагогічної реальності, інноваційної культури. На реалізацію цього завдання спрямований навчальний курс «Педагогічна інноватика», цільовими орієнтирами якого є формування системи професійної компетентності педагогів щодо реалізації механізмів лідерства для впровадження інновацій в системі освіти на основі знань про педагогічну інноватику; сучасних трендів освітньої сфери, зокрема у вищій школі; готовності сучасного викладача закладу вищої освіти вирішувати актуальні питання освітньої практики через розвиток креативності та фахових компетентностей, що сприятимуть інноваційному підходу до вирішення професійних завдань на основі експертизи, оцінки, моделювання, проєктування, апробації та реалізації освітніх інновацій, в тому числі з використанням інформаційно-комунікативних, цифрових технологій. Автори курсу також прагнуть сприяти розумінню інноваційної педагогіки, надаючи набір конкретних кроків, порад як застосувати педагогічні інновації на практиці для

досягнення освітніх цілей. Також застерігають, що жодна педагогічна стратегія ніколи не є остаточною, а постійно розвивається, а відтак потребує від педагога постійного розвитку та навчання.

Зміст навчального курсу структурований за двома змістовими модулями: «Лідерство та інновації в освіті» та «ІКТ в освіті». Кожен із них у свою чергу представлений чотирма темами, а саме: «Лідерство в діяльності викладача вищої школи», «Педагогічна інноватика та інноваційні процеси у вищій освіті», «Інновації в організації освітнього процесу», «Технології навчання на основі активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти», «Роль і місце ІКТ в реалізації сучасної освітньої парадигми. Особливості педагогічної науки в умовах інформатизації освіти», «Вирішення дидактичних задач за допомогою ІКТ», «Інформаційно-комунікаційні засоби і методи навчання та організації освітнього процесу у ЗВО», «Методика використання ІКТ у практиці викладача ЗВО». Зазначені теми реалізуються у єдності теоретичної та технологічної складових через опанування теоретичних знань та виконання відповідних практичних завдань.

Відбір змістових складових курсу здійснювався на основі аналізу сучасних тенденції щодо впровадження інновацій в освіті з урахуванням його цільової спрямованості та місця у професійній підготовці майбутніх педагогів вищої школи. Очікувані результати навчання за результатами опанування курсом передбачають, що здобувачі освіти будуть володіти знаннями про сучасні тренди в освіті в цілому та вищій освіті зокрема; розуміти сутність базових понять педагогічної інноватики та лідерства в освіті; знати структуру й динаміку розвитку освітніх інноваційних процесів, особливості та структуру інноваційної професійної діяльності викладача вищої школи; усвідомлювати сутність лідерства в освіті; розуміти інноваційний характер сучасних методів, форм, технологій організації освітнього процесу у вищій школі; знати та розуміти сутність сучасних інтерактивних технологій навчання та вміти їх реалізовувати в освітньому процесі вищої школи; знати особливості організації електронного навчання, сучасних цифрових інструментів та ресурсів для забезпечення освітнього процесу та вміти їх доцільно застосовувати; розуміти та враховувати вплив соціальних та особистісних факторів на перебіг інноваційних педагогічних процесів; володіти операціями аналізу, синтезу, зіставлення, порівняння педагогічних явищ і процесів для вирішення різних професійних завдань; вміти будувати суб'єкт-суб'єктну взаємодію, дотримуватися правил ефективної комунікації та норм професійної етики; бути готовими доцільно та ефективно застосовувати сучасні освітні технології (дистанційні, активні, мультимедійні); вміти проявляти лідерський потенціал та лідерські уміння у вирішенні організаційно-управлінських завдань інноваційної діяльності; бути готовими самовдосконалюватись, застосовуючи різноманітні освітні ресурси; усвідомлювати, переосмислювати особистісний та професійний досвід.

Запропонована навчальна дисципліна забезпечена відповідним сертифікованим навчальним курсом у системі електронного навчання Університету Грінченка (<https://elearning.kubg.edu.ua/course/view.php?id=22544>) та навчальним посібником «Педагогічна інноватика» [15]. Зазначений посібник стане у нагоді не тільки здобувачам освіти, але й широкому колу педагогічних працівників, які цікавляться інноваційними процесами в педагогіці. Кожна із тем у посібнику розкривається через теоретичний та практичний блоки, супроводжується рекомендаційним списком літератури. Також авторами впорядкований глосарій до навчальної дисципліни та список корисних електронних джерел.

Для аналізу корисності тієї чи іншої дисципліни для здобувачів освіти, зазвичай, автори цього курсу в кінці вивчення пропонують студентам невелику вправу на рефлексію, яка передбачає виокремлення трьох моментів, які запам'ятались, як позитивні; трьох моментів, які б хотілося змінити та персональну рекомендацію/побажання викладачеві. Наведемо кілька позитивних моментів, які відмічали здобувачі освіти.

Так, магістратка Марія Г. зазначила, що її «змотивували пари з цього курсу. Я почала багато читати, намагатися критично аналізувати оцінювати інформацію. Сподобалися практичні рекомендації та ілюстративні приклади щодо застосування інноваційних педагогічних технологій».

Здобувачка Анастасія О. відмітила доцільно дібраний теоретичний матеріал та запропоновані практичні завдання в електронному навчальному курсі. Наявність ЕНК дозволяє працювати в асинхронному режимі, що дуже важливо в сьогоденних умовах.

Студентка Вероніка К. подякувала за можливість попрактикуватися у застосуванні можливостей ІК-технологій в освітньому процесі через створення квазіпрофесійної ситуації, коли студенти готували невелику частину пари для своїх одногрупників.

Вікторія К. акцентувала увагу на широкому переліку технологій активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти, який був передбачений для вивчення авторами курсу.

Запропонована навчальна дисципліна охоплює різні інноваційні технології, разом з тим, зконцентруємо увагу на цифрових освітніх технологіях, які актуалізувалися за останні роки в специфічних карантинних умовах COVID-19 та воєнної інтервенції в Україну з боку росії. Ми поділяємо думку Стіва Джобса, який акцентує увагу на технологіях, які можуть зробити життя простішим, але не варто розглядати їх як фактор зміни всього у світі. Адже «для того, щоб речі були важливими, вони не повинні обов'язково міняти світ» [16]. Зважаючи на те, що Україна наразі переживає складний історичний етап свого розвитку як незалежна держава, маємо констатувати беззаперечний факт руйнування під час війни усталених систем майже в усіх суспільних галузях.

Кризову ситуацію переживає й вища освіта: модернізація організаційних форм навчання, перехід переважно до змішаної форми навчання (синхронний/асинхронний режими), робота викладачів ЗВО постійно здійснюється в умовах небезпечних для життя. З огляду на це здобувачам другого (магістерського) рівня ОП «Педагогіка вищої школи» нами було запропоновано наступне опитування на дошці спільного користування Padlet, у ході якого респонденти мали дати відповіді на наступні питання:

1. Які аспекти дистанційного навчання активно впроваджено Вами під час війни?
2. Що, на Вашу думку, було втрачено під час дистанційного навчання після 24 лютого 2022 року?
3. Які Ви бачите переваги застосування цифрових технологій в освіті?
4. Які Ви бачите недоліки застосування цифрових технологій в освіті?
5. Як, на Вашу думку, цифрові технології впливають на діяльність сучасного викладача?
6. Як, на Вашу думку, цифрові технології впливають на здобувача освіти?

Режим доступу: https://uk.padlet.com/m_kozyr/y8tcsxbhtkaq38aq

За результатами опитування нами з'ясовано:

1. під час війни майбутні педагоги найчастіше користувалися такими ресурсами: Google Classroom, Google Meet, Google Forms, Google Jamboard, Google Presentations, Zoom, World Wall, Wheel Names, Class Time, Kahoot;
2. після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну здобувачами було частково втрачено можливість навчатися дистанційно з-за слабого сигналу Інтернету; на окупованих територіях її втрачено повністю; майже в усіх студентів низький рівень мотивації до навчання й концентрації уваги на темі обговорення; під час повітряних тривог освітній процес, як правило, переривається;
3. серед переваг дистанційного навчання в кризових умовах залишається можливість створення спільного освітнього середовища з матеріалами відкритого доступу; швидкість обміну й поширення інформації: застосування інтерактивних онлайн-завдань; виконання здобувачами спільних онлайн-проектів у режимі реального часу з різних географічних точок; заощадження часу на виконання завдань і модульного контролю; мобільність;
4. серед недоліків було визначено існування великої кількості недостовірної інформації і фейків, що значно ускладнює інформаційний пошук; нестабільний Інтернет; низька якість різних видів контролю, адже здобувачі мають можливість списати, не вмикаючи камеру; в деяких онлайн-інструментах відсутня персоналізація та можливість поставити оцінку за виконання певного завдання;



5. щодо впливів цифрових технологій на сучасного викладача й здобувача освіти респонденти виокремили наступні: швидкість і зручність у підготовці й виконанні завдань; різноманітність опцій і онлайн-сервісів; можливість працювати у будь-який зручний час із будь-якого міста; позитивний вплив на самореалізацію, адаптацію до нових умов навчання; можливість швидкого feedback; з негативних - погіршення стану здоров'я, зору, академічна недобросовісність;

6. одними з правил інформаційної гігієни визначено обов'язкову фільтрацію освітнього контенту й потоку інформації; розвиток критичного мислення; уникнення clickbait; перевірка інформаційних першоджерел; орієнтація на офіційні сайти; не поширювати неперевірену інформацію; убезпечувати себе й тих, кого навчаємо, від інформаційного перевантаження.

Різнорманітність сервісів спільного користування надає унікальну можливість майбутнім педагогам не лише опановувати їх роботу, а й застосовувати у власній педагогічній практиці. Ось в такий спосіб здобувачі V курсу другого (магістерського) рівня освіти ОП «Педагогіка вищої школи» Університету Грінченка використовують дошку Trello для інтерактиву під час вивчення дисципліни «Педагогічна інноватика» (Режим доступу: <https://trello.com/b/55cI6PhD>).

Практичні завдання з «Педагогічної інноватики» допомагають не лише розвивати критичне мислення, а й вільно висловлювати власну думку щодо впровадження інновацій в освіті в кризових умовах і в ситуації невизначеності; виокремлювати спільне й відмінне в процесах інформатизації й формування педагогіки нового типу; формувати лідерські якості й мати всі можливості для самоідентифікації себе як громадянина в першу чергу, і як професіонала вищого гатунку в галузі освіти.

Приклад завдання. Поміркуйте над наступним питанням: яким чином мета інформатизації освіти інтегрується в мету і завдання інформаційної педагогіки? Які поняття у даній ситуації можна ототожнити, а що, на Вашу думку, варто розвести? Відповідь оформіть у вигляді таблиці (Таблиця 1):

Таблиця 1

**Інтеграція мети інформатизації освіти
в мету і завдання інформаційної педагогіки**

Спільне	Відмінності
<i>Дають уявлення про поняття «інформації» в умовах сучасної освіти, пояснюють її вплив на процес навчання та виховання.</i>	<i>Інформатизація освіти містить детальний опис завдань. В інформаційній педагогіці нема їх конкретного опису, так як вона знаходиться в стадії свого розвитку.</i>

<i>Головним елементом є інформація та інформаційні процеси.</i>	<i>Інформатизація є процесом, інформаційна педагогіка – розділом прикладної інформології.</i>
<i>Передбачають процес набуття громадянами ІТ-компетентностей.</i>	<i>Інформаційна педагогіка вчить людину вести наукові дослідження, а інформатизація освіти готує тих, хто навчається до повноцінної життєдіяльності в інформатизованому суспільстві.</i>
<i>Сприяють розвитку креативного мислення, формуванню здатності використовувати наявні теоретичні і практичні знання для вирішення ІТ-завдань.</i>	<i>Інформаційна педагогіка спрямована на вивчення проблем розвитку і самореалізації особистості в інформаційно-освітньому просторі, а інформатизація освіти – загалом на підвищення якості освіти.</i>

Висновки. Таким чином, презентований досвід упровадження навчального курсу «Педагогічна інноватика» у підготовку майбутніх педагогів за освітньо-професійною програмою підготовки магістрів «Педагогіка вищої школи» за спеціальністю: 011 Освітні, педагогічні науки, галузі знань: 01 Освіта/Педагогіка на базі кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка засвідчив необхідність оновлення змістової та процесуальної зазначеної підготовки в контексті розвитку інновацій в освіті; необхідність розвитку критичного мислення й емоційного інтелекту викладачів ЗВО і здобувачів освіти в умовах кризової ситуації в країні; забезпечення інформаційної безпеки й дотримання правил інформаційної гігієни на особистому рівні, рівні освітніх установ, державному рівні тощо.

Література:

1. Ferrari, A., Cachia, R., & Punie, Y. (2009). Innovation and Creativity in Education and Training in the EU Member States: Fostering Creative Learning and Supporting Innovative Teaching. Literature review on Innovation and Creativity in E&T in the EU Member States (ICEAC). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Retrieved from ftp://ftp.jrc.es/pub/EURdoc/JRC52374_TN.pdf
2. Kukulska-Hulme, A., Bossu, C., Coughlan, T., Ferguson, R., FitzGerald, E., Gaved, M., Herodotou, C., Rienties, B., Sargent, J., Scanlon, E., Tang, J., Wang, Q., Whitelock, D., Zhang, S. (2021). Innovating Pedagogy 2021: Open University Innovation Report 9. Milton Keynes: The Open University.
3. Peterson, A. (2018). The purpose of pedagogy. In A. Peterson, H. Dumont, M. Lafuente, & N. Law (Eds.). Understanding innovative pedagogies: Key themes to analyse new

approaches to teaching and learning. *OECD Education Working Papers* No. 172 (pp. 8-12). Paris: OECD Publishing. <https://dx.doi.org/10.1787/9f843a6e-en>

4. Darsø, L. (2019). *Innovationspædagogik. Kunsten at fremelske innovationskompetence*. Fredriksberg: Samfundslitteratur.

5. Herodotou C, Sharples M, Gaved M, Kukulska-Hulme A, Rienties B, Scanlon E and Whitelock D (2019) Innovative Pedagogies of the Future: An Evidence-Based Selection. *Front. Educ.* 4:113. doi: 10.3389/educ.2019.00113

6. Konst T., Kairisto-Mertanen L. (2018) *Innovation Pedagogy - Preparing Higher Education Institutions for Future Challenges: Course Material from Turku University of Applied Sciences*

7. Santos, J., Figueiredo, A. S., & Vieira, M. (2019). Innovative pedagogical practices in higher education: An integrative literature review. *Nurse Education Today*, 72, 12-17.

8. Walder, A. M. (2014). The concept of pedagogical innovation in higher education. *Education Journal*, 3(3), 195-202.

9. Zhao, L., He, W., & Su, Y. S. (2021). Innovative pedagogy and design-based research on flipped learning in higher education. *Frontiers in Psychology*, 12, 230.

10. Кремень В. *Феномен інновації: освіта, суспільство, культура* : монографія / за ред. В.Г.Кременя. Київ : Педагогічна думка. 2008. 472 с.

11. Вакулова, І. (2021). Педагогічна інноватика як предмет дослідження вітчизняних та зарубіжних учених. *Освітологічний дискурс*, 35(4), 118–140. <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2021.48>

12. Гавриш, І. (2005). *Формування готовності майбутніх учителів до інноваційної професійної діяльності (методологічний і теоретичний аспекти)*: монографія. Харків: ХОНМІБО, 388 с.

13. Козак, Л. (2021). Формування готовності майбутніх педагогів дошкільної освіти до інноваційної діяльності на засадах проєктного навчання. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка.*, (35 (1)), 71-77.

14. Хоружа, Л. (2021). Соціально-психологічні аспекти переходу педагогічного знання в інновацію. *Освітологічний дискурс*, 34(4), 103-117.

15. Братко, М., & Козир, М. (2021). *Педагогічна інноватика*. 272 с.

16. Джобс С. (2018) *Цитати про технології*. Режим доступу: <http://library.donnu.edu.ua/node/108>

References:

1. Ferrari, A., Cachia, R., & Punie, Y. (2009). *Innovation and Creativity in Education and Training in the EU Member States: Fostering Creative Learning and Supporting Innovative Teaching. Literature review on Innovation and Creativity in E&T in the EU Member States (ICEAC)*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Retrieved from ftp://ftp.jrc.es/pub/EURdoc/JRC52374_TN.pdf [in English].

2. Kukulska-Hulme, A., Bossu, C., Coughlan, T., Ferguson, R., FitzGerald, E., Gaved, M., Herodotou, C., Rienties, B., Sargent, J., Scanlon, E., Tang, J., Wang, Q., Whitelock, D., Zhang, S. (2021). *Innovating Pedagogy 2021: Open University Innovation Report 9*. Milton Keynes: The Open University [in English].

3. Peterson, A. (2018). *The purpose of pedagogy*. In A. Peterson, H. Dumont, M. Lafuente, & N. Law (Eds.). *Understanding innovative pedagogies: Key themes to analyse new approaches to teaching and learning*. OECD Education Working Papers No. 172. Paris: OECD Publishing. <https://dx.doi.org/10.1787/9f843a6e-en> [in English].

4. Darsø, L. (2019). *Innovationspædagogik. Kunsten at fremelske innovationskompetence*. Fredriksberg: Samfundslitteratur [in Danish].

5. Herodotou C., Sharples M., Gaved M., Kukulska-Hulme A., Rienties B., Scanlon E. and Whitelock D. (2019) *Innovative Pedagogies of the Future: An Evidence-Based Selection*. Front. Educ. 4:113. doi: 10.3389/feduc.2019.00113 [in English].
6. Konst T., Kairisto-Mertanen L. (2018) *Innovation Pedagogy - Preparing Higher Education Institutions for Future Challenges: Course Material from Turku University of Applied Sciences* [in English].
7. Santos, J., Figueiredo, A. S., & Vieira, M. (2019). *Innovative pedagogical practices in higher education: An integrative literature review*. Nurse Education Today, 72 [in English].
8. Walder, A. M. (2014). *The concept of pedagogical innovation in higher education*. Education Journal, 3(3) [in English].
9. Zhao, L., He, W., & Su, Y. S. (2021). *Innovative pedagogy and design-based research on flipped learning in higher education*. Frontiers in Psychology, 12 [in English].
10. Kremen, V.G. (2008). *Fenomen innovatsii: osvita, suspilstvo, kultura [The phenomenon of innovation: education, society, culture] : monohrafiia / za red. V.H.Kremenia*. Kyiv : Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
11. Vakulova, I. (2021). *Pedahohichna innovatyka yak predmet doslidzhennia vitchyznianskykh ta zarubizhnyi uchenykh [Pedagogical innovation as a subject of research of domestic and foreign scientists]. Osvitohichnyi dyskurs - Educational discourse, 35(4). <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2021.48> [in Ukrainian].*
12. Havrysh, I.V. (2005). *Formuvannia hotovnosti maibutnykh uchyteliv do innovatsiinoi profesiinoi diialnosti (metodolohichni i teoretychni aspekty) [Formation of readiness of future teachers for innovative professional activity (methodological and theoretical aspects)]*: monohrafiia. Kharkiv: KhONMIBO [in Ukrainian].
13. Kozak, L.V. (2021). *Formuvannia hotovnosti maibutnykh pedahohiv doshkilnoi osvity do innovatsiinoi diialnosti na zasadakh proiektnoho navchannia [Formation of readiness of future teachers of preschool education for innovative activity on the basis of project-based learning]. Pedahohichna osvita: Teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika - Pedagogical education: theory and practice. Psychology. Pedagogy, (35 (1)) [in Ukrainian].*
14. Khoruzha, L.L. (2021). *Cotsialno-psykholohichni aspekty perekhodu pedahohichnoho znannia v innovatsiiu [Socio-psychological aspects of the transition of pedagogical knowledge into innovation]. Osvitohichnyi dyskurs - Educational discourse, 34(4) [in Ukrainian].*
15. Bratko, M. V., & Kozyr, M. V. (2021). *Pedahohichna innovatyka [Pedagogical innovation]* [in Ukrainian].
16. Dzhobs S. (2018) *Tsytyaty pro tekhnolohii [Quotes about technology]*. Rezhym dostupu: <http://library.donnu.edu.ua/node/108> [in Ukrainian].

УДК 378:615.825

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-114-122](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-114-122)

Вишар Євгенія Василівна старший викладач кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти, Полтавський інститут економіки і права, вул. Комарницького, 10, м. Полтава, 00036, тел.: (099) 470-10-89, <https://orcid.org/0000-0003-0937-7042>

Клеценко Людмила Василівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичної терапії та ерготерапії, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», просп. 2 театральний, 6, м. Полтава, тел.: (050) 021-28-90, <https://orcid.org/0000-0003-0092-381X>

Гета Алла Володимирівна кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри фізичної культури та спорту, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», вул. Кондратюка, 10, м. Полтава, тел.: (066) 577-02-88, <https://orcid.org/0000-0001-7031-5188>

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті теоретично охарактеризовано соціально-психологічні здоров'язбережувальні технології у професійній діяльності фахівців з фізичної реабілітації. Розкрито дослідження сучасних науковців з проблеми застосування соціально-психологічних здоров'язбережувальних технологій у професійній діяльності. Соціально-психологічні здоров'язбережувальні технології представлені як система випробуваних соціально-психологічних методів, форм і процесів цілеспрямованого впливу на особистість клієнта та його найближче оточення з метою найбільш ефективної реалізації завдань реабілітаційного процесу та збереження стійкості його результату. Соціально-психологічні здоров'язбережувальні технології сприяють реалізації таких завдань: змінюють особисті якості, блокують нагромадження негативних емоцій; допомагають ефективно використовувати внутрішні ресурси; мотивувати особистість на досягнення довгострокових цілей; допомагають проектувати погляд у майбутнє.

Описано розподіл здоров'язбережувальних технологій на групи в залежності від наукової психологічної школи. Проаналізовано зміст освітніх програм, які спрямовані на підготовку фахівців з метою з'ясування змісту підготовки майбутніх фахівців з фізичної реабілітації до використання

здоров'язбережувальних технологій у професійній діяльності. Визначено основні методологічні підходи щодо реалізації моделі формування готовності майбутніх фахівців з фізичної реабілітації до застосування здоров'язбережувальних технологій у професійній діяльності. Обґрунтовано переваги використання стетотерапевтичних методів в роботі фахівців з фізичної реабілітації у професійній діяльності. Охарактеризовано технологію нейро-лінгвістичного програмування та коучингу при застосування їх в реабілітаційних програмах.

Доведено, що ефективність процесу фізичної реабілітації залежить від готовності фахівців фізичної реабілітації використовувати соціально-психологічні здоров'язбережувальні технології.

Ключові слова: соціально-психологічні здоров'язбережувальні технології, професійна діяльність, емпauerмент, селф-емпauerмент, коучинг.

Vyshar Yevheniya Vasylivna Senior Lecturer, Department of Social Work and Special Education, Poltava Institute of Economics and Law, Komarnytskoho St., 10, Poltava, 00036, tel.: (099) 470-10-89, <https://orcid.org/0000-0003-0937-7042>

Kletsenko Lyudmyla Vasylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Physical Therapy and Occupational Therapy of the National University "Poltava Polytechnic named after Yuri Kondratyuk", 2 theatrical Ave., 6, Poltava, tel.: (050) 021-28-90, <https://orcid.org/0000-0003-0092-381X>

Geta Alla Volodymyrivna Candidate of Sciences in Physical Education and Sports, Associate Professor of the Department of Physical Culture and Sports of the National University "Poltava Polytechnic named after Yuri Kondratyuk", Kondratyuka St., 10, Poltava, tel.: (066) 577-02-88, <https://orcid.org/0000-0001-7031-5188>

MODERN ASPECTS OF APPLICATION OF SOCIAL- PSYCHOLOGICAL HEALTH AND CONSERVATION TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL ACTIVITY

Abstract. The article theoretically describes the socio-psychological health technologies in the professional activity of specialists in physical rehabilitation. The research of modern scientists on the problem of application of social and psychological health-preserving technologies in professional activity is revealed. Socio-psychological health technologies are presented as a system of tested socio-psychological methods, forms and processes of purposeful influence on the client's personality and his immediate environment in order to most effectively implement the tasks of the rehabilitation process and maintain its sustainability.

Socio-psychological health technologies contribute to the implementation of the following tasks: change personal qualities, block the accumulation of negative emotions; help to use internal resources efficiently; motivate the individual to achieve long-term goals; help to project a look into the future.

The division of health technologies into groups depending on the scientific psychological school is described. The content of educational programs aimed at training specialists is analyzed in order to clarify the content of training future specialists in physical rehabilitation to use health technologies in professional activities. The main methodological approaches to the implementation of the model of forming the readiness of future specialists in physical rehabilitation to use health technologies in professional activities are identified. The advantages of using stethotherapeutic methods in the work of specialists in physical rehabilitation in professional activities are substantiated. The technology of neuro-linguistic programming and coaching in their application in implementation programs is described.

It has been proven that the effectiveness of the process of physical rehabilitation depends on the willingness of physical rehabilitation professionals to use socio-psychological health technologies.

Keywords: social and psychological health-preserving technologies, professional activity, empowerment, self-empowerment, coaching.

Постановка проблеми. Професійна діяльність майбутніх фахівців з фізичної реабілітації передбачає врахування особливостей міжособистісної взаємодії між усіма суб'єктами реабілітаційного процесу та потребує спрямування професійної підготовки студентів не лише на знаннєво-репродуктивний норматив, а й на досягнення ними високого рівня соціально-психологічної компетентності. Важливим аспектом професійної підготовки майбутніх фахівців з фізичної реабілітації розглядаємо формування готовності до застосування здоров'язберезувальних соціально-психологічних технологій.

Ефективність професійної діяльності фахівців з фізичної реабілітації залежить від умінь переконати людину вести здоровий спосіб життя; знайти індивідуальний підхід до кожного клієнта; створити умови, в яких би реабілітаційний процес мав би системний, послідовний характер. При цьому слід уміло добирати методи реабілітації відповідно віку, уподобанням та медичному діагнозу клієнта; створювати умови, що забезпечать сталість і тривалість реабілітаційного ефекту.

Усі перелічені вміння фахівців з фізичної реабілітації потребують знань соціально-психологічний та педагогічних здоров'язберезувальних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти застосування соціально-психологічних здоров'язберезувальних технологій у професійній

діяльності висвітлюються такими ученими як Л. Волошко, О. Козлова, Я. Коцан, Г. Ложкін, М. Мушкевич, О. Шапран і В. Шапран. Однак впровадження використання соціально-психологічних здоров'язбережувальних технологій у професійній діяльності тільки планується, тому питання застосування в реабілітаційних програмах поки що не систематизовані і розроблені не в повному обсязі.

Мета статті – дослідження сучасних аспектів застосування соціально-психологічних здоров'язбережувальних технологій у професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Основне призначення здоров'язбережувальних соціально-психологічних технологій у процесі фізичної реабілітації полягає у внесенні змін у зміст, форми і напрями індивідуального розвитку особистості, її поведінки і світосприймання задля зміни способу життя [1]. Науковець О. Козлова підкреслює, що психотехнології передбачають вироблення певних психологічних якостей і опосередковану передачу соціального досвіду.

У свою чергу, О. Шапран і В. Шапран визначають соціально-психологічні технології як науково-обґрунтовану систему дій, операцій та процедур, які забезпечують цілеспрямований, поетапний розвиток в особистості певних психологічних якостей та передачу їй досвіду соціальних взаємодій (спілкування, дії та взаємин) за допомогою впровадження інновацій.

У науковій літературі розрізняють такі види соціально-психологічних здоров'язбережувальних технологій відповідно основних соціально-психологічних завдань: комунікативні; технології формування згуртованості; технології управління груповою поведінкою; технології формування і підтримки позитивного морально-психологічного клімату; технології захисту свідомості від негативних впливів соціуму; технології формування психологічної готовності до проходження реабілітаційного процесу.

Залежно від наукової психологічної школи здоров'язбережувальні технології поділяються на такі групи: *глибинні технології*, засновані на психодинамічних підходах, що передбачає аналіз та розуміння того, що відбувається в житті клієнта, з'ясування причин безвідповідального ставлення до власного здоров'я та формування у нього захисних механізмів; *когнітивні технології*, що зорієнтовані на врахування при наданні допомоги клієнтові особливостей його мислення, установок, які спрямовують його дії, а також набуття клієнтом адекватних соціальним умовам навичок поведінки; *біхевіористські технології*, що передбачає зміну поведінки людини сукупністю зовнішніх факторів, тобто реконструкцією соціального середовища, його соціальних впливів, створенням необхідних умов для самозміни людини, які призводить до покращення соціального функціонування і удосконалення внутрішньої структури «Я»-особистості; *гуманістичні технології* ґрунтуються на ідеях гуманістичної психології, яка розглядає людину як унікальну,

самодостатню, самоцінну і самодетерміновану систему, орієнтує на цілісне вивчення людини, спрямована на пробудження резервів особистості людини, її сил, добра, психічного здоров'я і бажання самовдосконалюватися; *екзистенційні технології* передбачають допомогу в розкритті й усуненні страху перед усвідомленням результату існування людини, а також у встановленні контролю над власним життям, подоланні екзистенційних тривог шляхом налагодження близьких стосунків, пошуку сенсу життя [1].

Дослідники Я. Коцан, Г. Ложкін, М. Мушкевич, аналізуючи поняття «здоровий спосіб життя», виділяють моделі здорової особистості, засновані на авторських психологічних теоріях. Перша – розвиток і рух у бік самоактуалізації (А. Маслоу), основними ознаками здорової людини за цим підходом є ефективне сприйняття реальності й комфортні відносини з реальністю; прийняття себе та інших; незалежність у переконаннях, моральних принципах; зосередженість уваги на зовнішніх стимулах, завданнях; перебування на самоті без відчуття дискомфорту, бажання усамітнення; незалежність від зовнішнього середовища; ефективно функціонувати в реальному світі, без пікових переживань; глибоке почуття причетності, симпатії і прихильності до людства в цілому; скромність і повага до оточуючих; готовність проявляти любов, розуміння, включеність; розпізнавання хорошого і поганого в повсякденному житті; здатність бачити краще від інших, уміння творити. Теорія «Психологічної зрілості» Г. Олпорта, за якою виділено критерії психологічно здорової особистості: 1) широкі межі «Я», активна участь у трудових, сімейних та соціальних взаєминах; 2) здатність до теплих, сердечних соціальних контактів (дружної інтимності та співчуття); 3) емоційна стійкість і самоприйняття; 4) реалістичне сприймання людей, об'єктів, ситуацій, вибудовування реальних цілей, досвід та рівень домагань; 5) здатність до самопізнання і наявність почуття гумору; 6) цілісна життєва філософія (домінуюча ціннісна орієнтація, яка складає об'єднуючу основу життя). Теорія «Сенсу життя» Ф. Франкла, суть якої полягає у збереженні здоров'я через знаходження сенсу життя. Відповідно до теорії В. Франкла, існують три можливості досягти сенсу життя й одержати від цього задоволення: виконати будь-яку справу або створити будь-що; чогось очікувати або когось любити; перебороти складну драматичну ситуацію, яку немає можливості змінити. Теорія розвитку особистості Н. Енкельмана, відповідно до якої розвиток особистості є ефективною навчальною програмою, а метою цього – формування упевненої особистості. Теорія П. Калью щодо основних показників здорової особистості передбачає нормальну функцію організму на всіх рівнях його організації: організму; органів; гістологічних, клітинних і генетичних структур; нормальне протікання фізіологічних та біохімічних процесів, які сприяють індивідуальному виживанню і відтворенню. Д. Шульте пропонує використовувати «модель здоров'я», яка, за його словами, аналогічна до

«моделі хвороби» і включає в себе 4 площини: передумови здоров'я (біологічні, соціальні, психологічні чинники, превентивні й саногенні фактори); власне здоров'я (відчуття щастя, задоволеність, відсутність дефекту); добре самопочуття (відсутність скарг і хворобливих симптомів); наслідки здоров'я (роль здорової людини і свобода поведінки) [1].

Особливий інтерес для професійної діяльності фахівців фізичної реабілітації мають стимулюючі соціально-психологічні технології, тобто технології, які спонукають особистість до самозмін, до зміни способу життя. Основна мета таких здоров'язбережувальних технологій – це викликати бажання клієнта розвиватися, змінюватися в кращу сторону, а головне – взяти на себе відповідальність у реабілітаційному процесі.

Однією з таких технологій є емпauerмент (наснаження, активізація) технологія – підтримка клієнта у процесі фізичної реабілітації, підвищення його впевненості, самооцінки, компетенції, націлення його на вміння брати на себе відповідальність.

Зарубіжні дослідники іноді розкривають проблему наснаження через надання політичних повноважень людині. Однак більша частина науковців використовують психологічний підхід у поясненні поняття «емпауермент», який включає мотиваційну, когнітивну структуру та є сукупністю психічних станів та когніцій, що виникають в учасників на основі відповідного сприйняття середовища, в якому вони знаходяться і діють.

Американський учений У. Бредфорд пояснює поняття «емпауермент» як надання внутрішньої сили іншому або допуск іншого на використання цієї внутрішньої сили. Людина починає споглядати ситуації з іншої позиції, прагнути до успіху й сповнюється відчуттями сили і контролю над будь-чим. Саме переживаючи успіх у результаті власних дій, особистість починає розуміти, що зміни можливі, і вона має можливість управляти власним життям.

Процес «емпауермент» та «селф-емпауермент» (самонаснаження) має певні фази у своєму перебігу, починаючи з появи бажання людини і завершуючи досягненням можливої зміни її існування і вчинків: фаза появи і з'ясування нового бажання; фаза конструювання нового позитивного мислення; фаза переходу від мислення до можливостей.

Особливе значення у процесі фізичної реабілітації має правильність організації процесу спілкування, тому зараз є популярною технологія нейролінгвістичного програмування (НЛП): нейро – стосується мислення або чуттєвого сприйняття, процеси, що протікають в нервовій системі і які відіграють важливу роль у формуванні людської поведінки, а також нейрологічні процеси у сфері сприйняття – зір, слух, дотикові відчуття, смак, нюх; лінгвістичний – мовні моделі, що відіграють важливу роль у досягненні між людьми взаєморозуміння; програмування – спосіб за допомогою якого ми організовуємо мислення, включаючи почуття і переконання, щоб у кінці

досягнути визначених цілей – за прикладом використання комп'ютера для вирішення певних конкретних завдань за допомогою відповідного програмного забезпечення [1]. Однією із основних умов ефективності спілкування – це встановлення психологічного контакту. НЛП саме цим і займається, розробляє способи встановлення і підтримки контакту з людьми.

Тобто НЛП – це програмування особистості на успіх за допомогою слова та передбачає оволодіння мистецтвом правильно визначати цілі, встановлювати їх ієрархію, при цьому на досягнення цілей не повинно йти багато енергії. Використання НЛП в реабілітаційному процесі передбачає добір правильних слів, системи звернень до клієнта, а також має значення і невербальне мовлення фахівця з фізичної реабілітації, який повинен демонструвати впевненість у силах, можливостях клієнта, вірити в його успіх. Відомими прийомами НЛП є приєднання, підлаштування, зміна деструктивного типу реагування, рефреймінг, прийом зміни особистісної історії, реімпринтинг тощо.

Основними ідеями НЛП можна назвати такі: розширення сприйняття реальності, зміна поведінкових рамок, віра в успіх.

Всі люди використовують органи чуття в цілях сприйняття навколишнього світу, його вивчення, перетворення. Світ – це нескінченна розмаїтість сенсорних проявів, однак люди можуть сприймати тільки його мізерну частину. Отримана інформація згодом фільтрується унікальним досвідом, мовою, цінностями, припущеннями, культурою, переконаннями, інтересами. Кожна людина живе в якійсь унікальній реальності, яка побудована з суто особистих сенсорних вражень, індивідуального досвіду. Особливості сприйняття навколишнього світу створюють особисту модель світу. Тому змінюючи, розширюючи сприйняття реальності, можна змінити модель світу, а звідси і спосіб життя людини.

Поведінкові рамки – це розуміння людських дій. Так, перша рамка НЛП – націленість на результат, а не на конкретну проблему. Це означає те, що суб'єкт шукає, до чого прагнути, потім знаходить адекватні рішення, а згодом застосовує їх для досягнення поставленої мети. Спрямованість на проблему найчастіше називають «рамкою звинувачення». Вона полягає у глибокому аналізі існуючих причин неможливості досягнення бажаного результату. Така спрямованість викликає зацикленість на проблемі, що призводить до постійного переживання психотравмуючих ситуацій.

Наступна поведінкова рамка полягає в орієнтації на питання «як?», а не «чому?». Орієнтація у проблемі на питання «яким чином її розв'язати?», а не на питання «чому саме я?» дає можливість швидше знайти шляхи розв'язання.

Суть третьої поведінкової рамки – зворотний зв'язок взамін невдачі. Немає такого поняття, як невдача, є лише результати. Негативний результат – це також результат, який має сприяти зміні стратегії поведінки.

Розгляд можливості, а не необхідності – четверта поведінкова рамка. Зосередитися слід на можливих діях, а не на бажаних, беручи до уваги наявні несприятливі обставини. Також НЛП вітає цікавість, здивування замість обману і нещирих відносин.

Ще однією корисною ідеєю виступає наявність можливості створення внутрішніх ресурсів, які необхідні людині для досягнення поставленої мети. Досягти успіху допоможе швидше віра в правильність дій, програмування себе на успіх, ніж припущення зворотного.

Наступною здоров'язбережувальною соціально-психологічною технологією, яка допомагає підвищити результативність реабілітаційного процесу є коучинг. Поняття «коуч» має англійське походження та перекладається як «кареता», «репетиторство, підготовка». У загальному розумінні цього слова – доставити людину туди, куди вона прагне – це провідник, який допомагає людині в будь-якій ситуації і в будь-якому питанні знайти більш правильне рішення та реалізувати його. При цьому коуч не надає поради і не нав'язує свою думку [1].

З точки зору менеджменту коучинг – це система реалізації професійного та особистісного потенціалу, що заснована на ідеології успішності та персональної відповідальності за досягнення успіху у житті.

У реабілітаційному процесі коучинг варто розглядати як індивідуальне тренування людини для досягнення значущих для неї цілей, підвищення ефективності планування, мобілізації внутрішнього потенціалу, розвитку необхідних здібностей і навичок, освоєння передових стратегій отримання результату.

Людина на своїх практичних діях має відчувати як краще їй виконувати ту чи іншу дію. Не слід багато розповідати про виконання дії, потрібно лише тренуватися і на власних діях відчувати правильність виконання того чи іншого руху, завдання. Лише підбадьорювання, фіксація найдрібніших успіхів спонукає людину вдосконалювати свою техніку. Основними правилами коучингу є: чітке уявлення картини бажаного результату; довіра інтуїції тіла, щоб виконувати удари природно, навчаючись на успіхах і помилках; відчуття, своїх дій і, головне, не оцінювати їх з позиції гарно чи погано. Як тільки ми починаємо розмірковувати, обмірковувати, усвідомлювати свої дії, спонтанність втрачається і відбувається збій у наших діях, рухах.

Висновки. Отже, на основі проведеного аналізу наукової літератури можна зробити висновок, що соціально-психологічні здоров'язбережувальні технології у професійній діяльності фахівців фізичної реабілітації – це система випробуваних соціально-психологічних методів, форм і процесів цілеспрямованого впливу на особистість клієнта та його найближче оточення з метою найбільш ефективною реалізації завдань реабілітаційного процесу та збереження стійкості його результату.



Література:

1. Волошко Л.Б. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної реабілітації у процесі вивчення медико-біологічних дисциплін : автореф. дис. канд. пед. наук. К., 2006. - 20 с.

References:

1. Voloshko L.B. (2006) Formation of professional competence of future specialists in physical rehabilitation in the process of studying medical and biological disciplines. [Formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv z fizychnoi rehabilitatsii u protsesi vyvchennia medyko-biologichnykh dystsyplin]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].

УДК 37:001.124.4:343.35-048.445(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-123-137](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-123-137)

Гасюк Ігор Леонідович доктор наук з державного управління, професор, заступник директора, Науково-дослідний інститут публічного управління та права, вул. Марка Кропивницького 8/1, м. Хмельницький, 29015, тел.: (097) 463-61-04, <https://orcid.org/0000-0002-7982-3231>

Дарманська Ірина Миколаївна доктор педагогічних наук, доцент, декан факультету початкової освіти та філології, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, вул. Проскурівського Підпілля, 139, м. Хмельницький, 29000, тел.: (067) 370-74-30, <https://orcid.org/0000-0002-8212-7229>

КОРУПЦІЙНІ СХЕМИ В СИСТЕМІ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ТА ЇХ ФУНКЦІОНАЛЬНА КЛАСИФІКАЦІЯ

Анотація. Проблеми існування корупційних схем в системі освіти України в усі часи існування нашої незалежної країни завжди були актуальними. Вказане підтверджується не тільки результатами опитування пересічних громадян, а й офіційними статистичними даними, що публікуються на сайтах органів державної влади. Тому перед авторами постало завдання розкрити функціональну класифікацію корупційних схем в системі освіти і науки з метою попередження та знешкодження корупційних явищ і корупційних випадків, що пронизують сферу освіти.

У статті авторами представлено модель реалізації політики освітніх установ у сфері боротьби з протиправними незаконними діями, що містить антикорупційні напрями знешкодження цього негативного для усього суспільства явища.

Враховуючи те, що при реалізації посадових обов'язків керівники закладів освіти мають враховувати основні засади реалізації державної політики у сфері боротьби з протиправними незаконними діями, у своїй діяльності вони мають керуватись основними принципами забезпечення законності функціонування освітнього середовища, дотримуватись самостійно та забезпечувати дотримання законодавчих і нормативно-правових актів учасниками освітнього процесу, впроваджувати механізми забезпечення антикорупційної політики, створити відповідну систему антикорупційних дій, враховувати зовнішні та внутрішні фактори впливу на забезпечення державної політики, а також виклики і загрози. До окремого складника моделі авторами віднесено функції, спрямовані на боротьбу з протиправними незаконними діями в освітніх установах (інформаційно-аналітичну, діагностичну, планово-прогностичну, організаційну, контрольну, регулятивно-коригувальну).

Оскільки учасники освітнього процесу можуть зіштовхнутись із ризиками вчинення посадовими особами протиправних незаконних дій, авторами виокремлено ті протиправні незаконні діяння, що можуть мати місце в освітньому, науковому, фінансовому, кадровому, вступному процесах, а також процесах матеріально-технічного забезпечення функціонування освітньої установи. Тому представлена у статті матриця процесного блоку моделі реалізації політики у сфері боротьби з протиправними незаконними діями адміністративного чи кримінального характеру в освітніх установах містить класифікацію протиправних діянь, що можуть мати місце в системі реалізації освітньої політики нашої держави.

Ключові слова: корупція, політика держави в сфері корупції, корупція в сфері освіти, корупційні схеми.

Hasiuk Ihor Leonidovich Doctor of Science in Public Administration, Professor, Deputy Director of the scientific-research institute for public management and law, Mark Kropyvnytsky St., 8/1, Khmelnytsky, 29015, tel.: (097) 463-61-04, <https://orcid.org/0000-0002-7982-3231>

Darmanska Iryna Nikolaevna Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Primary Education and Philology, Khmelnytsky Humanitarian-Pedagogical Academy, Proskurivskoho Pidpillia St., 139, Khmelnytsky, 29000, тел.: (067) 370-74-30, <https://orcid.org/0000-0002-8212-7229>

CORRUPTION SCHEMES IN THE SYSTEM OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE AND THEIR FUNCTIONAL CLASSIFICATION

Abstract. The problems of the existence of corruption schemes in the system of education of Ukraine have always been relevant during the existence of our independent country. This is confirmed not only by the results of a survey of ordinary citizens, but also by official statistics published on the websites of public authorities. Therefore, the authors were faced with the task of revealing the functional classification of corruption schemes in the system of education and science in order to prevent and eliminate corruption phenomena and corruption events that permeate the sphere of education.

In the article the authors present a model of implementation of the policy of educational institutions in the sphere of combating illegal unlawful actions, which contains anti-corruption directions of neutralization of this negative phenomenon for the whole society.

Given that the heads of educational institutions must take into account the basic principles of state policy in the fight against illegal unlawful actions, in their

activities they should be guided by the basic principles of ensuring the legitimacy of the educational environment, adhere to and ensure compliance with laws and regulations legal acts of participants of the educational process, implement mechanisms to ensure anti-corruption policy, create an appropriate system of anti-corruption actions, take into account external and internal factors influencing the provision of public policy, as well as challenges and threats. To a separate component of the model, the authors include functions aimed at combating illegal unlawful actions in educational institutions (information-analytical, diagnostic, planning and forecasting, organizational, control, regulatory and corrective).

As participants of the educational process may face the risks of illegal unlawful actions by officials, the authors single out those illegal unlawful acts that may take place in educational, scientific, financial, personnel, admission processes, as well as logistics processes of the educational institution. Therefore, the matrix of the process block of the model of policy implementation in the sphere of combating illegal unlawful acts of administrative or criminal nature in educational institutions presented in the article contains classification of illegal acts that may occur in the system of implementation of the educational policy of our state.

Keywords: corruption, state policy in the sphere of corruption, corruption in the sphere of education, corruption schemes.

Постановка проблеми. Кожна людина проходить етапи свого становлення, у повній мірі або частково користуючись соціальними та суспільними благами, гарантованими Конституцією України. Становлення кожної особистості відбувається від народження впродовж усього життя і тому не може уникати втручання держави та її органів. У цій системі надзвичайно важливе значення має освіта, оскільки рівень сформованості знань, умінь, навичок, якостей, мотивацій, моделей поведінки тощо залежить саме від якості надання освітніх послуг. Підтвердженням цього твердження є стаття 21 та 23 Конституції України, які вказують на те, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах... Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» [8]. Тобто, кожен громадянин згідно Основного закону держави зобов'язаний займатись власним розвитком, що й приносить користь самій державі. Подальшій реалізації окреслених статей сприяє стаття 53 Конституції України, що гарантує кожному «доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам» [8].

Отже, становлення особистості можна розглядати з різних позицій, наприклад: впливу сім'ї, оточення, політики держави, тощо, але, на нашу думку, одним із основних чинників впливу є освіта. Звісно, кожен громадянин України не зобов'язаний навчатись на кожному рівні освіти та бути учасником освітнього процесу кожного складника системи освіти. Але ми хотіли би проаналізувати процеси становлення особистості, що охоплюють усю систему освіти, визначену Конституцією України та Законом України «Про освіту». Якщо наша держава підтримує цілі сталого розвитку, визначені міжнародною спільнотою, вона має підтримувати, реалізовувати та контролювати законодавчі ініціативи, зміст яких спрямований на боротьбу з корупцією, існування якої може спричинити руйнівну силу та знищити ініціативи щодо реалізації окреслених й ратифікованих цілей. Практика показує, що існування корупційних схем та корумпованих моделей поведінки не є виключенням у сучасній системі освіти. Тому спробуємо описати класифікаційну схему можливих корупційних дій на кожному з етапів надання освітніх послуг та по кожній інституції посадовими особами та учасниками освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема корупції для усіх сфер життєдіяльності громадян України є надзвичайно актуальною, що підтверджується низкою статистичних показників, представлених на офіційному рівні відповідними органами влади. Вказана проблематика є актуальною серед кола науковців, політиків, законодавців, науково-педагогічних працівників. Так, досліджуючи сутність, причини та наслідки корупції, Лазаренко С., Бабенко К. розроблено пропозиції щодо профілактики корупції, обґрунтовано необхідність формування стратегії і тактики антикорупційної діяльності в системі вищої освіти [9]. Проблеми корупції в системі вищої освіти також вивчали Усик В. та Схулухія Ю., які на основі аналізу стану корупційної діяльності в Україні запропонували трьохрівневу систему запровадження інформування суспільства про феномен корупції в нашій країні [16]. Мельченко В. у своєму дослідженні аргументував необхідність формування стратегії та тактики антикорупційної діяльності у сфері вищої освіти [10]. На основі аналізу механізмів державної антикорупційної політики Наумчук К. було розроблено та впроваджено рекомендації задля забезпечення економічної безпеки України [11]. Основні напрями формування й реалізації антикорупційної політики досліджували Михненко А., Руснак О., Мудров А. [7] та інші. Дослідженню сутності та особливостей механізму застосування законодавства про адміністративну відповідальність за правопорушення, пов'язані з корупцією в Україні присвячена наукова праця Біленко О. [3]. Бабенко К., Діденко Н., Кондрашова М., Лазаренко С., Хрімлі О., Яковець Н. запропоновано систему знань і вмінь, які забезпечують здатність запобігати виникненню корупційних

діянь, протидіяти проявам корупції та усувати наслідки правопорушень, пов'язаних із корупцією у сфері освіти [14].

Метою статті є розкриття змісту моделі реалізації політики освітніх установ у сфері боротьби з протиправними незаконними діями, що передбачає класифікацію протиправних незаконних дій адміністративного чи кримінального характеру (корупційних схем), які можуть мати місце в середовищі закладу освіти.

Виклад основного матеріалу. Існування корупційних схем в системі освіти України підтверджується прийняттям на рівні Міністерства освіти і науки України нормативно-правових актів, дія яких спрямована на боротьбу з корупцією, як-от: Антикорупційна програма Міністерства освіти і науки України на 2017 рік [1], Антикорупційна програма Міністерства освіти і науки України на 2018-2020 роки [2], Наказ Міністерства освіти і науки України «Про проведення оцінки корупційних ризиків у Міністерстві освіти і науки України» [13]. Наявність корупції в системі освіти підтверджується також статистичними дослідженнями, оцінками експертів, думками пересічних громадян й педагогічних працівників, науковими публікаціями, тощо. Наведемо декілька прикладів висловлювань, що стосуються окресленої проблеми:

- «Згідно з соціологічним опитуванням, у ТОП-10 найболючіших проблем України увійшла власне корупція у навчальних закладах, що виявляється у вимаганні хабарів, різноманітні збори коштів на ремонти та інші «необхідні заходи». Чи можливе існування якісної освіти, якщо вона корумпована? Чому люди звертаються до корупційних схем? Як можна з цим боротись, і чи взагалі можливо побороти проблему, що досягла всеукраїнського масштабу?» [5];

- «Університети корумповані, неефективні, поглинають купу грошей, а на виході швидше дають шматок пластику, ніж диплом... Неефективні та корумповані керівники університетів перебувають на своїх посадах десятки років. Вони вросли в крісла зв'язками, грошима, досвідом... Корупція востає в загальну освітню культуру і це робить її практично незнищеною...» [15];

- «Корупція в освіті є небезпечною, адже громадяни, які беруть участь у цьому процесі звикають з дитинства до прийнятності корупційних дій. В результаті цього автоматично складається сприятливе підґрунтя для подальшого корупційного свавілля і деградації моральних норм суспільства [16].

На сайті osvita.ua розміщено матеріали, що стосуються корупції в освітній сфері: «У Києві розкрили схему вимагання хабарів за іспити», «У Києві ректор вишу сприяв переправленню нелегалів до ЄС», «У Сумах за хабар затримали проректора університету», «У Дніпрі за хабар затримано ректора університету», «Проректора одного з вишів затримали на хабарі 220 тисяч», «Посадовця МОН затримано за 300 тисяч хабаря», «Ректора харківського вишу затримали за хабар», «Чиновники з Дніпра привласнили 25 млн. на ремонт шкіл», «Миколаївські

чиновники присвоїли 15 млн. на е-підручники», «Київські чиновники розкрадали кошти спортивних шкіл», «За хабар затримано голову освітньої конкурсної комісії» [4] тощо. Публікацій такого змісту є безліч і вони, на превеликий жаль, характеризують стан корумпованості системи освіти та її інституцій.

Отже, становлення особистості відбувається поетапно та охоплює освітню галузь, яка не тільки соціалізує, навчає, виховує, а й допомагає подальшому самоствердженню в обраній сфері працевлаштування. Тому саме законність на усіх етапах навчання є свідомим і підсвідомим чинником впливу на подальший вибір кожним моделі поведінки у суспільстві. Представлений вище матеріал вказує на те, що в освітньому становленні особистості можливе існування ризиків, які передбачають вчинення посадовими особами, педагогічними (науково-педагогічними) працівниками, іншими особами протиправних незаконних дій адміністративного чи кримінального характеру. Тому з метою більш повного та систематизованого уявлення про реалізацію політики освітніх установ у сфері боротьби з протиправними незаконними діями нами розроблено відповідну модель. Тому розкриємо її зміст.

При реалізації посадових обов'язків керівники освітніх установ мають враховувати основні засади реалізації державної політики у сфері боротьби з протиправними незаконними діями, які передбачають:

- принципи забезпечення реалізації політики в сфері боротьби з протиправними незаконними діями в освітніх установах;
- правове та нормативне забезпечення реалізації політики в сфері боротьби з протиправними незаконними діями в освітніх установах;
- механізми забезпечення реалізації політики в сфері боротьби з протиправними незаконними діями в освітніх установах;
- вимоги до системи забезпечення реалізації політики в сфері боротьби з протиправними незаконними діями в освітніх установах;
- зовнішні та внутрішні фактори впливу на забезпечення державної політики в сфері боротьби з корупцією з протиправними незаконними діями в освітніх установах;
- виклики і загрози системи забезпечення реалізації політики в сфері боротьби з протиправними незаконними діями в освітніх установах.

Якість впровадження системи реалізації державної політики у сфері боротьби з протиправними незаконними діями в межах закладу освіти у першу чергу залежить від освітньої політики керівника. Тому процеси реалізації управлінських повноважень у сфері забезпечення законності функціонування закладу освіти в цілому та його окремих працівників мають передбачати функції, спрямовані на боротьбу з протиправними незаконними діями в освітніх установах, до яких нами віднесено:

- інформаційно-аналітичну (керівник освітньої установи має володіти оперативною інформацією щодо наявних протиправних дій педагогічних

(науково-педагогічних) та інших працівників, що дасть можливість вчасно зреагувати, попередити або вплинути на ці процеси);

- діагностичну (за допомогою різних методів діагностування керівник закладу освіти зможе простежити наявні відхилення працівників у виконанні професійних обов'язків, пов'язані із вчиненням протиправних дій та прийняти ті рішення, що передбачають оперативне або корекційне втручання у відповідні процеси);

- планово-прогностичну (окреслена функція пов'язана із реалізацією стратегічного підходу до управління, оскільки керівник має створити цільову програму протидії вчиненню протиправних незаконних дій та впровадити її у практику функціонування освітньої установи);

- організаційну (окреслена функція має супроводжувати та охоплювати усі напрями діяльності керівника освітньої установи, оскільки саме від спланованого, чітко організованого реагування на всі процеси, що відбуваються в межах освітньої установи, залежить рівень вчинення протиправних незаконних дій);

- контрольну (окреслена функція має нерозривний зв'язок із попередньою, оскільки процеси організації та впровадження системи боротьби з вчиненням протиправних незаконних дій не можуть реалізовуватись хаотично, вони мають бути підконтрольними);

- регулятивно-коригувальну (реалізація цієї функції забезпечить стабільність дотримання усіма учасниками освітнього процесу законодавчих норм щодо заборони вчинення протиправних незаконних дій).

Діяльність керівних та інших осіб має бути спрямованою на задоволення потреб учасників освітнього процесу не тільки у забезпеченні якості освітнього процесу, а й споживання освітніх послуг із дотриманням законодавства про боротьбу з протиправними незаконними діями в освітніх установах.

У випадку ігнорування, недотримання або часткового дотримання керівником закладу освіти принципів законності у реалізації посадових повноважень, учасники освітнього процесу можуть зіштовхнутись із ризиками вчинення посадовими особами протиправних незаконних дій. Ці ризики можуть мати місце в освітньому, науковому, фінансовому, кадровому, вступному процесах, а також процесах матеріально-технічного забезпечення функціонування освітньої установи.

Задля розуміння глобальності окресленої проблеми нами створена матриця процесного блоку моделі реалізації політики у сфері боротьби з протиправними незаконними діями адміністративного чи кримінального характеру в освітніх установах. Вона передбачає ті протиправні діяння, що можуть мати місце у закладах освіти України. Це дасть можливість усвідомити та побачити системність протиправних незаконних дій (бездіяльності) й взаємозалежні зв'язки осіб, що мають той чи інший вплив на реалізацію

освітніх та інших процесів. Одразу хочемо зауважити на тому, що вони не обов'язково мають місце у кожному закладі освіти, проте їх існування є беззаперечним у функціонуванні системи освіти України. Тому схарактеризуємо кожен напрям функціонування закладів освіти з виокремленням тих протиправних незаконних діянь, що підлягають можуть мати місце:

1. Освітній процес: незаконне отримання коштів за неправдиве оцінювання знань; примушування до зайняття репетиторством шляхом заниження оцінок; підкуп осіб, що беруть участь в оцінюванні досягнень учнів (студентів) на олімпіадах, творчих та інших конкурсах, роботі Малої академії наук; незаконне збагачення при переведенні учнів (вихованців) з одного закладу освіти в інший; незаконне проведення атестацій закладів освіти; незаконне проведення акредитацій спеціальностей закладів освіти; незаконне ліцензування освітньої діяльності закладів освіти; продаж студентам виконаних контрольних робіт; одержання незаконної матеріальної винагороди за формальне перебування студентів на навчанні в закладах освіти; незаконна видача дипломів студентам, що взагалі не відвідували навчальні заняття.

2. Науковий процес: написання наукових робіт студентам за матеріальну винагороду; незаконне збагачення при проведенні атестації наукових праць учнів, студентів, викладачів; вимагання коштів на етапах перевірки і захисту дисертаційних робіт; незаконне примушування науково-педагогічних працівників керівником закладу або іншими посадовими особами до зазначення його імені при створенні результатів інтелектуальної власності з авторського права; написання за грошову винагороду і на замовлення наукових робіт (наукових статей, дисертацій тощо); незаконне присвоєння результатів інтелектуальної діяльності шляхом включення до переліку співавторів у наукових публікаціях, монографіях, особливо в міжнародних виданнях наукометричних баз.

3. Фінансовий процес: вимагання сплати благодійних внесків; незаконний збір коштів для потреб закладу освіти; незаконний збір коштів для потреб педагогічних працівників закладу освіти; збір коштів з усіх учнів закладу освіти на його охорону з їх подальшим нецільовим використанням; виписування премій на працівників закладу освіти з їх подальшим незаконним заволодінням керівними особами; нецільове використання коштів профспілками закладів освіти; безпідставне преміювання керівних осіб; підкуп представників органів влади, що здійснюють перевірку усіх напрямів функціонування освітніх установ.

4. Кадровий процес: прийняття на роботу через отримання винагороди; порушення правил конкурсного відбору педагогічних працівників на відповідні посади; працевлаштування осіб на вакантні посади, які тільки числяться у штатному розписі, але фактично не виконують посадові обов'язки;

незаконне призначення не керівні посади осіб, освіта яких не відповідає встановленим законодавством вимогам; одержання незаконної винагороди за переведення працівників на інші посади та їх просування по службовій сходінці; порушення вимог законодавства щодо термінів перебування керівних осіб на відповідних посадах шляхом підкупу керівників вищестоящих органів; примушування педагогічних працівників до виконання робіт, не передбачених посадовими обов'язками; одержання незаконної винагороди за отримання почесних звань, відзнак тощо педагогічними та науково-педагогічними працівниками.

5. Вступний процес: незаконне збагачення при вступі у заклад освіти.

6. Процес матеріально-технічного забезпечення: подання неправдивих даних при виконанні робіт з покращення облаштування закладу освіти; крадіжка продуктів харчування, миючих та дезінфікуючих засобів тощо; незаконне збагачення при укладенні угод про оренду приміщень закладу освіти; незаконне збагачення шляхом списання інвентарю закладу освіти, в якого не закінчився термін експлуатації; незаконне збагачення керівником шляхом виділення землі закладу освіти підприємцям під будівництво; нецільове використання службового транспорту; поселення сторонніх осіб у гуртожитки закладу освіти; незаконне отримання коштів за поселення студентів у гуртожиток закладу освіти; списання паливно-мастильних матеріалів транспортних засобів, які знаходяться на балансі закладу освіти, але фактично не використовуються.

Представлені у матриці протиправні дії характеризуються прямим умислом, в основному спрямованим на незаконне збагачення. Звичайно, рівень відповідальності винних осіб (кримінальний або адміністративний) залежить від багатьох факторів, одним із яких є сума коштів, отримана суб'єктом від незаконного прийняття рішення, вчиненого діяння або бездіяльності. У випадку малозначності отриманої суми коштів особу можна притягнути до адміністративної відповідальності за вчинення корупційних дій, у випадку заволодіння значною сумою – до кримінальної відповідальності. Самим жахливим є те, що представлені у матриці випадки мають місце у системі освіти України і носять вони не частковий, а всеохоплюючий систематичний характер. Про їх наявність володіють інформацією не тільки пересічні громадяни, а й представники влади, які у більшості випадків залишаються бездіяльними.

Для прикладу охарактеризуємо більш детально перший складник системи освіти – дошкільну освіту, що започатковує освітнє становлення особистості, але разом із цим супроводжується корупційними ризиками.

Отож, першим складником системи освіти є дошкільна освіта. Згідно Закону України «Про дошкільну освіту» «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної освіти в державних і комунальних закладах

дошкільної освіти у межах державних вимог до змісту, рівня й обсягу дошкільної освіти (Базового компонента дошкільної освіти) та обов'язкову дошкільну освіту дітей старшого дошкільного віку» [12]. На відміну від Конституції України та Закону України «Про освіту» Закон України «Про дошкільну освіту» гарантує від імені держави обов'язковість дошкільної освіти. Окреслена прогалина в правових нормах має негативний вплив на стратегічний розвиток сфери дошкільної освіти, оскільки громадяни можуть користуватися тією чи іншою нормою на свій власний вибір та взагалі відмовитись від дошкільної освіти, посилаючись на Основний закон держави. Проте вказаний закон ще й гарантує безоплатність дошкільної освіти. Вказана норма на законодавчому рівні дійсно підтримує батьків та переконує у тому, що держава піклується про молодих сімей, їх дітей та бере на себе зобов'язання щодо фінансування різних витрат на утримання дитини у закладі дошкільної освіти. Для того, щоб розібратись і впевнитись у наявності благих намірів держави про піклування за дітьми, розглянемо заклад дошкільної освіти з середини та визначимо взаємозалежні зв'язки між його працівниками, тобто ті зв'язки, що вказують не тільки на партнерські професійні стосунки у вирішенні тих чи інших питань, а й на ті зв'язки, що можуть призвести до вчинення спільних дій, прийняття спільних рішень та реалізації корупційних схем.

Першою та головною адміністративною фігурою закладу дошкільної освіти законом визначено завідувача. Це адміністративна особа, що тісно співпрацює із міською радою, якщо мова йде про місто та Департаментом освіти і науки міської ради. Підписання контрактів із завідуючими закладів дошкільної освіти відбувається на рівні Департаменту освіти і науки відповідної ради, а тому директор Департаменту тісно співпрацює із керівниками дитячих садочків та контролює їх діяльність.

Крім контрольно-педагогічних функцій завідувач закладу дошкільної освіти наділений правами щодо вирішення адміністративних, фінансових і господарських питань освітньої установи; визначення із погодженням з профспілкою питання щодо преміювання працівників закладу освіти; здійснення наповненості груп; реалізації контролю за організацією харчування; організації взаємодії із підприємствами, установами, організаціями; організації співпраці з батьками; забезпечення процедури використання бюджетних коштів та коштів спеціального фонду; залучення додаткових джерел фінансування; оформлення та ведення документації; забезпечення ефективного використання майна закладу дошкільної освіти тощо. Зазначений перелік вказує на те, що функції завідувача закладу дошкільної освіти є різносторонніми, тому він має створювати усі умови для учасників освітнього процесу та контролювати процеси, що мають місце в межах освітньої установи.

Заклад дошкільної освіти можна розглядати як окрему «республіку», в якій діють свої правила. Ці правила залежать від освітньої політики завідувача,

його особистих моральних якостей, рівня професіоналізму, сформованості компетентностей, рівня сформованості відчуття відповідальності за якість особистих виконуваних обов'язків і працівників закладу освіти. Саме від керівника залежить рівень корумпованості працівників освітньої установи окремо та закладу дошкільної освіти в цілому. Сучасна практика реформування сфери освіти вказує на наявність позитивних змін у сфері управління закладами дошкільної освіти, оскільки останнім часом директори Департаменту освіти і науки відповідної ради припиняють контракти з керівниками, які все своє професійне життя перебувають на посаді завідувачів.

До сфери управління все більше залучаються молоді перспективні керівники, що мають стратегічне бачення, критичний розум, сформовані професійні та особистісні якості. Так, зміни існують, але й існують проблеми, які наша держава роками не може вирішити. Подивившись на внутрішню структуру закладу дошкільної освіти, що містить обмежену кількість посад, важко осягнути наявність будь-яких ризиків, з якими можуть зіштовхнутись батьки дітей, важко повірити про можливість реалізації корупційних схем. Не дивлячись на це, вони все ж таки існують в сфері дошкільної освіти. З метою більш об'єктивного розгляду цієї теми нами було проведено бесіди із вихователями та методистами закладів дошкільної освіти, які навели приклади корупційних дій, що мали колись місце у закладах дошкільної освіти, де вони працюють, мають місце в їхніх закладах або інших освітніх установах. Ми також ознайомились із текстами публікацій та судових справ, предметом розгляду яких були корупційні дії працівників закладів дошкільної освіти усіх регіонів України. Отже, розглянемо їх більш детально.

Ситуація щодо недостатньої кількості закладів дошкільної освіти у містах України створює ажіотаж серед батьків щодо влаштування своїх дітей у дитячий садок. Міністерство освіти і науки України спробувало вирішити це питання через створення електронних черг. Так, вони існують у кожному регіоні і справді сприяють покращенню ситуації щодо «домовленості за відповідну винагороду». Це пов'язано з тим, що електронні черги допомагають батькам уникнути контактів із тими посадовими особами, що мають відношення до наповненості закладу дошкільної освіти. Попри це на законодавчому рівні окреслене питання не врегульовано, оскільки жоден закон або кодекс не містить перелік санкцій, що можна застосувати по відношенню до особи, що порушила правила проходження дітьми електронної черги. Існування зазначеної проблеми підтверджується публікацією, що розташована на сайті Міністерства освіти і науки України «До дитячого садочка без черг: як це зробити?»: «Часто виникає ситуація, коли «хочемо як краще, а виходить як завжди». Попри наявність електронних черг, є міста, в яких за 500 доларів можна влаштувати дитину поза чергою. Немає відповідальності за будь-які втручання в цю систему. Якщо в системі ЗНО такі речі не проходять, там є

відповідальність, то це суто домашня самодіяльність і може бути все», – наголошує директор Центру тестових технологій і моніторингу якості освіти Віктор Громовий» [6].

Дійсно, у кожному місті мешканці зіштовхувались із ситуаціями, коли дитину, що не перебувала у електронній черзі, беруть у заклад дошкільної освіти поза чергою. Це явище пояснюється тільки наявністю корупційних дій зі сторони батьків й осіб, що причетні до цього процесу. Щоб перестрахувати себе та зняти відповідальність, представники органів управління освітою направляють дітей без черги, здійснюючи посилення на відповідну пільгу. Перелік пільгових категорій не є сталим і він може змінюватись за ініціативою місцевої влади та має розміщуватись на сайтах місцевих органів влади. Але, проаналізувавши сайти багатьох міських рад, ми не знайшли переліку категорій першочергового (позачергового) зарахування дітей у заклади дошкільної освіти. Для того, щоб ця система мала більше позитивних результатів, її необхідно зробити прозорою та публікувати на сайті Департаменту освіти і науки відповідної ради списки дітей, які віднесено представниками органів влади до пільгових, але це, напевно, не вигідно для представників влади.

Ще однією причиною, що породжує «активність» батьків щодо влаштування своєї дитини у дитячий садок є переповнення груп закладу дошкільної освіти. Ця проблема існує у кожному місті України. Виникає запитання: для чого Верховна Рада приймає закони, якщо вони не виконуються? У статті 14 Закону України «Про дошкільну освіту» чітко записано [12]: «Наповнюваність груп у закладах дошкільної освіти становить: для дітей віком до одного року - до 10 осіб; для дітей віком від одного до трьох років - до 15 осіб; для дітей віком від трьох до шести (семи) років - до 20 осіб; різновікові - до 15 осіб; з короткотривалим і цілодобовим перебуванням дітей - до 10 осіб; в оздоровчий період - до 15 осіб; в інклюзивних групах - не більше трьох дітей з особливими освітніми потребами». Цифри 10, 15, 20 ми бачимо в основному тільки на папері, на практиці вони перетворюються у 30, 35, 38. Хіба це не порушення прав дітей та працівників закладу дошкільної освіти? Така ситуація призвела до того, що батьки звикли «вирішувати питання» через завідувачів або представників влади та свідомо йдуть на порушення законів.

Надзвичайно гострою залишається питання благодійних внесків, що сплачують батьки дітей при вступі у заклад освіти. На законодавчому рівні законність благодійних внесків не заборонена, вона навпаки підтримується статтею 79 Закону України «Про освіту». Але керівники закладів освіти забувають про те, що згідно Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» благодійність передбачає добровільну особисту допомогу батьками дітей закладу дошкільної освіти, тому примушування до сплати благодійних внесків відноситься до протиправних незаконних дій. Однією із вимог законності благодійності є порядок зібрання коштів. Якщо

батьки (особи, що їх замінюють) перераховують самостійно кошти на рахунок закладу дошкільної освіти, можемо говорити про законність вчинених дій, якщо ж ці ж кошти збирають вихователі, тоді це пряме порушення норм адміністративного чи кримінального законодавства. Звичайно, обхід процедури перерахування коштів на рахунок освітньої установи нашою думкою є незаконне збагачення керівних та інших осіб освітньої установи, оскільки в даному випадку відсутня можливість відстеження законності передачі коштів на баланс закладу освіти.

Функціонування кожного закладу дошкільної освіти супроводжується зборами коштів протягом усього періоду навчання дитини. Наприклад, це збір коштів у фонд групи, фонд закладу дошкільної освіти, виконання ремонтних робіт (хоча законодавством передбачено, що кошти на ремонтні роботи мають нараховуватись із місцевих бюджетів), придбання меблів та іншого обладнання, придбання іграшок та канцелярії, на яку теж держава виділяє кошти тощо, збір коштів на подарунки завідувачу та вихователям (дні народження та свята) тощо. Існують заклади дошкільної освіти, в яких уже на стільки налагоджена система збору коштів, що їх працівники знаходять причини здійснення поборів кожного місяця, не соромлячись і не приховуючи здійснення власних протиправних незаконних дій.

Висновки. Таких прикладів є безліч і вони мають місце в закладах освіти незалежно від типу та рівня акредитації, вказуючи на те, що в країні реально існує проблема законності та особистого відношення до протиправності дій. Прогалини в праві, не реагування контролюючих органів на порушення, недосконалість законодавства, бездіяльність посадових осіб призводять до процвітання протиправних незаконних дій у сфері освіти та їх укорінення в усій системі освіти України.

Література:

1. Антикорупційна програма Міністерства освіти і науки України на 2017 рік. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/npa/2018/01/24/antikoruptsiyna-programa-na-2018-rik.pdf> (дата звернення: 24.01.2021).
2. Антикорупційна програма Міністерства освіти і науки України на 2018-2020 роки. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Borotba-z-koruptsiyeu/2018/09/%202018.pdf> (дата звернення: 24.01.2021).
3. Біленко О.А. Адміністративно-правовий механізм застосування законодавства про адміністративну відповідальність за правопорушення, пов'язані з корупцією в Україні: дис. ... к. юр. н.: 12.00.07 / Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Україна, Дніпро, 2021. 216 с.
4. Все про корупцію в освітній сфері. URL: <https://osvita.ua/news/topics/50727/> (дата звернення: 24.01.2021).
5. Гюк І. Корупція в освіті: як не потрапити в її тенета. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2016/18-03-03> (дата звернення: 24.01.2021).
6. До дитячого садочка без черг: як це зробити? URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/dodiyachogo-sadochka-bez-cherh-yak-ce-zrobiti> (дата звернення: 25.01.2021).

7. Запобігання та протидія корупції: навч. посіб. / А.М. Михненко, О.В. Руснак, А.М. Мудров та ін.; за ред. А.М. Михненка. 4-те вид., переробл. й доповн. Київ: ДННУ «Акад. фін. Управління», 2013. 666 с.

8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.01.2021).

9. Лазаренко С.Ж., Бабенко К.А. Корупція в системі вищої освіти: сутність, причини та наслідки. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/560-koruptsiya-v-sistemi-vishchoji-osviti-sutnist-prichini-ta-naslidki.html#:~:text=> (дата звернення: 23.04.2022).

10. Мельченко В.І. Корупція у вищих навчальних закладах. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1, 2021. С. 37-43.

11. Наумчук К.М. Механізм державної антикорупційної політики в забезпеченні економічної безпеки України: дис. ... д-ра філософії: 281 Публічне управління та адміністрування / Державний університет «Житомирська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Житомир, 2021. 213 с.

12. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 № 2628-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text> (дата звернення: 13.01.2021).

13. Про проведення оцінки корупційних ризиків у Міністерстві освіти і науки України: Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.01.2021 р. № 1. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Borotba-z-koruptsiyeyu/2021/01/Nakaz%201%20vid%2004.01.2021.pdf> (дата звернення: 24.01.2021).

14. Прояви корупції в системі освіти: запобігання та протидія: навч.-мет. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. / К.А. Бабенко, Н.Г. Діденко, М.В. Кондрашова, С.Ж. Лазаренко, О.Г. Хрімлі, Н.І. Яковець. Київ: «МП Леся», 2016. 236 с.

15. Равчев О. Про війну Міністерства освіти та ректорів. URL: <https://osvita.ua/blogs/68777/> (дата звернення: 24.01.2021).

16. Усик В.І., Схулухія Ю.В. Корупція у вищій освіті як загроза академічній доброчесності. *Економіка та держава*. № 11, 2017. С. 65-67.

References:

1. Antykoruptsiina prohrama Ministerstva osvity i nauky Ukrainy na 2017 rik [Anti-corruption program of the Ministry of Education and Science of Ukraine for 2017]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/npa/2018/01/24/antikoruptsiyna-programa-na-2018-rik.pdf> [in Ukrainian].

2. Antykoruptsiina prohrama Ministerstva osvity i nauky Ukrainy na 2018-2020 roky [Anti-corruption program of the Ministry of Education and Science of Ukraine for 2018-2020]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Borotba-z-koruptsiyeyu/2018/09/%202018.pdf> [in Ukrainian].

3. Bilenko, O.A. (2021). Administratyvno-pravovyi mekhanizm zastosuvannia zakonodavstva pro administratyvnu vidpovidalnist za pravoporushennia, poviazani z koruptsiieiu v Ukraini [Administrative and legal mechanism for the application of legislation on administrative liability for corruption-related offenses in Ukraine]. *Candidate's thesis*. Dnipropetrovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara. Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, Ukraina, Dnipro. [in Ukrainian].

4. Vse pro koruptsiuu v osvittii sferi [All about corruption in education]. Retrieved from <https://osvita.ua/news/topics/50727/> [in Ukrainian].

5. Hoiuk, I. Koruptsiia v osviti: yak ne potrapyty v yii teneta [Corruption in education: how not to get into its net]. Retrieved from <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2016/18-03-03> [in Ukrainian].

6. To kindergarten without queues: how to do it? [To kindergarten without queues: how to do it?]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/do-dityachogo-sadochka-bez-cherh-yak-ce-zrobiti> [in Ukrainian].

7. Mykhnenko, A.M., Rusnak O.V., Mudrov, A.M. (2013). Zapobihannia ta protydiia koruptsii [Preventing and combating corruption]. Kyiv: DNU «Akad. fin. Upravlinnia» [in Ukrainian].

8. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine from 28 June 1996, № 254к/96-ВР] (1996, June 28). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

9. Lazarenko, S.Zh., Babenko, K.A. Koruptsiia v systemi vyshchoi osvity: sutnist, prychyny ta naslidky [Corruption in the higher education system: essence, causes and consequences]. Retrieved from <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/560-koruptsiya-v-sistemi-vishchoji-osviti-sutnist-prichini-ta-naslidki.html#:~:text=> [in Ukrainian].

10. Melchenko, V.I. (2021). Koruptsiia u vyshchikh navchalnykh zakladakh [Corruption in higher education institutions]. *Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys*. № 1, 37-43 [in Ukrainian].

11. Naumchuk, K.M. (2021). Mekhanizm derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky v zabezpechenni ekonomichnoi bezpeky Ukrainy [The mechanism of state anti-corruption policy in ensuring the economic security of Ukraine]. *Doctor's thesis*. Derzhavnyi universytet «Zhytomyrska politekhnika» Ministerstva osvity i nauky Ukrainy, Zhytomyr [in Ukrainian].

12. Zakon Ukrainy Pro doshkilnu osvitu: pryiniaty 11.07.2001 № 2628-III [Ukrainian law on preschool education 11 July 2001, № 2628-III] Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text> [in Ukrainian].

13. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy Pro provedennia otsinky koruptsiinykh ryzykiv u Ministerstvi osvity i nauky Ukrainy [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine on the assessment of corruption risks in the Ministry of Education and Science of Ukraine 01 January 2021, № 1] Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Borotba-z-koruptsiyeyu/2021/01/Nakaz%201%20vid%2004.01.2021.pdf> [in Ukrainian].

14. Babenko, K.A., Didenko, N.H., Kondrashova, M.V., Lazarenko, S.Zh., Khrimli, O.H., Yakovets, N.I. (2016). Proiavy koruptsii v systemi osvity: zapobihannia ta protydiia [Manifestations of corruption in the education system: prevention and counteraction]. Kyiv: «MP Lesia» [in Ukrainian].

15. Ravchev, O. Pro viinu Ministerstva osvity ta rektoriv [About the war of the Ministry of Education and rectors]. Retrieved from <https://osvita.ua/blogs/68777/> [in Ukrainian].

16. Usyk, V.I., Skhulukhiia, Yu.V. (2017). Koruptsiia u vyshchii osviti yak zahroza akademichnii dobrochesnosti [Corruption in higher education as a threat to academic integrity]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and state*, 11, 65-67 [in Ukrainian].

УДК 364-78:303.025:378

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-138-150](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-138-150)

Гасяк Мар'яна Степанівна аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи, Національний університет «Львівська політехніка», вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, 79000, тел.: (032) 258-31-85, <https://orcid.org/0000-0001-9926-2016>

ПРО ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглядаються питання організації емпіричного дослідження з визначення можливостей зміцнення підтримки ветеранів війни на основі оцінювання їхніх потреб та з урахуванням ролі, яку заклади вищої освіти відіграють у наданні допомоги колишнім військовим із залученням ресурсів інклюзивного освітнього середовища. На основі формулювання дослідницької проблеми наукового дисертаційного дослідження, у пошуку відповіді на дослідницьке запитання обґрунтовано програму, окреслено мету та завдання емпіричного дослідження як складову цієї розвідки. Для досягнення мети та виконання завдань емпіричного дослідження проведено якісне дослідження, зокрема, використано елементи «дослідження шляхом залучення» (анг. Participatory Research). Визначено структуру інтерв'ю. Проаналізовано результати інтерв'ю з ветеранами війни, проведених на базі Національного університету «Львівська політехніка». Окреслено візію/бажану перспективу стосовно задоволення потреб та зміцнення підтримки ветеранів війни в Україні з урахуванням «голосу ветерана», впровадженням механізмів постійної активної взаємодії з місцевими громадами, залученням закладів вищої освіти до процесів прийняття рішень на локальному та національному рівнях. За результатами проведеного дослідження у статті запропоновано авторську модель як систему комплексної підтримки інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні на локальному та державному рівнях. Підведено підсумки емпіричного дослідження, результати проведення якого покладено в основу низки сформульованих науково-методичних рекомендацій для фахівців.

Ключові слова: ветерани війни, інклюзивне освітнє середовище, оцінювання потреб, «голос ветерана», інтеграція у громадянське суспільство, роль закладів вищої освіти, авторська модель, система комплексної підтримки

Hasiak Mariana Stepanivna PhD Student in Social Work, Department of Sociology and Social Work, Lviv Polytechnic National University, Stepan Bandery St., 12, Lviv, 79000, tel.: (032) 258-31-85, <https://orcid.org/0000-0001-9926-2016>

ON THE EMPIRICAL STUDY OF THE DEVELOPMENT OF AN INCLUSIVE ACADEMIC ENVIRONMENT FOR MILITARY VETERANS IN A HIGHER EDUCATION SETTING

Abstract. The article discusses the issues of organizing an empirical study to identify opportunities for strengthening support of military veterans based on their needs assessment and taking into account the role that higher education institutions play in assisting former military personnel with the involvement of resources of an inclusive academic environment. Based on the research problem statement of the scientific dissertation research, in pursuit of an answer to the research question the empirical study program is justified, and the purpose and objectives of the empirical study as a component of this scientific research are outlined. To achieve the goal and objectives of the empirical research a qualitative study was carried out, in particular, Participatory Research (PR) elements were used. The interview structure is outlined. The results of the interviews with military veterans conducted based on Lviv Polytechnic National University are analysed. The vision / desired perspective on meeting the needs and strengthening the support of military veterans in Ukraine is outlined taking into account the “veteran’s voice”, the introduction of mechanisms of ongoing active interaction with local communities, and the involvement of higher education institutions in decision-making processes at the local and national levels. The author’s model as a system of comprehensive support for the integration of military veterans into civil society in Ukraine at the local and state levels is proposed. The empirical study outcomes are summed up, with these results forming the basis of a number of the formulated scientific and methodological recommendations for professionals.

Keywords: military veterans, an inclusive academic environment, needs assessment, “the veteran’s voice”, integration into civil society, the role of higher education institutions, the author’s model, a system of comprehensive support

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство функціонує в умовах війни. Все частіше з’являється необхідність роботи зі студентами, які пережили травматичні події; найчастіше такими студентами стають безпосередні учасники бойових дій, члени їхніх сімей та внутрішньо переміщені особи.

Включення ветеранів до громадянського суспільства є надзвичайно важливим у сьогоденних реаліях. Перехід від військової служби до цивільного життя може бути складним. Важливим є дослідження ролі, яку заклади вищої

освіти можуть і повинні відігравати у наданні допомоги колишнім військовим для підтримання їх інтеграції в громадянське суспільство. Цей процес першочергово вимагає з'ясування того, як конкретні університети можуть задовольнити потреби ветеранів та членів їхніх сімей, спираючись на подібності та відмінності їхніх потреб і потреб інших здобувачів освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання інклюзивної освіти активно вивчають дослідники як на національному, так і на міжнародному рівні (Бадер С., Фаласеніді Т., Люценко І., Островська К., Шпак В., Василенко О., Найда Ю., Рибак Ю., Єфімова С.). Проте лише деякі автори розглядають проблему впровадження інклюзивної освіти та її особливості у закладі вищої освіти (Барнс Ч., Белч Х.А., Баррічеллі Дж., Фуллер М., Даниленко Л., Колупаєва А., Слосанська Г., Сварник М., Швед М., Софія Н., Захарчук М.).

Питання розвитку професійних компетенцій педагогічного колективу у сфері соціальної інклюзії та інклюзивної освіти висвітлюється в різноманітних наукових публікаціях, де також підкреслюється необхідність інтеграції теорії та практики у цій сфері (Флоріан Л., Макдональд Д., McCuaig L., Quennerstedt M., Rouse, M., Sharma, U.)

Створення інклюзивного освітнього середовища має важливий вплив на соціалізацію осіб, які пережили чи переживають травму загалом. Вагомий внесок у дослідження особливостей формування інклюзивного освітнього середовища зробили такі дослідники: Авксеньтева Т., Аріщенко А., Бондар Т., Колупаєва А., Ферт О. Разом з тим, дослідження формування інклюзивного освітнього середовища на засадах застосування травма-поінформованого підходу наразі відсутні.

Мета статті – обґрунтувати програму емпіричного дослідження з визначення можливостей зміцнення підтримки для ветеранів війни з урахуванням ролі, яку заклади вищої освіти відіграють у наданні допомоги колишнім військовим, та запропонувати авторську модель з підтримання інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні на локальному та державному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Актуальність формування інклюзивного освітнього середовища для ветеранів війни у закладі вищої освіти, необхідність розв'язання виявлених суперечностей, недостатній рівень теоретичного й практичного опрацювання означеної проблеми зумовили вибір теми дослідження: «Формування інклюзивного освітнього середовища для ветеранів війни у закладі вищої освіти». Загальна мета дисертаційного дослідження – вивчити інноваційні стратегії, технології та досвід формування інклюзивного освітнього середовища для ветеранів війни у сучасній вищій освіті та визнати роль вітчизняних закладів вищої освіти у підтриманні інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні з метою зміцнення цієї підтримки на

локальному та загальнодержавному рівнях [1]. Мета емпіричного дослідження – з'ясувати якою є роль вітчизняних закладів вищої освіти у формуванні інклюзивного освітнього середовища та підтриманні інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні та що потрібно зробити для зміцнення цієї підтримки на локальному і державному рівнях на основі проведеного емпіричного дослідження.

Програма емпіричного дослідження є складовою наукового дисертаційного дослідження та побудована:

- на основі формулювання *дослідницької проблеми наукового дисертаційного пошуку* – даних про те, чи задовольняються потреби ветеранів війни, недостатньо, і є запитання стосовно нинішньої й майбутньої ролі закладів вищої освіти у формуванні інклюзивного освітнього середовища та підтриманні повної інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство. Також виникають запитання про те, чи існують чітка стратегія, державна система підтримки та узгоджені зусилля із зміцнення взаємодії з місцевими громадами для задоволення потреб ветеранів війни та членів їхніх сімей в Україні;
- у відповідності до *загальної мети дисертаційного дослідження* – вивчити інноваційні стратегії, технології та досвід формування інклюзивного освітнього середовища для ветеранів війни у сучасній вищій освіті та визнати роль вітчизняних закладів вищої освіти у підтриманні інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні з метою зміцнення цієї підтримки на локальному та загальнодержавному рівнях;
- на підставі *загального дослідницького запитання* – Якою є роль вітчизняних закладів вищої освіти у формуванні інклюзивного освітнього середовища та підтриманні інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні та що потрібно зробити для зміцнення цієї підтримки на локальному і державному рівнях?[2]

Програма емпіричного дослідження створена для відповіді на *дослідницьке запитання емпіричного дослідження*: Що належить зробити, щоб зміцнити підтримку інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні на локальному та державному рівнях, визнаючи при цьому роль вітчизняних закладів вищої освіти у формуванні інклюзивного освітнього середовища та задоволенні потреб цих людей?

Завдання емпіричного дослідження випливають з його мети та є взаємопов'язаними:

1. Оцінити потреби ветеранів війни на шляху їхньої інтеграції у громадянське суспільство
2. Визначити виклики, на які наражаються ветерани війни на локальному рівні. З'ясувати, яких зусиль докладають на місцях для надання підтримки та послуг ветеранам війни та чи цих зусиль достатньо для задоволення потреб ветеранів війни

3. Виявити роль та ресурси вітчизняних закладів вищої освіти у формуванні інклюзивного освітнього середовища та наданні підтримки ветеранам війни на шляху їхньої інтеграції у громадянське суспільство

4. З'ясувати, чи існує співпраця з місцевими громадами, що сприяє соціальному партнерству та власності на прийняття рішень на місцях для задоволення потреб ветеранів війни

5. Дослідити виклики та наявні механізми інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство на національному рівні. Визначити рівень підтримки, яку вони отримують від держави, та з'ясувати, чи цієї підтримки достатньо для задоволення потреб ветеранів війни

6. Дізнатися, чи зусилля на локальному та національному рівнях підтримуються чіткою стратегією та національною системою в Україні для задоволення потреб ветеранів війни на шляху їхньої інтеграції у громадянське суспільство [2].

Для досягнення мети та виконання завдань емпіричного дослідження проведено якісне дослідження, зокрема, використано елементи «дослідження шляхом залучення» (англ. Participatory Research – PR) [3]. Передбачено також виявлення думки широкого кола як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців стосовно досліджуваної проблеми з використанням дослідницьких методів «спостереження» та «аналіз документів».

Емпіричне дослідження має стратегічне спрямування, ґрунтується на вивченні прогресивних ідей вітчизняного та зарубіжного досвіду («Норвегія-Україна. Професійна адаптація. Інтеграція в державну систему» (NUPASS) [4] та зорієнтоване на досягнення бажаної перспективи / визначення візії – Куди маємо прийти на відстані часу в Україні для задоволення потреб ветеранів війни?

Бажана перспектива – Для задоволення потреб ветеранів війни в Україні існують чітка стратегія, цілісна і добре скоординована національна система та узгоджені зусилля, що ґрунтуються на розвиненому механізмі постійної активної взаємодії з місцевими громадами. Це водночас сприяє соціальному партнерству та усвідомленню причетності і розширенню безпосереднього залучення на локальному рівні [4]. *Голос ветерана війни* є вирішальним у формуванні і реалізації комплексних програм підтримки, що ґрунтуються на оцінюванні та задоволенні потреб цієї особи та членів її сім'ї. Роль вітчизняних університетів високо оцінена у процесах прийняття рішень відповідними загальнодержавними та місцевими органами влади в країні. Це, своєю чергою, підтримує повну інтеграцію ветеранів війни у громадянське суспільство [5; 6].

Емпіричне дослідження на базі Національного університету «Львівська політехніка» було проведено у грудні 2020 – січні 2021р. та листопаді-грудні 2021 р. Структуру інтерв'ю з ветеранами війни визначено з урахуванням виокремлення таких шести груп запитань:

Перша група запитань – це *особиста інформація: мотивація та досвід військової служби зокрема*. В дослідженні взяло участь 17 осіб, віком від 24 до 60 років. З них – 15 чоловіків та 2 жінки. Їхній досвід перебування на службі різнився від 1-го року до 38 років. На час проведення інтерв'ю більшість з них мали статус Учасника АТО (двоє людей були в процесі його отримання). Частина учасників є фаховими військовими або медиками, частина – добровольцями, котрі не мали військової освіти та / чи досвіду до 2014 року. На час проведення інтерв'ю всі учасники перебували на території Львівщини, проте їхнє походження різнилося – тому у дослідженні взяли участь люди із центру, заходу та сходу України [6].

Друга група запитань стосувалася *статусу ветерана, а саме - процедури набуття та ставлення до ветеранів у суспільстві*. Стосовно набуття статусу ветерана учасники висловили дві відмінні думки: для військових, котрі брали участь у бойових діях, проблем з отриманням статусу не було; для тих учасників, котрі були добровольцями, процедура була складніша бюрократично. Проте на час проведення дослідження (2020-2021 роки), ці процедури були вже досить добре налагоджені [6].

Ставлення військових до статусу ветерана дуже відрізнялося. Наприклад: «На даний момент не відчуваю себе якимось ветераном.. звичайна людина. Нас таких багато...», «Ну, зараз я не можу сказати якимось конкретно, бо воно дуже сильно з 2014 року в'їлося вже в свідомість українців. Воно вже не викликає якогось такого «о, то ветеран», «о, то...». Кожен зараз, який..., кожен п'ятий, якщо я не помиляюся, вже був на фронті. Кожен п'ятий – ветеран. Бо то.. мені це слово.. воно асоціюється з якимось.. з якоюсь людиною, яка має 10 медалей, яка вже там відвоювала, я не знаю, увесь світ побачила [...] Тому... Ветеран.. Напевно, воно вже є так, як і лікар, так як і студент. Воно вже є нормальним явищем в реаліях України. Його вже не можна якимось відокремлювати, якимсь унікальним робити. Багато поліцейських так само в зоні АТО. Ну, тобто вони так само учасниками бойових дій рахуються... медики.. Тобто, це вже нормальне явище..», «Тепер щодо самого статусу ветеранів. Я, наприклад, незважаючи на свої заслуги, я вважаю, що не всім треба було давати статус УБД, тому що під статусом розуміється об'єм пільг, що людина отримує. Якщо людина приймала участь в бойових діях і дійсно їй було заподіяно шкоду, її здоров'ю, хтось втратив життя, тут повинна спрацювати оця державна система соціального захисту. Ті, хто втратили здоров'я, повинні отримати відповідні компенсації, так само як і сім'ї загиблих – життєве утримання чи щось інше. Всі решта, які, такі як я, які були там, вони взагалі не мали морального права для того, щоб вважатися, умовно кажучи, якимось учасником бойових дій. Можливо просто рахуватися учасником, але без тих пільг. Це моє таке глибоке переконання, тому що не кожен військовий – воїн. Це факт. Це таке гасло, яке повинні розуміти, тому що

для мене, наприклад, людина, яка займалася все своє життя цивільною справою і тут за покликом душі, розуму чи ще чогось, пішла воювати, захищати і загинула. Для мене – він більший герой, ніж той хто віддав збройним силам 20, 30 років», «Ветерани, ті, які ветерани.. бо тому що ми зустрічаємося деколи з такими не зовсім, так?! Ми це розумієм, так.. Тобто, це патріоти, які покладають чи готові покласти життя за свою Батьківщину. І основний аспект полягає в тому, що держава як уособлення тої Батьківщини повинна надавати ветеранам цю можливість по максимальному.. тобто це ті люди, які готові само найдорожчим розрахуватись, будем так казати. І тому для мене питання ветерана полягає в тому, щоб в першу чергу, щоб цю особу поважали в колективі, щоб на неї орієнтувались всі соціальні верстви населення і коли це буде в тій країні, конкретно в нашій, що це буде авторитет, що це буде, це людина, яка для всіх приклад, тоді можна сказати, що держава така вона стала» [6].

Щодо ставлення цивільних до ветеранів, то думка військових сходиться на тому, що в сучасних умовах воно змінюється, є підтримка і розуміння потреб військових з боку близьких для них людей. Разом з тим, учасники дослідження неодноразово згадують факт військового «заробітчанства», який, на думку самих військових, не лише існує в Україні, а й дискредитує ветеранів в очах суспільства. Наприклад: «[Ставлення до ветеранів війни] звичайно, що змінилося, але все залежить від людей, від конкретних людей. Тут не можна сказати напевне, на 100% якусь конкретну що любить. Я знаю, що армія має, якщо не помиляюсь зараз.. ну, там щось 70 процентів рейтингу довіри. Тобто, в Україні, в державі найбільше довіряють армії.. Поліція має дуже високий рейтинг і там ще Зеленський, Президент має рейтинг високий. Тобто, ну, це вже от Ви маєте відповідь на своє питання – значить, якщо народ довіряє, значить народ поважає, значить народ, відповідно, цінує... Але в принципі тут є такий момент, що є, наприклад, велика кількість населення, які в армію йдуть прямо на заробітки.», «Страшно, що навіть в умовах війни ми цього не зрозуміли. Суспільство відноситься до військових як до заробітчанства. Бо, коли вони потрапляють в зону ООС, їх зарплата збільшується суттєво. І насправді є така негативна тенденція, яку ви ніде не знайдете, коли повертається бойовий підрозділ з зони ООС, всі хочуть звільнитися, а тоді повернутися, коли треба знову туди їхати. Тому є таке ставлення у суспільстві як до заробітчан» [6].

Третя група запитань дозволяє зробити висновки про *перехід від військового до цивільного життя*: спільною рисою є підтримка близьких та рідних і її величезне значення для кожного з учасників; найбільші зміни торкнулися самих ветеранів: змінилося сприйняття ними світу, загострилося почуття справедливості. Наприклад: «...по іншому став сприймати багато речей.. оточення.. як люди це сприймають, як я це сприймаю і там чи події чи

багато навіть життєвих банальних речей по іншому став сприймати. Набагато простіше» [6].

Стосовно четвертої групи питань, котра стосувалася освіти, то всі учасники дослідження зазначили, що *роль освіти в переході від військового до цивільного життя* є надзвичайно важливою. Більшість з них висловилися за важливість саме навчання наживо (офлайн). Показовим є і той факт, що, незважаючи на пандемію, більшість учасників дослідження висловили бажання взяти участь у «живому» інтерв'ю. Питання, з яким зіткнулися всі учасники дослідження – це питання працевлаштування. Тут освіта була одним із ключових моментів, яких бракувало. Наприклад, «Думаю, що відіграє. І треба розвиватися. Не факт, що після повернення людина захоче займатися тим, чим вона займалася. Наприклад, мені подобалася моя робота «до». Я жив нею. Після – мене хватило десь на рік-півтора. Мені потім стало якось... почував себе не на своєму місці. Ну, але щось сильно змінити я не міг, тому що звик вже робити то чи інше, там я заточений під ту сферу, а деколи щоб змінити, щось почати, треба інші знання. Тут або самоосвіта, або що...», «Труднощі були зразу – треба було знайти роботу. Перше випробування – скласти резюме. Тоді – розсилання резюме.... Перешкода – незнання англійської мови» [6].

У п'ятій групі запитань стосовно *проекту «Норвегія-Україна»* учасники оцінювали *здобутки та виклики (нещодавнього) освітнього досвіду*. Важливими здобутками для учасників проекту стали: розширення кола знайомств, контакти з цікавими людьми, підтримуюче середовище (підтримка з боку викладачів, а також інших слухачів), знання, «яких не було через перебування у певній ракушці (особливо цінні історії – неспіху)». Разом з тим, учасники зазначили необхідність оцінювання мотивації слухачів та їх тестування на «вході» в проект. Також було висловлене побажання більшого обсягу практичної роботи [6].

Остання, шоста, група запитань стосувалася *стратегічної підтримки ветеранів*. У своїх відповідях учасники дослідження виділили такі напрямки необхідної підтримки для ветеранів війни:

1. Фінансова (зокрема, монетизація пільг на основі аудиту досягнень кожного ветерана та формування суспільного договору між суспільством та ветеранами). Наприклад: «І відповідь лежить в тій площині – одні ветерани очікували більше, а отримали менше. Суспільний договір – він мав би сформуватися. Як ми можемо очікувати щось від місцевої влади, голови ОСББ, голови райадміністрації, якщо нема суспільного договору?? Не було суспільного договору і всі пільги немонетизовані. Насправді це велика проблема України – те, що ті наші пільги не монетизовані.... Пільга має мати, умовно кажучи, матеріальне плече. Той факт, що вони не були матеріалізовані – зараз вони викликають купу проблем – з проїздом, з різноманітними комунальними платежами, і по землі.. От насправді це треба було вже тоді

спробувати монетизувати. Можливо, не виплачувати все зразу, бо матеріально це дуже проблематично. Але принаймні, коли держава декларує, що за те, що ти приймаєш участь в збройній боротьбі ти ще мимоволі стаєш героєм, так, скажімо, проявляєш себе – це все можна було виміряти в грошових одиницях. Можливо розтягнути на якийсь певний період. Виплачувати. Це би зіграло набагато краще, ніж те, що ми зараз маємо».

2. Психологічна підтримка. «Ну, мабуть, це все-таки потрібно почати з якогось психологічної реабілітації... Потрібно надати їм зрозуміти, що це позаду, це відпустити, треба переключатися, допомогти їм зрозуміти, що їм треба щось змінювати, проходити чи вертатися до свого життя, яке було, чи починати щось заново, якісь курси.. та то й же.. по тій категорії. Мабуть, їх треба розбити на різні групи по якомусь емоційно-психологічному стані і якимось вже під це вже формувати якийсь – цей самий освітні курси освітні програми».

3. Підтримка у працевлаштуванні (кредитування житла зокрема). «Певно фінансове для ветеранів на даний момент. Тобто додаткові якісь, можливо, виплати, пільги там до зарплати, щось такого плану. Ну це такий, я думаю, що самий такий типу в даний момент... Ну, і напевно по плану житла. Якби працював, якісь фінансові ці.. фінансову підтримку... якісь напевно кредитування такі там практично на 2-3 відсотки там, щоб було. Тоді я думаю... воно є в нас.. Програма. Вона не працює. Фінансів немає на неї. Тобто вона є, але її нема. Ну, це теж дуже важливий такий фактор, що люди не мають де жити, починають бухати, роботи нема, сім'я розпадається, жінка пиляє, діти плачуть, соплі течуть... Коротше, людна зривається і пішла во все тяжкіє. Десь так. От я би тільки десь напевно в цих планах працював» [6].

Освіта (фінансова грамотність, англійська мова, можливість набути практичні знання та навички у новій сфері). «Освіта – це ключове. Але освіта не традиційна, а освіта практична», – зазначає один із учасників дослідження [6].

Результати проведеного емпіричного дослідження дозволили сформулювати науково-методичні рекомендації для фахівців, що, своєю чергою, містять відповідь на задеклароване цим емпіричним дослідженням дослідницьке запитання – Що належить зробити, щоб зміцнити підтримку інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні на локальному та державному рівнях, визнаючи при цьому роль вітчизняних закладів вищої освіти у формуванні інклюзивного освітнього середовища та задоволенні потреб цих людей? Подане нижче є запропоновано як відповідь на це запитання:

1. *Голос ветерана війни є вирішальним у формуванні і реалізації комплексних програм підтримки, що ґрунтуються на оцінюванні та задоволенні потреб ветеранів війни та членів їхніх сімей. Для того, щоб почути голос ветерана війни та врахувати його повною мірою в процесах створення та*

імплементатії комплексних програм підтримки необхідно використовувати сучасні методи дослідження, включно з такими: дослідження шляхом участі (англ. Participatory Research –PR), практична діяльність заснована на доказах (англ. Evidence-Based Practice).

2. Належить дати об'єктивну оцінку важливості ролі вітчизняних університетів у процесах прийняття рішень відповідними загальнодержавними та місцевими органами влади в країні. Це, своєю чергою, підтримуватиме повну інтеграцію ветеранів війни у громадянське суспільство.

3. Необхідно розробити та впроваджувати механізми постійної активної взаємодії з місцевими громадами. Це водночас сприятиме соціальному партнерству та усвідомленню причетності до участі у процесах прийняття рішень та розширенню безпосереднього залучення на локальному рівні.

4. Важливо реалізовувати існуючі можливості для більш активної взаємодії і співпраці, зокрема через залучення вітчизняних університетів до формування національної системи підтримки ветеранів.

На основі проведеного дослідження розроблено авторську модель *«Підтримка інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні на локальному та державному рівнях на основі визнання ролі вітчизняних закладів вищої освіти у формуванні інклюзивного освітнього середовища та задоволенні потреб цих людей»*.

Реалізація зазначеної моделі підтверджує реалістичність досягнення бажаної стратегічної перспективи (візії) у задоволенні потреб ветеранів війни у їх інтеграції у громадянське суспільство в Україні на локальному та державному рівнях. Формування бажаної стратегії ґрунтується на результатах емпіричного дослідження.

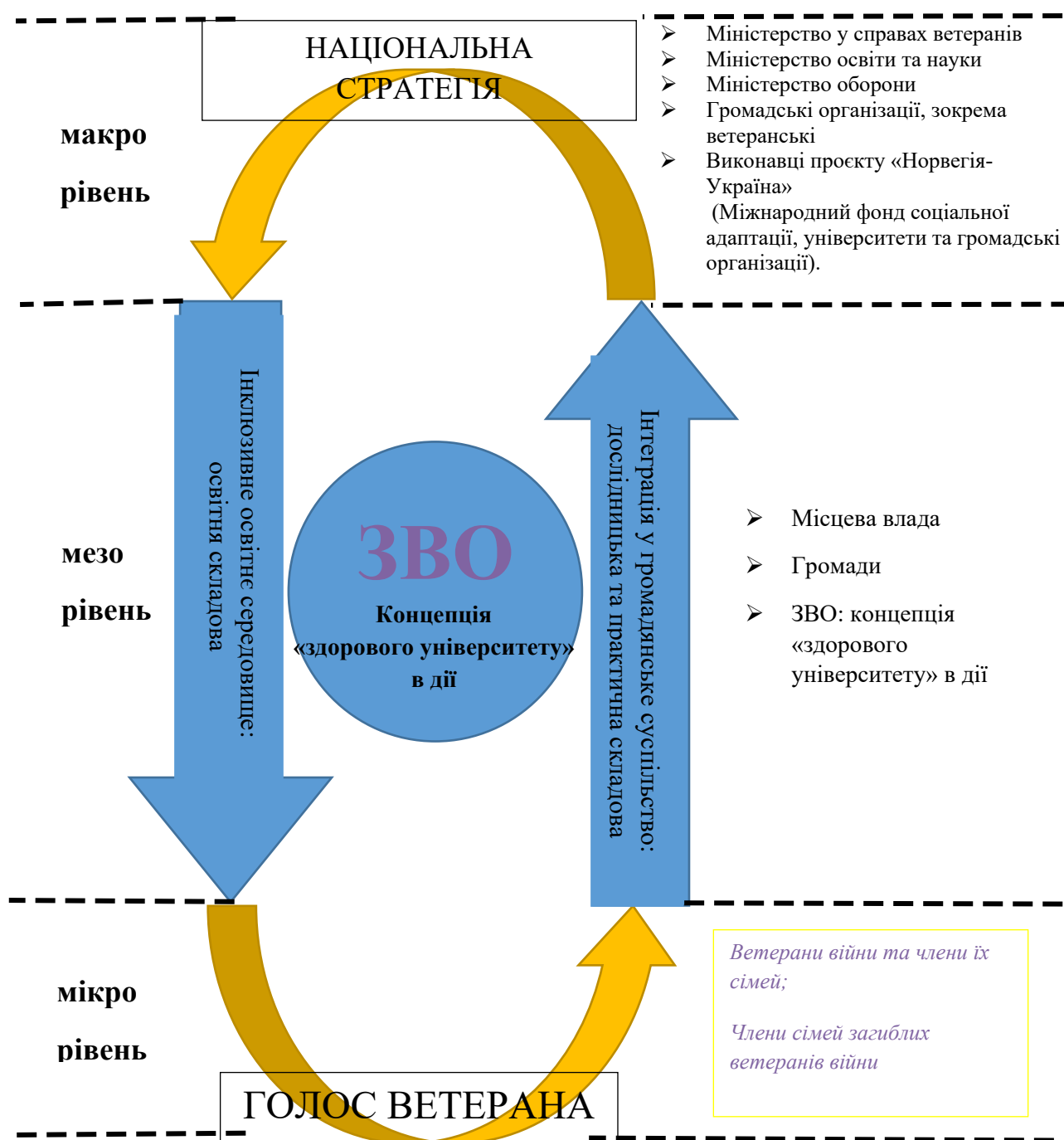


Рис.1. Модель комплексної підтримки інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство в Україні на локальному та державному рівнях на основі визнання ролі вітчизняних закладів вищої освіти у формуванні інклюзивного освітнього середовища та задоволенні потреб цих людей.

Запропонована модель передбачає інтеграцію військових у громадянське суспільство, що відбувається на трьох рівнях. Перший – мікрорівень. Це основа системи комплексної підтримки, без якої існування цієї системи було б

неможливим. Мікрорівень означений в моделі терміном «голос ветерана» і включає безпосередньо потреби ветеранів війни та членів їхніх сімей, а також членів сімей загиблих ветеранів війни. Ефективність процесів інтеграції залежить від співпраці на мезорівні між такими акторами, як місцева влада, громада та заклади вищої освіти, а також інші зацікавлені в цьому процесі учасники. Макрорівень – це рівень Національної стратегії. Його формування безпосередньо залежить від профільних міністерств, якими є: Міністерство у справах ветеранів, Міністерство освіти та науки, Міністерство оборони, Міністерство соціальної політики, а також від громадських об'єднань та виконавців проекту «Норвегія-Україна»: Міжнародного фонду соціальної адаптації, університетів та громадських організацій як безпосередніх носіїв практичного досвіду здійснення такої інтеграції.

Висновки. Із зазначеного вище випливає висновок про те, що для задоволення потреб ветеранів війни в Україні не існує чіткої стратегії, загальнонаціональної системи та узгоджених зусиль у поєднанні з активізацією взаємодії з місцевими громадами та сприянням у такий спосіб соціальному партнерству, усвідомленню причетності і розширенню безпосереднього залучення на локальному рівні. Роль вітчизняних університетів недооцінена у процесах прийняття рішень відповідними місцевими та загальнодержавними органами влади задля підтримання повної інтеграції у громадянське суспільство ветеранів війни. Проте у суспільстві існують можливості для більш активної взаємодії і співпраці, а вітчизняні університети уже залучені до формування національної системи підтримки ветеранів війни. Чітка національна стратегія підтримки ветеранів війни на етапі переходу від військового до цивільного життя має ґрунтуватися на потребах ветеранів війни та повною мірою відповідати їм. Заклади вищої освіти мають потенціал і уже накопичений досвід стосовно того, як слугувати активізатором цього переходу, з одного боку, через формування інклюзивного освітнього середовища для ветеранів війни, оскільки лише за наявності та функціонування реального інклюзивного освітнього середовища у закладі вищої освіти можна повною мірою оцінити потреби всіх здобувачів освіти, включно з освітніми потребами студентів-ветеранів війни. Водночас та діяльність, яку заклади освіти в Україні вже тривалий час здійснюють стосовно підтримки інтеграції ветеранів війни у громадянське суспільство, через сертифіковані навчальні курси проекту «Норвегія-Україна» зокрема, демонструють потужний потенціал, накопичений досвід та реальні перспективи закладів вищої освіти у підтриманні переходу ветеранів війни до громадянського суспільства не лише через освітню діяльність, а й через активну співпрацю на місцевому рівні. Це, своєю чергою, актуалізує важливість надання закладам вищої освіти права голосу у прийнятті важливих рішень, на загальнодержавному рівні зокрема, про підтримку ветеранів війни.

Література:

1. Mariana Hasiak Supporting Students Experiencing Trauma in a Higher Educational Setting // *Socio-Humanitarian Bulletin: Collection of Scientific Works*, 34. - 20220. - p. 19-20
2. Mariana Hasiak, Maureen P. Flaherty, Nina Hayduk, Sofiya Stavkova Building Civil Society With Former Military and Their Families: The Role of Higher Education in Bridging the Gap Between Military Service and Civilian Life // *Вісник Черкаського Національного університету імені Богдана Хмельницького: Серія Педагогічні науки*. – Вип. 4.2020. – Черкаси, 2020. – с. 110-119.
3. Laura Ruth Johnson Community-based qualitative research: approaches for education and the social sciences / Laura Ruth Johnson. Thousand Oaks, California: SAGE, [2017]. – 188 p.
4. «Норвегія-Україна. Професійна адаптація. Інтеграція в державну систему» Режим доступу: https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/06_09_2021/_про_проєкт_Норвегія_Україна.pdf (2022-06-23)
5. Stephanie Westlund Field exercises: How veterans are healing themselves through farming and outdoor activities // New Society Publishers Ltd., 2014. – 230 p.
6. Personal interviews. (2021, January-February).

References:

1. Mariana Hasiak (2022). Supporting Students Experiencing Trauma in a Higher Educational Setting. *Socio-Humanitarian Bulletin: Collection of Scientific Works*, 34, 19-20.
2. Mariana Hasiak, Maureen P. Flaherty, Nina Hayduk, Sofiya Stavkova (2020). Building Civil Society With Former Military and Their Families: The Role of Higher Education in Bridging the Gap Between Military Service and Civilian Life. *Visnyk Cherkas'koho Natsional'noho universytetu imeni Bohdana Khmel'nyts'koho: Seriya Pedagogichni nauky - Bulletin of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy: Pedagogical Sciences Series*, 4, 110-119.
3. Laura Ruth Johnson (2017). *Community-based qualitative research: approaches for education and the social sciences*. California: SAGE.
4. «Norvehiya-Ukrayina. Profesiyna adaptatsiya. Intehratsiya v derzhavnu systemu» ["Norway-Ukraine. Professional adaptation. Integration into the state system"] (n.d.). [mva.gov.ua https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/06_09_2021/_про_проєкт_Норвегія_Україна.pdf](https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/06_09_2021/_про_проєкт_Норвегія_Україна.pdf).
5. Stephanie Westlund (2014). *Field exercises: How veterans are healing themselves through farming and outdoor activities*. New Society Publishers Ltd.
6. Personal interviews. (2021, January-February).

УДК 378:141:371.134(043.3):355

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-151-157](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-151-157)

Глухамнюк Олег Валентинович викладач кафедри іноземних мов, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, тел.: (098) 257-40-83, <https://orcid.org/0000-0003-1967-784X>

КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗДІЙСНЕННІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МАЙБУТНІМИ ОФІЦЕРАМИ-ПРИКОРДОННИКАМИ

Анотація. Формування вміння професійно взаємодіяти з фахівцями будь-якої спеціальності в сучасному суспільстві зайняло чільне місце. Обґрунтування важливості формування спроможності до професійної взаємодії в системі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників можливе на основі розкриття сутності, змісту та різновидів відповідних професійних компетенцій. Підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної взаємодії можлива через реалізацію положень основних методичних підходів: системного, синергетичного, акмеологічного, аксіологічного, особистісно орієнтованого та компетентнісного.

Сучасна педагогічна теорія і практика мають значні здобутки від проблеми впровадження компетентнісного підходу в системі вищої освіти.

У статті аналізується проблема забезпечення якісної професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників та формування в них умінь до професійної взаємодії. Обґрунтовано важливість формування зазначеної якості у спеціалістів прикордонного відомства. Розкрито значення компетентнісного підходу у формуванні вміння вступати в професійну взаємодію. Визначено зміст поняття «компетентність у здійсненні професійної взаємодії майбутніми прикордонниками». Зроблено детальний аналіз особливостей оперативно-службової діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників: жорсткий розподіл функціональних обов'язків, регламентованість, авторитарність у ланцюжку управління, суворе дотримання вимог статуту, обмежене прийняття та виконання управлінських рішень. Наведено перелік професійних компетенцій у зазначеній взаємодії.

Ключові слова: майбутні офіцери-прикордонники, професійна підготовка, професійна діяльність, професійна взаємодія, компетентність, професійні компетентності.

Glukhamniuk Oleh Valentynovych Lecturer at the Department of Foreign Languages of the Bohdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Shevchenko St., 46, Khmelnytsky, 29000, tel.: (098) 257-40-83, <https://orcid.org/0000-0003-1967-784X>

COMPETENCES IN PROFESSIONAL INTERACTION WITH FUTURE BORDER OFFICERS

Abstract. Formation of the ability to professionally interact with specialists of any specialty in modern society has taken a prominent place. The justification of the importance of forming the capacity for professional interaction in the system of professional training of future officers-border guards is possible on the basis of disclosure of the essence, content and varieties of relevant professional competencies. The preparation of future border guard's officers for professional interaction is possible through the implementation of the provisions of the main methodological approaches: systemic, synergetic, acmeological, axiological, person-oriented and competent.

Modern pedagogical theory and practice have significant gains from the problem of implementing a competent approach in the system of higher education.

The article analyzes the problem of providing high-quality professional training of future officers-border guards and forming their ability to engage in professional interaction. The importance of forming the mentioned quality in the specialists of the border department is substantiated. The significance of the competence approach in the formation of the ability to engage in professional interaction is revealed. The content of the concept "competency in the implementation of professional interaction by future border guard's officers" is determined. A detailed analysis of the peculiarities of operational and service activities of future border guard's officers was made: strict distribution of functional responsibilities, regulation, authoritarianism in the management chain, strict compliance with the statute's requirements, limited acceptance and implementation of managerial decisions. A list of professional competencies in the specified interaction is given.

Keywords: future officers-border guards, professional training, professional activity, professional interaction, competence, professional competence.

Постановка проблеми. Формування здатності до професійно взаємодії фахівців будь-якої спеціальності в сучасному суспільстві зайняло вагоме місце [10].

Обґрунтування важливості формування здатності до професійної взаємодії у системі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників можливе на підставі розкриття сутності, змісту та різновидів відповідних професійних компетентностей.

Підготувати майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної взаємодії можливе завдяки реалізації положень основних методологічних підходів: системного, синергетичного, акмеологічного, аксіологічного, особистісно-орієнтованого та компетентнісного.

Сучасна педагогічна теорія та практика мають суттєві напрацювання з

проблеми реалізації компетентнісного підходу у системі вищої освіти [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зарубіжні та вітчизняні теоретики і практики здійснювали дослідження або безпосередньо про формування здатності до професійної взаємодії, або дотичні до цієї проблеми аспекти: формування комунікативних навичок та вмінь, культури спілкування, комунікативної компетентності тощо. Варті уваги наукові праці таких дослідників як Л. Губенко [2] та М. Дороніна [3] (формування культури спілкування), Л. Дягілєва [4] (основи підготовки військовослужбовців до взаємодії із міжнародними організаціями); С. Коломієць [6] (підготовка майбутніх фахівців до взаємодії із представниками зарубіжних бізнес-структур); О. Мисечко [8] (технологія формування службового спілкування); Т. Сніца [12] (основи полікультурної компетентності); В. Чупира [13] (культура міжетнічного спілкування) та багато ін..

Мета статті – сучасна педагогічна теорія та практика мають суттєві напрацювання з проблеми реалізації компетентнісного підходу у системі вищої освіти. Проте недостатньо вивчена проблема формування компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у реалізації професійної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Популярність компетентнісного підходу у сучасному науковому обігу можна пояснити зміною вимог до підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти [1]. До цього твердження необхідно додати існування особливостей вищої військової освіти, що залежать від змісту зовнішньої та внутрішньої політики держави, зокрема нині на українських східних територіях відбувається війна.

Формування певного виду компетентності (професійної чи загальної) передбачає набуття певної якості інтегративного характеру, що містить і знання, і уміння, і сформовані навички, і особистісно-професійний досвід тощо [7].

Реалізація компетентнісного підходу в професійній підготовці майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної взаємодії усіх спеціальностей (безпека та охорона державного кордону, право, правоохоронна діяльність, психологія, філологія, автомобільний транспорт, телекомунікації та радіотехніка) полягає у формуванні та розвитку комплексу ключових компетентностей. Рівень сформованості цього комплексу свідчить про рівень сформованості здатності до професійної взаємодії.

Сучасна педагогічна наука використовує різні підходи щодо тлумачення змісту орієнтованої на компетентності освіти [11].

У представленому дослідженні компетентнісний підхід виступає як рівень оволодіння механізмами та технологіями взаємодії, досягнення успіхів у житті, якість життєдіяльності у соціальних спільнотах, результатами та способами налагодження взаємовідносин тощо [9].

Отже, перед системою професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників стоїть завдання забезпечити впровадження таких форм,

методів та засобів, що сприятимуть підвищенню її якості [14].

Особливості професійної діяльності (оперативно-службової діяльності) майбутніх офіцерів-прикордонників, полягають у розподілі функціональних обов'язків, регламентованості, авторитарності в управлінській ланці, неухильному виконанні вимог статуту, обмеженості у прийнятті і реалізації певних рішень.

Фундаментом професійної діяльності офіцерів-прикордонників є виконання наступних функцій:

- організація та здійснення прикордонного контролю;
- контроль та пропуск транспортних засобів та осіб;
- зупинення нелегального переміщення транспорту та осіб через кордон;
- узгодження дій із військовими та правоохоронними структурами щодо захисту кордону;

- реалізація розвідувальної, інформаційно-аналітичної та пошуково-розшукової діяльності щодо забезпечення цілісності держави;

- забезпечення участі у протидії кримінальним угрупованням різних видів.

Комплексом завдань, що виконують офіцери-прикордонники є завдання дотичні до охорони окремої ділянки кордону, зокрема: організація та здійснення прикордонного контролю та охорони кордону в окремому прикордонному загоні. Зазначене вище передбачає як автономну, так і злагоджену взаємодію з наявними органами охорони кордону.

Ще одним аспектом професійної діяльності є те, що майбутні офіцери-прикордонники у кадровій системі прикордонного відомства належать, в першу чергу, до управлінської ланки. А це означає, що вони повинні приймати та обґрунтовувати управлінські рішення, забезпечувати злагодженість колективу прикордонників, створювати міцні зв'язки із мешканцями прикордонних регіонів, достойно представляти Україну перед громадянами іноземних держав тощо.

У проблемі формування здатності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної взаємодії необхідно забезпечити формування системи професійних компетентностей з урахуванням різновидів цієї взаємодії, тобто:

- реалізація взаємодії з керівниками у системі ієрархії;
- реалізація взаємодії з колективом прикордонників;
- реалізація взаємодії з місцевим населенням прикордонного регіону;
- реалізація взаємодії з представниками органів місцевого самоврядування;
- реалізація взаємодії з військовими та правоохоронними формуваннями;
- реалізація взаємодії з громадянами іноземних держав, які перетинають державний кордон.

Подані вище професійні компетентності мають характеристику

соціальних, пізнавальних, комунікативних, культурологічних, проте відображають практико-теоретичну здатність майбутніх офіцерів-прикордонників до реалізації професійної взаємодії. Таким чином, з урахуванням сутності причинно-наслідкових зв'язків дефініція «професійна компетентність майбутніх офіцерів-прикордонників щодо реалізації професійної взаємодії» випливає з поняття «професійна компетентність», що в свою чергу, виплило з поняття «компетентність».

Отже, професійна компетентність майбутніх офіцерів-прикордонників щодо реалізації професійної взаємодії є багатограним та специфічним явищем, що є основою ефективного виконання професійних обов'язків; є ціннісною системою щодо професійної взаємодії; високим рівнем усвідомлення та оволодіння системою знань, умінь та навичок; сформованістю характеристик щодо діалогічної діяльності; наявністю позитивної системи особистісних якостей.

Висновки. Можна констатувати, що компетентностями майбутніх офіцерів-прикордонників щодо реалізації професійної взаємодії є результатом діалектичної єдності таких компонентів у структурі особистості, як природний та соціальний, а також зміст їх фахової підготовки та функціональних професійних завдань.

Література:

1. Глазкова І. Я. Теоретико-методичні засади формування у майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у процесі професійної підготовки: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2013. 552 с.
2. Губенко Л. Г., Немцов В. Д. Культура ділового спілкування: навч. посібник для студ. та ін. К.: ЕксОб., 2000. 200 с.
3. Дороніна М. С. Культура спілкування ділових людей: пос. для студ. гум. ф-тів ВНЗ. Вид. Дім «КМ Academia», 1997. 192 с.
4. Дягілева Л. Д. Підготовка курсантів вищих навчальних закладів МВС України до роботи в міжнародних правоохоронних організаціях: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. Хмельницький, 2004. – 18 с.
5. Жидецький Ю. Сучасні проблеми професійного розвитку особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2002. № 2. С. 69 – 75.
6. Коломієць С. С. Навчання спеціалістів професійно-орієнтованого спілкування із зарубіжними партнерами /на матеріалі англійської мови: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. К., 1993. 162 с.
7. Маслов В. С. Теорія і практика культурологічної підготовки слухачів і курсантів вищих військових навчальних закладів освіти: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. КВГІ МО України К., 1998. 36 с.
8. Мисечко О. В., Грязнов І. О. Застосування проблемного навчання при формуванні вмінь службового спілкування у курсантів-прикордонників. *Збірник наукових праць № 31. Частина II*. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2004. С. 139–142.

9. Морська Л. І. Формування вмінь професійного спілкування англійською мовою у студентів фізичного виховання: автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2001. 21 с.
10. Нечаєв Л. В. Підготовка студентів педінститутів до взаємодії з учнями: автореф. дис ... канд. пед. наук. Харків, 1991. 18 с.
11. Радченко С. Г. Готовність до професійної діяльності як проблема педагогіки. *Гуманітарні науки і сучасність*. К.: КДТУ, 1999. С. 180 – 188.
12. Сніца Т. Є. Структурні компоненти полікультурної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2013. Вип. 15. С. 100–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2013_15_20.
13. Чупира В. В. Формування культури міжетнічного спілкування як соціальна проблема. Хмельницький: Вид-во АПВУ, 1996. 112 с.
14. Bredella L., Hornung A. Towards a Pedagogy of Intercultural Understanding. *American Studies*. 1992. № 37. P. 559–594.
15. Buttjes D., Byram M., Buttjes D. Mediating languages and cultures: the social and intercultural dimension restored. *Mediating Languages and Cultures. Towards an Intercultural Theory of Foreign Language Education*. Clevedon: Multilingual Matters, 1991. P. 3–16.

References:

1. Glazkova I. Ya. (2013) *Teoretyko-metodychni zasady formuvannya u maibutnikh uchyteliv kompetentnosti zapobihannya i podolannya pedahohichnykh barieriv u protsesi profesiinoy pidhotovky*. [Theoretical and methodical principles of formation of future competence teachers to prevent and overcome pedagogical barriers in the process of professional training]: dis. ... Dr. Ped. Sciences: 13.00.04. Classical private university. Zaporozhye. 552 p. [in Ukrainian]
2. Gubenko L. G., Nemtsov V. D. (2000). *Kultura dilovoho spilkuvannya: navch. posibnyk dlia stud. ta in.* [Culture of business communication: Teaching, student guide etc]. K.: ExOb. 200 p.
3. Doronina M. S. (1997). *Kultura spilkuvannya dilovykh liudei: pos. dlia stud. hum. f-tiv VNZ*. [Culture of communication of business people: Pos. for the stud rubber FTs of higher educational establishments]. House «KM Academia». 192 p. [in Ukrainian]
4. Diaghilev L. D. (2004). *Pidhotovka kursantiv vyshchykh navchalnykh zakladiv MVS Ukrainy do roboty v mizhnarodnykh pravookhoronnykh orhanizatsiiakh*. [Preparation of cadets of higher educational establishments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine for work in international law-enforcement organizations]: author's abstract. dis ... candidate ped sciences.: National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after B. Khmelnytsky. Khmelnytsky, 18 p. [in Ukrainian]
5. Zhidetsky Yu. (2002). *Suchasni problemy profesiinoho rozvytku osobystosti* [Modern problems of professional development of personality]. *Pedagogics and psychology of vocational education*. No. 2. P. 69 – 75. [in Ukrainian]
6. Kolomiets S. S. (1993). *Spetsialistiv profesiino-orientovanoho spilkuvannya iz zarubizhnymy partneramy /na materiali anhliiskoi movy/*. [Training of specialists of professional-oriented communication with foreign partners / on the material of English /]: dis. ... candidate ped sciences: 13.00.02. K., 162 p. [in Ukrainian]
7. Maslov V. S. (1998). *Teoriia i praktyka kulturolohichnoi pidhotovky slukhachiv i kursantiv vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladiv osvity*. [Theory and Practice of Cultural Training of Students and Cadets of Higher Military Educational Institutions of Education]: author's abstract. dis ... dr. ped. sciences: 13.00.04 / KVGI of the Ministry of Defense of Ukraine K., 36 p. [in Ukrainian]
8. Mischeko O. V., Gryaznov I. O. (2004). *Zastosuvannya problemnoho navchannya pry formuvanni vmin sluzhbovoho spilkuvannya u kursantiv-prykordonnykiv*. [Application of problem-based education in the formation of skills of service communication with cadets-frontier guards]. *Collection of scientific works № 31. Part II. Khmelnytsky*: View at NADPSU. P. 139–142. [in Ukrainian]

9. Morska L. I. (2001). Formuvannia vmin profesiinoho spilkuvannia anhliiskoiu movoiu u studentiv fizychnoho vykhovannia. [Formation of skills of professional communication in English to students of physical education]: author's abstract. dis ... cand. ped sciences: 13.00.02. Kyiv, 21 p. [in Ukrainian]
10. Nechaev L. V. (1991). Pidhotovka studentiv pedinstytutiv do vzaємodii z uchniamy. [Preparation of students of pedagogical institutes for interaction with students]: author's abstract. dis ... cand. ped sciences. Kharkiv, 18 p. [in Ukrainian]
11. Radchenko S. G. (1999). Hotovnist do profesiinoi diialnosti yak problema pedahohiky. [Readiness for professional activity as a problem of pedagogy]. *The humanities and modernity*. K.: KDTU, 1999. P. 180 – 188. [in Ukrainian]
12. Sniza T. Y. (2013). Strukturni komponenty polikulturnoi kompetentnosti maibutnikh ofitseriv-prykordonnykiv. [Structural components of multicultural competence of future officers-border guards]. *Pedagogical Education: Theory and Practice*. Issue 15. P. 100–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2013_15_20. [in Ukrainian]
13. Chupira V. V. (1996). Formuvannia kultury mizhetnichnoho spilkuvannia yak sotsialna problema. [Formation of the culture of interethnic communication as a social problem]. Khmel'nitsky: View of the APVU, 112 p. [in Ukrainian]
14. Bredella L., Hornung A. (1992). Towards a Pedagogy of Intercultural Understanding / (ed.): *American Studies*. No. 37. P. 559–594. [in English]
15. Buttjes D., Byram M., Buttjes D. (1991). Mediating Languages and Cultures: The Restructured Social and Intercultural Dimension. *Mediating Languages and Cultures. Towards an Intercultural Theory of Foreign Language Education*. Clevedon: Multilingual Matters, 1991. P. 3–16. [in English]

УДК 378. 37.0134

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-158-166](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-158-166)

Гречаник Наталія Ігорівна доктор педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології початкової освіти, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська 24, м. Глухів, 41400, тел.: (050) 919-08-72, <https://orcid.org/0000-0003-3300-3198>

Гречаник Світлана Володимирівна аспірант, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська 24, м. Глухів, 41400, тел.: (099) 547-13-22, <https://orcid.org/0000-0002-2547-577X>

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація. Метою статті є здійснення аналізу наукового доробку зарубіжних учених щодо формування емоційно-етичної компетентності особистості й конкретизації пріоритетних аспектів сутнісної характеристики досліджуваного феномену.

Авторами представлено обґрунтування ключових аспектів поняття «емоційно-етична компетентність особистості» в напрацюваннях зарубіжних учених. У цьому контексті проаналізовано актуальні дефініції: «емоційний інтелект», «емоційна компетентність», «емоційна грамотність», «мораль», «моральне виховання», «етична компетентність». Встановлено основні відмінності в їх трактуваннях. У статті зазначено, що зарубіжні вчені інтерпретують емоційну компетентність особистості в контексті багатокомпонентної властивості, яка є системою відповідних знань, умінь і навичок, що дозволяють індивіду адекватно й оптимально діяти в емоційному полі на основі самостійної обробки всієї отриманої інформації в соціумі. Своєю чергою, уточнено сутнісну характеристику цього сегменту досліджуваної якості в площинах: рефлексії емоцій, самокеруванні емоційними станами й виявами, кореляції емоційної взаємодії з комунікантами, емпатії до емоційних станів інших. Зокрема, інтерпретовано, що емоційно-етична компетентність особистості варто досліджувати в контексті інтегративного комплексу знань, умінь, навичок в емоційній сфері, що забезпечує ефективну самореалізацію в соціумі, здатність до самоідентифікації та вияву власних емоцій та розпізнання емоцій інших, до саморегуляції емоцій і регуляції емоцій інших, до застосування емоційного інструментарію на засадах емпатії, морально-етичних норм і правил.

В статті активно обговорюваними є проблеми якісного поступу особистості до емоційної зрілості через розвиток моралі, моральне виховання та формування етичної компетентності. Свідченням цього є зааналізовані наукові першоджерела, в яких репрезентовано сутнісні ознаки, особливості, структуру, чинники, окремі шляхи розвитку досліджуваних феноменів тощо.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоційна грамотність, емоційна компетентність, етична компетентність, моральне виховання, мораль, емоційно-етична компетентність.

Hrechanyk Nataliia Ihorivna Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Primary Education Pedagogy and Psychology Department Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Kyivo-Moskovska St., 24, Hlukhiv, 41400, tel.: (050) 919-08-72, <https://orcid.org/0000-0003-3300-3198>.

Hrechanyk Svitlana Volodymyrivna Post graduate student of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Kyivo-Moskovska St., 24, Hlukhiv, 41400, tel.: (099) 547-13-22, <https://orcid.org/0000-0002-2547-577X>

ON THE QUESTION OF FORMATION OF EMOTIONAL AND ETHICAL COMPETENCE OF PERSONALITY: FOREIGN EXPERIENCE

Abstract. The article is aimed to analyze the scientific heritage of foreign scientists concerning the formation of personal emotional and ethical competence and to specify the priority aspects of the essential characteristics of the phenomenon under study.

The authors present a substantiation of the key aspects of the concept of "emotional and ethical competence of the individual" in the works of foreign scientists. In this context the topical definitions of the concepts are analyzed: "emotional intelligence", "emotional competence", "emotional literacy", "morality", "moral education", "ethical competence". The article noted that foreign scientists interpret the emotional competence of the individual in the context of a multicomponent property, which is a system of relevant knowledge, skills and abilities that allow the individual to adequately and optimally act in the emotional field on the basis of independent processing of all the information received in the society. In turn, clarified the essential characteristic of this segment of the studied quality in the planes: reflection of emotions, self-management of emotional states and manifestations, correlation of emotional interaction with communicants, empathy to the emotional states of others. In particular, it is interpreted that the emotional and moral competence of the individual should be investigated in the context of an integrative complex of knowledge, skills, and abilities in the emotional sphere, which

ensures effective self-realization in society, the ability to self-identify and display their own emotions and recognize the emotions of others, to self-regulate others, to apply emotional tools based on empathy, moral and ethical standards and rules. In particular, it is interpreted that the emotional and ethical competence of the individual should be investigated in the context of an integrative complex of knowledge, skills and abilities in the emotional sphere, which ensures effective self-realization in society, the ability to self-identify and display their own emotions and recognize the emotions of others, to self-regulate others, to apply emotional methods based on empathy, moral and ethical standards and rules.

In the article we actively discuss the problems of qualitative development of a person to emotional maturity through the development of morality, moral education and formation of ethical competence. This is evidenced by the analyzed scientific primary sources, which present the essential features, characteristics, structure, factors, individual ways of development of the studied phenomena, etc.

Key words: emotional intelligence, emotional literacy, emotional competence, ethical competence, moral education, morality, emotional and ethical competence.

Постановка проблеми. Складність і багатогранність розвитку суспільства XXI сторіччя вимагають всебічного осмислення комплексу психологічних феноменів сучасної людини як соціального суб'єкта через призму емоційної та етичної сфери. Такий контекст є новим сегментом у вивченні сутнісної характеристики емоційно-етичної компетентності особистості. Доцільність і актуальність реалізації такого фокусу досліджень щодо пошуку дієвих шляхів ефективної самореалізації особистості зумовлено значущістю емоційних і моральних механізмів, що забезпечують прийняття та засвоєння людиною гуманістичних цінностей, розвиток власної індивідуальності й створення умов для успішної життєдіяльності. Загальновизнаним є той факт, що емоції входять до всіх психічних процесів і станів людини, які супроводжують будь-які прояви її активності.

З огляду на вище зазначене нині в умовах модернізаційних змін у вітчизняній педагогічній сфері дедалі більшої гостроти набуває проблема формування емоційно-етичної компетентності особистості здобувачів освіти за всіма рівнями. Ця засаднича думка знайшла відбиття в низці нормативних документів, зокрема в законах України «Про освіту» (2017), «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту» (2014), в Державному стандарті початкової освіти (2018), Концепції розвитку педагогічної освіти (2018), «Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2020), Концепції «Нова українська школа» (2016), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), та інших нормативно-правових актах, що спрямовують усебічне вдосконалення освітніх процесів. У цьому

контексті вивчення зарубіжного досвіду з означеної проблеми є для нас актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній психолого-педагогічній літературі висвітлено результати теоретичних і експериментальних досліджень, що стосуються закономірностей стимулювання й кореляції емоційної сфери, загальних аспектів проблеми емоцій, емоційної зрілості (Р. Бар-Он, Г. Бреслав, Б. Лемберг, Д. Карузо та ін.), емоційного інтелекту (Д. Гоулмен, П. Селовей, Дж. Меєр та ін.) особистості. Зокрема в публікаціях учених емоційна компетентність розглядається як обов'язкова умова успішності та лідерства людини у соціумі й у професійній сфері (Г. Орме, Р. Купер, М. Рейнольдс, Е. Севф та ін.).

Поряд із цим, науковці емоційним виявам індивіда надають особливу увагу в контексті дослідження проблем морального виховання людини, сутності та значущості відповідних цінностей і орієнтацій у розвитку особистості, специфіці становлення її ціннісно-сислової сфери (А. Маслоу, М. Рокич, Е. Фромм, А. Ленгле, Е. Шпрангер, Б. Братусь та ін.).

Однак, варто зазначити, що надбання зарубіжної наукової спільноти щодо формування емоційно-етичної компетентності особистості не знайшли свого системного застосування у вітчизняній освітній практиці у напрямі розв'язання задекларованої проблеми шляхом розроблення, добору й упровадження дієвого теоретико-методичного супроводу.

Мета статті: полягає в здійсненні аналізу наукового доробку зарубіжних учених щодо формування емоційно-етичної компетентності особистості й конкретизації пріоритетних аспектів сутнісної характеристики досліджуваного феномену.

Для реалізації означеної мети використовували такі теоретичні методи і прийоми пізнання – аналіз і узагальнення наукової літератури, порівняння, синтез, систематизація та зіставлення отриманої інформації.

Виклад основного матеріалу. Поняття емоційного інтелекту особистості зарубіжні вчені вперше почали використовувати на початку 1990-х років. Зокрема, американські психологи П. Селовей і Дж. Меєр застосували його для виявлення ступеня розвитку таких людських якостей, як самосвідомість, самоконтроль, мотивація, вміння ставити себе на місце комунікантів, навички роботи з людьми, здатності налагоджувати взаєморозуміння з іншими. Такий спектр психологічних рис дослідники визначили як «емоційний інтелект». В подальшому Дж. Меєр та П. Селовей розглядають емоційний інтелект особистості в площині її загальних рис і здібностей [1]. Тобто науковці обґрунтовують значущість самоідентифікації особистістю власних емоційних виявів і їх впливу на процеси пізнання, які свідчать про наявність таких психологічних властивостей, які відповідають за конструктивну чи деструктивну соціальну активність людини.



Поряд із цим, на думку авторів емоційний інтелект є особливим типом сприйняття й усвідомлення інформації емоційного характеру, який базується на розумінні власних емоцій і емоцій інших, а також на вираженні емоцій, які відповідають за ефективне керування емоціями на шляху до розбудови комфортного стилю життєдіяльності. Суголосну позицію щодо розуміння емоційного інтелекту в площині здатності особистістю відчувати й розуміти емоції, оптимально реалізовувати це як джерело самореалізації, людської енергії, інформації, зв'язку, впливу відстоють Р. Купер і Е. Севф [2, с. 773; 3].

За іншими джерелами вперше про емоційний інтелект особистості заговорив Р. Бар-Он ще у 1985 році. Так, учений визначає цю характеристику як набір некогнітивних здібностей, компетенцій чи навичок, що впливають на здатність людини справлятися із викликами зовнішнього середовища [4].

Проте, найбільшого поширення цей феномен отримав лише в 1995 році завдяки дослідженням Д. Гоулмена, що сприяло загальноновизнаному прийняттю поняття емоційного інтелекту особистості в науковому світі. Також автор почав використовувати поняття «емоційна компетентність особистості» в одній площині з поняттям «емоційний інтелект особистості». У книзі «Емоційний інтелект» (Emotional Intelligence) на матеріалах психологічних досліджень і соціальних опитувань Д. Гоулмен довів, що успішна життєдіяльність людини залежить не стільки від логічного інтелекту (IQ), скільки від здатностей управляти своїми емоціями (EQ). Зумовлено це тим, що контроль над власними емоціями й здатність правильно сприймати почуття інших характеризують інтелект людини точніше, ніж її здатність логічно мислити [5].

Згідно з концепцією Д. Гоулмена, емоційний інтелект вираховується як сума показників конкретних здібностей: самоусвідомлення, самомотивування, стійкості до фрустрації (своєрідного емоційного стану, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості й діяльності в стані безнадійності, втрати перспективи), контролю за імпульсами, регуляції настрою, емпатії, оптимізму. Відповідно до авторського визначення, емоційна компетентність особистості – це здатність усвідомлювати й визнавати свої почуття, а також почуття інших з метою самомотивації для управління власними емоціями і в стосунках з людьми [6].

Пізнішими є дослідження К. Саарні щодо емоційної компетентності особистості, яка інтерпретується автором у комплексі восьми видів здібностей чи вмінь, зокрема: усвідомлення власних емоційних станів; здатність розрізняти емоції інших; здатність використовувати всю палітру емоцій та форми їх вираження, що характерні для цієї властивості; здібність симпатичного та емфатичного включення в переживання інших людей; здібність розуміти, що внутрішній емоційний стан не обов'язково відповідає зовнішньому прояву як у самого індивіда, так і в інших людей; здібність справлятися зі своїми негативними переживаннями; здатність усвідомлювати

те, що структура та характер взаємовідносин між людьми певною мірою визначаються як емоції, що проявляються в соціальній активності; здібність бути емоційно адекватним, тобто виявляти і приймати власні емоції відповідно до ситуації. При цьому К. Саарні відзначає, що цей перелік здібностей може бути невичерпним [7].

Різняться і погляди науковців щодо природи походження цього феномену. А саме, К. Скайе, О. Гиндина та ін. вважають, що природа емоційної компетентності особистості має генетичний характер. Проте, в науковому трактуванні поняття «компетентність» концентром є багатокомпонентна здатність особистості, яка більшою мірою передбачає її формування у перебігу певних процесів. Тому, на нашу думку, генетичний фактор не можна нівелювати, проте соціальні чинники розвитку особистості відіграють значну роль у процесі формування її емоційної компетентності.

На підтвердження вищезазначеної позиції за версією К. Саарні, головна відмінність емоційного інтелекту особистості від емоційної компетентності полягає в тому, що остання передбачає наявність умінь, які необхідні для успішної адаптації і подолання, попередження, гальмування кризових чи конфліктних ситуацій в межах соціального оточення, в той час як емоційний інтелект передбачає здатність контролювати свої емоції та інших, розрізняти їх та використовувати необхідну інформацію, щоб керувати власним мисленням і діями відповідно [7]. Тому, з огляду на зазначене, якщо рівень емоційного інтелекту переважно детермінований спадковими факторами, то емоційна компетентність формується шляхом навчання під впливом соціального оточення.

У контексті ефективного розвитку емоційного інтелекту особистості Дж. Метьюс, Р. Робертс і М. Зейднер позитивно оцінюють програму впровадження стратегій альтернативного мислення, що передбачає наступність у втіленні загальної емоційної освіти, передусім, на дошкільному та молодшому шкільному рівні та яка ґрунтується на формуванні соціальної та емоційної компетентності дітей. На думку авторів комплекс умов ефективного розвитку емоційного інтелекту мають бути спрямовані на зміцнення інтелектуального, емоційного, соціального та фізичного здоров'я особистості [8].

Дещо дискусійною є позиція Г. Орме щодо некогнітивного характеру емоційного інтелекту, так як автор інтерпретує його як сукупність емоційних, особистих і соціальних здатностей, які впливають на загальну здатність людини ефективно адаптуватися до вимог і впливів навколишнього середовища.

Такий підхід нівелює роль вмінь особистості когнітивно висловлюватися та оцінювати, що є характерним у навчанні новим способам емоційного мислення, розгляду зразків аналізу емоцій для їх розуміння та управління ними [9].

Своєю чергою, транзактний аналітик К. Стайнер запропонував концепцію «емоційної грамотності особистості». Автор пов'язує таку властивість з

системою здібностей і життєвих умінь, передусім здатності розуміти власні емоції, слухати інших і співчувати їхнім емоціям та продукувати нові емоційні стани [6].

Отже, підсумовуючи, можемо констатувати, що зарубіжні вчені потрактовують емоційну компетентність особистості як інтегральну властивість, яка є системою відповідних знань, умінь і навичок, що дозволяють індивіду адекватно й оптимально діяти в емоційному полі на основі обробки всієї отриманої інформації із соціуму.

Проте, варто відмітити, що емоційний компонент досліджуваного феномену займає пріоритетне місце в зарубіжних наукових розвідках, однак залишається недостатньо вивченим вітчизняними науковцями та особливо потребує детального подальшого обґрунтування, розроблення й апробації на емпіричному рівні в освітній практиці.

Поряд із цим, у контексті нашої проблеми ми можемо уточнити сутнісну характеристику цього сегменту досліджуваної якості в площинах: рефлексії емоцій, самокеруванні емоційними станами й виявами, кореляції емоційної взаємодії з комунікантами, емпатії до емоційних станів інших.

Подальша конкретизація сутнісної характеристики поняття «етична компетентність особистості», передусім, пов'язана з розкриттям змісту таких сегментів цього явища як «мораль» і «моральне виховання». В цьому контексті проблема морального виховання особистості привертала увагу просвітителів, науковців, педагогів у різні часи світової історії. Підтвердженням цьому є праці мислителів античності (Аристотель, Сократ, М. Квінтіліан та ін.), представників класичної філософії (Г. Гегель, Й. Кант та ін.), видатних зарубіжних учених (Й. Герbart, Д. Локк, Я. Коменський, Я. Корчак, Й. Песталоцці та ін.).

Англійський педагог Дж. Локк, розкриваючи зміст морального виховання особистості, особливої ваги надає ролі й місцю чесності, відповідальності, сорому за неправильні вчинки в діяльності. Він неодноразово підкреслює в своїх працях, що моральні норми й правила не повинні бути чимось зовнішнім, вони мають стати глибоко особистісними якостями індивіда.

Своєю чергою, французький просвітитель Ж.-Ж. Руссо, визначив три завдання морального виховання особистості: виховання добрих почуттів, добрих суджень і доброї волі. Однак, щодо моральності деякі зарубіжні вчені розглядають етичну компетентність як «здатність людини, яка стикається з моральною проблемою має думати і діяти так, щоб не обмежуватися лише моральними приписами і нормами, або автоматичними діями» [10, с. 44].

На думку І. Каватазопулоса етична компетентність особистості в бізнесових колах передбачає усвідомлення відчуття та рефлексію нею етичних ситуацій при взаємодії з людьми та з членами організацій під час виконання професійних обов'язків. Це здатність залагоджувати і розв'язувати етичні

конфлікти, підтримувати та аналізувати етичні процеси в колективі, а також потреба приймати морально-етичні рішення у складних життєвих ситуаціях. Згідно з вище зазначеним положенням для опанування цією навичкою майбутнім професіоналам потрібні не лише теоретичні знання, а й практична фахова підготовка [10].

Отже, можемо зазначити, що в зарубіжному науковому дискурсі активно обговорюваними є проблеми якісного поступу людини через розвиток моралі, морального виховання та формування етичної компетентності. Свідченням цього є заналізовані наукові першоджерела, в яких репрезентовані ключові сутнісні ознаки, особливості, структуру, чинники, шляхи розвитку досліджуваних феноменів тощо. Спираючись на наукові положення зарубіжних учених щодо цих аспектів досліджуваного явища, ми маємо змогу ґрунтовніше осмислити сутнісну й змістову характеристики «емоційно-етичної компетентності особистості».

Таким чином, з опертям вище на зазначене ми можемо стверджувати, що емоційно-етичну компетентність особистості варто досліджувати в площині інтеграції комплексу знань, умінь, навичок в емоційній сфері, що забезпечує ефективну самореалізацію в соціумі, здатність до самоідентифікації та вияву власних емоцій та розпізнання емоцій інших, до саморегуляції емоцій і регуляції емоцій інших, до застосування емоцій на засадах емпатії, морально-етичних норм і правил.

Висновки. Отже, результати аналізу зарубіжного наукового доробку щодо емоційно-етичної компетентності особистості дозволяють зробити висновок, що наявність значної кількості визначень окремих ключових сегментів досліджуваної властивості свідчить про багатоаспектність цього поняття і брак усталеної позиції щодо розв'язання задекларованої проблеми як дієвого шляху в напрямку долаття культурної кризи у вітчизняному соціальному просторі. Разом з тим представлена нами інтепретація цього феномену зумовлена інтегративною його природою, а пошук дієвих шляхів формування є актуальною науковою проблемою сьогодення в галузі людинотворення.

Зарубіжний досвід щодо формування емоційно-етичної компетентності особистості становить особливу цінність як для нашого дослідження зокрема, так і для розвитку вітчизняної педагогічної теорії та практики загалом. Адже комплексний аналіз і використання ефективного досвіду зарубіжної науки є важливим чинником позитивних змін у вітчизняній освіті.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний аналіз усіх аспектів означеної проблеми. Перспективними вважаємо наукові розвідки в контексті визначення структури, критеріїв, показників, рівнів сформованості емоційно-етичної компетентності здобувачів освіти та добору й розроблення прикладного дієвого інструментарію розвитку педагогічного явища.

Література:

1. Mayer J. D. The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*. N.Y. 1993. P. 433–442.
2. Mayer J., D. Di Paolo M., Salovey P. Perceiving affective content in ambiguous visual stimuli: a component of emotional intelligence. *Journal of Personality Assessment*. 1990. Vol. 54, № 3,4. P. 772–781.
3. Cooper R. K., Sawaf A. *Executive JQ: Emotional intelligence in leadership and organizations*. New York : Grosset / Putnum, 1997. 376 p.
4. Bar-On R. *Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual*. Toronto: Multi-Health Systems, 1997. – P. 234–235.
5. Goleman D. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ?* N.Y.: Bantam Books, 1995.
6. Лазуренко О. О. До проблеми визначення змісту емоційної компетентності. *Молодь і ринок*, 2014. № 2. С. 124–130.
7. Saarni C. *The development of emotional competence*. N.-Y., 1990. 512 p.
8. Matthews G., Zeidner M., Roberts R. D.. *Emotional intelligence: Science and myth*. Cambridge : MIT Press, 2004.
9. Деревянко С. П. Развитие эмоционального интеллекта в тренинговых группах. *Психологический журнал*. 2008. № 2. С. 79–84
10. Kavathatzopoulos I. The use of information and communication technology in the training for ethical competence in business. *Journal of Business Ethics*, 2003, 48(1). 43–51.

References:

1. Mayer J. D. (1993) The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*. N.Y., P. 433–442.
2. Mayer J., D. Di Paolo M., Salovey P. (1990) Perceiving affective content in ambiguous visual stimuli: a component of emotional intelligence. *Journal of Personality Assessment*, Vol. 54, № 3,4, p. 772–781.
3. Cooper R. K., Sawaf A. (1997) *Executive JQ: Emotional intelligence in leadership and organizations*. New York, Grosset / Putnum, 376 p.
4. Bar-On R. *Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual*. Toronto: Multi-Health Systems, 1997, p. 234–235.
5. Goleman D. (1995) *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*, N.Y.: Bantam Books
6. Lazurenko, O. O. (2014). Do problemy vyznachennia zmistu emotsiinoi kompetentnosti [To the problem of determining the content of emotional competence]. *Molod i rynok – Young people and the market*, 2, 124–130 [in Ukrainian].
7. Saarni C. (1990) *The development of emotional competence*. N.-Y., 512 p.
8. Matthews G., Zeidner M., Roberts R. D.. *Emotional intelligence: Science and myth*. Cambridge : MIT Press, 2004.
9. Derevjanko S. P. (2008) *Razvitie jemocional'nogo intellekta v treningovyh gruppah*. *Psihologicheskij zhurnal*, № 2, s. 79–84 [in Ukrainian]
10. Kavathatzopoulos I. (2003) The use of information and communication technology in the training for ethical competence in business. *Journal of Business Ethics*, 48(1), 43–51.

УДК 796.01

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-167-174](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-167-174)

Гринь Олександр Романович кандидат педагогічних наук, професор, професор кафедри психології і педагогіки, Національний університет фізичного виховання і спорту України, вул. Фізкультури, 1, м. Київ, 03150, тел.: (067) 737-41-07, <https://orcid.org/0000-0002-8979-2336>

Гринь Андрій Романович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри технологій оздоровлення і спорту, Національний технічний університет України «КПІ» ім. Ігоря Сікорського, проспект Перемоги, 37, м. Київ, 03056, тел.: (067) 235-34-56, <https://orcid.org/0000-0003-3213-8410>

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ У СПОРТСМЕНІВ

Анотація. В статті розглянута проблема дослідження особливостей прояву агресивності в залежності від гендерних відмінностей спортсменів. Отримані данні свідчать, що специфіка діяльності у різних видах спорту впливають на прояв агресивності у спортсменів. Чим більша агресивність у веденні спортивного єдиноборства допускається правилами, тим більше відмінностей як між групами видів спорту, так і групами спортсменів за гендерними ознаками - чоловіками і жінками. Так, в циклічних видах спорту (відсутність агресії) відзначені, з одного боку, найбільші відмінності з групою видів спортивних єдиноборств - Зендокай Карате-До, дзюдо і самбо (заохочення агресії) від групи айкідо, та найменші відмінності у проявах агресії між спортсменами різного рівня кваліфікації, а також між чоловіками і жінками. Види спорту, в яких правилами допускається агресія спортсменів, в більшій мірі впливають на жінок, формуючи у них типові чоловічі риси агресивної поведінки.

Для чоловіків значущими в проявах агресивності виявляються самооцінка задоволеності досягнутими результатами, впевненість в собі і реалізація можливостей. Для жінок значущими в проявах агресії виявляються задоволеність досягнутими результатами, впевненість в собі і авторитет серед спортсменів. В результаті дослідження також було встановлено, що спортсмени із високою агресивністю мали, переважно холеричний та сангвінічний типи темпераменту, що підтверджує зв'язок типу темпераменту та агресивності. Серед властивостей темпераменту слід назвати: імпульсивність, нервозність, темп та інтенсивність реакцій, рівень активності, незалежність, що значною мірою пов'язані з агресивністю спортсменів. Встановлення взаємозв'язків між

агресивними тенденціями в поведінці з особистісними характеристиками спортсменів-чоловіків і спортсменок-жінок дозволило виявити відмінності в індивідуальних якостях в межах виду спорту між спортсменами різного рівня майстерності по задоволеності досягнутими результатами, впевненості в собі і реалізації своїх можливостей.

Ключові слова: агресивність, агресивна поведінка, гендерні відмінності, спортивна діяльність.

Hryn Oleksandr Romanovych Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy of the National University of Physical Education and Sport of Ukraine, Fizkultury St., 1, Kyiv, 03150, tel.: (067) 737-41-07, <https://orcid.org/0000-0002-8979-2336>

Hryn Andriy Romanovych Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Health and Sports Technologies of the National Technical University of Ukraine "KPI" named after Igor Sikorsky, Prosp. Peremohy, 37, Kyiv, 03056, tel.: (067) 235-34-56, <https://orcid.org/0000-0003-3213-8410>

GENDER DIFFERENCES IN THE MANIFESTATION OF AGGRESSION IN ATHLETES

Abstract. The article considers the problem of studying the peculiarities of aggression depending on the gender differences of athletes. The obtained data show that the peculiarities of activities in different sports affect the manifestation of aggression in athletes. The more aggressive behavior in martial arts is allowed by the rules, the greater the differences between groups of sports and groups of athletes on the basis of gender - men and women. Thus, in cyclical sports (lack of aggression) there are, on the one hand, the biggest differences with the group of martial arts - Zendokai Karate-Do, judo and sambo (encouragement of aggression) from the group of aikido, and the smallest differences in aggression between athletes of different levels qualifications, and between men and women. Sports in which the rules allow the aggression of athletes, to a greater extent affect women, forming in them the typical male traits of aggressive behavior.

For men, self-esteem of satisfaction with the achieved results, self-confidence and realization of opportunities are significant in the manifestations of aggression. For women, satisfaction with the achieved results, self-confidence and authority among athletes are significant in the manifestations of aggression. The study also found that athletes with high aggression had mainly choleric and sanguine temperament types, which confirms the relationship between temperament type and aggression. Properties of temperament include: impulsiveness, intensity of reactions,

level of activity and independence, nervousness associated with the aggression of athletes. Research and establishment of relationships between aggressive tendencies in behavior with personal characteristics of athletes allowed to obtain the following data: by groups of male athletes and, accordingly, female athletes - differences in individual qualities within the sport between athletes of different skill levels. results, self-confidence and realization of their capabilities.

Keywords: aggression, aggressive behavior, gender differences, sports activities.

Постановка проблеми. В дослідженнях агресії та різних форм її прояву здебільшого увага прикута до спорту, оскільки в спортивній діяльності яскраво проявляється цей феномен і спортивне середовище є зручною моделлю для його вивчення. Водночас спорт може слугувати своєрідним механізмом, що стримує поширення агресивності та насильства і, хоча такі види спорту як спортивні єдиноборства та деякі види спортивних ігор є соціально прийнятними способами прояву агресивної поведінки спортсменів. При організації та плануванні дослідження ставилося завдання розглянути вплив гендерних відмінностей, фактору статі на прояв агресивності та агресивної поведінки у спортсменів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження природи агресії та різних форм її прояву не є новою і завжди викликала інтерес з боку фахівців. Визначити поняття агресії однозначно проблематично, вважає Л. Берковіц, і одна з головних проблем полягає в тому, що цей термін має на увазі велику різноманітність дій [1]. Аналогічної думки дотримується Є.П. Іл'їн [2,с.190], розглядаючи агресивність як складну властивість особистості, що виявляється в готовності людини вирішувати конфліктні ситуації за допомогою агресивних дій. Спорт за своєю змагальною сутністю є агресивним – це відрегульована правилами агресивна поведінка.

Поняття «агресивність» використовується в різних значеннях і викликає різні асоціації, а також зумовлює позитивну або негативну оцінку й емоційну реакцію як вважає Gill, D.L.(1986). Водночас значна агресивна поведінка не є бажаною чи небажаною в спорті і залежить від того, як вона трактується, тому можна по-різному оцінити дії спортсмена в різноманітних умовах спортивної діяльності. Розрізняють два види агресивності – реактивну (ворожу) та інструментальну, яка трапляється під час реалізації неагресивної цілі і притаманна, здебільшого спорту, хоча не завжди є прийнятною. Агресивність визначають також як «будь-який вид поведінки або дії, спрямовані на заподіяння образи чи ушкодження іншій живій істоті, котра мотивована на уникнення подібного поведіння» (Baron, 1977, с.7).

Результати досліджень вказують на те, що багато спортсменів вважають певні акти агресії як неприпустимі взагалі, але прийнятні за спортивних умов

(B.Bredemeier, D.Shields, 1968). Потреба агресивних дій у спорті побудована на основі фундаментального прагнення суб'єкта здобути перемогу або перевагу в екстремальних умовах змагань і розглядається як соціально бажаний спосіб позбавлення від агресії, що дозволяє формувати конструктивні форми агресивної поведінки, відрегульовані правилами і є соціально-безпечною формою агресивних дій суперників.

Існує думка, що заняття різними видами спорту, зокрема спортивними єдиноборствами формують такі риси особистості як впевненість в собі, схильність до домінування, самоконтроль але, в той же час, сприяють поступовому зростанню небажаних проявів агресивності і готовності до агресивних дій.

Визначення різних форм агресивності спортсменів, її вивчення з метою попередження та корекції надмірного рівня є актуальним і ще не вирішеним завданням. Важливість розв'язання психолого-педагогічних проблем дослідження агресії та подальшої регуляції проявів агресивності у спортивній діяльності зумовили вибір теми дослідження.

Мета дослідження - дослідити гендерні відмінності прояву агресивності у спортсменів в специфічних умовах спортивної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Оцінка відмінностей між показниками агресивності у спортсменів здійснювалась в різних модельованих ситуаціях: в ситуації спокою (Сс); в ситуації фрустрації(Сф); та ситуації напруженого тренування (Сн), що свідчить про динаміку показників по групах спортсменів.

Дослідження особливостей прояву агресивності у спортсменів в зв'язку з гендерними відмінностями і особистісними характеристиками дозволили отримати дані виразності показників агресивності в різних ситуаціях у спортсменів-чоловіків (Табл.1.1). Так, за показником рівня агресивності не встановлено суттєвих відмінностей між групами спортсменів різного рівня спортивної майстерності як в межах одного виду спорту, так і між групами спортсменів одного рівня кваліфікації в різних видах спорту. У чоловіків незалежно від виду спорту і рівня спортивної кваліфікації відсутні відмінності у виразності агресивності як особистісної властивості.

Порівняння даних по кожному виду спорту показало, що в ситуації спокою у майстрів спорту з айкідо і циклічних видів спорту рівень агресивності нижче, ніж у розрядників. В ситуації фрустрації майстри спорту більш агресивні, ніж розрядники, але по групі айкідо відмінності не достовірні. В ситуації напруженого тренування отримані найбільш виражені відмінності за видами спорту. По групі айкідо більш агресивними є розрядники, а по групі Зендокай Карате-До, карате, дзю-до і самбо – спортсмени з вищим рівнем кваліфікації.

Значення показників агресивності при різному рівні кваліфікації спортсменів-чоловіків

Табл.1.1

Обстежувана група спортсменів у різних видах спорту	Агресивність	Сс	Сф	Сн
Зендокай Карате-До, дзюдо, самбо:				
майстри спорту	23,0	26,0	34,8	30,6
розрядники	24,6	26,5	32,1	29,1
Айкідо:				
майстра спорту	23,4	23,6	32,4	23,7
розрядники	23,7	25,8	31,4	34,4
Циклічні види спорту:				
майстри спорту	22,6	18,0	31,6	23,1
розрядники	22,1	21,2	28,6	24,8

Відмінності в ступені виразності агресивності у чоловіків в ситуаціях спокою, фрустрації і на тренуванні між спортсменами одного рівня майстерності в різних видах спорту за незначним винятком повторюють відмінності, встановлені по об'єднаним вибірках для чоловіків і жінок. В той же час, між чоловіками різного рівня спортивної майстерності за цим показником відмінності відсутні. По групі розрядників встановлені достовірні відмінності за всіма показниками: агресивності (23,7) - в ситуаціях спокою, фрустрації і на тренуванні.

Між майстрами спорту і розрядниками в групі Зендокай Карате-До, дзюдо і самбо є відмінності виразності агресивності в модельованих ситуаціях фрустрації (34,8 і 32,1), а також на тренуванні (30,6 і 29,1). В групі розрядників на тренуванні рівень агресивності значно нижче, ніж в ситуації фрустрації.

У представників циклічних видів спорту встановлені відмінності в рівні агресивності між спортсменами різної кваліфікації повторюють дані, отримані на основі об'єднаних вибірок з груп чоловіків і жінок. У ситуації фрустрації майстри спорту більш агресивні, ніж розрядники (31,6 і 28,6). У майстрів спорту в цілому діапазон значень агресивності більше (18,0-31,6), ніж у розрядників (21,2-28,6). Ця тенденція встановлена на основі порівняння об'єднаних вибірок по гендерним відмінностям спортсменів чоловіків і жінок. На вибірці з групи чоловіків це позначається ще сильніше і пояснюється сформованістю навичок регуляції рівня активації.

Результати, отримані по групах спортсменів-чоловіків свідчать, що рівень спортивної кваліфікації відбивається на прояві агресивності: майстри спорту відрізняються від спортсменів-розрядників більшою мірою спонтанної, рефлексивної (ситуація фрустрації) і раціональної, конструктивної (ситуація напруженої тренування) агресивності. В той же час, у спортсменок за

показниками рівня агресивності не встановлено достовірних відмінностей між представницями різних видів спорту і спортивної кваліфікації (табл. 1.2). Виняток становлять спортсменки в циклічних видах (майстри спорту - 23,6, розрядниці - 18,4). У ситуації фрустрації отримані найбільші значення агресивності по всіх групах спортсменок у всіх видах спорту, за винятком розрядниць в циклічних видах спорту.

В модельованих ситуаціях спокою значно нижче рівень агресії у спортсменок в циклічних видах спорту, а у спортсменок в групі айкідо є відмінностей між групами різного рівня спортивної кваліфікації. В ситуації напруженого тренування отримані дані повторюють тенденції, встановлені на основі об'єднаної вибірки з груп чоловіків і жінок.

Жінки - майстри спорту з Зендокай Карате-До, дзюдо і самбо відрізняються від спортсменок нижчих розрядів значним діапазоном агресивності в модельованих ситуаціях (відповідно 22,9-34,2 і 25,3-27,0). Головна відмінність полягає в різкому збільшенні рівня агресії в ситуації напруженої тренування. Аналіз емпіричного матеріалу по групах спортсменок підтверджує заключення, що специфіка виду спорту і рівень спортивної кваліфікації впливають на ситуативні прояви агресивності та типову виразність агресивної поведінки спортсменок.

Дані, отримані за методикою А.Басса-Дарки суттєво доповнюють отримані результати, демонструючи вплив особистісних індивідуально-психологічних властивостей на ситуативні прояви агресії та рівень агресивності спортсменів. Порівняння групових даних спортсменів за гендерними відмінностями дозволяє констатувати, що за комплексними показниками агресивності - індексу агресивності та індексу ворожості не існує суттєвих відмінностей між чоловіками і жінками. Але, у чоловіків більш виражена фізична і вербальна агресія, а у жінок - непрям.

В цілому аналіз даних по групах спортсменів за гендерними відмінностями показав, що на прояви агресивності істотно впливає фактор статі спортсменів. Чим більша агресія по відношенню до суперника допускається правилами, тим більше відмінностей між видами спорту і між групами спортсменів - чоловіками і жінками.

Таблиця.1.2

**Значення показників агресивності при різному
рівні кваліфікації спортсменок**

Обстежувана група спортсменок у різних видах спорту	Агресивність	Сс	Сф	Сн
Зендокай Карате-До, дзюдо, самбо: майстри спорту	22,6	22,9	27,9	34,2
розрядниці	24,2	26,6	27,0	25,3
Айкідо: майстри спорту	24,1	26,2	32,2	34,2
розрядниці	23,2	26,4	28,3	25,4
Циклічні види спорту: майстри спорту	23,6	18,4	29,2	23,6
розрядниці	18,4	19,5	22,4	22,4

Так, циклічні види спорту (відсутність агресії) найбільшою мірою відрізняються від Зендокай Карате-До, дзюдо і самбо (заохочення агресії). В той же час, в цих видах зареєстровані найменші відмінності у проявах агресії між спортсменами різного рівня кваліфікації, між чоловіками і жінками. Допустимість агресії в рамках правил як би, поляризує спортсменів по виразності ситуативних проявів агресії. Види спорту, що допускають агресію спортсменів, більшою мірою впливають на прояви агресії у жінок, формуючи у них типова чоловічі риси агресивної поведінки.

Майстри спорту відрізняються від спортсменів-розрядників (чоловіки та жінки) більшою спонтанною, рефлексивною, агресією (ситуація фрустрації) і раціональною, конструктивною, агресією (ситуація напруженої тренування). Але якщо у чоловіків в ситуації фрустрації агресія вище, ніж на тренуванні, то у жінок немає відмінностей за даними показниками. Особливо це проявляється у видах спорту, що допускають агресію. У жінок у таких видах спорту рівень прояву агресії виявляється супутнім фактором спортивного успіху.

Для чоловіків значущими в проявах агресивності виявляються самооцінка задоволеності досягнутими результатами, впевненість в собі і реалізація можливостей. У майстрів спорту впевненість у собі і задоволеність результатами підвищують агресію в ситуації фрустрації (імпульсивна агресія) і знижують на тренуванні (конструктивна агресія), у розрядників навпаки. У майстрів спорту ситуативний прояв агресії детермінується задоволеністю досягнутими результатами, у розрядників - впевненістю в собі.

Для жінок значущими в проявах агресії виявляються задоволеність досягнутими результатами, впевненість в собі і авторитет серед спортсменів.

Особливе значення в прояві агресії у жінок має самооцінка авторитету в спортивному середовищі. Вона позитивно корелює з задоволеністю досягнутими результатами і впевненістю в собі, збільшуючи прояв активних форм агресії (фізична, вербальна) і зменшуючи прояв пасивних (непряма агресія, підозрілість, недовірливість, почуття невдоволення, образи).

В результаті дослідження також було встановлено, що спортсмени із високою агресивністю мали, переважно холеричний та сангвінічний типи темпераменту, що підтверджує зв'язок типу темпераменту та агресивності. Серед властивостей темпераменту слід назвати: імпульсивність, нервозність, темп та інтенсивність реакцій, рівень активності, незалежність, що пов'язані з агресивністю спортсменів. Одним із чинників агресивної поведінки є ступінь труднощі і суб'єктивна оцінка ймовірності досягнення мети - для конструктивної агресії, а також частота незадоволеності самим собою в конкретних ситуаціях - для неконструктивної.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що на прояви агресивності істотно впливає фактор статі, гендерні відмінності спортсменів, які відображають їх психологічні властивості особистості. Чим більша агресивність у веденні спортивного єдиноборства допускається правилами, тим більше відмінностей у групах спортсменів за гендерними ознаками - чоловіками і жінками. Види спорту, в яких правилами допускається агресія спортсменів, в більшій мірі впливають на жінок, формуючи у них типові чоловічі риси агресивної поведінки. У видах спорту, що заохочують або обмежують агресію у жінок агресивність виявляється чинником, супутнім спортивному успіху; у чоловіків-розрядників таку агресивність слід розглядати в якості механізму компенсації рівня спортивної майстерності.

Література:

1. Берковиц Л. Агресія: причини, наслідки та контроль. / Берковиц Л. Спб: Прайм - Еврознак, Нева; М.: Олма-пресс; 2002. 510 с.
2. Ильин, Е.П. Психология спорта. - СПб.: Питер, 2008 - 352 с.
3. Gill D.L. (1986). Psychological dynamics of sport. Champaign, IL: Human Kinetics.
4. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб.: "Питер"; 1998. 330с.
5. Bredemeier, B., Shields D. (1968). Athletic aggression: An issue of contextual morality. Sociology of sport Journal, 3, 15-28.

References:

1. Berkowitz L. (2002). Ahresiia: prychny, naslidky ta kontrol [Aggression: causes, consequences and control]. St. Petersburg: Prime - Euromark, Neva; M.: Olma-press [in Russia].
2. Ilyin, E.P. (2008). Psykholohyia sporta [Sports psychology]. St. Petersburg: Peter [in Russia].
3. Gill D.L. (1986). Psychological dynamics of sport. Champaign, IL: Human Kinetics.
4. Baron R., & Richardson D. (1998) Ahresiia [Aggression]. St. Petersburg: Peter [in Russia].
5. Bredemeier, B., Shields D. (1968). Athletic aggression: An issue of contextual morality. Sociology of sport Journal, 3, 15-28.

УДК: 62:374:004.231.3

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-175-187](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-175-187)

Кривонос Олександр Миколайович кандидат педагогічних наук, доцент кафедри комп'ютерних наук та інформаційних технологій, Житомирський державний університет імені Івана Франка, В. Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008, тел.: (0412) 43-14-17, <https://orcid.org/0000-0002-4211-6541>

Жуковський Сергій Станіславович кандидат педагогічних наук, доцент кафедри комп'ютерних наук та інформаційних технологій, Житомирський державний університет імені Івана Франка, В. Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008, тел.: (0412) 43-14-17, <https://orcid.org/0000-0001-5826-0751>

Кривонос Мирослава Петрівна асистент кафедри комп'ютерних наук та інформаційних технологій, Житомирський державний університет імені Івана Франка, В. Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008, тел.: (0412) 43-14-17, <https://orcid.org/0000-0001-7563-2692>

ПОРІВНЯННЯ СЕРЕДОВИЩ ВІЗУАЛЬНОГО ПРОГРАМУВАННЯ РОБОТІВ ДЛЯ ПОТРЕБ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. У статті здійснено огляд роботизованих конструкторів, що використовуються в шкільній освіті, проаналізовано сучасні середовища програмування роботів LabVIEW, NXT-G, Robolab, EV3-G, Microsoft Robotics Developer Studio, SCRATCH, Blockly, AppInventor, 12Blocks, Open Roberta. Критерії порівняння середовищ програмування були обрані виходячи з досвіду спілкування зі шкільними вчителями та викладачами вузів, які викладають робототехніку та інформатику, а також особистого педагогічного досвіду. Критерії вибиралися так, щоб, де це можливо, оцінка середовища була об'єктивною і легко перевірялася. Критерії розбиті на кілька груп для зручності представлення результатів та порівняння середовищ. Пера група критеріїв, пов'язаних із візуальною силою засобів програмування – підтримка запису математичних виразів у «натуральній» формі; модель обчислень (потік даних/потік управління); підтримка звичайних алгоритмічних конструкцій. Друга група критеріїв, пов'язаних із наявністю інструментальних засобів – засоби дистанційного керування роботом при інтерпретації програми на комп'ютері; засоба автономного виконання програми; можливість візуального представлення генерування придатного для перегляду коду текстовою мовою; можливість виконання програми на симуляторі; засобів налагодження та контролю стану програми, що виконується. Третя група критеріїв, пов'язаних із

специфікою використання середовища в освіті – простота, сучасність та візуальна привабливість інтерфейсу; наявність методичних посібників; наявність вбудованих засобів перевірки завдань; вартість. Остання група критеріїв, пов'язаних із технологічними аспектами середовища – кроссплатформенність; підтримка популярних робототехнічних конструкторів; ліцензія; наявність підтримки та розвитку середовища.

Ключові слова: освітня робототехніка, візуальне програмування, середовища програмування.

Kryvonos Oleksandr Mykolaiovych Candidate of Pedagogical Sciences (PhD in Pedagogy), Docent Department of Computer Science and Information Technology (Zhytomyr Ivan Franko State University), 40, Velyka Berdychivska St., Zhytomyr, 10008, tel.: (0412) 43-14-17, <https://orcid.org/0000-0002-4211-6541>

Zhukovskiy Serhii Stanislavovych Candidate of Pedagogical Sciences (PhD in Pedagogy), Docent Department of Computer Science and Information Technology (Zhytomyr Ivan Franko State University), 40, Velyka Berdychivska St., Zhytomyr, 10008, tel.: (0412) 43-14-17, <https://orcid.org/0000-0001-5826-0751>

Kryvonos Myroslava Petrivna Assistant Department of Computer Science and Information Technology (Zhytomyr Ivan Franko State University), 40, Velyka Berdychivska St., Zhytomyr, 10008, tel.: (0412) 43-14-17, <https://orcid.org/0000-0001-7563-2692>

EDUCATIONAL ENVIRONMENTS COMPARISON FOR VISUAL ROBOT PROGRAMMING

Abstract. The article deals with the review of robot constructors, used in school education, analyzes modern robot programming environments such as LabVIEW, NXT-G, Robolab, EV3-G, Microsoft Robotics Developer Studio, SCRATCH, Blockly, AppInventor, 12Blocks, Open Roberta. The comparing criteria for the programming environments are chosen on the basis of experience with school teachers and university professors who teach robotics and computer science, as well as personal pedagogical experience. The criteria are chosen so that, where possible, the programming environments evaluation is objective and easily verifiable. The criteria are divided into several groups for easy results presentation and environments comparison. The first group criteria relate to the visual programming tools power, in particularly: support for writing mathematical expressions in "natural" form; computation model (data flow/control flow); support for conventional algorithmic constructions. The second group criteria relate to the availability of tools: the robot remote control means when interpreting the program on the computer; autonomous

execution mean of the program; visual representation and generation possibility of readable code in text language; executing possibility to code the program on a simulator; setting up and checking means of the executed program status. The third group criteria relate to the specific use of the programming environment in education. These are simplicity, modernity and interface visual attractiveness; methodological aids availability; built-in task checking tools availability and cost. The last group criteria relate to the technological aspects of the programming environment: cross-platform; support for popular robotics constructors; licensing; maintenance and development availability of this environment.

Keywords: educational robotics, visual programming, programming environments

Постановка проблеми. Серед важливих напрямів розвитку країни, що забезпечують її економічну міць і безпеку вважають інформаційні технології, нано– та біотехнології. Якщо для підтримки цих галузей достатньо ефективно організувати роботу відповідних спеціалістів, то в подальшій перспективі розвитку суспільства та підвищення загального потенціалу потрібно спиратись на систему освіти, що гармонійно поєднує технічний і гуманітарний аспекти у виборі можливих парадигм розвитку. Також потрібно враховувати те, що з розвитком комунікаційних засобів, Інтернету та використанням сучасних інформаційних технологій у досить широких колах кіноіндустрії, театрі, телебаченні, спорті та інших сферах діяльності, поділ на «фізиків і ліриків» стає суто академічним і не має реального протиставлення різноспрямованих нахилів учнів.

Віднедавна, середня школа досить динамічними темпами освоює нову науку – робототехніку. У багатьох школах вона вивчається в гуртках, інші її опановують у межах шкільної інформатики, і навіть додається до навчального плану як окремий предмет. При вивченні робототехніки відбувається розвиток інженерно–конструкторських і програмістських навичок, причому програмування ведеться дуже часто на низькому рівні. Це досить складна та незвична для викладача дисципліна, що вимагає не лише інженерних та програмістських знань, а й абсолютно нового методичного досвіду.

Мета статті – здійснити огляд роботизованих конструкторів, що використовуються в шкільній освіті та проаналізувати сучасні середовища програмування роботів LabVIEW, NXT–G, Robolab, EV3–G, Microsoft Robotics Developer Studio, SCRATCH, Blockly, AppInventor, 12Blocks, Open Roberta.

Поняття «Виконавець» давно використовується у викладанні інформатики, з метою пояснення школярам основних засад програмування. Досі одним із найпопулярніших виконавців є «черепашка» LOGO, запропонована Сеймур Пейпертом ще в 1967 році. Черепашка переміщується по екрану та малює лінії, тим самим візуалізуючи хід виконання програми [1].

Проте, виконавець, що переміщається по екрану комп'ютера, все ж таки недостатньо наочний. Сеймур Пейперт у своїх експериментах використовував механічного робота-черепашку, керованого з комп'ютера, що робило виконання програми ще наочнішим, а процес програмування захоплюючим. На той час створення подібних пристроїв було складним, тому механічна черепашка не набула широкого поширення. Сучасна електроніка дозволяє створювати недорогі пристрої управління, і це дає можливість повернутися до ідей Пейперта та розпочати масове впровадження реальних виконавців у освітній процес [1].

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в школі використовуються різні робототехнічні конструктори. Серед тих, які набули найбільшого поширення в практиці, можна назвати наступні:

- Lego Mindstorms NXT 2.0: один з найпоширеніших у школі наборів. Крім безлічі деталей та процесорного блоку, має програмну підтримку у вигляді великої кількості середовищ програмування.
- Lego Mindstorms RCX: попередня версія набору сьогодні зустрічається набагато рідше.
- Lego Mindstorms EV3: остання (2013) версія набору. Має більш потужний процесор і зміни як у самому наборі, так і в середовищі програмування. Існують також програмно-апаратні платформи, які можуть бути використані навіть у шкільній робототехніці:
- Arduino: апаратна обчислювальна платформа. На її основі можна створювати свої роботи.
- Raspberry Pi: повноцінний комп'ютер, що вимагає установки операційної системи, і при цьому має розмір банківської картки.

Продукція компанії Lego виділяється на загальному тлі, і насамперед своєю пристосованістю до шкільних реалій. Серія Mindstorms побудована на основі педагогічної концепції Lego, яка передбачає простоту та інтуїтивність, але водночас дозволяє створювати дуже складні об'єкти із простих елементів. Тому в набір входять деталі, з більшістю з яких діти знайомі ще з раннього віку. Проблема підключення реєструючих та виконавчих пристроїв (у нашому випадку – сенсорів і двигунів) вирішена за допомогою стандартного інтерфейсу, загального для всіх систем, що підключаються. Найголовніше – не потрібна робота паяльником; в іншому випадку, час створення моделей збільшився б у кілька разів і, швидше за все, не можна було вести мови про вивчення робототехніки в початковій школі.

Робот, зібраний з конструктора, складніший у програмуванні, ніж «черепашка», оскільки конструктор дозволяє створювати довільні конструкції, які доводиться програмувати в термінах потужностей двигунів на портах, а не конкретних рухів та поворотів. Тому при використанні таких конструкторів у освітніх цілях велика увага приділяється засобам програмування. В освітній

робототехніці дуже популярні середовища, що використовують візуальні мови, оскільки візуальні мови простіші у використанні і наочніше, ніж текстові – іноді на візуальному середовищі програмувати робота можуть навіть дошкільнята, які не мають навіть базових навичок читання.

Таких середовищ зараз існує досить багато, всі вони мають свої переваги та недоліки. Кожне середовище програмування, якщо воно використовується, у чомусь перевершує аналоги і краще підходить для того завдання, яке вирішує, але задачі, що вирішуються, для всіх існуючих середовищ різні. Автори в попередніх роботах вже розглядали дидактичні можливості середовища моделювання пристроїв які використовуються в робототехніці [2], а зараз пропонується зробити певний аналіз середовищ програмування роботів з позиції доцільності використання в навчальному процесі. Розглянемо деякі з них.

Середовище LabVIEW [3] – кросплатформове середовище моделювання та розробки загального призначення. Середовище є пропріетарним, воно створене американською компанією National Instruments у 1986 році і підтримується досі. Програмування в LabVIEW здійснюється візуальною мовою програмування потоків даних G. Мова G моделює процес обчислень, орієнтований на дані, в якому явно задається не послідовність виконання операторів, а зв'язки між блоками за даними. Блок програми може надавати деякі вихідні дані, які можуть бути входними для іншого блоку. Блоки починають виконуватися, коли мають дані на усіх входах. Якщо кілька блоків мають дані на вході, то вони виконуються паралельно. Такий підхід досить сильно відрізняється від того, що прийнято в імперативному програмуванні, проте він широко поширений серед інженерів і вчених. Наприклад, на аналогічних принципах засноване інше відоме візуальне середовище програмування наукових обчислень та моделювання Matlab/Simulink.

LabVIEW застосовується дослідниками та інженерами по всьому світу для автоматизації лабораторних та технологічних процесів. Середовище підтримує безліч апаратних платформ і надає десятки бібліотек програмних компонентів від складних математичних методів обробки інформації та алгоритмів комп'ютерного зору до засобів взаємодії з системами управління базами даних, створення інтерфейсів і зовнішнього вигляду приладових панелей. Зокрема, є модулі, що забезпечують підтримку LabVIEW робототехнічних конструкторів Lego Mindstorms NXT і Lego Mindstorms EV3.

Порівняно з іншими платформами, представленими в цій роботі, система LabVIEW в «оригінальному» вигляді досить складна для вивчення, проте часто використовується в освіті. Освітні експерименти із застосуванням LabVIEW у середніх школах були особливо популярні у 1990–х роках [4] (що дало початок різним освітнім адаптаціям LabVIEW, таким як Robolab), значно частіше нині середовище використовується у ЗВО, тематичних гуртках та таборах [5].

Середовище має можливості генерації коду для автономного виконання на роботі, а також налагодження програм на комп'ютері з посиленням команд на робота. Алгоритмічні конструкції підтримані у повному вигляді, проте модель виконання є потоковою, що може бути дуже зручним для програмування багатьох алгоритмічних конструкцій, та водночас складним для вивчення та розуміння.

Інтерфейс користувача програми та створювані діаграми не виглядають сучасно (що пояснюється віком системи). Створювані у середовищі програми досить часто виходять значними за обсягом і важко сприймаються наочно, особливо якщо малюються користувачами-новачками. Система надає тисячі блоків, піктограми яких часто відрізняються дрібними деталями. Ці фактори з урахуванням вартості ліцензії середовища та її складності роблять досить рідкісними застосування LabVIEW у шкільній освіті, набагато частіше для цього використовуються різні його адаптації.

Середовище NXT-G [6] – засіб програмування, що постачається у комплекті з конструктором Lego Mindstorms NXT. NXT-G базується на системі LabVIEW, тому «успадковує» мову потоків даних G. Блоки автоматично розміщуються на діаграмі, властивості можуть бути відредаговані прямо на графічному поданні блоку. Засобами LabVIEW можливе додавання сторонніх блоків, крім того, сам NXT-G дозволяє виділити набір блоків підпрограму і використовувати її як новий блок [7].

Основна проблема NXT-G полягає у слабкій підтримці математичних виразів. Математичні формули, як і вся програма, будуються візуально, з блоків. Існують блоки читання та запису значення змінних, блок, що зчитує значення константи, блоки, що зчитують показання з сенсорів, і блоки елементарних арифметичних операцій. Таким чином, навіть щоб запрограмувати нескладну формулу, потрібно зображати блоками дерево розбору виразу, яке задає цю формулу. Серйозність цієї проблеми ілюструється програмою, що реалізує пропорційно-диференціальний регулятор для руху робота вздовж лінії або довкола перешкоди. Мовою C така програма займає близько десятка рядків, тоді як на NXT-G не міститься на одному екрані, містить безліч поточкових зв'язків і дуже складна для розуміння. Таким чином, одному із запропонованих критеріїв – придатності для ілюстрації змістовного матеріалу інформатики та кібернетики – NXT-G не відповідає. Відповідно тому NXT-G і не набув широкого поширення в школах.

Середовище NXT-G спеціально створювалося для початківців, тому досить просте і зручне в роботі. На думку деяких користувачів, вона навіть занадто ергономічна, оскільки не дає доволі розміщувати блоки на діаграмі, автоматично (і не завжди вдало) прокладає з'єднувальні лінії між блоками тощо. Крім того, для застосування NXT-G у шкільних класах виявилася важливою така особливість: більшість властивостей елементів не

відображається на діаграмі, а доступна лише через редактор властивостей, що унеможливорює відображення всієї програми на проекторі.

Ніяких засобів налагодження NXT–G немає, текстова форма програми не породжується. До переваг продукту слід віднести те, що він поширюється разом з конструктором і доступний для завантаження з сайту виробника безкоштовно.

Ще одне середовище, що базується на LabVIEW — Robolab, спеціально створювалося як адаптація LabVIEW для шкільної освіти і з самого початку враховувало побажання шкільних вчителів та специфіку викладання в школах [8, 9]. Приклад специфічного для шкіл рішення, реалізованого в Robolab, – наявність двох рівнів складності мови середовища. Кожен із цих рівнів розбивається ще кілька підрівнів, тому користувачеві «відкривається» нова функціональність. На найпростішому, пілотному рівні доступні лише деякі можливості візуальної мови, і програма будується заповненням порожніх місць у шаблоні за допомогою вибору блоків спливаючого меню. Це дозволяє створювати тільки найпростіші програми, що мають стандартну структуру: команди управління моторами, за якими слідує блок, що очікує настання будь-якої події. Ідея такого поділу в тому, щоб дати можливість учням у початковій школі. На другому рівні складності користувачі можуть малювати діаграми, розміщуючи довільним чином блоки з палітри та з'єднуючи їх лініями, що визначають потік керування. Розбиття на рівні та підрівні організовано у такий спосіб, щоб учні могли освоювати середовище програмування практично без допомоги вчителя, керуючись лише інтуїцією.

На відміну від NXT–G, Robolab дозволяє описувати довільні математичні висловлювання у текстовому вигляді. Для завдання формул можуть використовуватися тригонометричні функції та звернення безпосередньо до значень показань сенсорів. Цикли в Robolab описуються за допомогою блоків "label" і "go to" – передача управління більше не візуалізується. Є умовні оператори, можливість запуску паралельних процесів, блоки управління цими процесами, і навіть засоби роботи з підпрограмами. На Robolab можна реалізувати досить складні програми, і Robolab цілком підходить для ілюстрації матеріалу з кібернетики аж до молодших курсів вузів.

За іншими критеріями Robolab показує дещо гірші характеристики. Додаток було створено в кінці 90–х років, з того часу його інтерфейс практично не змінювався, тому він виглядає несучасно, діаграми, що візуалізують потік управління, на великих розмірах важко читати. Спеціалізованих засобів налагодження в Robolab немає, хоча є можливість зняття показань пристроїв введення з робота та відображення їх на екрані комп'ютера. Можливості генерації діаграми текстове уявлення не підтримано. Robolab не безкоштовний, одну ліцензію за вартістю можна порівняти з робототехнічним набором, що для шкіл досить дорого. Розвиток Robolab йде в основному шляхом додавання

нових блоків, саме середовище давно не змінювалося. Зокрема в середовищі відсутня підтримка Lego EV3.

Незважаючи на зазначені недоліки, Robolab на даний момент є одним з найбільш широко використовуваних у школах середовищ програмування роботів. За відгуками викладачів, у багатьох є бажання відмовитися і замінити більш сучасну систему.

Середовище EV3-G – програмне забезпечення, яке постачається в комплекті з конструктором Lego Mindstorms EV3. EV3-G також створена на основі LabVIEW і дозволяє програмувати контролери NXT і EV3 мовою G. Середовище багато в чому аналогічне NXT-G: має сучасний інтерфейс користувача, набір прикладів виконання діаграм на роботі. Блоки, з яких створюється програма, автоматично «зчіплюються» один з одним (аналогічно NXT-G), мають зрозуміле та зручне для редагування графічне уявлення. У середовищі також виправлено один значний недолік NXT-G – математичні вирази можуть задаватися значно зручніше, зокрема текстом.

Тим не менш, деякі критерії EV3-G не задовольняє. У середовищі немає можливості налагодити програму на симуляторі, а також не підтримується ОС Linux. Є відомі проблеми сумісності із NXT. У робототехнічній спільноті поширена думка, що середовище погано підходить для створення великих та складних програм. Система безкоштовна для індивідуальної експлуатації, проте версія для освітніх закладів є платною.

Microsoft Robotics Developer Studio [10, 11] – розробка компанії Microsoft, призначена для програмування складних багатопотокових додатків з реактивною моделлю поведінки, що використовуються для управління робототехнічними системами. Необхідність створення таких додатків є не тільки в робототехніці, тому Robotics Developer Studio використовується і для створення відповідних додатків, що не належать. Програми в Robotics Developer Studio малюються у вигляді діаграм на мові VPL (Visual Programming Language), які візуалізують зв'язки між окремими компонентами, що виконуються паралельно (веб-сервісами), і з яких складається програма.

Слід зазначити, що у сфері шкільної освіти Microsoft Robotics Developer Studio використовується дуже рідко. Головна причина цього полягає в тому, що середовище розраховане переважно на симуляцію і не може ефективно взаємодіяти з реальним роботом. Для LEGO Mindstorms NXT є можливість керування каналом Bluetooth, але немає можливості завантаження програми на робота для автономного її виконання, оскільки на практиці немає можливості запустити віртуальну машину .NET. Реальні роботи, керовані MRDS, зазвичай набагато складніші і дорожчі за те, що можна використовувати в школах (стандартна платформа, наприклад, має у своєму складі ноутбук). Лише управління по Bluetooth недостатньо для вирішення завдань, що вимагають малого часу реакції робота, через великі затримки посилки–приймання

Bluetooth-пакетів. Це робить MRDS непридатною для великої області завдань, що вирішуються в школі. Симуляції ж, в свою чергу, теж виявляється недостатньо, бо навіть із гарною фізичною моделлю світу MRDS створює модель деякого ідеального світу, в якому великої кількості проблем, які вирішуються алгоритмами кібернетики, просто не виникає. Навіть просте завдання, яке вирішується на реальному роботі, може виявитися наочнішим і кориснішим школярам, ніж складна програма, що виконується на моделі в симуляторі

Друга важлива причина дуже вузького поширення MRDS у школах – модель обчислень, що використовується в ній. Подання програми у вигляді набору взаємопов'язаних розподілених веб-сервісів може бути зручним для досвідчених програмістів, але початківцям важко зрозуміти принципи, що лежать в основі такої моделі. Складні механізми взаємодії веб-сервісів багато в чому «заховані» за допомогою візуальної мови VPL, але все ж таки потрібне хоч мінімальне розуміння процесів, що відбуваються в системі, для того щоб малювати змістовні діаграми. Загалом можна сказати, що MRDS більше підходить для студентів чи професійних програмістів, ніж для школярів. Середовище хоч і дозволяє писати як завгодно складні розподілені програми, але робити це можна досить нетривіальним і специфічним чином, що сильно знижує її цінність як ілюстративного матеріалу.

Що стосується інших критеріїв, система досить зручна в роботі, має засоби налагодження та генерації коду, проте, відповідно до своєї специфіки, ці засоби є досить складними для використання школярами. З 2014 MRDS офіційно не підтримується компанією Microsoft.

SCRATCH I SCRATCH-подібні засоби Scratch [11] — кросплатформове візуальне середовище програмування з відкритим вихідним кодом, що розробляється в Массачусетському Технологічному Інституті для навчання школярів основ інформатики. Програмування здійснюється за допомогою з'єднання блоків, які нагадують елементи мозаїки. Scratch дозволяє намалювати та запрограмувати прості графічні об'єкти, що називаються спрайтами.

У «чистому» вигляді Scratch не дозволяє програмувати роботів, проте існує велика кількість розширень та середовищ на базі Scratch, які дозволяють програмувати роботи Lego WeDo, Lego NXT, Lego EV3 та Arduino. Серед таких «самостійних» проєктів, створених на базі Scratch, згадаємо S4A та mBlock для програмування Arduino та Enchanting для програмування NXT, а також російський проєкт ScratchDuino. Спільними для Scratch-подібних середовищ плюсами є легкість у вивченні, привабливий інтерфейс користувача, відкритість і безкоштовність, можливість налагодження віддаленого управління роботом з комп'ютера та завантаження коду для автономного виконання (останнє доступне не у всіх Scratch-системах). Існує також можливість виконання програми на віртуальному роботі, що може розглядатися за нашими

критеріями як налагодження на симуляторі (проте про наближеність такої симуляції до реальності не йдеться).

До негативних сторін віднесемо відсутність модернізованих засобів навчання програмування. Наприклад, відсутня можливість генерації коду, котра «читається» за візуальною моделлю, що могло б значно полегшити перехід учнів на текстові мови. Алгоритмічні аспекти підтримані в повному обсязі, наприклад, відсутня підтримка масивів розмірності більше 1. Кошти автоматичної перевірки коректності рішення завдань також відсутні. Таким чином, Scratch добре підходить для вивчення інформатики та робототехніки у молодших та середніх класах і не настільки добре – для старшого віку та «просунутих» занять.

Blockly – візуальне Scratch-подібне середовище, що розробляється компанією Google Inc. для навчання дітей програмування. Середовище Blockly саме по собі не має можливості програмування реальних роботів, а репрезентує собою модуль, що перевикористовується, який може бути вбудований в сторонні програми (у тому числі системи програмування роботів), що активно використовується розробниками по всьому світу (наприклад, в проектах AppInventor і Wonder Workshop, див. секції нижче). Інтерфейс середовища та візуальна мова практично не відрізняються від Scratch.

Існує набір віртуальних виконавців та завдань для цих виконавців, для вирішення яких використовується Blockly. Для кожного завдання перевіряється коректність його вирішення. При цьому для кожного рішення можна переглянути код мовою JavaScript, що відповідає візуальній діаграмі.

AppInventor [13] – середовище візуального програмування програм для платформи Android. AppInventor використовує ядро Blockly як редактор діаграм, а також дозволяє намалювати макет інтерфейсу Android-програми. Програма далі генерується в код і може бути запущена на Android-пристрої. Одна з особливостей AppInventor, цікава в контексті цієї статті – можливість взаємодії програмованих програм з пристроями Lego NXT за протоколом Bluetooth. Це часто використовується для програмування пультів віддаленого управління Lego-роботом.

12Blocks – ще один Scratch-подібний інструмент для програмування Lego Mindstorms NXT і Arduino-роботів, доступні й інші менш популярні платформи (наприклад Scribbler). Середовище кросплатформове, доступне для ОС Windows, Linux і Mac OS X. Є можливість виконання програм на тривимірному симуляторі Cogmation, генерації коду по діаграмі, інтеграції з ROS7. У мові підтримані основні алгоритмічні конструкції і типи даних, доступна можливість виділення коду в підпрограму. Існують також можливості автономного виконання програми роботом, налагодження програми на комп'ютері з посилкою команд на роботу, а також побудови графіків із сенсорів у реальному часі. Розробники позиціонують систему як придатну на всіх етапах

освіти – від початкової школи до закладу вищої освіти. До негативних сторін віднесемо такі: 12Blocks має слабку методичну підтримку, в Інтернеті практично немає спільнот, що обговорюють важливі питання пов'язані з цим середовищем (проте є набір англomовних відео–інструкцій щодо користування основними можливостями середовища). Також у системі відсутні будь–які засоби автоматичної перевірки завдань. 12Blocks поширюється за комерційною ліцензією, проте будь–якої активності на офіційному сайті з 2014 року відсутня.

Open Roberta [13] – хмарне середовище візуального програмування роботів Lego Mindstorms EV3, що з'явилося в 2014 році. Програмування в Open Roberta здійснюється візуальною мовою NEPO, дуже схожою на мову Scratch. Це пояснюється використанням Blockly як візуального редактора. Проект безкоштовний, має відкритий вихідний код і зараз активно поширюється в країнах Європи. Важливою особливістю Open Roberta є двомірний симулятор робота, інтегрованого з середовищем. До плюсів віднесемо і методичну підтримку середовища, проте лише англomовну; проте проект повністю відкритий і може бути адаптований активістами. Найбільший недолік проекту полягає в утрудненні комунікації з реальним роботом через те, що система працює в браузері. Єдиний спосіб спілкування середовища Open Roberta з контролером робота за допомогою Wi-Fi модуля, при цьому середовище надсилає Ajax–запити на віддалений сервер, а робот у цьому випадку діє як HTTP–клієнт. З інших мінусів відзначимо повну відсутність засобу генерації коду та перевірки завдань, інтерфейс не локалізований російською мовою.

З наведеного огляду освітніх візуальних середовищ програмування роботів можна зробити наступні **висновки**:

Для потреб освіти існує не така велика кількість засобів програмування роботів, більшість із існуючих з'явилися в 2010–х роках, і постійно з'являються нові, наприклад, проект Root від Гарвардського Університету, згадки про який почали з'являтися у 2016 році;

Незважаючи на нечисленність наявних рішень, серед засобів програмування роботів вже існують інструменти, якість яких, на думку авторів, перебуває на задовільному рівні. Зовсім інша ситуація з інструментами, що застосовуються для середньої освіти. Розкид досить великий – від великих і складних комерційних інструментів, таких як LabVIEW і MRDS, до серед програмування конкретних робототехнічних платформ, що надають «мінімальну» функціональність (редактор діаграм + можливість запуску на роботі).

«Просунуті» функції, такі як генерація текстового коду по діаграмі, можливість симуляції на віртуальному пристрої або вбудована автоматична перевірка обмежень, практично не зустрічаються в популярних на сьогоднішній день середовищах, а якщо такі функції і реалізовані, то не всі відразу. До того ж продукти, що пропонують таку функціональність, є комерційними, і багато

навчальних закладів просто не можуть собі дозволити їх (не кажучи про індивідуальне використання). Більше того, не існує єдиного рішення, яке б охоплювало всі популярні робототехнічні освітні платформи.

Література:

1. Papert S.. Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas. New York, NY, USA: Basic Books, Inc., 1980. p. 230.
2. Прикладне програмне забезпечення для моделювання електронних пристроїв на базі платформи arduino / О. Кривонос, Є. Кузьменко, М. Кривонос, С. Кузьменко // Інформаційні технології в освіті. - 2020. - № 43. - С. 39-51.
3. Kodosky J., MacCriskin J., Rymar G. Visual programming using structured data flow // Visual Languages, 1991., Proceedings. 1991 IEEE Workshop on / IEEE, 1991. p. 34–39.
4. A low-cost, innovative methodology for teaching engineering through experimentation / M. Cyr, V. Miragila, T. Nocera // Journal of Engineering Education. Washington, 1997. V. 86. p. 16–172.
5. A LabVIEW-based remote laboratory experiments for control engineering education / M. Stefanovic, V. Cvijetkovic, M. Matijevic // Computer Applications in Engineering Education, 2011. V. 19, № 3. p. 538–549.
6. Floyd K. J. Lego Mindstorms NXT–G Programming Guide. Apress, 2007. p. 336. Nguyen Khuong A. A case study on the usability of NXT–G programming language // Proc. of 23rd Conf. in Psychology of Programming. 2011.
7. Portsmouth M. ROBOLAB: Intuitive Robotic Programming Software to Support Life Long Learning // APPLE Learning Technology Review. 1999.
8. Ben E., Martha C., Chris R. Lego engineer and robolab: Teaching engineering with labview from kindergarten to graduate school // International Journal of Engineering Education, 2000. V. 16, № 3. p. 181– 192.
9. Jared J., Microsoft robotics studio: A technical introduction // Robotics & Automation Magazine, IEEE, 2007. T. 14, № 4. p. 82–87. [in English]
10. An overview of the Microsoft Robotics Developer Studio <https://acodez.in/microsoft-robotics-developer-studio/>
11. Scratch: programming for all / M. Resnick, J.Maloney, A. Monroy–Hern´andez // Communications of the ACM, 2009. V. 52, № 11. p. 60–67.
12. App Inventor / D. Wolber, H. Abelson, E. Spertus. O'Reilly Media, Inc., 2011.

References:

1. Papert S.. Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas. New York, NY, USA: Basic Books, Inc., 1980. p. 230 [in English].
2. Krivonos, O., Kuz'menko, Є. , Krivonos, M. , Kuz'menko, S. Prikladne programne zabezpechennja dlja modeljuvannja elektronnih pristroiv na bazi platformi arduino [Applied software for modeling electronic devices based on the arduino platform]. *Informacijni tehnologii v osviti - Information technologies in education*, 43, 39-51 [in Ukrainian].
3. Kodosky J., MacCriskin J., Rymar G. Visual programming using structured data flow // Visual Languages, 1991., Proceedings. 1991 IEEE Workshop on / IEEE, 1991. p. 34–39 [in English].
4. A low-cost, innovative methodology for teaching engineering through experimentation / M. Cyr, V. Miragila, T. Nocera // Journal of Engineering Education. Washington, 1997. V. 86. p. 16–172 [in English].

5. A LabVIEW–based remote laboratory experiments for control engineering education / M. Stefanovic, V. Cvijetkovic, M. Matijevic // Computer Applications in Engineering Education, 2011. V. 19, № 3. p. 538–549 [in English].
6. Floyd K. J. Lego Mindstorms NXT–G Programming Guide. Apress, 2007. p. 336.
Nguyen Khuong A. A case study on the usability of NXT–G programming language // Proc. of 23rd Conf. in Psychology of Programming. 2011 [in English].
7. Portsmore M. ROBOLAB: Intuitive Robotic Programming Software to Support Life Long Learning // APPLE Learning Technology Review. 1999 [in English].
8. Ben E., Martha C., Chris R. Lego engineer and robolab: Teaching engineering with labview from kindergarten to graduate school // International Journal of Engineering Education, 2000. V. 16, № 3. p. 181– 192 [in English].
9. Jared J., Microsoft robotics studio: A technical introduction // Robotics & Automation Magazine, IEEE, 2007. T. 14, № 4. p. 82–87. [in English]
10. An overview of the Microsoft Robotics Developer Studio
<https://acodez.in/microsoft-robotics-developer-studio/> [in English].
11. Scratch: programming for all / M. Resnick, J. Maloney, A. Monroy–Hernández // Communications of the ACM, 2009. V. 52, № 11. p. 60–67 [in English].
12. App Inventor / D. Wolber, H. Abelson, E. Spertus. O'Reilly Media, Inc., 2011 [in English].

УДК 376-056.26

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-188-197](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-188-197)

Кричківська Оксана Василівна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри освітології і педагогіки, Західноукраїнський національний університет, вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009, <https://orcid.org/0000-0003-3007-0248>

Хренова Вікторія Валеріївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри технологічної та професійної освіти і декоративного мистецтва, Хмельницький національний університет, вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29016, <https://orcid.org/0000-0001-8384-7554>

Гончар Наталія Петрівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013, <https://orcid.org/0000-0003-1367-0022>

ІНКЛЮЗИВНЕ НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. В статті розкрито особливості інклюзивного навчання в умовах воєнного стану. З'ясовано, що організація інклюзивного навчання в Україні регламентується Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти», Постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами» та Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти». Встановлено, що в умовах воєнного стану досить значна кількість осіб з особливими освітніми потребами була тимчасово переміщена до інших регіонів України. Розглянуто особливості організації інклюзивного навчання в Україні у закладах дошкільної та загальної середньої освіти та визначено, що така організація передбачає проведення подальшого формування умов задля продовження надання освітніх послуг особам з особливими освітніми потребами у закладах дошкільної та загальної середньої освіти у період воєнного часу. Встановлено, що основною метою навчально-виховного процесу в закладах дошкільної освіти зараз є мінімізація стресу дітей, автоматизація та спрощення дій педагогічних працівників у разі виникнення надзвичайної ситуації, тому зараз активно розробляються плани на випадок непередбачуваних обставин. Охарактеризовано особливості

відеоуроків NUMO Kindergarten Online Wrapping для дітей 3-6 років, які підготовлені для дошкільнят Міністерством освіти і науки України спільно з ЮНІСЕФ. З'ясовано, що важливою ланкою освітньо-виховного процесу у закладах загальної освіти є активна психологічна служба. Визначено, що окремі аспекти організації навчально-виховного процесу здійснюються у відділі Державної служби якості освіти. Доведено, що дистанційне навчання дає можливість організувати навчальний процес у інклюзивних класах під час війни. Встановлено, що розробка рекомендацій та інструкцій щодо організації інклюзивного навчання в умовах чинного воєнного стану є необхідною для якомога більш повного використання наявних можливостей організації процесу навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: інклюзивне навчання, навчальний процес, освіта, воєнний стан.

Krychivska Oksana Vasylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Senior teacher at the Department of Educology and Pedagogy, West Ukrainian National University, Lvivska St., 11, Ternopil, 46009, <https://orcid.org/0000-0003-3007-0248>

Khrenova Viktoriia Valeriyivna PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Technological and Professional Education and Decorative Arts, Khmelnytskyi National University, Instytut's'ka St., 11, Khmelnytskyi, 29016, <https://orcid.org/0000-0001-8384-7554>

Honchar Nataliia Petrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of pre-school pedagogy, psychology and professional methods, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Proskuriv Underground St., 139, Khmelnytskyi, 29013, <https://orcid.org/0000-0003-1367-0022>

INCLUSIVE LEARNING IN CONDITIONS OF WARITIME

Abstract. The article reveals the features of inclusive education in martial law. It is clarified that the organization of inclusive education in Ukraine is regulated by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Procedure for the organization of inclusive education in preschool education", the Cabinet of Ministers of Ukraine "On amendments to some resolutions "And the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine" On approval of the Procedure for the organization of inclusive education in general secondary education". It was established that under martial law a significant number of people with special educational needs were temporarily relocated to other regions of Ukraine. The peculiarities of the organization of inclusive education in Ukraine in preschool and

general secondary education institutions are considered and it is determined that such organization envisages further formation of conditions for continuing to provide educational services to persons with special educational needs in preschool and general secondary education institutions during wartime. It is established that the main purpose of the educational process in preschool education is to minimize the stress of children, automate and simplify the actions of teachers in case of emergency, so now plans are being actively developed in case of unforeseen circumstances. Features of NUMO Kindergarten Online Wrapping video lessons for children aged 3-6, prepared for preschoolers by the Ministry of Education and Science of Ukraine together with UNICEF, are described. It was found that an important part of the educational process in general education institutions is an active psychological service. It is determined that some aspects of the organization of the educational process are carried out in the department of the State Service for Educational Quality. It has been proven that distance learning makes it possible to organize the educational process in inclusive classes during the war. It is established that the development of recommendations and instructions on the organization of inclusive education in the current martial law is necessary for the fullest possible use of existing opportunities to organize the learning process of children with special educational needs.

Keywords: inclusive education, educational process, education, martial law.

Постановка проблеми. Інклюзивне навчання та його організація завжди залишалися актуальними, а особливо зараз, коли значно обмежені можливості для навчання. Підхід до навчання осіб з особливими освітніми потребами, чи то дітей, чи учнів, чи студентів, має бути індивідуальним та базуватися на навчальних потребах, які необхідно задовольняти. В умовах сьогодення, коли послідовується неочікувана та досить негативна для навчального процесу ситуація в Україні, інклюзивне навчання повинно відбуватись у відповідності до правил, визначених Міністерством освіти і науки України. Попри те, організація інклюзивного навчання має проходити у відповідності до безпекової ситуації у кожному регіоні країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження питань інклюзивного навчання здійснили Н. Ашиток, М. Буйняк, В. Бондар, К. Дубич, А. Колупаєва, Л. Міщик, М. Чайковський та інші.

Проте, враховуючи думки зазначених авторів, доцільно констатувати, що майже не є розкритими питання інклюзивного навчання в умовах воєнного стану.

Мета статті полягає в розкритті особливостей інклюзивного навчання в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Через війну, що розв'язала країна-агресор в Україні у 2022 році, тисячі дітей, учнів, студентів позбавлені доступу до основних прав і свобод, надання яких регламентується Конвенцією ООН про права дитини [1], зокрема права на освіту та дозвілля.

Доцільно зауважити, що в умовах воєнного стану досить значна кількість осіб з особливими освітніми потребами була тимчасово переміщена до інших регіонів України. За таких умов виникли проблеми в організації освітнього процесу осіб з особливими освітніми потребами, зокрема тих, які навчались у інклюзивних класах та групах.

З метою покращення умов для здобуття освіти такими особами в умовах воєнного стану Кабінетом Міністрів України було розроблено та затверджено порядок організації інклюзивного навчання в Україні у закладах дошкільної та загальної середньої освіти. Зокрема було передбачено, що [2]:

- відсутня обмежена кількість дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивних групах чи класах (з огляду на те заклад не має права відмовити в організації інклюзивного навчання і формуванні інклюзивної групи);

- психолого-педагогічні і корекційно-розвиткові послуги або допомога можуть надаватися фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів та педагогічними працівниками закладу (однак за умови дотримання правил безпеки учасників освітнього процесу);

- можна застосовувати змішану форму навчання для здобуття освіти в інклюзивних класах ЗЗСО;

- до закладу освіти можуть надаватися заявниками копії документа, якими посвідчується особа, а також висновок про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку особи (за наявності);

- у закладі освіти за необхідності можуть формуватися тимчасові інклюзивні міжкласні групи.

Основна ціль ухвалення таких змін в організації інклюзивного навчання полягає у формуванні умов задля продовження надання освітніх послуг особам з особливими освітніми потребами у закладах дошкільної та загальної середньої освіти у період воєнного часу.

Одним із пріоритетних завдань Міністерства освіти і науки України та органів місцевого самоврядування у цей непростий для нашої країни час є відновлення навчально-виховного процесу в закладах дошкільної освіти у тих регіонах, де це може бути дозволено з точки зору безпеки. Звичайно, однією з умов відновлення навчально-виховного процесу в ЗДО є усвідомлення рівня небезпеки та координація заходів щодо реагування на надзвичайні ситуації органами місцевого самоврядування, адміністрацією ЗДО, кожним вихователем та батьками. Зокрема, у регіонах, де тривають бойові дії, з метою дотримання безпеки життя вихованців закладів дошкільної освіти рекомендовано тимчасово припинити навчально-виховний процес.

Основною метою навчально-виховного процесу в закладах дошкільної освіти зараз є мінімізація стресу дітей, автоматизація та спрощення дій педагогічних працівників у разі виникнення надзвичайної ситуації. З цією метою для вихователів дошкільних закладів державними структурами та

громадськими організаціями розробляються плани на випадок непередбачуваних обставин, які не є обов'язковим документом для розробки та затвердження, але можуть стати дієвим практичним інструментом.

Відповідно до затвердженого Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти [3], формування інклюзивної групи під час воєнного стану може ініціюватися батьками або іншими законними представниками дитини з особливими освітніми потребами.

Порядком [3] визначається кількість дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивній групі: 1-3-и дитини з порушеннями опорно-рухового апарату, інтелектуальною недостатністю, порушенням зору, слуху, легкою інтелектуальною недостатністю; не більше 2-ох дітей з числа сліпих, глухих, з тяжкими порушеннями мовлення; не більше 1-ї дитини з важкими вадами розвитку.

Основою індивідуальної програми розвитку дітей є командний психолого-педагогічний супровід. До складу команди психолого-педагогічного супроводу входять: вихователь-методист, вихователь, помічник вихователя інклюзивної групи, практичний психолог, соціальний педагог, вчитель-логопед, учитель-дефектолог та інші. Команда психолого-педагогічного супроводу тричі на рік переглядає індивідуальний освітній план, щоб коригувати та оцінити успіхи дитини [3].

У Міністерстві освіти і науки України також наголосили на необхідності психологічної підтримки дітей дошкільного віку, тому на сайті міністерства оприлюднено низку матеріалів, що містять рекомендації психологів та педагогів, які можуть бути корисними як у воєнний, так і у післявоєнний час. Дані матеріали постійно оновлюються, крім того, багато ресурсів пропонують громадські організації в мережі Інтернет.

Цікавою та корисною альтернативою дитячого садочка є відеоуроки NUMO Kindergarten Online Wrapping для дітей 3-6 років, які підготовлені для дошкільнят Міністерством освіти і науки України спільно з ЮНІСЕФ. Онлайн-дитячий садок має на меті підтримувати причетність дітей до навчального та розвивального процесу. Цей проект є платформою, де батьки та вихователі можуть знайти всі необхідні розвиваючі матеріали у відкритому доступі. До команди розробників даного проекту були підключені психологи, щоб забезпечити безпечність контенту для дітей, психіка яких зараз знаходиться під впливом воєнних дій. Інтернет-садок покликаний допомогти підтримувати зв'язок дітей з процесом навчання та забезпечити їх розвиток. Крім того, дана ініціатива допоможе батькам залучити дітей до пізнавальної та розвиваючої діяльності та максимально відволікти їх від війни. Інтернет-садок став частиною проекту NUMO – платформи, яка збирає корисні поради, цікаві справи та ігри, які допоможуть дошкільнятам з особливостями розвитку

навчитися важливих навичок для подальшого розвитку та не втратити вже набуті навички [4].

Діти та молодь є однією з найбільш вразливих груп цивільного населення під час військових конфліктів. На їхніх очах відбуваються травмуючі події, і більшість дітей перебувають у стресі, не можуть прийняти нові обставини, в яких вони перебувають.

Діти з вадами розумового розвитку особливо вразливі до цих жахливих подій. Вони налякані вибухами, не розуміють необхідності повторного переміщення в безпечне місце (бомбосховище), приголомшені або впадають в істерику під час повітряних сирен, постійно відчують тривогу та страх.

Треба мати на увазі, що діти з порушеннями розвитку мають обмежені когнітивні здібності, не можуть швидко і правильно реагувати на події, ефективно обробляти інформацію з навколишнього середовища. З цієї причини важливо надати цим дітям необхідну підтримку та допомогу під час війни, максимально враховуючи їх інтелектуальні здібності, щоб мінімізувати наслідки їхньої психологічної травми.

Для підтримки та надання невідкладної допомоги дітям з особливими освітніми потребами розроблено посібники, що містять конкретні алгоритми поведінки в ситуації та надають допомогу, якої потребують діти та молодь.

До розробки різноманітних ресурсів та матеріалів для забезпечення ефективної навчальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами під час війни також залучаються фахівці відділів освіти міських та селищних рад. Ці інформаційні засоби орієнтовані на використання як самими здобувачами освіти, так і спеціалістами, які працюють з такими дітьми, використовуючи різні форми навчання (денна, дистанційна, змішана). Працівники відділів також організовують консультації та семінари для батьків дітей з особливими освітніми потребами, які потребують підтримки та допомоги.

Розглядаючи питання регулювання інклюзивної освіти в закладах загальної середньої освіти, варто відзначити, що набрали чинності зміни до рішень Кабінету Міністрів України, що регулюють організацію інклюзивної освіти:

- Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами» від 21 липня 2021 р. №765 [5];

- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти» від 15 вересня 2021 р. №957 [6].

Зміни до даних нормативних актів пов'язані з тим, що багато дітей з особливими освітніми потребами тимчасово переїхали в інші регіони країни чи за кордон.

Варто зауважити про зміни, які відбулися у процесі оцінювання знань здобувачів освіти з особливими освітніми потребами. Так, на початку 2022 року

оцінювання знань можна проводити у закладах загальної середньої освіти, а не у інклюзивно-ресурсному центрі (ІРЦ), як це було раніше. Така можливість дозволить побачити ситуацію фахівцям ІРЦ в середині освітнього процесу, і тим самим, вони зможуть спостерігати та збирати додаткову інформацію про особливості навчання [7].

До теперішнього часу співробітники ІРЦ могли бути частиною команд, які підтримують дітей з особливими освітніми потребами як не обов'язкові зовнішні фахівці, а тепер їх активна участь у складі команди є обов'язковою. За таких умов покращується якість методичного забезпечення роботи команд підтримки у розробці програм індивідуального розвитку дитини, значно ефективнішою стає взаємодія закладів освіти з державними органами та соціальними структурами.

Важливою ланкою освітньо-виховного процесу у закладах загальної освіти є активна психологічна служба. Зокрема, важлива роль відводиться спілкуванню практичного психолога закладу з батьками та учнями з особливими потребами, які прибули із зони бойових дій. До шкільного психолога за допомогою у вигляді консультацій та підтримки можуть звернутися й інші учасники навчально-виховного процесу: батьки, вчителі. В такому спілкуванні ключову роль відіграє наявність індивідуального підходу до кожної дитини, орієнтація на її бажання та потреби. Тому в школах організовуються як групові, так і індивідуальні заняття, індивідуальні та групові психологічні консультації та факультативні заняття за шкільною програмою для дітей та молоді з особливими потребами, які змінили місце проживання внаслідок бойових дій, в процесі яких надається соціальна та емоційна підтримка.

Окремі аспекти організації навчально-виховного процесу здійснюються у відділі Державної служби якості освіти. Завдяки цьому вже створено механізм організації дистанційного навчання в умовах воєнного часу та забезпечено гнучкість підходів до навчання, організовано онлайн-навчання під час війни [8].

На сьогодні психологи та вчителі інклюзивних класів відзначають, що більшість батьків бояться втрати дітьми набутих раніше навичок. Цей страх постійно супроводжує батьків дітей з особливими освітніми потребами, але під час війни спостерігається його особливе загострення. На думку фахівців, у переважній більшості випадків дані побоювання є безпідставними, адже набуті навички втрачаються лише за наявності медико-фізіологічних причин або внаслідок психологічних травм, але і в цьому випадку, швидше за все, в мозку дитини відбуваються компенсаторні процеси, що сприяють відновленню втрачених функцій. Фахівці зазначають, що навіть при втраті набутих функцій чи вмінь мова йде про їх відновлення, а не створення, тож процес буде швидшим і легшим, при цьому є набагато більша ймовірність досягнення позитивного результату [9].

Інклюзія у вищій освіті реалізується в рамках послідовної реалізації принципів інклюзивної освіти для людей з обмеженими можливостями від дитячого садка до загальної, позашкільної та вищої освіти для ефективного включення людей з обмеженими можливостями в усі сфери життя суспільства.

Дистанційне навчання дає можливість організувати навчальний процес у інклюзивних класах під час війни. У той же час деякі учні та викладачі перебувають у небезпечних зонах, а саме у районах бойових дій чи тимчасово окупованих територіях, і не мають змоги брати повноцінну участь у дистанційному навчальному процесі. Студенти, учні, вчителі та викладачі, які перебувають у відносно безпечних умовах, можуть не мати безперебійного доступу до Інтернету або інших технічних засобів для організації навчального процесу. Розробка рекомендацій та інструкцій щодо організації навчального процесу в умовах чинного воєнного стану є необхідною для якомога більш повного використання наявних можливостей організації процесу навчання дітей з особливими потребами.

У зв'язку з воєнними діями в сфері вищої інклюзивної освіти спостерігається ряд змін, що заслуговують на вивчення та врахування при оцінці ефективності даної ланки освітньої системи [10]:

- вітчизняні заклади вищої освіти, що розташовані у порівняно більш безпечних регіонах (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Хмельницька, Дніпропетровська області) оголошують про можливість прийому на навчання студентів-внутрішньо-переміщених осіб;

- одним із способів організації навчального процесу є активізація роботи в рамках академічної мобільності, тобто студенти мають можливість вивчати окремі предмети за фахом і отримувати документ, що засвідчує завершення проходження навчання з окремого курсу;

- поширеною є тенденція, відповідно до якої деякі університети запрошують до участі в навчальному процесі викладачів, евакуйованих із зони бойових дій.

- як один з видів вимушеної реорганізації навчального процесу в Україні є евакуація закладів вищої освіти.

- яскравою тенденцією у сфері вищої освіти є розширення можливостей для студентів та науковців продовжити навчання за кордоном.

- різні країни на сьогодні пропонують академічні та стипендіальні програми, та інші можливості для учасників навчального процесу. Наприклад, країни Балтії запропонували студентам, які виїхали з України, навчатися в університетах Литви, Латвії та Естонії. У Польщі також українські студенти можуть продовжити навчання, а в університетах надана можливість працювати українським викладачам.

Висновки. Таким чином, за результатами проведених досліджень розкрито основні питання, які стосуються проблематики інклюзивного

навчання в умовах війни. Визначено, що війна негативно позначилась на будь-яких процесах діяльності в Україні, а особливо на організації інклюзивного навчання. З огляду на те, Кабінетом Міністрів України було повністю переглянуто процес організації інклюзивного навчання в країні та розроблено і затверджено новий порядок організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної та загальної середньої освіти. Дослідження доводять, що основною метою навчально-виховного процесу в закладах дошкільної освіти зараз є мінімізація стресу дітей, автоматизація та спрощення дій педагогічних працівників у разі виникнення надзвичайної ситуації. Визначено, що особливостями інклюзивної освіти в закладах загальної середньої освіти є організація як групових, так і індивідуальних занять, індивідуальних та групових психологічних консультацій та факультативних занять за шкільною програмою для дітей та молоді з особливими потребами, які змінили місце проживання внаслідок бойових дій, в процесі яких надається соціальна та емоційна підтримка. З'ясовано, що інклюзія у вищій освіті реалізується в рамках послідовної реалізації принципів інклюзивної освіти для людей з обмеженими можливостями від дитячого садка до загальної, позашкільної та вищої освіти для ефективного включення людей з обмеженими можливостями в усі сфери життя суспільства.

Література:

1. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
2. Уряд спростив умови організації інклюзивного навчання. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-sprostiv-umovi-organizaciyi-inklyuzivnogo-navchannya>
3. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2019 №530. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#Text>
4. НУМО – платформа розвитку дошкільнят. URL: <https://numo.mon.gov.ua/>
5. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 №765. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/765-2021-%D0%BF#Text>
6. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.09.2021 №957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text>
7. Рівні підтримки для дітей з ООП: що змінюється та які виклики. URL: <https://nus.org.ua/articles/rivni-pidtrymky-dlya-ditej-z-oor-shho-zminyuyetsya-ta-yaki-vyklyky/>
8. Заклади освіти в умовах воєнного стану. Державна служба якості освіти України. URL: <https://sqe.gov.ua/>
9. Порадник батькам: практичні рекомендації під час дистанційного навчання дітей з інтелектуальними порушеннями / навчально-методичний посібник / О. Чеботарьова, Г. Блеч, І. Бобренко, І. Гладченко, О. Мякушко, І. Сухіна, С. Трикоз. За заг. ред. О. Чеботарьової. К.: ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2020. 154 с.
10. Державна служба якості освіти інформує, як організувати інклюзивне навчання у 2022 році. Державна служба якості освіти України. URL: <https://sqe.gov.ua/inkluzyvne-navchannia-2022/>

References:

1. Konvencijaja pro prava dytyny: Mizhnarodnyj dokument vid 20.11.1989 [Convention on the Rights of the Child: International document of 20.11.1989]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [in Ukrainian].
2. Uряд sprostyv umovy orghanizaciji inkljuzyvnogho navchannja [The government has simplified the conditions for inclusive education]. *mon.gov.ua*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-sprostyv-umovi-organizaciyi-inkluzivnogo-navchannja> [in Ukrainian].
3. Pro zatverdzhennja Porjadku orghanizaciji inkljuzyvnogho navchannja u zakladakh doshkiljnoji osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10.09.2019 №530 [On approval of the Procedure for the organization of inclusive education in preschool education institutions: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 10.09.2019 №530]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
4. NUMO – platforma rozvytku doshkilnjat [NUMO - a platform for preschool development]. *numo.mon.gov.ua*. Retrieved from <https://numo.mon.gov.ua/> [in Ukrainian].
5. Pro vnesennja zmin do dejakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy shhodo orghanizaciji navchannja osib z osoblyvymy osvitnimy potrebamy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.07.2021 №765 [On amendments to some resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the organization of training of persons with special educational needs: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 21.07.2021 №765]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/765-2021-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
6. Pro zatverdzhennja Porjadku orghanizaciji inkljuzyvnogho navchannja u zakladakh zaghaljnoji serednjoji osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.09.2021 №957 [On approval of the Procedure for the organization of inclusive education in general secondary education institutions: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 15.09.2021 №957]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
7. Rivni pidtrymky dlja ditej z OOP: shho zminjujetsja ta jaki vyklyky [Support levels for children with SEN: what is changing and what are the challenges]. *nus.org.ua*. Retrieved from <https://nus.org.ua/articles/rivni-pidtrymky-dlya-ditej-z-oop-shho-zminyuyetsya-ta-yaki-vyklyky/> [in Ukrainian].
8. Zaklady osvity v umovakh vojennogho stanu. Derzhavna sluzhba yakosti osvity Ukrainy [Educational institutions in martial law. State Service for the Quality of Education of Ukraine]. *sqe.gov.ua*. Retrieved from <https://sqe.gov.ua/> [in Ukrainian].
9. Poradnyk batkam: praktychni rekomendaciji pid chas dystancijnogho navchannja ditej z intelektual'nymy porushennjamy / navchaljno-metodychnyj posibnyk [Parent's guide: practical recommendations for distance learning of children with intellectual disabilities / textbook]. K.: ISPP imeni Mykoly Jarmachenka NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Derzhavna sluzhba yakosti osvity informuje, jak orghanizuvaty inkljuzyvne navchannja u 2022 roci [The State Service for Educational Quality informs on how to organize inclusive education in 2022. State Service for the Quality of Education of Ukraine]. Derzhavna sluzhba yakosti osvity Ukrainy. *sqe.gov.ua*. Retrieved from <https://sqe.gov.ua/inkluzyvne-navchannia-2022/> [in Ukrainian].

УДК 373.2

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-198-212](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-198-212)

Мельничук Лілія Борисівна кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, вул. Степана Дем'янчука, 4, м. Рівне, 33027, тел.: (097) 042-89-86, <https://orcid.org/0000-0001-8307-7932>

Шкабаріна Маргарита Андріївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики початкової освіти, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, вул. Степана Дем'янчука, 4, м. Рівне, 33027, тел.: (098) 605-16-76, <https://orcid.org/0000-0002-9818-9723>

Марчук Оксана Олександрівна доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, вул. Степана Дем'янчука, 4, м. Рівне, 33027, тел.: (068) 998-19-65, <https://orcid.org/0000-0002-2922-285X>

РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПЕДАГОГІЧНОГО ІДЕАЛУ ВИКЛАДАЧА ЗДОБУВАЧАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПЕРШОГО ТА ДРУГОГО РОКУ НАВЧАННЯ

Анотація. В умовах реформування системи вищої освіти в Україні існує проблема підвищення якості підготовки викладачів. До викладача завжди висуваються найвищі вимоги, а тому викладачів закладів вищої та фохової передвищої освіти мають прагнути до педагогічного ідеалу та постійно підвищувати свою професійну компетентність. Мета статті полягала в дослідженні розуміння сутності педагогічного ідеалу студентами 1-го та II курсу. У статті представлено порівняльну характеристику їхніх суджень та надано рекомендації щодо підвищення професійних якостей викладачів. Використано такі методи: ретроспективний аналіз наукової літератури, методи вільного опису, контент-аналіз, метод «Навчально-пізнавальна взаємодія студента та викладача ЗВО» (автор І.І. Сняданко). У статті розроблено спеціальну методику, яка дозволила проаналізувати, якими якостями повинні володіти викладачі, на думку здобувачів вищої освіти, та визначити відмінності у сприйнятті педагогічного ідеалу студентів першого та другого курсів. Досліджено, що взаємовідносини викладачів і студентів мають бути

демократичними, спрямованими на ділове співробітництво у реалізації основних завдань освіти у закладі вищої освіти. У результаті досліджень було визначено, що студенти-першокурсники віддають перевагу суворим і вимогливим викладачам, але водночас цінують такі вчительські якості, як доброта і жертівність. Для студентів другого курсу важливішими є особистісні характеристики викладача та вміння сприймати студента як особистість. Студенти другого курсу більш мотивовані до майбутньої професії, ніж студенти, які тільки вступили до університету. Результати статті можуть бути використані для оптимізації навчально-пізнавальної взаємодії між студентами та викладачами університету.

Ключові слова: педагогічний ідеал, постать викладача, здобувачі вищої освіти, методика, викладацька діяльність.

Melnychuk Lilia Borysivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of General Pedagogy and Preschool Education, Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, Stepan Demianchuk St., 4, Rivne, 33027, tel. : (097) 042-89-86, <https://orcid.org/0000-0001-8307-7932>

Shkabarina Marharyta Andriivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Methods of Primary Education, Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, Stepan Demianchuk St., 4, Rivne, 33027, tel.: (098) 605-16-76, <https://orcid.org/0000-0002-9818-9723>

Marchuk Oksana Oleksandrivna Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of General Pedagogy and Preschool Education, Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, Stepan Demyanchuk St., 4, Rivne, 33027, tel.: (068) 998-19-65, <https://orcid.org/0000-0002-2922-285X>

UNDERSTANDING THE ESSENCE OF THE PEDAGOGICAL IDEAL OF A TEACHER BY HIGHER EDUCATION STUDENTS OF THE FIRST AND SECOND YEARS

Abstract. There is a problem of improving the quality of teacher training in the context of reforming the higher education system in Ukraine. The highest demands are always placed on the teacher. Therefore, teachers of higher and professional pre-higher education institutions should strive for the pedagogical ideal and constantly improve their professional competence. The purpose of the article was to study the understanding the essence of the pedagogical ideal by first and second year students.

The article presents a comparative description of their judgments and provides recommendations for improving the professional qualities of teachers. The following methods were used: retrospective analysis of scientific literature, methods of free description, content analysis, method “Educational and cognitive interaction of student and teacher of HEI” (author I.I. Sniadanko). A special methodology was developed in the article that helped to analyze what qualities teachers should have, according to higher education, and to identify differences in the perception of the pedagogical ideal of first and second year students. It was investigated that the relationship between teachers and students should be democratic, aimed at business cooperation in the implementation of the main objectives of education in higher education institution. As a result of the research, it was determined that first-year students prefer strict and demanding teachers, but at the same time appreciate such teaching qualities as kindness and sacrifice. Second-year students prefer the personal characteristics of the teacher and the ability to perceive the student as a personality. Second-year students are more motivated for their future profession than students who have just entered the university. The results of the article can be used to optimize the educational and cognitive interaction between students and teachers of the university.

Keywords: pedagogical ideal, figure of teacher, applicants for higher education, methods, teaching activity.

Постановка проблеми. В умовах реформування системи вищої освіти України найбільш гостро постає проблема підвищення якості підготовки фахівців. Це визначає актуальність і практичну значимість її розробки. Одним з важливих факторів, що визначають якість підготовки фахівця у закладі вищої освіти, є ефективний навчальний діалог в системі «викладач – студент». Під час навчального процесу у викладача складається певне уявлення про кожного зі студентів і засноване на ньому ставлення до кожного з них. Воно виражається в оцінках на семінарських заняттях, заліках і іспитах, а також в адресованих студентам всіляких висловленнях і коментарях викладача. У змістовному плані уявлення викладача про студентів завжди прив'язано до навчальної діяльності. Їх особистісні якості, безпосередньо не фігурують в навчальному процесі, часто випадають з образу, відтак потрібно враховувати думки студентів при формуванні педагогічного ідеалу сучасного викладача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уявлення студентів про особистість педагога вищої школи є важливим суб'єктивним фактором, який визначає ефективність всієї навчально-виховної роботи закладу вищої освіти. Цей фактор впливає на спілкування викладача зі студентами, на організацію різних видів їх аудиторного і позааудиторної діяльності, і в кінцевому рахунку на сформованість особистісних і професійних компетенцій майбутніх педагогів. На важливість уявлень про педагога у студентів вказують багато

сучасних дослідників у галузі міжособистісного сприйняття і розуміння людини людиною, відзначаючи вплив різних параметрів і компонентів цих уявлень на ефективність освітнього процесу (А. А. Бодальов, Т. А. Бусигіна, А. А. Калюжний, О. Г. Кукосян, Е. А. Петрова, В. В. Суржина). При цьому виділяються як процесуальні характеристики процесу міжособистісного сприйняття («перше враження», «ефект краю»), так і змістовні і контекстуальні.

Проблема взаємин педагога з вихованцями розглядається переважно в контексті дослідження різних аспектів педагогічного спілкування, яке було об'єктом дослідження як вітчизняних (О.О.Бодальов, В.В.Власенко, В.Г.Казанська, В.А.Кан-Калик, Я.Л.Коломінський, С.В.Кондратьєва, Н.В.Кузьміна, О.О.Леонтьєв, Х.І.Лійметс, А.А.Реан, Т.С.Яценко та ін.), так і зарубіжних (В.Кессель, А.Косаковські, Г.Хібш, Г.Атвантер та ін.) дослідників.

Аналіз літератури свідчить про те, що взаємини більше вивчені в горизонтальній структурі (дошкільників, школярів різного віку, у студентських групах, у виробничих бригадах тощо), ніж у системі вертикальної взаємодії, де переважно аналізувалися стосунки керівника з підлеглими, учителів із учнями загальноосвітньої школи. Лише окремі дослідження були присвячені проблемі взаємин викладачів і студентів: загальні питання психології педагогічної взаємодії у вищій школі (О.В.Киричук, Г.С.Костюк, О.Г.Мороз, Д.Ф.Ніколенко, В.О.Сластьонін тощо); діалогічна взаємодія викладача й студента як умова особистісно-професійного зростання майбутнього вчителя (Л.В. Долинська, В.А.Семиченко); психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів (І.С.Булах, Л.В.Долинська,); вплив взаємин викладачів і студентів на формування «Я-концепції» майбутнього вчителя (В.І.Юрченко); емоційність у взаємостосунках викладача закладу вищої освіти з курсантами (В.О.Росоха); взаємини з викладачами як детермінанта психічного стану та психотравматизації студентів (А.В.Котенєва); вплив взаємин викладачів і учнів ПТУ на процес їх навчання (В.Г.Казанська) тощо. У дослідженні І.П.Андрійчук, Г.К. Радчук взаємини в системі «викладач-студент» розглядаються як одна з психолого-педагогічних передумов гармонізації «Я-концепції» майбутніх практичних психологів.

Метою статті є дослідження розуміння сутності педагогічного ідеалу викладача студентами першого та другого курсів, подання порівняльної характеристики їх суджень та розроблення рекомендацій щодо підвищення професійних якостей викладачів.

Виклад основного матеріалу. Взаємини викладачів і студентів педагогічного закладу освіти – це особливі стосунки педагога зі студентом (взаємини по вертикалі) та стосунки з майбутніми колегами (взаємини по горизонталі). Недооцінка важливості цього психологічного феномену при організації освітнього процесу в закладі вищої освіти негативно позначається на особистісному зростанні та професійному становленні майбутніх учителів, а

тому виникає необхідність цілеспрямованого його вивчення. У педагогічній літературі подано поняття ідеалу, під яким розуміють «Уявлення про найвищу досконалість, яка як взірєць, норма й найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини» [1, с. 188]. Сучасні вчені також зазначили, що «поняття «ідеал педагога» – це уявна конструкція, створювана з метою виявлення унікальних поглядів, сторін творчості, типових рис, значущих для розуміння і розкриття уявлень фахівців, мислителів, видатних педагогів про неповторною місії педагога, його професійних і особистісних особливостях; аксіологічний складовою його діяльності; про світоглядну і моральну основу його життя» [3].

Детальну характеристику педагогічного та виховного ідеалів подано у книзі Л. Єршової «Трансформація виховного ідеалу в Україні (XIX – початок XX століття)», де авторка пояснила: «Можна говорити, що поняття «педагогічний ідеал», «ідеал учителя», «ідеал педагога-майстра» становлять синонімічний ряд і можуть розглядатися як професійний ідеал педагогічної діяльності, який у сукупності з іншими ідеалами (моральний, етичний, естетичний) утворює зміст виховного ідеалу як складно структурованого історико-педагогічного феномена» [2, с. 24]. У «Філософському словнику» зазначено, що «ідеал – це взірєць досконалості, що виробляється мисленням людини в процесі суспільної практики внаслідок критичного ставлення до дійсності» [5, с. 188]. На основі наведених тлумачень подамо визначення педагогічного ідеалу як уявної моделі фахівця-педагога, який досконало володіє комплексом професіональних умінь, моральних, етичних та духовних якостей, педагогічною майстерністю та тактом.

Нами було розроблено спеціальну методику, яка дозволила проаналізувати, якими якостями повинні володіти викладачі на думку здобувачів вищої освіти, та визначити відмінності в сприйманні студентами 1 та 2 курсів навчання особистості викладача. У проведеному дослідженні взяли участь студенти 1-2 курсів педагогічного факультету та факультету Європейської освіти денної та заочної форм навчання ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука». Отримані результати цікаві тим, що в умовах реформування системи освіти, в тому числі і вищої, можливо, і ставлення до особистості викладача закладу вищої освіти будуть трансформуватися і відрізнятися від тих результатів, які були отримані у відносно спокійні від трансформацій періоди.

Метою нашого дослідження було виявлення відмінностей у сприйнятті студентами 1 і 2 курсів особистості викладача. Мета дослідження дала змогу сформулювати робочу гіпотезу: уявлення та оцінка складових образу ідеального педагога студентами у процесі навчання у закладі вищої освіти зазнають певних змін та схильні до динаміки.

На різних етапах дослідження в ньому брало участь 100 студентів, з них по 50 представників з кожного курсу.

Основні завдання дослідження:

- 1) виявити особливості постаті педагога вищої школи в уявленнях студентів;
- 2) визначити особливості навчально-пізнавальної взаємодії між студентами і викладачами університету;
- 3) виявити динаміку показників постаті педагога вищої школи в оцінках студентів 1 і 2 курсів.

Методи дослідження: ретроспективний аналіз наукової літератури, методика вільного опису на тему «Портрет викладача, якого я поважаю», контент-аналіз, методика «Навчально-пізнавальна взаємодія між студентом і викладачем університету» (автор І.І. Сняданко [4]), методи обробки даних, аналіз отриманих результатів.

В інструкції методики вільного опису на тему «Портрет викладача, якого я поважаю» ми не конкретизували, що саме необхідно описувати у викладача, – кожен учасник дослідження сам вирішував, що і як описувати. В середньому на виконання завдання студентам відводилося 30 хвилин. Дослідження проводилося під час навчальних занять і виступало в якості навчального завдання, що сприяло підвищенню достовірності отриманих результатів. Випробовувані не обмежувалися в часі і обсязі роботи.

Метою методики «Навчально-пізнавальна взаємодія між студентом і викладачем університету» (автор І.І. Сняданко [4]) є визначення особливостей навчально-пізнавальної взаємодії між студентами і викладачами університету.

Опис методики. Студентам було запропоновано наступну інструкцію: «З метою пошуку шляхів вдосконалення навчально-пізнавальної взаємодії між студентом і викладачем просимо Вас взяти участь в нашому дослідженні. Для цього Вам необхідно оцінити ступінь відповідності кожної позиції у відношенні до себе в балах від 0 до 10. Чим більша, на вашу думку, позиція відповідає Вашій, тим вищим балом ви її оцінюєте, і навпаки. Просимо Вас бути відвертими при оцінці кожної позиції».

Далі їм пропонувалася таблиця для заповнення (табл. 1).

Таблиця 1

Роздаткові матеріали для студентів з методики І. І.Сняданко

№ з/п	Позиції	Оцінка	
		ні	так
1	Мені подобається, коли викладач хоче почути думку студента	012345	67 8 9 10
2	Я б з радістю залишався після лекцій для дослідницької або творчої діяльності з викладачем		
3	Я вважаю, що викладачі об'єктивні при оцінці знань студентів		

4	Я люблю вступати у діалог / дискусію з викладачем		
5	Я вважаю, що наші викладачі всі доступно пояснюють на заняттях		
6	Я вважаю, що в загальному викладачі проводять цікаві та змістовні лекції		
7	Я вважаю, що викладачі на заняттях дають достатньо практичних вправ та прикладів		
8	Я ніколи не розмовляю з сусідом по парті і не займаюсь іншими справами на лекціях, а намагаюсь уважно слухати та записувати все, що диктує викладач		

Обробка результатів. Для підрахунку результатів використовувався ключ, який подано у таблиці 2. Максимальна сума балів за кожною шкалою – 40.

Таблиця 2

Ключ до методики І. І. Сняданко

№	Шкала	Запитання	Сума балів
1	Рівень очікувань студентів від навчально-викладацької діяльності викладача	№№ 3, 5, 6, 7	$\Sigma =$
2	Рівень потреби студентів в навчально-пізнавальній взаємодії з викладачів	№№ 1, 2, 4, 8	$\Sigma =$

Характеристика шкал методики

1. Шкала «Рівень задоволення очікувань студента навчально-пізнавальною діяльністю викладача»: чим вище показник, тим позитивнішою є оцінка роботи викладачів студентами.

Низький показник – від 0 до 11 балів;
середній показник – від 12 до 21 балів;
високий показник – від 22 до 40 балів.

2. Шкала «Рівень потреби студента в навчально-пізнавальній взаємодії з викладачем»: чим вищим є показник, тим більше студенти потребують такої взаємодії.

Низький показник – від 0 до 19 балів;
середній показник – від 20 до 27 балів;
високий показник – від 28 до 40 балів.

Запропонована методика може застосовуватися для дослідження рівня задоволення потреб студентів в навчально-пізнавальній взаємодії з викладачами університету, рівня очікувань студентів щодо діяльності викладача; для порівняння навчально-пізнавального взаємодії між студентами технічних і 2 курсу спеціальностей; для виявлення факторів, що впливають на рівень задоволення потреб студентів в навчально-пізнавальній взаємодії з

викладачами університету. Результати дослідження за допомогою методики можна використовувати з метою оптимізації навчально-пізнавального взаємодії між студентами і викладачами університету. З метою виявлення особливості образу педагога вищої школи в уявленнях студентів ми використали методику вільного опису на тему «Портрет викладача, якого я поважаю».

Представлені нижче результати емпіричного дослідження демонструють змістовну наповненість образу педагога вищої школи в уявленнях студентів. Нижче наведено приклади відповідей. Так, студентка 2-го курсу в анкеті-опитувальнику написала: «Педагог, що стоїть біля дошки, повинен мати свій образ, зазвичай створений самостійно, частково несе педагогічну професію, але обов'язково розуміє і приймає студентів». Студенти 1-го курсу відповіли: «Багато, щоб образ викладача був позитивний: доброзичливий, справедливий і розуміючий».

Аналіз анкет показав, що педагогічний образ в уявленнях студентів відображає соціальні очікування по відношенню до постаті педагога, його здатності до суб'єкт-суб'єктним взаємодії в навчальному процесі. Студенти включили в ключові складові педагогічного образу такі якості, як: справедливість, чуйність, високий інтелект, спрямованість на партнерські відносини, товариськість, вміння слухати, відповідальність, емпатія, порядність, а також чарівність, хороші манери, охайність. Виявлення особливостей уявлень про педагога вищої школи ми проводили за допомогою контент-аналізу міні-творів студентів «Ідеальний образ викладача вищої школи» та ранжирування сукупності якостей, які важливі з точки зору досліджуваної проблеми.

При аналізі творів були виявлені незначні відмінності в уявленнях про ідеальний викладача вищої школи у студентів 1-го і 2-го курсів. Першокурсники вказували в творах значно менше характеристик, ніж студенти 2 курсу, у яких образ викладача був більш диференційований і складний. Студенти другого курсу більш вимогливі до викладача, вони вище цінують у нього вміння зацікавити предметом, спрямованість на партнерські відносини, сучасні методи подачі матеріалу, наведення прикладів з життя (пов'язані з матеріалом), комунікабельність і почуття гумору.

Наведемо яскраві приклади зі студентських творів:

Студентка 1-го курсу в своєму творі пише: «Ідеальний педагог – це добра, справедлива і порядна людина. Ідеальний педагог – це професіонал своєї справи, можна сказати фанат свого предмета, знає його досконало і вимагає того ж від студентів».

Інший твір першокурсника має такий зміст: «Ідеальний педагог – це педагог з цікавою зовнішністю, уміє зацікавити предметом, що розуміє, повністю приймає студента, зі зрозумілим почерком і цікаво викладає матеріал».



Студенти другого курсу, на відміну від першокурсників, наділяють ідеального викладача не лише загальнолюдськими якостями, але й професійним стилем, зауважують на педагогічну майстерність Наприклад.

1. «Ідеальний педагог закладу вищої освіти – це стильний викладач, з науковим ступенем, знає свій предмет, приємний в спілкуванні, на його лекціях присутній логіка, виклад матеріалу є, зрозуміло, він вимогливий до студентів».

2. «Ідеальний педагог – це педагог зі своїм стилем, бажано класичним, охайний, веселий, спортивний, чітко усвідомлює, про що говорить, що відповідає за свої слова, лояльний, налаштований на партнерство, що не має навіть натяку на авторитарність».

В процесі дослідження ми виявили дуже цікавий факт: студенти 1-го курсу і 2-го курсів виділили схожі уявлення про особистість педагога вищої школи. Вони надають більше значення зовнішньому вигляду і строгості викладача вищої школи. Порівняно близькі позиції у всіх студентів в оцінці вікового діапазону (вік ідеального педагога 35-50 років), лояльності, інтелігентності і знань у викладача, практично співпали думки щодо елегантності і наявності певного стилю у викладача закладу вищої освіти. Таким чином, у студентів 1 і 2 курсу існують диференційовані показники образу викладача, що впливають на оцінку педагогів.

Для обробки описів використовувався контент-аналіз. За одиницю аналізу нами обрано смислове судження, в якому пред'являлися певні якості характеризується об'єкта: внутрішні (психічні) або зовнішні (фізичні). Наприклад, «він людина добра», «завжди відстоює свою точку зору», «він сумлінний в роботі», «завжди охайно одягнений» тощо. В подальшому вони були розподілені на 7 смислових груп: риси характеру, темперамент, міміка і пантоміма, інтелект, зовнішність, професійні якості, поведінку. Результати кількісного аналізу представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Розподіл суджень за смисловими групами

№	Назва групи	Студенти 1 курсу		Студенти 2 курсу		Всього	
		Кількість суджень	%	Кількість суджень	%	Кількість суджень	%
1	Риси характеру	96	46,38	177	36,05	273	39,1
2	Темперамент	8	3,86	56	11,41	64	9,17
3	Міміка та пантоміма	0	0	24	4,89	24	3,44
4	Інтелект	2	0,97	29	5,91	31	4,44
5	Зовнішність	11	5,31	46	9,37	57	8,17
6	Професійні якості	40	19,32	54	11	94	13,47
7	Поведінка	50	24,16	105	21,37	155	22,21
Всього		207	100	491	100	698	100

Всього в процесі аналізу було виділено 698 суджень.

На основі аналізу була побудована модель образу викладача, де дані групи суджень розподілилися в наступній послідовності:

- 1) риси характеру (273 судження - 39,11%);
- 2) поведінка (155 суджень - 22,21%);
- 3) професійні якості (94 судження - 13,47%);
- 4) темперамент (64 судження - 9,17%);
- 5) зовнішність (57 суджень - 8,17%);
- 6) інтелект (31 судження - 4,44%);
- 7) міміка і пантоміма (24 судження - 3,44%).

Як бачимо, студенти виділяють у викладача не тільки професійні якості (вони займають в образі всього 13,47%), а й риси характеру, властивості темпераменту, зовнішність, інтелект та інші особистісні утворення. Вони сприймають його як цілісну особистість. Для них як суб'єктів навчальної діяльності це важливо. Насторожує низька представленість в образі професійних якостей, що може говорити про слабку навчальну мотивацію студентів.

На наступному етапі дослідження було проведено порівняльний аналіз структури та змісту образу викладача у студентів 2 курсу і першокурсників.

В цілому твори студентів 2 курсу, на відміну від студентів-першокурсників більш змістовні й об'ємні. Всього у студентів-другокурсників було виділено 491 судження (в середньому становить 10 суджень). У студентів 1 курсу загальне число суджень склало 207 одиниць (в середньому – 4 судження). Так, студенти 2 курсу за рівнем когнітивної складності істотно перевершують студентів-першокурсників.

У обох груп студентів 1-е місце за кількістю поданих суджень займають риси характеру – 177 суджень (36,05%) у студентів 2 курсу і 96 суджень (46,38%) у студентів першокурсників. 2-е місце в обох групах займають характеристики поведінки – 105 суджень (21,37%) у другокурсників і 50 суджень (24,15%) у представників 1 курсу. Незважаючи на збіг займаних позицій, дані групи значно відрізняються один від одного за кількістю представлених суджень за обома категоріями аналізу. По інших позиціях структура образу викладача у другокурсників інша, ніж у студентів першого курсу.

Проведемо порівняльний аналіз образів за змістом і структурою кожної з перерахованих груп.

Характер. Студенти 2 курсу: доброта (16 суджень – 9,04% від загального числа суджень, представлених в даній групі); справедливість (9 суджень – 5,08%); товариськість (7 суджень – 3,95%); активність (6 суджень – 3,39%); чесність (5 суджень – 2,82%). Крім того, ними виділені такі якості, як веселість, працьовитість, життєрадісність, самотійність, відповідальність, відкритість,

пунктуальність, терплячість, ввічливість, оптимістичність, розсудливість, щирість, моральність тощо.

Студенти 1 курсу: доброта (18 суджень – 18,75%); справедливість (7,29%); жертовність (4 судження – 4,17%); чесність (3 судження – 3,13%), владність (1 судження – 0,4%). Такі риси як товариськість і активність не виділені взагалі. На мінімальному рівні були представлені такі якості, як гуманність, тактовність, терплячість, щирість, об'єктивність, розважливість, винахідливість, вихованість, пунктуальність, веселість, толерантність тощо.

В уявленнях студентів 1-го курсу «ідеальний» викладач закладу вищої освіти володіє такими несумісними якостями, як владність, можливо деспотичність, бажання подобатися всім без винятку, при цьому готовий допомогти навіть на шкоду своїм інтересам. Ми це пояснюємо тим, що студенти 1-го курсу – це вчорашні школярі, які звикли до суворого, вимогливого ставлення з боку вчителя. У їх розумінні відсутність строгості, вимогливості, контролю – це прояв слабкості, що сприймається ними як ознака непрофесіоналізму. Вони хочуть бачити більш черствого, навіть жорсткого педагога і наділяють образ «ідеального» викладача закладу вищої освіти дезадаптаційними якостями: конформізм, нав'язливість, жертовність. Це можна визначити як проходження студентами 1-го курсу першого етапу соціалізації.

В цьому випадку на їх уявлення про «ідеального» викладача впливають образи шкільних вчителів, зустрічалися такі властивості, як стрімкість, поривчастість, спокій, рухливість, чутливість, енергійність тощо.

Студенти першого курсу в описах не використали назви типів темпераменту, вони обмежувалися назвами окремих його властивостей: «Спокійний» (3 судження – 37,5%); «Стриманий» (2 судження – 25%); «Емоційно врівноважений» (2 судження – 25%); «Швидка і точна реакція» (1 судження – 12,5%).

Інтелект. Студенти другого курсу відзначили високий рівень інтелекту (5 суджень – 17,24%); «Розумний» (3 судження – 10,34%). Також ними відзначені хороша пам'ять, увага, мислення, склад розуму, добре розвинена мова.

Студенти першого курсу використовували всього 2 судження: «розумний» і «дуже розумний».

Професійні якості. Студенти другого курсу: «цікаво викладає матеріал» (5 суджень – 9,26%); «Професіонал своєї справи» (5 суджень – 9,26%); «Знає і розуміє свій предмет» (3 судження – 5,56%); «Постійно вдосконалюється, стежить за відкриттями в науці» (4 судження – 7,41%); «Грамотний, компетентний фахівець» (2 судження – 3,7%).

Студенти першого курсу: «Вміє доступно пояснювати» (7 суджень – 17,5%); «Грамотно і професійно викладає» (3 судження – 7,5%); «Діє в рамках своєї посади» (3 судження – 7,5%).

Крім того, студенти-другокурсники виділяли наявність у викладача бажання постійно вдосконалюватися, а студенти першого курсу про це не згадували.

Поведінка. Студенти другого курсу: «готовий прийти на допомогу в будь-якій ситуації» (10 суджень – 9,52%); «Уважно слухає відповіді студентів» (8 суджень – 7,6%); «Відноситься до всіх студентів однаково, не має улюбленців» (8 суджень – 7,6%); «Не кричить» (5 суджень – 4,76%); «Дає хороші поради» (3 судження – 2,85%). Також другокурсники відзначають, що викладач навчив їх розбиратися в людях, звертається до студентів на «Ви», володіє навичками спілкування зі студентами, дає хороші поради та можливість перездати, знаходиться в стані духовного пошуку, заохочує самостійність, легко адаптується до обстановки, щиро співпереживає, бере участь в різних заходах, тримає все під контролем, налагоджує контакт зі студентами тощо. В цих судженнях простежується, що для студентів другого курсу дуже важливий емоційний фон їх відносин з викладачами, тобто викладачі повинні бути зацікавлені не тільки в тому, щоб давати знання з предмета, а й у розвитку особистості своїх студентів, спілкуватися з ними не тільки на офіційному, але і на особистісному рівні.

Студенти першого курсу: «Має чітку процедуру перевірки знань» (8 суджень – 16%); «Не сварить за запізнення» (6 суджень – 12%); «Підтримує студентів» (5 суджень – 10%); «Пробачає дрібні недоліки» (4 суджень – 8%); «Проявляє повагу до студентів» (2 судження – 4%); «Не підвищує голос» (2 судження – 4%). Крім цього, дана група студентів зазначає наступне: не зазнається, розуміє студентів, завжди виконує обіцянки, дає поради, відстоює свою точку зору, повільно диктує, адекватно реагує на питання, не створює проблем на сесії, не виділяє окремих студентів, ніколи не спізнюється, чи не порушує субординацію тощо. У даних судженнях ми бачимо, що студенти першого курсу в першу чергу звертають увагу на поведінку їхніх викладачів як фахівців, що мають чіткі процедури перевірки і оцінки знань, подачі матеріалу. Для студентів даної групи важливіше грамотно побудоване формальне спілкування, ніж особистісне.

Міміка і пантоміміка. Студенти другого курсу: виразна міміка (6 суджень – 25%); виражена жестикуляція (3 судження – 12,5%); наявність усмішки на обличчі (3 суджень – 12,5%).

У студентів першого курсу міркувань цієї групи не виділено.

Зовнішність. Студенти другого курсу: одяг і стиль (10 суджень – 21,74%); краса і чарівність (5 суджень – 10,87%); охайність зовнішнього вигляду

Студенти першого курсу: охайність (5 суджень – 45,45%); вікові характеристики (3 судження – 27,27%), одяг (2 судження – 18,18%); чарівність (1 судження – 9,9%).

Наступним етапом нашого дослідження було виявлення оцінки студентами рівня навчально-пізнавальної взаємодії з викладачем. З цією метою було використано методику «Навчально-пізнавальна взаємодія між студентом і викладачем університету» (автор І. І. Сняданко), яка надавала змогу здійснити діагностику за двома шкалами:

1) шкала «Рівень задоволення очікувань студента від навчально-пізнавальної діяльності викладача»;

2) шкала «Рівень потреби студента в навчально-пізнавальній взаємодії з викладачем».

Порівняльні дані щодо рівня задоволеності очікувань студентів 1 і 2 курсу від навчально-пізнавальної діяльності викладача представлено на рис. 1.

Як бачимо з даних рис. 2.1, студенти 1 курсу надали позитивнішої оцінки роботі викладачів зі студентами порівняно з представниками 2 курсів. Зокрема, високі показники задоволеності мають 32 % студентів першого курсу порівняно з 10 % студентів 2 курсу. Середні показники на 14 % переважають в опитаних 2 курсу. Низький показник оцінки роботи викладачів продемонстрували 16 % першокурсників та 24 % студентів другого курсу.

На нашу думку, студенти 2 курсу нижче оцінили роботу викладачів порівняно з першокурсниками у зв'язку з тим, що другокурсники пред'являють вищі вимоги до викладачів, оскільки вони більш вмотивовані до здобуття майбутньої професії порівняно з першокурсниками, які лише проходять адаптаційний процес.

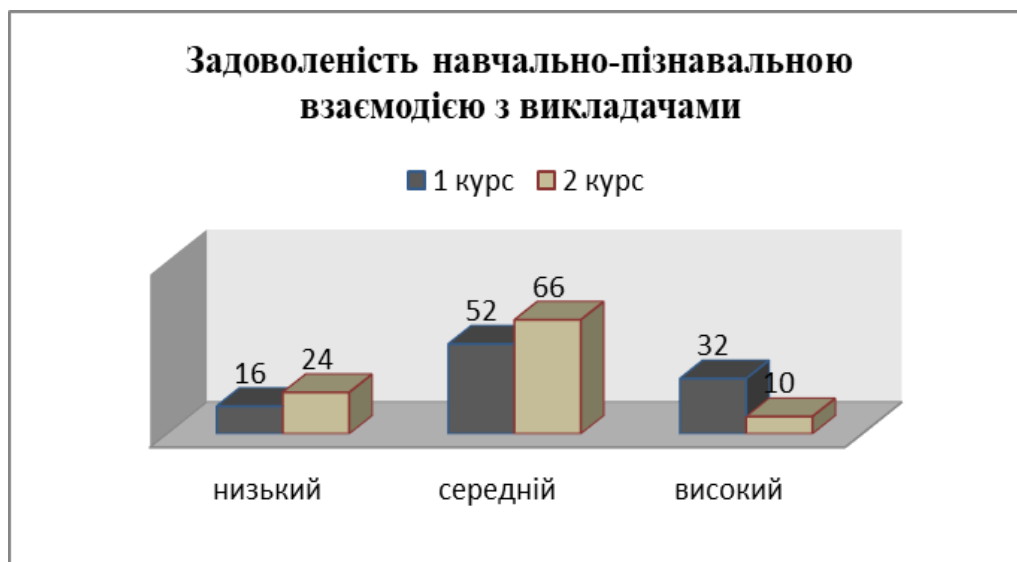


Рис. 1. Рівні задоволеності студентів 1 і 2 курсів від навчально-пізнавальної взаємодії з викладачем

Порівняльні дані щодо рівня потреби студентів 1 та 2 курсів в навчально-пізнавальній взаємодії з викладачем представлено на рис. 2.

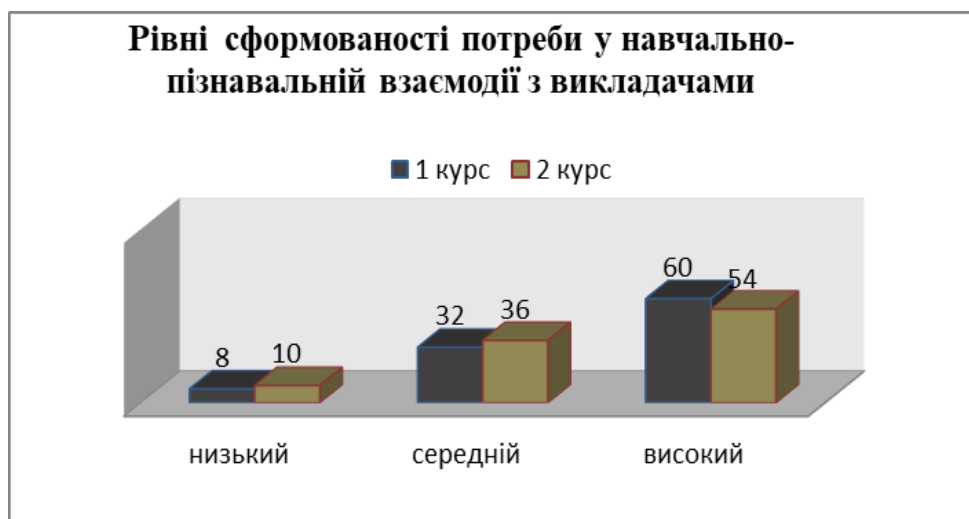


Рис. 2. Рівні потреби студентів 1 і 2 курсів в навчально-пізнавальній взаємодії з викладачем

Дані рисунка свідчать про те, що студенти 1 і 2 курсу мають сформовану потребу у навчально-пізнавальній взаємодії з викладачем. Зокрема, високим показником охарактеризовано 60% студентів 1 курсу та 54 % – другого курсу. Середній рівень сформованості потреби продемонструвало 32 % представників 1 курсу та 36 % – другого. Найнижчими є показники низького рівня – 8% першокурсників та 10 % – другокурсників.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, зазначимо, що рівні потреб студентів як 1, так і 2 курсу, суттєво не відрізняються. Це є свідченням того, що студенти потребують навчально-пізнавальної взаємодії з педагогом на різних етапах освітньої діяльності. Результати змістовного аналізу творів сучасних студентів дозволяють сконструювати портрет ідеального викладача. Він постає перед ними не тільки як джерело інформації, а, перш за все, як особистість з певними рисами характеру і особливостями поведінки. Він повинен бути добрим, справедливим, активним, чесним, урівноваженим, володіти високим рівнем інтелекту, бути професіоналом своєї справи. Важливим для студентів виявилось і оформлення зовнішнього вигляду: вміння стежити за собою, бути акуратним і сучасно одягненим, мати свій стиль та ін. Описані характеристики цілком відповідають вимогам, що пред'являються педагогам в класичній педагогіці. Відповідність цим вимогам викладачів може надавати великого значення на підвищення інтересу студентів до предметів, що вивчаються, а отже, збільшувати ефективність освітнього процесу. Необхідною умовою ефективного навчального діалогу в системі «викладач-студент» є відповідність викладача наявними у студентів оцінним стандартам.

Спостерігаємо відмінності в описах викладачів студентами першого і другого курсів. Студенти першого курсу надають перевагу строгим і

вимогливим викладачам, але водночас цінують у педагогів наявність таких якостей, як доброта та жертівність. Для студентів другого курсу більше значення мають особистісні характеристики викладача і вміння сприймати студента як особистість. Крім того, другокурсники пред'являють вищі вимоги до особистісних та професійних якостей викладачів, оскільки вони більш вмотивовані до здобуття майбутньої професії порівняно з першокурсниками, які лише проходять адаптаційний процес.

На основі відповідей студентів, аналізу педагогічної літератури нами було вироблено рекомендації щодо вдосконалення роботи викладача із метою наближення його до педагогічного ідеалу за напрямками: а) постійно займатися самоосвітою; б) належно готуватися до занять зі студентами; в) використовувати інноваційні методи навчання; г) володіти високими духовно-моральними якостями та доброзичливим ставленням до здобувачів освіти; д) мати належний зовнішній вигляд, почуття гумору та педагогічного такту.

Взаємини викладачів і студентів повинні бути демократичними, спрямованими на ділове співробітництво в здійсненні основних цілей навчання у закладі вищої освіти. Викладачі повинні добре розумітися в психології студентів, знати їхні особливості, спрямовувати свою діяльність на виховання й розвиток здобувачів вищої освіти, прагнути до досягнення педагогічного ідеалу.

Література:

1. Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне, 2011. 552 с.
2. Єршова Л. Трансформація виховного ідеалу в Україні (XIX – початок XX століття). Київський, Одеський, Харківський навчальні округи : Монографія. Житомир : Вид. Євенок О. О., 2015. 642 с.
3. Педагогічний ідеал і його конкретно-історичне втілення URL: https://studme.com.ua/174810125519/psihologiya/lichnost_deyatelnost_pedagoga.htm (дата звернення: 20 квітня 2022 р.)
4. Сняданко І. І. Діагностика психологічної готовності студентів технічних університетів до майбутньої професійно-управлінської діяльності: навчально-методичне видання. Львів : ПП Ощипок М. М., 2015. 59 с.
5. Шинкарук В. Філософський словник. Київ, 1973. 600 с.

References:

1. Honcharenko, S. (2011). *Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary]*. Rivne [in Ukrainian].
2. Iershova, L. (2015). *Transformatsiia vykhovnoho idealu v Ukraini (KhIKh – pochatok KhKh stolittia. Kharkivskiy navchalni okruhy) [Transformation of the educational ideal in Ukraine (XIX - early XX century). Kyiv, Odesa, Kharkiv educational districts]*. Zhytomyr : Vyd. Yevenok O. O. [in Ukrainian].
3. Pedahohichnyi ideal i yoho konkretno-istorychne vtilennia [Pedagogical ideal and its concrete-historical embodiment]. (n.d.). studme.com.ua. Retrieved from https://studme.com.ua/174810125519/psihologiya/lichnost_deyatelnost_pedagoga.htm [in Ukrainian].
4. Sniadanko, I. I. (2015). *Diahnostyka psykhologichnoi hotovnosti studentiv tekhnichnykh universytetiv do maibutnoi profesiino-upravlinskoi diialnosti: navchalno-metodychne vydannia [Diagnosis of psychological readiness of students of technical universities for future professional and managerial activities: educational and methodical publication.]*. Lviv: PP Oshchypok M. M. [in Ukrainian].
5. Shynkaruk, V. (1973). *Filosofskiy slovnyk [Philosophical dictionary]*. Kyiv [in Ukrainian].

УДК 796.01

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-213-221](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-213-221)

Небож Ігор Віталійович старший викладач, Національний університет «Одеська політехніка», пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, [https:// orcid.org/0000-0002-8381-6907](https://orcid.org/0000-0002-8381-6907)

Собінов Артур Олексійович старший викладач, Національний університет «Одеська політехніка», пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, <https://orcid.org/0000-0003-0771-3663>

Гибескул Ольга Станіславівна старший викладач, Державний університет «Одеська політехніка», пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, <https://orcid.org/0000-0002-7384-0831>

ВИЗНАЧЕННЯ ОПТИМАЛЬНОЇ ВЕЛИЧИНИ ФІЗИЧНОГО НАВАНТАЖЕННЯ ПРИ ВИКОНАННІ ВПРАВ НА РОЗВИТОК СИЛИ

Анотація. Проблемою фізичного виховання в закладах вищої освіти залишається диференціація фізичного навантаження в межах однієї вікової групи студентів. Мета дослідження: розрахувати діапазони дозування фізичного навантаження при виконанні вправ для розвитку силових здібностей студентів закладів вищої освіти з різним рівнем фізичної підготовленості. В роботі вивчені результати аналогічних досліджень та здійснено порівняння з показниками, отриманими в процесі власного дослідження. Так встановлено, що у студентів, які мають високий рівень фізичної підготовленості, зменшення величини обтяження з 90% до 60% (30%) від максимальної сили дозволяє збільшити кількість максимальних повторень з 6 до 16, тобто на 10 разів, а зменшення обтяження з 60% до 40% (20%) збільшує повторюваний максимум до 30 разів, тобто на 13 разів. Студенти, які мають середній рівень фізичної підготовленості, у діапазоні обтяжень 80-100% мають 5 повторюваних максимумів, при 80% – 8 повторюваних максимумів. При подальшому зменшенні обтяження різниця у кількостях повторень у студентів, які мають різний рівень фізичної підготовленості, згладжується. Зменшення величини обтяження до 70% від максимальної сили у студентів з низьким рівнем підготовленості призводить до збільшення повторень лише до 7 разів. Вони можуть виконати вправи з обтяженням 50% від максимальної ваги лише 15 разів, що значно менше за аналогічні показники у більш підготовлених студентів. Отже в роботі показано, що фізичне навантаження при виконанні

різних силових вправ динамічного характеру із зазначеною величиною обтяження у % від максимальної сили та кількості повторюваних максимумів відповідає 100%. Якщо необхідно при виконанні будь-якої силової вправи з обтяженням задати 50% величину фізичного навантаження, кількість повторюваних максимумів зменшується вдвічі. Таким чином можна розрахувати і всі наступні діапазони дозування фізичного навантаження при виконанні вправ для розвитку силових здібностей студентів вищих навчальних закладів, які мають різний рівень фізичної підготовленості.

Ключові слова: фізична підготовленість, фізичне виховання, фізичне навантаження, розвиток сили, заклади вищої освіти. Ключові слова: фізична підготовленість, фізичне виховання, фізичне навантаження, розвиток сили, заклади вищої освіти.

Nebozh Igor Vitaliyovych Senior lecturer, National University "Odessa Polytechnic", Shevchenko Ave., 1, Odessa, 65044, <https://orcid.org/0000-0002-8381-6907>

Sobinov Artur Aleksiyovich Senior lecturer, National University "Odessa Polytechnic", Shevchenko Ave., 1, Odessa, 65044, <https://orcid.org/0000-0003-0771-3663>

Hybeskul Olga Stanislavivna Senior Lecturer, State University "Odessa Polytechnic", Shevchenko Ave., 1, Odessa, 65044, <https://orcid.org/0000-0002-7384-0831>

DETERMINATION OF THE OPTIMAL VALUE OF PHYSICAL LOAD DURING EXERCISES FOR STRENGTH DEVELOPMENT

Abstract. The problem of physical education in higher education institutions remains the differentiation of physical activity within the same age group of students. The aim of the study is to calculate the dosage ranges of physical load when doing the exercises for developing the strength ability of higher education students with different level of physical fitness. The paper examined the results of similar studies and comparison with the indicators obtained in the course of our own research. Thus, it is established that for students with a high level of physical fitness, a decrease in the value of the weight load from 90% to 60% (30%) of the maximum strength increases the number of repetitions from 6 to 16, that is, by 10 times, and a decrease in the weight load from 60% to 40% (20%) increases the maximum repetitions to 30 times, that is, by 13 times. Students with an average level of fitness have 5 repetitive maxima in the 80-100% weight range and 8 repetitive maxima at 80%. With further decrease in the weighting the difference in the number of repetitions of students with different levels of physical fitness flattens out. Reducing the weight

load to 70% of maximum strength in students with low levels of fitness leads to an increase in the number of repetitions to only 7 times. They can perform exercises with 50% of the maximum weight only 15 times, which is significantly less than the same figures for more trained students. Consequently, the work shows that the physical load when performing various strength exercises of a dynamic nature with the specified value of the weight in % of the maximum force and the number of repetitions of maximums corresponds to 100%. If it is necessary to set 50% of the physical load in any weight exercise, the number of repetitive maxima is halved. In this way we can calculate all the further ranges of physical load dosage for strength training of university students with different levels of physical fitness.

Keywords: physical fitness, physical education, physical activity, strength development, higher education.

Постановка проблеми. Однією з основних фізичних якостей юнаків студентів будь-яких ЗВО, необхідною їм у теперішньому та майбутньому трудовому та повсякденному житті, є сила. Особливо це стосується студентів, які мають низький рівень фізичної підготовленості. Отже, на навчальних заняттях фізичною культурою в ЗВО у процесі розвитку фізичних якостей студентів необхідно акцентувати увагу на розвитку їхніх силових здібностей. Відповідно це передбачає додаткові розробки ефективних методик, які забезпечують приріст силових показників у період навчання в ЗВО. Нагальною проблемою стає визначення оптимальної величини фізичного навантаження для студентів з різним рівнем фізичної підготовленості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії та методиці фізичного виховання та спортивного тренування під «фізичним навантаженням» розуміють вплив фізичних вправ на організм людини, що викликає активну реакцію його функціональних систем, а також при цьому долаються об'єктивні та суб'єктивні труднощі [1, 2]. Однак таке визначення, на наш погляд, не розкриває сутності фізичного навантаження та ускладнює його характеристику.

У нашому випадку «навантаження» це насамперед фізична робота. Як відомо, фізична робота здійснюється за рахунок енергії м'язового скорочення. Тому під «фізичним навантаженням» слід розуміти механічну роботу, що здійснюється за рахунок енергії м'язового скорочення.

Відомо, що фізичному навантаженню властиві якісні та кількісні характеристики. До якісних характеристик можна віднести: велике – маленьке, високе – низьке, корисне – марне тощо. Так, наприклад, загальновизнані в теорії спорту характеристики навантаження «специфічність» і «спрямованість» відносяться також до якісних. «Характер відпочинку» – це також якісний показник. Вимірювання якісних характеристик можливе, але дуже важке і неточне.

Для науки більшою мірою, ніж для практики, важливі кількісні характеристики, які можна досить точно виміряти. Кількісними характеристиками фізичного навантаження можна вважати: обсяг (тривалість роботи, сумарну вагу піднятого обтяження, тривалість дистанції, кількість занять, вправ тощо); інтенсивність (кількість роботи в од. часу), інтервали відпочинку та його тривалість [1, 2, 3].

Серед перерахованих кількісних характеристик найбільший практичний інтерес викликають ті, які найбільш достовірно і точно показують зв'язок між фізичним навантаженням та реакцією у відповідь на неї організму [4]. Однак ні обсяг, ні інтенсивність та їхні різні показники, і тим більш, ні інтервали відпочинку та його тривалість такої інформації не несуть.

Пошуки універсального та точного показника величини фізичного навантаження та його впливу на організм ведуться давно, цілеспрямовано та активно. Так, у теорії та методиці фізичного виховання та спортивного тренування широко використовують показники «пульсова вартість» і «енергетична вартість» фізичного навантаження та розглядають це як інтегральні та універсальні характеристики [3].

«Вартість» – плата за працю. Щодо фізичної роботи вартість означає плату чи витрати організму за її здійснення. Насамперед, це витрати енергетичні, оскільки робота – це процес перетворення одного виду енергії на інший (метаболічна енергія, що утворюється в клітинах тіла, перетворюється на м'язову енергію, яка потім перетворюється на механічну) [5, 6].

Враховуючи, що енергія – одна з основних властивостей матерії, що характеризує міру її руху та здатність виконувати роботу, енергетична вартість фізичного навантаження цілком може претендувати на кількісну характеристику його величини.

Ще одну характеристику можна віднести до кількісних – це сумарна величина серцевих скорочень (СС) за весь час виконання будь-якої фізичної вправи. Така характеристика є найточнішим виразом вартості фізичної роботи, оскільки не залежить від жодних додаткових розрахунків. Тому сумарну величину СС при виконанні будь-яких фізичних вправ слід називати «пульсова вартість» фізичної роботи чи фізичного навантаження. Чим більша сумарна величина СС, тим більша величина фізичного навантаження [5, 7].

Оскільки витрата енергії і сумарна величина СС одночасно показують не тільки величину фізичного навантаження, але і величину впливів цього навантаження на організм людини, їх цілком можна вважати найбільш точними кількісними характеристиками, що мають універсальні властивості, тобто прийнятні при оцінці величини фізичного навантаження різних вправ в залежності від їх обсягу, інтенсивності, виду спорту, статевих та конституційних відмінностей спортсменів тощо. Однак, слід враховувати, що

поряд з універсальними властивостями ці характеристики є суворо індивідуальними, оскільки залежать від стану організму людини і рівня її підготовленості. Це жодною мірою не зменшує переваги аналізованих кількісних показників фізичного навантаження, а навпаки, підкреслює їх високу практичну значущість.

Мета дослідження – розрахувати діапазони дозування фізичного навантаження при виконанні вправ для розвитку силових здібностей студентів закладів вищої освіти з різним рівнем фізичної підготовленості.

Виклад основного матеріалу. Основними параметрами, за якими можлива оптимізація фізичного навантаження при розвитку силових здібностей, є: величина ваги снаряда або обтяження тренажерного пристрою; кількість повторень вправи; час виконання вправи; темп чи швидкість виконання вправи; кількість підходів; інтервал та характер відпочинку між підходами [1, 2, 4].

Методика дозування фізичного навантаження при розвитку силових здібностей, особливо при використанні зовнішніх обтяжень або опорів, базується в основному на залежності між величиною обтяження та можливим числом повторень цієї вправи. В літературі описана універсальна градація вагового навантаження, де одиницею виміру виступає повторний максимум (ПМ) [1, 2]. Якщо спортсмен може підняти вагу лише один раз – це 1 ПМ і величина ваги приймається за 100 %. Чим менша вага обтяження, тим більше спортсмен може виконати ПМ.

Якщо показниках числа повторень у межах обтяження 90-100 % від максимальної сили в авторів розбіжності немає (100 % – 1 ПМ; 90 % – 5 ПМ), то за величині обтяження 50% Л.П. Матвеев [2] вказує гранична кількість повторень 15, а Б. Перл – 25 [8]. Різниця дуже суттєва. Далі спостерігається ще більша відмінність. Так, у Л.П. Матвеева 30 ПМ відповідають величині обтяження в 10%, а у Б. Перла – 40%.

Наші власні дослідження показали, що у студентів 16-20 років чоловічої статі, які мають високий рівень фізичної підготовленості, залежність між величиною обтяження та можливою кількістю повторень динамічних вправ на прикладі жиму штанги зі становища лежачи формою ближче до описаної Л.П. Матвеевим (1991), а за кількісними показниками до Б. Перлом (2004) (рис. 1).

На рисунку 1 добре видно, що зменшення величини обтяження з 90% до 60% (30%) від максимальної сили дозволяє збільшити кількість максимальних повторень з 6 до 16, тобто на 10 разів, а зменшення обтяження з 60% до 40% (20%) збільшує ПМ до 30 разів, тобто на 13 разів. Якщо в першому випадку на

1% зменшення величини обтяження припадає збільшення на 0,33 ПМ, то в другому – 0,85 ПМ, що більше у 2,5 рази.

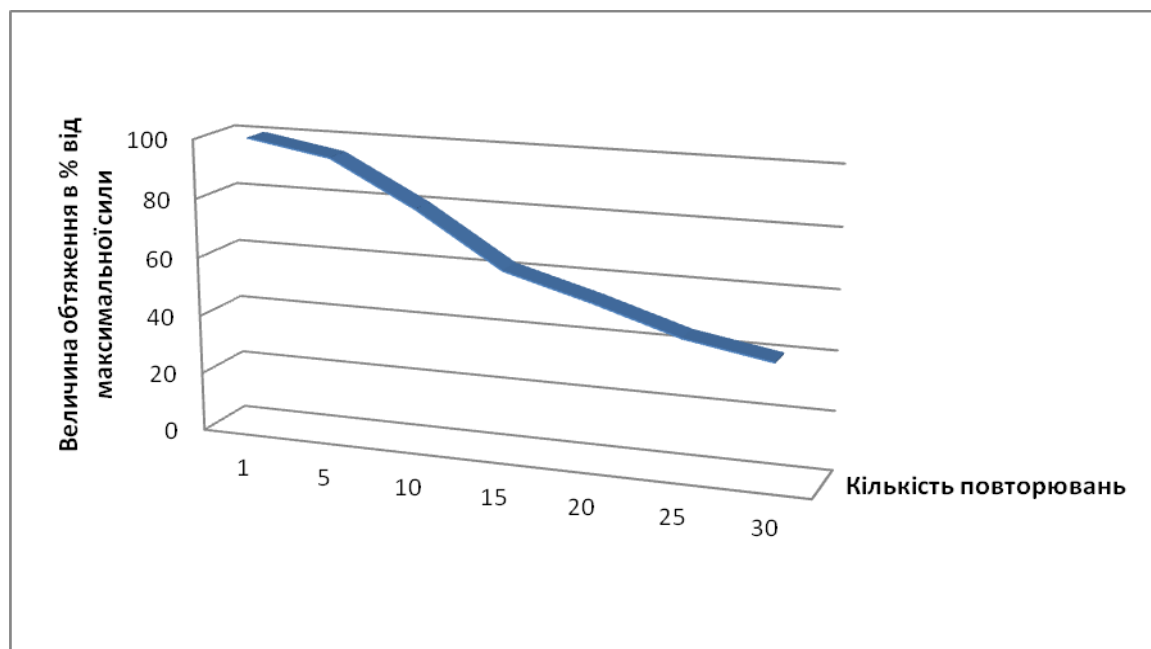


Рис. 1. Залежність між величиною обтяження в жимі штанги з положення лежачи та можливим числом повторень у студентів, які мають високий рівень фізичної підготовленості

Однак для студентів, які мають середній рівень фізичної підготовленості, форма залежності між величиною обтяження та можливим максимальним числом повторень та її кількісні характеристики схожі на дані Б. Перла (рис. 2).

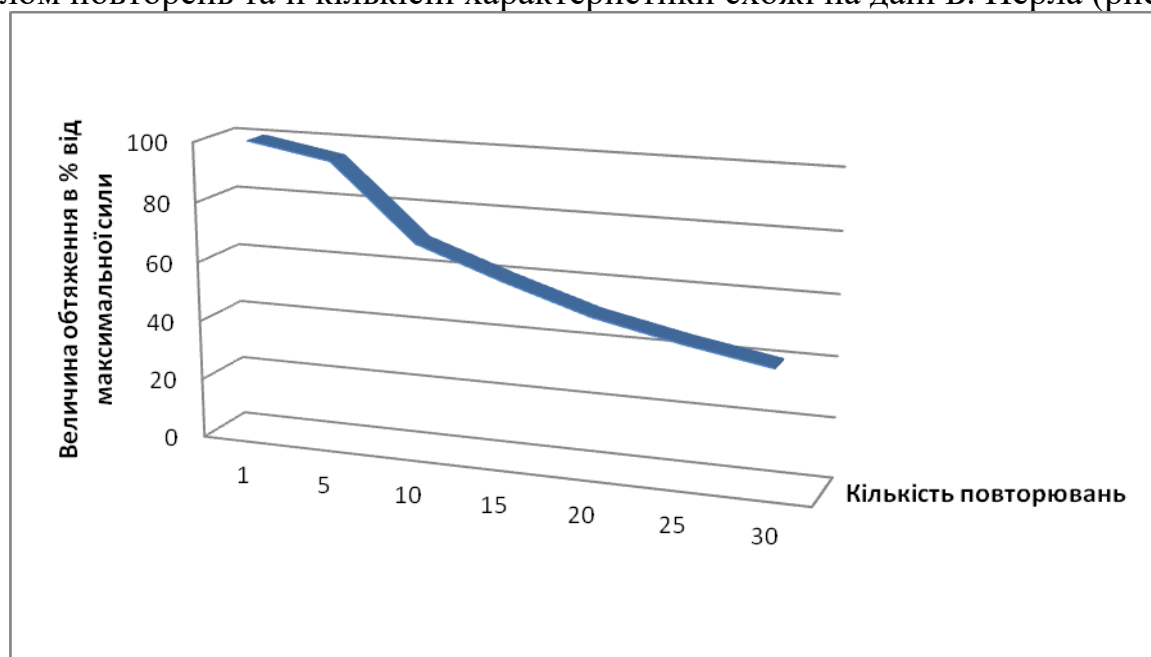


Рис.2. Залежність між величиною обтяження в жимі штанги з положення лежачи та можливим числом повторень у студентів, які мають середній рівень фізичної підготовленості

Студенти, які мають середній рівень фізичної підготовленості, у діапазоні обтяжень 80-100% мають меншу кількість ПМ. Так, у більш підготовлених студентів при вазі штанги 90% від максимальної сили середня кількість ПМ – 6, а у середнього рівня підготовленості – 5. При 80% у сильних – 10, а у середніх – 8. Однак при подальшому зменшенні обтяження різниця у кількостях повторень у студентів, які мають різний рівень фізичної підготовленості, згладжується. Тобто, студенти, які мають високий рівень фізичної підготовленості, у вправах з обтяженнями в межах 80-100% від максимальної сили продуктивніші і можуть виконувати більшу кількість повторень, а значить, і більший обсяг фізичного навантаження. При роботі з обтяженнями в діапазоні 40-80% від максимальної сили у студентів, які мають високий рівень фізичної підготовленості, такої переваги перед менш підготовленими студентами немає.

Інша форма залежності між величиною обтяження та можливим максимальним числом повторень виявлена у студентів, які мають низький рівень фізичної підготовленості (рис. 3).

Так, зменшення величини обтяження до 70% від максимальної сили призводить до збільшення повторень лише до 7 разів. У той час, як у більш підготовлених студентів ця величина становить 12-13 повторень.

Істотні відмінності у кількості повторень у слабо підготовлених студентів порівняно з добре фізично розвиненими, спостерігаються і при виконанні силових вправ з обтяженням в діапазоні 50-40% від максимальної сили.

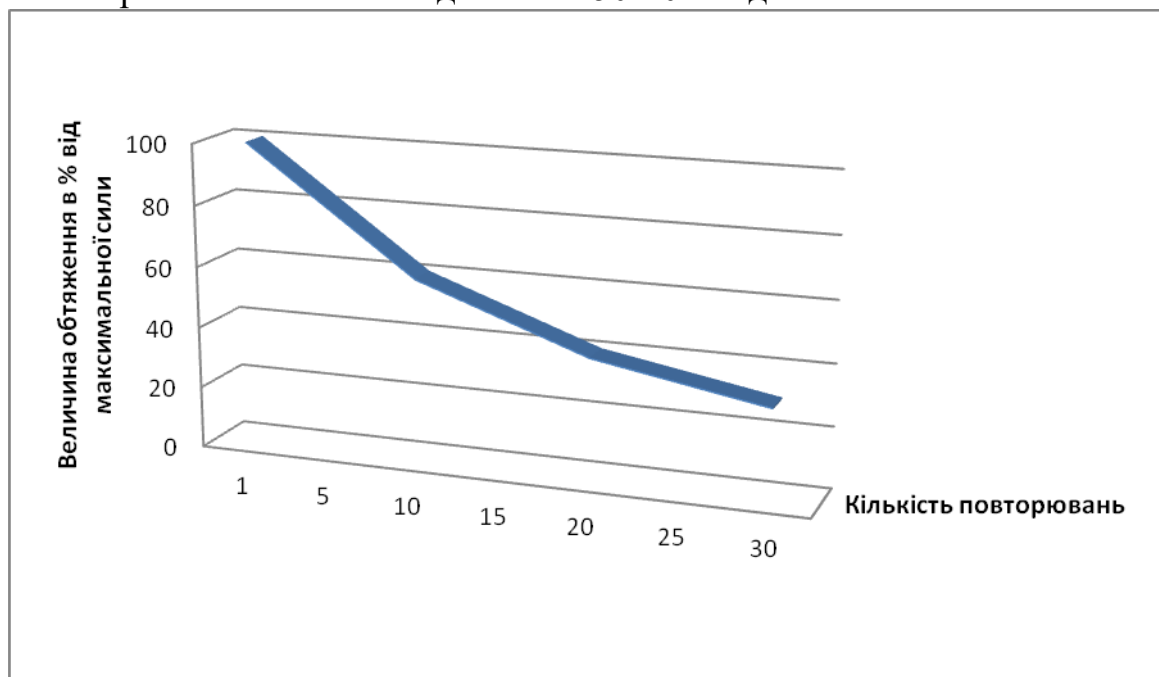




Рис.3. Залежність між величиною обтяження в жимі штанги з положення лежачи та можливим числом повторень у студентів, які мають низький рівень фізичної підготовленості

Студенти, які мають низький рівень фізичної підготовленості, можуть виконати вправи з обтяженням 50% від максимальної ваги лише 15 разів, що значно менше за аналогічні показники у більш підготовлених студентів (22-23 рази).

Висновок. Таким чином, фізичне навантаження при виконанні різних силових вправ динамічного характеру (хак-присід зі ступнями під стегнами, згинання ніг лежачи, зведення ніг на тренажері, згинання рук зі штангою стоячи з прямим грифом і вузьким хватом, згинання рук з штангою стоячи з прямим грифом на похилій лаві) із зазначеною величиною обтяження у % від максимальної сили та кількості ПМ відповідає 100 %. Якщо необхідно при виконанні будь-якої силової вправи з обтяженням задати 50% величину фізичного навантаження, кількість ПМ зменшується вдвічі. Так можна розрахувати і всі наступні діапазони дозування фізичного навантаження при виконанні вправ для розвитку силових здібностей студентів вищих навчальних закладів, які мають різний рівень фізичної підготовленості.

Література:

1. Платонов В.Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте, К.: Олимпийская литература, 1997, 584 с.
2. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и ее прикладные аспекты. М.: Известия, 2001. 334 с.
3. Помещикова І. П. Харченко О. С. Питання впливу фізичних навантажень на організм спортсменів. Проблеми і перспективи розвитку спортивних ігор і єдиноборств у вищих навчальних закладах, 2019. Т. 2. С. 61–65.
4. Чернозуб А.А. Тривалість тренувального заняття та його вплив на ефективність зростання м'язової маси та силових можливостей спортсменів в атлетизмі. Педагогіка, психологія та медикобіологічні проблеми фізичного виховання і спорту, 2006, № 5, С. 122 – 125.
5. Корсун С. Шапошнікова І., Помещикова І. Дослідження адаптаційних можливостей функціонального стану організму баскетболістів до фізичних навантажень у ході мікроциклу підготовчого періоду тренування. Слобожанський науково-спортивний вісник, 2018. №. 3 (65). С. 22–26.
6. Волков Н.И., Несен Э.Н., Осипенко А.А., Корсун С.Н. Биохимия мышечной деятельности, К.: Олимпийская литература, 2000, 540 с.
7. Чижик В.В., Дуднік О.К. Методи дослідження у фізичному вихованні. Біла Церква. 2013. 241 с.
8. Перл Б. Стань сильнее / Пер. с англ. В.М. Баженов. Минск: ООО «Попури», 2004. 432 с.

References:

1. Platonov V.N. Obshchaya teoriya podgotovki sportsmenov v olimpijskom sporte [General theory of sportsmen training in Olympic sport], Kiev, Olympic sport, 1997, 584 [in Russian]
2. Matveyev L.P. Obshchaya teoriya sporta i yeye prikladnyye aspekty [General theory of sports and its applied aspects], Mosco, Izvestiya, 2001. 334 [in Russian].
3. Pomeschikova, I. P. & Harchenko, O. S. (2019). Pytannya vplyvu fizychnykh navantazhen' na orhanizm sport-smeniv [The question of the impact of physical activity on the body

of athletes]. Problemi i perspektivi rozvitku sportivnih igor i edinoborstv u vischih navchalnih zakladah - Problems and prospects of development of sports games and martial arts in higher educational institutions. T. 2. 61–65. [in Ukrainian].

4. Chernozub A.A. (2006). Tryvalist' trenuval'noho zanyattya ta yoho vplyv na efektyvnist' zrostannya m"yazovoyi masy ta sylovykh mozhlyvostey sport'smeniv v atletyzmi. Pedagogika, psykholohiya ta medykobiolohichni problemy fizychnoho vykhovannya i sportu - Pedagogy, psychology and medico-biological problems of physical education and sports. № 5. 122 – 125 [in Ukrainian].

5. Korsun, S., Shaposhnikova, I., & Pomesnhykova, I. (2018). Doslidzhennja adaptacijnyh mozhlyvostej funkcional'nogo stanu organizmu basketbolistiv do fizychnyh navantazhen' u hodi mikrocyklu pidgotovchogo periodu trenuvannja [Investigation of adaptive capabilities of the functional state of the body of basketball players to physical activity during the microcycle of the preparatory period of training]. Slobozhans'kyj naukovo-sportyvnyj visnyk - Slobozhansky scientific and sports bulletin. Vol.3 (65), pp. 22–26 [in Ukrainian].

6. Volkov N.I., Nesen E.N., Osipenko A.A., Korsun S.N. Biokhimiia myshechnoj deiatel'nosti [Biochemistry of muscle activity], Kiev, Olympic literature, 2000, 540 p.

7. Chyzhyk V.V., Dudnik O.K. (2013). Metody doslidzhennja u fizychnomu vykhovanni [Research methods in physical education]. Bila Tserkva. 241 p.

8. Perl B. (2004). Stan' sil'neje / Per. s angl. V.M. Bazhenov [Pearl B. Get stronger / transl. from English. V.M. Bazhenov]. Minsk. 2004. 432 p.

УДК 796.011:378.17.613

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-222-233](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-222-233)

Орленко Наталія Анатоліївна кандидат педагогічних наук, доцент, Національний авіаційний університет, вул. Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, тел.: (063) 176-51-32, <https://orcid.org/0000-0003-4044-2201>

Гарнусова Вікторія Вікторівна старший викладач, Національний авіаційний університет, вул. Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, тел.: (093) 141-38-84, <https://orcid.org/0000-0002-6272-144X>

Шип Лілія Олександрівна старший викладач, Національний авіаційний університет, вул. Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, тел.: (067) 715-35-24, <https://orcid.org/0000-0001-6677-0241>

ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ОРГАНІЗМУ ТА БІОЛОГІЧНОГО ВІКУ СЕРЕД СТУДЕНТІВ І КУРСУ НАУ

Анотація. Початок 21 століття ставить перед біологічним виглядом Homo Sapiens складні завдання. Ці завдання є результатом певних тенденцій та характерних рис розвитку суспільства, в якому в основному загальна тенденція характеризується прискоренням темпів у суспільному розвитку та пов'язаних з ним глобальних змін.

Біологічний вік дозволяє оцінити ступінь відповідності біологічного стану організму календарному віку людини, що відображає темпи розвитку та біологічного старіння, від яких залежить функціонування основних систем життєзабезпечення та тривалість життя. Розбіжності між календарним та біологічним віком дозволяють оцінити інтенсивність старіння та функціональні можливості особистості.

В статті розглянуто проблему передчасного старіння й біологічного віку людей різних вікових груп.

Розбіжності між календарним та біологічним віком дозволили оцінити інтенсивність старіння та функціональні можливості досліджуваних піддослідних. В результаті розрахунків було встановлено, що переважна більшість піддослідних, незалежно від ігнорування здорового способу життя та прояву невеликої зміни активності, мали показник фактичного біологічного віку, що перевищує значення правильного біологічного віку, через яке вони пройшли. прискорене старіння та погіршення здоров'я.

Було проведено тестування на визначення функціональних можливостей організму та «біологічного віку» серед студентів в кількості 115 осіб, таких спеціальностей як: «Дизайн», «Архітектура та містобудування», «Будівництво та цивільна інженерія», «Електроніка» та «Менеджмент». З них 63 – жінок та 52 – чоловіків I курсу НАУ (17-18 років). Проведено розрахунок їх біологічного віку. У тестуванні брали участь усі студенти, незалежно від якої групи вони належать: основної, підготовчої чи спеціальної.

Оцінено темпи старіння організму студентів, де суттєву роль грають засоби фізичного виховання завдяки яким можна суттєво вплинути на швидкість старіння (зношення організму), гальмуючи вікові процеси.

Визначено показники, які мають найміцніший зв'язок біологічного та психологічного віку. А також, зв'язок емоційного і біологічного розвитку не викликає сумнівів, адже не дарма з'явилася приказка, що людині стільки років, на скільки вона себе відчуває. Коригуючи психологічний стан, людина значною мірою впливає на стан здоров'я.

Ключові слова: біологічний вік, темпи старіння, здоров'я, студенти, фізичне виховання.

Orlenko Natalia Anatoliyivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the National Aviation University, 03038, Kyiv, Lyubomira Guzarova St., 1, tel.: (063) 176-51-32, <https://orcid.org/0000-0003-4044-2201>

Garnusova Victoria Viktorivna Senior Lecturer of the National Aviation University, 03038, Kyiv, st. Lyubomira Guzarova 1, tel.: (093) 141-38-84, <https://orcid.org/0000-0002-6272-144X>

Ship Lilia Oleksandrivna Senior Lecturer of the National Aviation University, 03038, Kyiv, st. Lyubomira Guzarova 1, tel.: (067) 715-35-24, <https://orcid.org/0000-0001-6677-0241>

RESEARCH ON DETERMINATION OF BIOLOGICAL AGE AND FUNCTIONAL POSSIBILITIES OF THE BODY AMONG STUDENTS AND COURSE OF SCIENCE

Abstract. The beginning of the 21st century poses difficult challenges to the species Homo Sapiens. These tasks are the result of certain trends and characteristics of the development of society, in which the general trend is mainly characterized by the acceleration of the pace of social development and related global changes.

Biological age allows you to assess the degree of compliance of the biological state of the organism to the calendar age of man, which reflects the rate of development and biological aging, which depends on the functioning of basic life

support systems and life expectancy. Differences between calendar and biological age allow us to assess the intensity of aging and functional capabilities of the individual.

The article considers the problem of premature aging and biological age of people of different ages.

Differences between calendar and biological age allowed assessing the intensity of aging and functionality of the subjects. As a result of calculations, it was found that the vast majority of subjects, despite ignoring a healthy lifestyle and showing little change in activity, had an indicator of actual biological age, which exceeds the value of the correct biological age through which they passed. Accelerated aging and deteriorating health.

Tests were conducted to determine the functional capabilities of the organism and "biological age" among students in the number of 115 people, such specialties as: "Design", "Architecture and Urban Planning", "Construction and Civil Engineering", "Electronics" and "Management". Of these, 63 - women and 52 - men of the first year of NAU (17-18 years). The calculation of their biological age was performed. All students took part in the testing, regardless of which group they belong to: basic, preparatory or special.

The rate of aging of students' bodies is estimated, where the means of physical education play a significant role, thanks to which it is possible to significantly influence the rate of aging (wear and tear of the body), inhibiting age-related processes.

Indicators that have the strongest link between biological and psychological age are identified. Also, the connection between emotional and biological development is not in doubt, because it is not for nothing that there is a saying that a person is as old as he feels. By correcting the psychological state, a person significantly affects the state of health.

Keywords: biological age, rate of aging, health, students, physical education.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що вік у паспорті може не відповідати справжньому біологічному. І справа не тільки в зовнішньому вигляді, а в роботі різних систем організму. Деякі люди функціонують у 40 років так само, як і в 60, а інші, у 50 років, як у 35. Загалом фізичний стан української молоді є не тільки проблемним, а й критичним. Сучасні дослідження показують, що частка молодих людей, які займаються фізичним вихованням, з віком зменшується. Але фізична активність, активний спосіб життя та повноцінний сон – усе це відіграє важливу роль у підтримці здоров'я молодих людей.

Концепція біологічного віку виходить із визнання незбалансованого розвитку, дозрівання та старіння. Однією з найважливіших закономірностей онтогенезу є неоднорідність вікових змін. Це визначає різницю між хронологічним віком і біологічним віком організму.

Біологічний вік може бути нижчим або вищим від встановленого законом віку. Біологічний вік – це коли організм досягає стадій морфологічної та функціональної зрілості, хоча ми, звичайно, ототожнюватимемо розвиток за різними критеріями. Серед них: фізична та кісткова зрілість, зубощелепна система, показники репродуктивної системи, фізіологічні та біологічні ознаки худорлявості. При цьому комплексна оцінка морфофункціонального стану стає тим точнішою, чим більше забезпечено критеріїв.

Актуальність проблеми підтверджують щорічні доповіді Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів про становище молоді в Україні; висвітлення цього питання на численних конференціях науковців вищих навчальних закладів; прийняття Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми «Здорова нація» тощо. У теперішній час соціальний прогрес невпинно виснажує біологічні та функціональні резерви людини. Порушуються процеси адаптації, розвивається дезадаптаційний синдром, як наслідок – розвиток патології. Одним з показників адаптації людини є біологічний вік.

На нашу думку, дослідження щодо визначення віку організму показують реальний стан організму людини. Зазвичай ця інформація збігається з інформацією у вашому паспорті. Однак оцінки фізичних вікових змін можуть значно відрізнятися від фактичних дат народження через погані звички, бездіяльність, генетичні захворювання, погану екологію та ожиріння.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

За даними наукової літератури, причиною низького рівня здоров'я молоді вважається зниження особистої зацікавленості у фізичному самовдосконаленні. У сучасної студентської молоді найбільш поширеними перенесеними захворюваннями є інфекційні – у 22%, захворювання шлунково-кишкового тракту – 18%, дихальної системи – 16%, серцево-судинної – 10%, ендокринної – 4%, нервової системи – 4% та інші – 26%. Всі перенесені захворювання і шкідливі звички, такі, як тютюнопаління та вживання спиртних напоїв, впливають на рівень фізичного здоров'я студентів [2].

Загалом фізичний стан молоді в Україні не лише проблемний, а й критичний. Сучасні дослідження показують, що у процесі дорослішання відсоток молоді, що займається фізичним вихованням, знижується. Проте фізична активність, активний спосіб життя та достатній час сну відіграють важливу роль у підтримці здоров'я молодої людини.

Вчені б'ють на сполох: майже 40% людей у світі біологічно випереджають свій реальний вік. Вчені відзначають, що біологічне старіння людей останніми роками почало прогресувати. Згідно з дослідженнями Українського інституту геронтології, більше половини українців мають біологічний годинник, який йде вперед. За словами Валерія Шатила, завідувача відділенням Інституту геронтології, таких людей десь 70%, які мають 5 років і

вище. «Наприклад, паспортний вік жінки – 48, а біологічний годинник показує вже за 60», — додав він. Додаємо, що на погляд лікарів п'ять діб проведених на лікарняному, наприклад – ГРВІ відбирають у нас майже місяць життя (за деякими даними – не менше року). Тобто, підвищення температури лише на один градус порушує систему гомеостазу та прискорює обмінні процеси. За рахунок захисних реакцій організм починає витрачати додаткову енергію. Будь-які інші болячки та стреси також призводять до підвищених темпів старіння організму [2].

З наведеного вище короткого інформаційного огляду можна визначити, що основне зауваження з приводу вивчення біологічного віку буде цікавити не самого біологічного віку, а швидкості старіння організму молодої людини. До цього питання звертаються все більше сучасних науковців, педагогів та медиків, котрі працюють зі студентами (Т. Лошицька, 2010, Н. Цись, С. Приходько, 2012, І. Копко, В. Філь, 2013, Н. Фединяк, Б. Мицкан, 2014, З. Леонт'єва, Р. Дутка, 2016, І. Шкрєбтан, 2016). Також існує достатньо формулювань (О. Коркушко, В. Шатило, Д. Чеботарьова) і основними є – формулювання, що визначають біологічний вік, як функціональну спроможність (основу життєдіяльності: працездатність та життєздатність).

Мета дослідження полягає у проведенні тестування на визначення функціональних можливостей організму та біологічного віку серед студентів І курсу НАУ (17-18 років).

Виклад основного матеріалу. Питання, пов'язані зі здоров'ям молоді, залишаються важливими в сучасному світі. За останні роки значно зросла кількість людей, які страждають різними захворюваннями, першим з яких є серцево-судинні захворювання. Причинами цього явища є не тільки погіршення соціально-економічних умов життя, погіршення екологічних умов, а й неправильний спосіб життя. Необхідно враховувати зв'язок між хронологічним віком і соціальними очікуваннями, пов'язаними з процесом старіння.

У структурі особистості сучасні психологи виокремлюють кілька різновидів віку людини. А саме: біологічний вік (анатомо-фізіологічний), психологічний вік, функціональний вік, хронологічний (паспортний) вік, тощо. І такий розподіл виник завдяки тому, що свідомість людини почала вирізняти нерівномірність течії онтогенетичних процесів, як те: зрілості та старіння. Наприклад: різницю у змінюванні органів і систем у часі (гетерохронність); різницю інтенсивності у морфологічному змінюванні різних структур організму (гетеротропність); різницю у направленні змінень (гетерокафтенність); різницю у швидкості змінень (гетерокінетичність) [6, с.57-65].

Поняття біологічного віку виникло з усвідомлення геронтологами неоднорідності старіння. Один із загальних законів геронтології: «У кожній людині все і все старіє з різною швидкістю» [5].

Також, біологічний вік, крім спадковості, у великій мірі залежить від умов середовища і способу життя. Тому в другій половині життя люди одного хронологічного віку можуть особливо сильно відрізнятися за морфо-функціональним статусом, тобто біологічним віком. Молодше свого віку зазвичай виявляються ті з них, у яких сприятливий повсякденний спосіб життя поєднується з позитивною спадковістю.

Основні прояви біологічного віку при старінні – порушення найважливіших життєвих функцій і звуження діапазону адаптації, виникнення хвороб і збільшення ймовірності смерті або зниження тривалості майбутнього життя. Кожне з них відображає протягом біологічного часу і пов'язане з ним збільшення біологічного віку.

Однією з важливих практичних функцій вивчення біологічного віку є контроль за темпами розвитку окремих систем організму, пошук співвідношень між ними і визначення тих з них, які ми рахуємо за нормальні. Розглядаючи у цих дослідженнях різноманітні ендо- та екзогенні параметри можна максимально наблизитися до розуміння дії конкретних факторів, які обумовлюють ентогенетичну мінливість.

Ще І. Мечніков вважав «нормальним» (природним) внутрішньо зумовлене згасання життя без патологічних явищ, проте виявляється воно дуже рідко. Виходячи з неможливості чіткого розмежування фізіологічного та патологічного старіння, деякі вчені вважають, що відлік вікових змін слід вести від ідеалізованої «єдиної норми» в 20-25 років. Тобто, надалі визначається не норма, а величина відхилення від цього стандарту. У цьому випадку, отже, заперечується існування межі між старінням та віковою патологією, а численні пристосувальні зміни на етапах старіння розглядаються як «хвороби компенсації» (В. Дильман, 1968).

Причому, коли розглядається якнайбільше критеріїв, більш точним стає інтегральна оцінка морфофункціонального статусу.

Протилежна позиція (В. Фролькіс, 1975, 1978) полягає в тому, що немає і не може бути єдиної «ідеальної норми» для всіх віків і етапів розвитку: спочатку організм наче «ще» не є нормальним, а після 20-25 років він «вже» не нормальний. Безсумнівно, що обидві ці точки зору мають раціональний зміст і висвітлюють різні боки складної проблеми «норми старіння».

Виходячи з вище сказаного, можна зробити висновок, що біологічний вік це фундаментальна характеристика індивідуальних темпів розвитку. Він відображає рівень морфофункціонального дозрівання організму на тлі популяційного стандарту. За цим критерієм індивід може відповідати популяційній нормі свого хронологічного (паспортного) віку, випереджати його тією чи іншою мірою або, навпаки, відставати.

Хоча будь-яка ознака, закономірно мінливою з віком, може розглядатися як критерій біологічного віку, існують певні додаткові умови, яким повинен

задовольняти такий показник. Оскільки різні системи та органи дозрівають нерівномірно, основне значення набуває вибір найбільш інформативного, "провідного" для даного етапу (етапів) онтогенезу критерію; дуже важлива його скоррелірованість з іншими параметрами морфофункціонального статусу і однаковість (тотожність) стану ознаки по завершенню процесів розвитку.

Основні критерії біологічного віку можуть бути морфологічними, фізіологічними, біохімічними, психофізіологічними, почасти психологічними. Основне значення на практиці мають критерії "морфологічної зрілості" (скелетний і зубний вік, статевий розвиток), які найбільшою мірою відповідають наведеним вище умові [6].

Отже, різні особини в одному астрономічному або календарному віці, їх організм в цілому, а також окремі органи, елементи і системи старіють по-різному.

Тому важливою є оцінка ступеня старіння або рівня життєдіяльності організму та його елементів, що є одним з основних завдань профілактичної геронтології, оскільки дозволяє об'єктивно документувати темп старіння та його зміни. Є кілька способів отримати наведену вище оцінку. Наприклад, для оцінки ступеня старіння чи зношування можна виміряти ступінь відхилення різних структурно-функціональних особливостей організму від норми (біомаркери). Проте в даний час оцінка старіння за допомогою індикатора біологічного віку стає все більш популярною та поширеною.

Відомо, що біологічний вік визначається сукупністю обмінних, структурних, функціональних, регуляторних особливостей і пристосувальних можливостей організму. Оцінка стану здоров'я методом визначення біологічного віку відображає вплив на організм зовнішніх умов та наявність (відсутність) патологічних змін.

На нашу думку, засобами фізичного виховання можна суттєво вплинути на швидкість старіння (зношення організму), гальмуючи вікові процеси. Загалом фізичний стан молоді в Україні є не просто проблемним, але й критичним. Сучасні дослідження показують, що в процесі дорослішання частка молодих людей, які займаються фізичним вихованням, зменшується. Але фізична активність, активний спосіб життя, належна тривалість сну відіграють важливу роль у підтриманні здоров'я молодої людини.

Невелика різниця між біологічним і паспортним віком є нормою для організму, який ще формується і досягає стабільності всіх своїх основних функцій. Це час для навчання та розвитку основних фізичних та особистих якостей.

Однак повне заперечення норми позбавляє геронтологію та практичну медицину конкретних «точок опори». Якщо головна фізіологічна особливість старіння – уповільнення адаптивних процесів і звуження меж оптимального функціонування є спадково зумовленою, то вона могла б скласти основу

«норми старіння». У реальності ж на неї впливають багато випадкових зовнішніх і внутрішніх чинників.

Проте поза нормами допускається геронтологія та лікарська практика з конкретних «точок опори». Оскільки основна фізіологічна особливість похилого віку – посилення адаптаційних процесів та здоровий стан між оптимальним функціонуванням та спадково-зумовленням, то вона могла лягти в основу «норми старіння». Насправді в нього впливають безліч випадкових зовнішніх та внутрішніх факторів. Дійсно, незважаючи на крайню рідкість фізіологічної старості в сучасному суспільстві, більшість літніх і людей похилого віку відчують ті чи інші форми передчасної старості в силу різних захворювань, стресів та багатьох інших причин.

Важливо, що у процесі індивідуального розвитку норма (здоров'я) постійно взаємодіє з патологічними елементами. Це різні порушення функціонального та біохімічного порядку, генетичні та імунні дефекти або морфологічні аномалії. Ці варіанти біологічних процесів, зокрема з явною патологією, переважно цілком сумісні з життєздатністю індивідуального розвитку.

Американський біохімік Р. Вільям (1960) навіть вважав, що взагалі не можна говорити про «стандартну» людину, нормальну у всіх відносинах, тому що людина тією чи іншою мірою відхиляється від норми. Отже, перманентна компенсація здоров'я відбувається у старості, а й з народження. Виконується безперервно як особливе властивість здоров'я; це суперечлива внутрішнє єдність здоров'я та патології, яке може бути порушено, існує протягом усього життя людини.

На практиці в геронтології та клінічній медицині існують вікові норми або, точніше, закономірності, характерні для даного тисячолітнього етапу інтерстиціальних морфофункціональних ознак. Період старості характеризується як «десятирічним» розвитком, старечою інволюцією, а й досягненням високого рівня адаптивних навичок, при баченні старих «норм», криміналу очікуваних випробувань, необхідних функціональних спроб і, особливо повторення.

Для того, щоб стежити за процесами старіння людини і вчасно вживати заходи зі збільшення активної працездатності, повноцінного життя, необхідні сучасні методи діагностики процесів, пов'язаних зі старінням.

Кількість прожитих років за біологічним календарем визначається ступенем зносу організму людини та інших систем, складання різних факторів, що змінюють біологічне життя людини, відповідно цього, це об'єктивна оцінка організму, а різниця між біологічним та календарним (паспортним) віком людини може становити від 5 до 10-15 років.

Так, вікові зміни, що відбуваються зовні: сивина, пігментні плями, зморшки – чудово помітні у дзеркалі, а стан внутрішніх органів не такий очевидний.

Про нього можна судити по проявах постійної втоми, слабкості, часті хвороби. Ці ознаки помічають не тільки люди літнього віку, серед молодих за хронологічним визначенням людей все більше постарілих біологічно.

Згідно спостережень медиків виділяються такі фактори які впливають на швидкість старіння організму:

- екологічна обстановка – 20%;
- генетичні особливості – 20%;
- спосіб життя (рівень фізичної активності, догляд за собою, шкідливі звички, кількість стресів і т. д.) – 50%;
- рівень життя, медичне обслуговування – 10% [4].

За останні роки сучасного життя, на тлі подій, що відбуваються, пов'язаними із захворюванням на Ковід-19. Суспільство змушене було прийняти правила карантинних засобів поширення захворюваності, що вплинуло не тільки на спосіб життя, а й змінило методи освіти і контролю.

Ми вирішили поєднати контроль та оцінювання фізичних якостей студентів із пізнанням студентами самих себе та визначення їх функціональних можливостей. Зокрема, взаємозв'язок способу життя, рухової активності та впливом його на "старіння" організму, тобто на біологічний вік. Запропонувавши їм пройти фізичні тести, що визначають біологічний вік у домашніх умовах і не потребують спеціальних інструментів.

У нинішніх умовах, коли весь світ став перед фактом, як переформовувати свою звичайну роботу до форс-мажорних обставин і при цьому виконувати її з тими самими вимогами, не порушуючи критерії оцінювання. В даному випадку, як перевірити фізичну підготовленість студентів для оцінювання їх дисципліни «Фізичне виховання». Але при цьому, щоб їм було цікаво, і вони були зацікавлені у своїх результатах.

Для проведення тестування було частково використано методику, розроблену Київським медичним університетом на кафедрі фармацевтичної та біологічної хімії, фармакогнозії.

У тестуванні брали участь усі студенти, незалежно від якої групи вони належать: основної, підготовчої чи спеціальної. Всього 115 осіб, таких спеціальностей як: «Дизайн», «Архітектура та містобудування», «Будівництво та цивільна інженерія», «Електроніка» та «Менеджмент». З них 63 – жінок та 52 – чоловіків.

У методиці визначення функціональних можливостей організму та визначення «біологічного» віку 18 тестів. Із запропонованих, нами було обрано 9 таких, які студенти могли б виконати в домашніх умовах, не порушуючи карантинних норм. А саме:

- проба Штанге: затримка дихання на вдиху (с);
- проба Генчі: затримка дихання на видиху (с);
- проба на нормалізацію дихання (с);

- присідання (раз),
- піднімання тулуба в сід із положення лежачи (раз);
- проба Бондаревського: стійка на одній нозі із заплющеними очима (с);
- проба Абалакова: стрибок у висоту з місця (см);
- індекс Руф'є: оцінка працездатності серця;
- індекс грації (%) [6].

Завдання для студентів полягало в тому, щоб виконувати рухові тести на рівні своїх максимальних можливостях, тобто кількості разів у середньому темпі та без пауз на відпочинок.

Кожен одержаний результат, за таблицею, відповідає певному «біологічному» віку у конкретному тесті. Визначивши середній «біологічний» вік, бачимо, відповідає він фактичному віку чи ні. А також, використовуючи ці ж дані (результати тестів), ми можемо визначити значення функціональних можливостей організму. Чи відповідають вони у %-му співвідношенні до «вікових» показників на 100%, або > 100%, або < 100%.

Наприкінці тестування було проведено опитування щодо такої методики оцінювання фізичної підготовленості в карантинних умовах. Всім студентам було цікаво пройти ці тести, де вони дізналися, що їхні результати іноді не відповідають результатам віку 17-18 років. У результаті «Біологічний вік» у багатьох більше фактичного.

Внаслідок дослідження середній «біологічний» вік у дівчат становив – 26,2, у юнаків – 26,8. Звичайно, на такі показники впливали і результати студентів, що належать до спеціальної та підготовчої групи.

Загалом, можна резюмувати, що здоров'я студентів – це основа їхнього сьогодення й майбутнього благополуччя, необхідна умова активної життєдіяльності і високого трудового потенціалу, індикатор рівня культури й переконливий показник ефективності державної політики у сфері охорони здоров'я студентської молоді. Здоров'я студентів – благо й ресурс, від ступеня оволодіння яким залежить рівень задоволення практично усіх їхніх потреб і 25 соціальних функцій у студентські роки і в період подальшої життєдіяльності.

Розглядаючи молодь одного віку можна звернути увагу на те, що вони можуть виглядати по-різному, кардинально відрізняючись ступенем розвитку і старіння організму. Поділ понять на біологічний і паспортний вік знадобився, щоб більш коректно підходити до оцінки стану людського тіла.

Особливо помітний вплив умов і способу життя у зрілому календарному віці. Люди, що живуть у сприятливих умовах, мають гідний соціальний статус і позитивну спадковість, виглядають набагато молодше однолітків.

Щоб дати правильну оцінку біологічного віку людини, слід використовувати комбінацію декількох показників. Кількість індивідуальних особливостей збільшується з віком, тому у дітей можна встановити вік із

точністю до декількох місяців, а у літніх людей розбіжність становить близько 15 років.

Крім того, важливою умовою є зв'язок біологічного та психологічного віку. Якщо хронологічний вік – це період від моменту народження до дня досліджень, виражений тимчасовими одиницями (роки, місяці), то психологічний вік – це певний рівень розвитку особистості. Він включає інтелект, соціальну адаптацію, управління емоціями.

Зв'язок емоційного і біологічного розвитку не викликає сумнівів, адже не дарма з'явилася приказка, що людині стільки років, на скільки вона себе відчуває. Коригуючи психологічний стан, людина значною мірою впливає на стан здоров'я.

Психологічний настрій робить літніх людей активними і бадьорими, він же перетворює молодь у сумовитих старичків, які скаржаться на втому. Змінюючи психологічний стан, можна «помолодшати» на десяток років.

Висновки. Чим хронологічний вік відрізняється від біологічної – однозначної відповіді немає. Людські тіла індивідуальні, як і люди. Календарний вік дозволяє розділити періоди часу на дитячі та дорослі та отримати порівняльні критерії для аналізу.

Отже, комплекс факторів, що входять у поняття здорового способу життя, впливає на швидкість старіння організму людини, гальмує процес зношування організму. Вирішальну роль в уповільненні біологічних годин відіграє психологічний настрій. Має бути твердий намір регулярно витрачати час і кошти на боротьбу зі старінням.

Кількість енергії і життєздатність тіла не визначаються паспортними даними. Час ми зупинити не в силах, а ось уповільнити хід біологічного годинника – цілком здійсненне завдання.

Література:

1. Головаха Е.Н., Кроник А.А. Психологический возраст личности // Психологический журнал. – 1983. – № 5. – С. 57-65.
2. Функціональний вік сучасного студента: монографія // За заг. ред. канд. філос. наук, доцента В.М. Копи. – Харків: «Факт», 2018. – 172 с..
3. <http://www.pharmacognosy.com.ua/index.php/vash-biologicheskij-vozrast/18-testov-dlya-opredeleniya-biologicheskogo-vozrasta-i-kolichestva-zdorovya>
4. <https://natalka.pp.ua/biologichnij-vik-yaki-faktori-vplivayut-na-cej-pokaznik>
5. <https://studfile.net/preview/3599076/page:3>
6. https://ua-referat.com/Біологічний_вік

References:

1. Golovaha, E.N., Kronik, A.A. (1983). Psihologicheskij vozrast lichnosti [Psychological age of the person]. *Psihologicheskij zhurnal - Psychological magazine*, 5, 57-65 [in Russian].
2. Kopa, V.M. (2018). *Funkcional'nij vik suchasnogo studenta* [Functional age of the modern student]. Harkiv: «Fakt» [in Ukrainian].

3. [www.pharmacognosy.com.ua](http://www.pharmacognosy.com.ua/index.php/vash-biologicheskij-vozrast/18-testov-dlya-opredeleniya-biologicheskogo-vozrasta-i-kolichestva-zdorovya) Retrieved from <http://www.pharmacognosy.com.ua/index.php/vash-biologicheskij-vozrast/18-testov-dlya-opredeleniya-biologicheskogo-vozrasta-i-kolichestva-zdorovya>
4. [natalka.pp.ua](https://natalka.pp.ua/biologichnij-vik-yaki-faktori-vplivayut-na-cej-pokaznik) Retrieved from <https://natalka.pp.ua/biologichnij-vik-yaki-faktori-vplivayut-na-cej-pokaznik>
5. [studfile.net](https://studfile.net/preview/3599076/page:3) Retrieved from <https://studfile.net/preview/3599076/page:3>
6. [ua-referat.com](https://ua-referat.com/Biologichnij_vik) Retrieved from https://ua-referat.com/Biologichnij_vik

УДК 378.091.3:373.3.011.3

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-234-244](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-234-244)

Островська Маріанна Ярославівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології, Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці II, площа Кошута, 6, м. Берегово, 90202, тел.: (066) 440-19-78, <https://orcid.org/0000-0001-8810-3810>

ФОРМУВАННЯ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. У даній статті розглядається основний зміст понять «компетенція», «компетентність», «фахова компетентність», які активно досліджуються в сучасній науці. Здійснено аналіз поглядів провідних вітчизняних та зарубіжних науковців. Розглянуто різні підходи до трактування поняття «компетентність»: як здатність застосовувати знання та вміння; як спроможність кваліфіковано провадити діяльність; як здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби та інші. Досліджено визначення «фахової компетентності» майбутніх учителів, проведено аналіз співвідношень понять «компетентність» та «компетенція», які з різних точок зору або ототожнюються, або визнаються підпорядкованими. Визначено компетенції як еталон досвіду дій, знань, умінь, навичок, творчості, емоційно-ціннісної діяльності, а компетентність як рівень досягнення вказаних компетенцій. Розглянемо структурно-змістову модель підготовки вчителя початкової школи в контексті сучасних освітніх парадигм; проаналізуємо вимоги особистісно орієнтованого навчання; розкриємо роль педагогічної практики у підготовці майбутнього вчителя. Саме сучасний етап розвитку суспільства детермінує необхідність реформування освітньої галузі, зокрема модернізацію початкової ланки. Цей перехід можливий за умови переорієнтації освітніх цінностей, утримуванні освітніх систем на фундаментальному науковому інструментарії гуманістичного характеру, що сприяє формуванню готовності до освітньої дії суб'єктного характеру, як усвідомленого і цілеспрямованого процесу. Закономірність впровадження компетентнісного підходу в освіту визначається необхідністю формування у тих, що навчаються адекватної сучасному рівню знань картини світу, цілісного світобачення і наукового світогляду, інтеграції особистості в національну і світову культуру.

Ключові слова: інноваційні технології, початкові класи, фахова компетентність, майбутні вчителі.

Ostrovska Marianna Yaroslavivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of the Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education Ukraine, Koshuta Squa., 6, Beregovo, 90202, tel.: (066) 440-19-78, <https://orcid.org/0000-0001-8810-3810>

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS TO THE APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Abstract. This article discusses the main content of the concepts of "competence", "competence", "professional competence", which are actively studied in modern science. The analysis of the views of leading domestic and foreign scientists is carried out. Different approaches to the interpretation of the concept of "competence" are considered: as the ability to apply knowledge and skills; as the ability to conduct qualified activities; as the ability to successfully meet individual and social needs and others. The definition of "professional competence" of future teachers is studied, the analysis of the relationship between the concepts of "competence" and "competence", which from different points of view are either identified or recognized as subordinate. Competences are defined as a standard of experience of actions, knowledge, skills, abilities, creativity, emotional and value activity, and competence as a level of achievement of the specified competencies. Consider the structural and semantic model of primary school teacher training in the context of modern educational paradigms; analyze the requirements of personality-oriented learning; we will reveal the role of pedagogical practice in the training of future teachers. It is the current stage of development of society that determines the need to reform the education sector, in particular the modernization of the primary level. This transition is possible if the reorientation of educational values, keeping educational systems on the fundamental scientific tools of humanistic nature, which contributes to the formation of readiness for educational action of a subjective nature, as a conscious and purposeful process. The regularity of the implementation of the competence approach in education is determined by the need to form in students adequate to the current level of knowledge picture of the world, holistic worldview and scientific worldview, integration of the individual into national and world culture.

Keywords: innovative technologies, primary classes, professional competence, future teachers.

Постановка проблеми. Глобальні суспільні процеси, зумовлені демократизацією життя, науково-технічним прогресом, інформатизацією та комп'ютеризацією, мають систематичний і незворотний характер. Швидкість та вектори розвитку сучасних країн, обумовлені освітою, яка здійснює

безпосередній та найбільший вплив на особистість і суспільство. Освіта є соціальним інститутом, через який проходить кожна людина, набуваючи при цьому рис особистості, фахівця і громадянина. Завдяки діяльності вчителя реалізується державна політика у створенні інтелектуального, духовного потенціалу нації, розвитку вітчизняної науки, техніки і культури, збереженні і примноженні культурної спадщини сучасних країн. Все це висуває нові вимоги до підготовки вчителя, його професійного становлення і фахової компетентності. Саме компетентнісний підхід розглядається як один із важливих концептуальних принципів, який визначає сучасну методологію оновлення змісту освіти. Враховуючи досвід розвинених європейських країн, можна стверджувати, що поняття “ключові компетентності” виступає в даному контексті як “вузлове” поняття, оскільки компетентність носить інтегрований характер, а саме: об’єднує професійні знання, інтелектуальні навички і вміння, способи діяльності. Поняття “компетентність” (лат. *competens* – відповідний, здібний) означає коло повноважень будь-якої посадової особи чи органу; володіння знаннями, досвідом у певній галузі. Під професійною компетентністю педагога розуміють особистісні можливості вчителя, які дозволяють йому самостійно і ефективно реалізувати цілі педагогічного процесу. Для цього потрібно знати педагогічну теорію, уміти застосовувати її в практичній діяльності. “Компетентність” визначає рівень професіоналізму особистості, а її досягнення відбуваються через здобуття нею необхідних компетенцій, що є метою професійної підготовки фахівців. Під поняттям компетенція будемо розуміти сукупність взаємозалежних якостей особистості (знання, вміння, навички, способи діяльності), необхідних для якісної продуктивної діяльності. Компетентність особистості визначаємо як володіння нею відповідними компетенціями. У самому загальному випадку, педагогічна компетентність є системою наукових знань, інтелектуальних і практичних умінь і навичок, особистісних якостей і утворень, яка при достатній мотивації та розвинених професійних психічних установок забезпечує самореалізацію, самозбереження та самовдосконалення особистості педагога в процесі професійної діяльності [5].

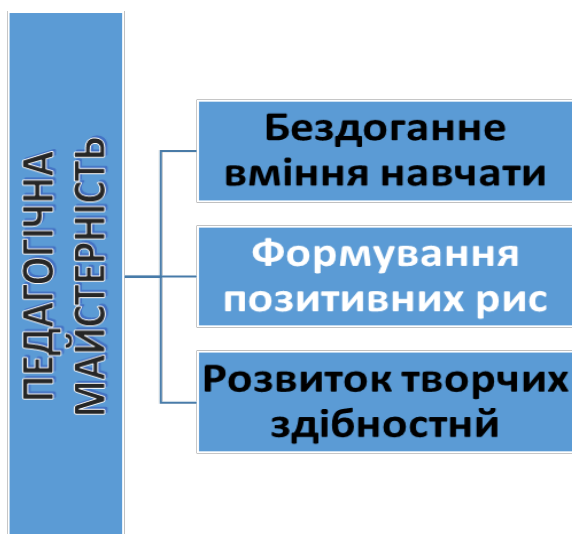
Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел показав, що проблема підготовки майбутнього вчителя має високий рівень актуальності як в українських, так і у закордонних вчених. Дослідження науковців присвячені аналізу різноманітних аспектів проблеми підготовки майбутнього вчителя початкових класів: теоретичний (О.Г. Мороз, Л.С.Нечепоренко, І.Ф.Прокопенко, О.Я.Савченко та ін.); організаційно-педагогічні умови (Н.Г.Калачник, В.І. Лозова, А. І. Підласий та ін.), педагогічна майстерність (Є. С. Барабіна, І. А. Зязюн, Н. В. Кузьміна), індивідуалізація (О. М. Пехота, А. В. Ткаченко та ін.), творчість (Л. П. Акімова, В. А. Кан-Калик, Н. В. Кічук, Г. В. Троцько та ін.), історико-педагогічні

дослідження (Н. М. Дем'яненко, С. Т. Золотухіна, О. А. Лавриненко та ін.), зарубіжна теорія і практика (С. Аргірус, Д. Макінтура, Д. Шьон та ін.) [6].

Мета статті – визначити особливості фахової компетентності майбутніх учителів початкової школи до застосування інноваційних технологій. Мета сучасної освіти – створення умов для якісного навчання формування компетентного випускника, здатного використовувати отримані знання в реальному житті, витримувати конкуренцію на ринку праці спрямованість процесу навчання на формування і розвиток ключових (базових і основних) та предметних компетенцій особистості

Виклад основного матеріалу. Сьогодні, як ніколи раніше, швидко змінюється світ. Фахова компетентність вчителя - важлива умова при впровадженні нових Державних стандартів у школі. *Компетенція* – добра обізнаність із чим-небудь, коло повноважень когось. *Компетентність* – володіння людиною певною компетенцією. *Компетентний* – такий, що має достатні знання у якій-небудь галузі, добре з чим-небудь обізнаний, сукупність знань і умінь, необхідних для ефективної професійної діяльності: вміння аналізувати, передбачати наслідки професійної діяльності, використовувати (застосовувати) необхідну інформацію.





На проблемі підготовки вчителів початкової школи ще в XIX столітті акцентував фундатор педагогіки К. Д. Ушинський. Зокрема, він зазначав, що майбутній учитель повинен оволодіти дидактикою, особливостями організації навчального процесу, методикою викладання окремих предметів. З огляду на це ним було запропоновано цілісну систему підготовки вчителя початкової школи, що містить загальнонауковий, спеціальний та педагогічний аспекти. Головним завданням у підготовці педагогічних кадрів К. Д. Ушинський уважав вироблення у них свідомого ставлення до практичної діяльності й створення міцних основ для майбутньої праці над собою. Педагогічні ідеї видатного вченого щодо необхідності відповідної підготовки вчителя народної школи в цілому і вчителя початкової школи зокрема не втратили свого значення й сьогодні [6].

Вагомий внесок у дослідження проблеми підготовки майбутніх учителів початкових класів зробив Ш. О. Амонашвілі. Він є прихильником гуманно-особистісної педагогіки, яка надихає вчителя на створення такого навчального процесу, під час якого учень сам навчається змінювати, покращувати, удосконалювати умови життя. Джерелом такого прагнення повинна стати висока духовність. Його «Школа життя» розглядає освіту як процес живлення

душі та серця дитини найкращими одухотвореними плодами людської культури й цивілізації. І початковий ступінь освіти є першочерговою складовою всього освітнього процесу. Ш. О. Амонашвілі зауважує, що вчитель служить високій меті людства, планетарній та космічній еволюції, для нього повинні бути створені такі умови, щоб його життя повністю було присвячене справі виховання [1].

На підставі аналізу професійної діяльності вчителів початкових класів Л. О. Хомич доходить висновку, що вони не завжди підготовлені до творчого розв'язання навчально-виховних завдань, а це призводить до того, що вони недостатньо сприяють розвитку індивідуальності кожного молодшого школяра. На її думку, значною мірою це зумовлено тим, що професійно-педагогічні знання, яких набувають майбутні вчителі під час навчання у вищій школі, не становлять єдиної системи, що функціонує у реальній практичній діяльності вчителя. Науковець зазначає також, що студенти факультетів початкового навчання «недостатньо усвідомлюють значення провідних ідей і тенденцій передової педагогічної науки й практики, не завжди знають способи використання педагогічної теорії на практиці» [9, с. 4].

Ядром професійної підготовки О.Я.Савченко вважає її зміст, фундаментальність якого має забезпечити випереджувальну підготовку спеціаліста. Розглядаючи зміст професійної підготовки вчителя початкових класів, науковець приходить до висновку щодо його невідповідності цьому положенню. Початкова освіта, зауважує вчена, є багатопредметною. Сучасному вчителю необхідно забезпечити повноцінний навчальний процес, а отже, нагальною є потреба оновлення змісту методичної підготовки вчителів за принципом цілісності, системності та інтеграції; урахування тих процесів, які визначають діяльність сучасної початкової школи. Тому, на думку О. Я. Савченко, необхідно змінити наявну традицію (будь-що забезпечити навантаження всіх викладачів), а переорієнтувати кадри на підготовку нових курсів відповідно до нових потреб практики [8]. З огляду на зазначене, вона доходить такого висновку: у формуванні особистості майбутнього вчителя початкових класів необхідно згармонізувати загальнокультурні, психолого-педагогічні й особистісні якості. Наслідком підготовки студентів може виступати визначений рівень готовності або підготовленості до професійної діяльності.

Проаналізувавши наукові дослідження можемо стверджувати, що «готовність до професійної діяльності вчителя» розуміється як якість особистості, що охоплює позитивне ставлення до професії, здібності, знання, уміння, навички, стійкі професійно важливі якості, як актуальне психічне становище, яке є наслідком педагогічної діяльності, як складне утворення, в центрі якого перебуває ставлення до педагогічної діяльності як до головного сенсу життя, відповідальне ставлення до цієї діяльності, здібності до

самовіддачі в педагогічній діяльності, професійні якості, знання, вміння, навички.[7]

А от що ж до поняття «підготовленість», то воно означає «наявність підготовки до будь-якої справи, роботи» [6]. Підготовленість студента до педагогічної діяльності передбачає наявність у нього спеціальних знань, умінь, навичок, необхідних для здійснення цієї діяльності [5]. Розглянемо сутність, компоненти й види підготовки. З позиції інтеграційного підходу підготовка педагога об'єднує особистісний, когнітивний і операційний компоненти. Вивчення наукових джерел показало, що професійно-педагогічна підготовка майбутнього вчителя в педагогічному вищому навчальному закладі є складною, багатоаспектною, багатофункціональною діяльністю. Мета, зміст, операції, наслідки є структурними елементами професійної підготовки і складаються з таких компонентів: мотиваційно-цільового, змістового, операційного і результативно-оцінювального.

Важливою складовою частиною підготовки майбутнього вчителя є цільовий компонент. Мета професійної підготовки майбутнього вчителя початкових класів відповідно до вимог Галузевого стандарту вищої освіти [3] полягає в тому, щоб підготувати такого вчителя, котрий володіє знаннями в галузі педагогічної і психологічної науки, має значну методичну базу, володіє педагогічною технікою, вміє адекватно реагувати на будь-яку педагогічну ситуацію, прагне до творчості.

Змістовий компонент підготовки вчителя охоплює сукупність професійних знань, умінь і навичок, відображених у Галузевому стандарті вищої освіти [3]. Цей компонент передбачає виявлення в освітньому процесі вищого навчального закладу тих видів діяльності студента, які притаманні майбутньому вчителю (навчально-пізнавальну, виховну, вільного спілкування). До них ми віднесли також види діяльності вчителя: організаційну (організація дитячого і юнацького руху у школі та за її межами), методичну (вивчення передового педагогічного досвіду, досягнень науки), позашкільну (робота за місцем проживання, в позашкільних закладах), викладацьку (робота з реалізації навчального процесу), виховну (виховання і розвиток учнів), управлінську (керівництво освітніми закладами), науково-дослідну, а також самоосвіту і самовиховання самого вчителя.

Операційний компонент підготовки майбутнього вчителя представлений у вищих навчальних закладах традиційними для вищої освіти методами, формами і засобами навчання. До основних форм організації навчального процесу у вищих навчальних закладах належать лекційні, семінарські, лабораторні і практичні заняття, самостійна робота. Також впроваджуються і нетрадиційні форми: лекція-прес-конференція, семінар-«мозковий штурм», семінар-«круглий стіл», семінар-ділова гра та інші. Вибір форми організації навчального процесу залежить від навчальної дисципліни, змісту теми, рівня

підготовки студентів і викладачів, покликаний сприяти забезпеченню найповнішого розкриття змісту обговорюваної теми, досягненню найбільшої активності студентів [10].

Розкриваючи проблему суті та структури підготовки майбутнього вчителя, Сінопальнікова Н. М. до найпоширеніших методів навчання студентів віднесла такі групи: інформаційно-розвивальні (лекція, розповідь, пояснення, бесіда, демонстрація навчального кінофільму, самостійна робота з книгою тощо), проблемно-пошукові (проблемна лекція, евристична бесіда, навчальна дискусія, пошукова лабораторна робота), методи практичного навчання (аналіз педагогічних ситуацій, розв'язання педагогічних завдань, ділова гра тощо). Вибір методів навчання залежить від низки умов аналогічних вибору форм організації навчання. Визначимо окремі види засобів навчання: навчально-наочні, вербальні, аудіовізуальні [9].

Результативний компонент професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів початкової школи передбачає досягнення випускником визначеного рівня оволодіння системою знань теоретичних основ педагогіки, психології, предметних методик, вікової фізіології, медичних знань, а також грамотного використання отриманих знань у майбутній практичній педагогічній діяльності.

З основ педагогіки студент повинен оволодіти взаємовідношенням та взаємозв'язком різних понять, а також уміти користуватися ними на практиці. Крім того, студент повинен володіти знаннями основ психології: основні вікові завдання і способи їхнього розв'язання, вікові особливості навчальної діяльності, мотиваційний компонент навчальної діяльності, здібність і обдарованість, способи діагностування й розвитку здібностей. Під час підготовки у студентів формуються визначені вміння: проводити експериментальну роботу з учнями, проводити діагностику учнів тощо.

Майбутній вчитель повинен також володіти системою методичних знань, умінь і навичок: знати психолого-педагогічні концепції навчання і використовувати їх як основу у своїй практичній діяльності, знати й розв'язувати проблеми наступності, досконально знати вимоги, які висуваються до обов'язкового мінімуму змісту шкільної освіти; досконально володіти методикою викладання предметів, творчо використовувати методичні інновації й ідеї, вміння самостійно обрати або скласти програму навчання, уміти методично грамотно викласти навчальний матеріал, з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини.

Аналіз наукової літератури й Галузевого освітнього стандарту дозволяє визначити такі види підготовки вчителя: методологічну, культурологічну, загальнокультурну, предметну, методичну, психолого-педагогічну, спеціальну, дидактичну, професійно-етичну, теоретичну і практичну.

Методологічна підготовка являє собою процес формування у студентів системи різних знань про принципи, методи дослідження й перетворення педагогічної діяльності. Методична підготовка озброює студентів знаннями принципів, змісту, правил, засобів, активних методів і форм сучасного виховання і навчання й забезпечує готовність до здійснення навчально-виховної роботи у школі. Загальнокультурна підготовка покликана забезпечити формування й розвиток світогляду вчителя, розширити його загальну освіту. Психолого-педагогічна підготовка спрямована на професійну освіту вчителя, формування і розвиток педагогічних умінь, розвиток його творчої індивідуальності. Предметна (спеціальна) підготовка – частина професійної підготовки, у ході якої відбувається оволодіння теоретичними і практичними знаннями, притаманними кожній вузькій професії, формування системи умінь і навичок, розвиток здібностей і надбання професійного досвіду.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що формування фахової компетентності при професійно-педагогічній підготовці вчителя початкової школи характеризується сьогодні багатоаспектністю й варіативністю змісту і повинна носити інтегративно-міждисциплінарний характер. Тому інтегративний підхід, який на сьогодні недостатньо розроблений, слід розглядати як один з пріоритетних напрямків удосконалення професійно-педагогічної освіти, оскільки він забезпечує комплексність, повноту, цілісність знань, формування системного мислення майбутнього педагога, сприяє глибокому осмисленню педагогічної діяльності, мобільність і варіативність змісту педагогічної освіти. Ми підтримуємо думки науковців і визначаємо формування фахової компетентності учителів початкової школи як процес оволодіння особистістю загальнонауковими, професійними знаннями і вміннями для успішного здійснення професійної діяльності. Процес підготовки майбутнього вчителя на сучасному етапі можна умовно поділити на такі основні компоненти: загальна підготовка (методологічно-розвиваюча); спеціально-професійна (психолого-педагогічна, методична); особистісна підготовка (самовиховання особистості майбутнього педагога, його самовизначення). Сучасний навчальний план, який відображає зміст професійної підготовки майбутнього спеціаліста, передбачає, що важливе місце в системі професійної підготовки вчителів належить дисциплінам психолого-педагогічного циклу. Виділимо окремо загальнопедагогічну підготовку як елемент загальної, спеціально-професійної та особистісної підготовки майбутнього вчителя. Результатом такої підготовки є оволодіння студентами певним рівнем змістовно-процесуальних та наукових основ педагогічної діяльності, формування у них цілісного комплексу загальнопедагогічних знань, умінь, навичок [2].

Таким чином, перераховані позиції підтверджують важливість проблеми вдосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи,

що розглядається нами. На наш погляд, вдосконаленню професійної підготовки сприятиме створення інтегративних курсів, реалізація єдності теорії і практики, підготовка педагога до інноваційної професійної діяльності.

Література:

1. Амонашвили Ш. А. Педагогическая симфония / Ш. А. Амонашвили. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 2002. – 672 с.
2. Володько В. М. Основні компоненти загальнопедагогічної підготовки майбутнього вчителя / В. М. Володько // Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. ст. / Крим. держ. гуманіт. ін-т. – К., 2001. – Вип. 3. – 4. – С. 25–42.
3. Галузевий стандарт вищої освіти. Освітньо– професійна програма підготовки бакалавра за спеціальністю 6.010100 початкове навчання [розробники В. І. Бондар, І. М. Шапошнікова, А. П. Каніщенко, С. В. Страшко, Т. І. Тітова, З. Л. Гейхман]. – К.: Альянс, 2006. – 140 с.
4. Денисенко В. В. Формування ціннісних орієнтацій майбутніх учителів початкових класів : автореф. дис. канд. пед. наук: / В. В. Денисенко. – Харків, 2005. – 19 с.
5. Концепція педагогічної компетентності [розробники Банашко Л.В., Севастьянова О. М., Кришук Б. С., Тафінцева С. І.]. - Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2022.
6. Нестеренко Т.С. Професійна підготовка майбутнього вчителя початкової школи / Т. Нестеренко // Наукові записки. – 2018. Серія Педагогічні науки. - Випуск 167. – С. 69-74
7. Новый тлумачний словник української мови [Текст]: 42 000 слів. Т. 3. П-Я / [уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко]. – 2-ге вид., випр. – К.: Аконт, 2001. – 862 с.
8. Савченко О. Я. Удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів / О. Савченко // Початкова школа. – 2001. – № 7. – С. 1–4.
9. Сільвейстр А. М. Інтеграція знань як психолого-педагогічна проблема / А. М. Сільвейстр, М. О. Моклюк, О. О. Моклюк // Науковий часопис. Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – Вип. 57. – С. 171-178.
10. Хомич Л. О. Професійно–педагогічна підготовка вчителя початкових класів / Л. О. Хомич. – К.: Магістр–S, 1998. – 201 с.

References:

1. Amonashvily, Sh.A. (2002). *Pedahohycheskaia symfonia* [Pedagogical symphony]. Moscow: Yzdatelskyi Dom Shalvy Amonashvily - Moscow: Shalva Amonashvili Publishing House, 2002. - 672 p. [in Russian].
2. Volodko, V. M. (2001). Osnovni komponenty zahalnopedahohichnoi pidhotovky maibutnoho vchytelia [The main components of general pedagogical training of future teachers]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity: zb. st. / Krym. derzh. humanit. in-t. – Problems of modern pedagogical education: collection. Art. / Crimea. state humanities. int.*, 3-4, 25-42 [in Ukrainian].
3. Bondar, V. I., Shaposhnikova, I. M., Kanishchenko, A. P., Strashko, Sk. V., Titova, T. I., Heikhman, Z. L. (2006). Haluzevyi standart vyshchoi osvity. Osvitno–profesiina prohrama pidhotovky bakalavra za spetsialnistiu 6.010100 pochatkove navchannia [Industry standard of higher education. Educational and professional bachelor's program in specialty 6.010100 primary education]. *Alians – Alliance*, - 140 p. [in Ukrainian].



4. Denysenko, V. V. (2005). Formuvannia tsinnisnykh oriientsii maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv. [Formation of value orientations of future teachers of primary school]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv. [in Ukrainian].

5. Banashko, L.V., Sevastyanova, O.M., Krishchuk, B.S., Tafintseva, S.I. (2022). Kontseptsiiia pedahohichnoi kompetentnosti [The concept of pedagogical competence]. - *Khmelnyska humanitarno-pedahohichna akademiia - Khmelnytsky Academy of Humanities and Education*, [in Ukrainian].

6. Nesterenko, T.S. (2018). Profesiina pidhotovka maibutnoho vchytelia pochatkovoi shkoly [Professional training of future primary school teachers]. *Naukovi zapysky. Seriia Pedahohichni nauky. - Vypusk 167. - Scientific notes. Series Pedagogical Sciences. - Issue 167*, 69-74, [in Ukrainian].

7. Yaremenko, V.V., Slipushko, O.M., (2001). Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. [New explanatory dictionary of the Ukrainian language [Text]: 42 000 words. T. 3. P-I]. - 2nd ed., Ed. - K.: Akonit - K.: Aconite, 862, [in Ukrainian].

8. Savchenko, O. Ya., (2001). Udoskonalennia profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv [Improving the professional training of future primary school teachers]. *Pochatkova shkola - Primary school*. 7, 1-4, [in Ukrainian].

9. Silveistr, A.M. (2017). Intehratsiia znan yak psykholoho-pedahohichna problema [Integration of knowledge as a psychological and pedagogical problem] *Naukovyi chasopys. Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 5 : Pedahohichni nauky : realii ta perspektyvy : zb. nauk. prats. - Scientific Journal. National Pedagogical University named after MP Drahomanov. Series 5: Pedagogical sciences: realities and prospects: collection. Science. work. – Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2017. – Vyp. 57. Kyiv: MP Drahomanov National Pedagogical University Publishing House, Issue. 57, 171-178* [in Ukrainian].

10. Khomych, L.O. (1998). Profesiino–pedahohichna pidhotovka vchytelia pochatkovykh klasiv [Professional and pedagogical training of primary school teachers]. K.: *Mahistr–S K.: Master*, 201[in Ukrainian].

УДК 378.016:621.771.001.57

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-245-257](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-245-257)

Подолянчук Станіслав Вікторович кандидат фізико-математичних наук, доцент, декан факультету математики, фізики і комп'ютерних наук, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, тел.: (0432) 27-69-73, <https://orcid.org/0000-0001-9088-3342>

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ПЛАСТИЧНОГО ДЕФОРМУВАННЯ МЕТАЛІВ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛІВ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. Стаття присвячена питанням вивчення технологій пластичного деформування металів при підготовці вчителів трудового навчання та технологій. Дослідження здійснювалось за допомогою методів аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення.

Показано, що змістовне наповнення вивчення таких технологій має включати питання сутності пластичного деформування металів, яке полягає у зміні форми і розмірів заготовок (деталей) зазвичай без руйнування або відокремлення різних частин деталей (зняття стружки); основних методів (способів) обробки металів тиском (прокатування, волочіння, пресування, штампування, кування); основних переваг та недоліки технологій обробки металів тиском; особливостей використання технологій пластичного деформування при ручній обробці металів.

Показана доцільність вивчення переваг та недоліків основних методів обробки тиском загалом та окремих його видів зокрема, яке дозволить ознайомитись не лише з особливостями відповідних технологічних процесів, а й з оптимальними умовами їхнього використання на практиці. Одним з таких практичних методів є накатування різьби, яке завдяки високій продуктивності, відсутності стружки та мінімізації ймовірності пошкодження інструменту широко використовуються у промисловості.

Доведена важливість при підготовці вчителів трудового навчання та технологій детального вивчення різноманітних методів ручної обробки металів, які включають технології пластичного деформування. Серед них – гнуття тіл круглого поперечного перерізу (дроту) та гнуття заготовок з листового та смугового металу. Зазвичай цими методами, враховуючи нескладну технологію, можуть достатньо легко опанувати учні закладів середньої освіти.

Показано, що технології пластичного деформування металів (методи обробки тиском), які є важливою частиною сучасних технологічних процесів,

мають стати органічною складовою підготовки вчителів трудового навчання та технологій як в плані отримання фундаментальних знань щодо основ промислового виробництва загалом, так і щодо можливості практичного застосування окремих методів безпосередньо на уроках трудового навчання та технологій чи в гуртковій роботі.

Ключові слова: пластичне деформування, обробка тиском, вчитель трудового навчання та технологій, ручна обробка металів.

Podolyanchuk Stanislav Viktorovich PhD in Physics and Mathematics, Associate Professor, Dean of the Faculty of Mathematics, Physics and Computer Science, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University, Ostrozkogo St., 32, Vinnytsia, 21001, tel.: (0432) 27-69-73, <https://orcid.org/0000-0001-9088-3342>

SPECIAL ASPECTS OF STUDYING THE TECHNOLOGY OF PLASTIC FLOW OF METALS IN THE TRAINING OF HANDICRAFTS TEACHERS

Abstract. The article is devoted to studying the technology of plastic flow of metals in the training of handicrafts teachers. The research used methods of analysis, synthesis, comparison and generalization.

The content of the study of such technologies has been shown to include the issues of the essence of plastic flow of metals, which consists of changing the shape and size of workpieces (parts) usually without destroying or separating different parts of workpieces (chip removal); main methods (ways) of metal shaping (rolling, drawing, pressing, stamping, forging); main advantages and disadvantages of metal shaping technologies; features of using plastic flow technologies in manual metal processing.

The relevance of studying the advantages and disadvantages of the main methods of metal shaping in general and its individual types in particular has been shown, which will allow to get acquainted not only with the features of the relevant processes, but also with the optimal conditions for their application in practice. One of these practical methods is threading, which is widely used in industry due to its high productivity, lack of chips and minimum likelihood of tool damage.

The importance of detailed study of various methods of manual metal processing, including plastic flow technologies, in the training of handicrafts teachers has been proved. Among them – bending of circular cross-section bodies (wire) and bending of sheet and strip metal workpieces. Usually, given the simple technology, these methods can be easily mastered by students of secondary education facilities.

Technologies of plastic flow of metals (shaping methods), which are an important part of modern manufacturing processes, have been shown to become an

organic component of the training of handicrafts teachers both in terms of obtaining fundamental knowledge about the basics of industrial production in general, and about the possibility of practical application of individual methods in handicrafts lessons or in project groups.

Keywords: plastic flow, shaping, handicrafts teacher, manual processing of metals.

Постановка проблеми. Підготовка сучасного вчителя трудового навчання та технологій має багатоаспектний та мультидисциплінарний характер. Вона передбачає формування низки професійних якостей, які, крім всього іншого, мають включати в себе математичну, графічну, матеріалознавчу, технічну та технологічну складові. Кожна з цих складових відіграє свою роль в системі підготовки вчителів трудового навчання та технологій, а їхній взаємозв'язок зазвичай носить взаємозалежний та взаємодоповнюючий характер.

В цьому сенсі однією з найбільш важливих складових є технологічна підготовка майбутніх фахівців, яка з одного боку опирається на потужне теоретичне підґрунтя, а з іншого – має безпосереднє відношення до практичної діяльності. Відомо, що основою більшості технологій, які реалізуються у машинобудівній галузі, є використання різних методів обробки металів. Їхнє опанування також є важливою частиною вивчення таких шкільних предметів, як «Трудове навчання» та «Технології» у закладах середньої освіти.

В той же час велике різноманіття таких технологій (методів) вимагає врахування важливих особливостей при формуванні змістовного наповнення відповідних освітніх компонент. Враховуючи такі обставини дослідження особливостей вивчення однієї з груп таких методів, а саме методів пластичного деформування металів, при підготовці вчителів трудового навчання та технологій, вбачається доволі актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підготовка вчителів трудового навчання та технологій є комплексним та багатоетапним процесом. Важливу роль упродовж цієї підготовки відіграють технічна та технологічна складові, які одночасно виступають і в якості теоретичної основи формування фахових компетентностей майбутніх фахівців, і як надійне підґрунтя для застосування набутих знань і навичок на практиці. Необхідність загальнотехнічної підготовки визначається як предметом майбутньої професійної діяльності вчителів трудового навчання та технологій, так і значенням і роллю загальнотехнічних знань у сучасному постіндустріальному суспільстві як складової наукової картини світу, основ сучасного виробництва та фактору суспільного розвитку [1, с. 94].

Насправді технічна та технологічна складові органічно пов'язані між собою – як в межах окремих дисциплін, так і в межах підготовки майбутніх

фахівців в цілому. Хоча питома вага кожної з них в конкретному випадку може бути різною. Очевидно, що підготовка вчителів трудового навчання та технологій передбачає ґрунтовну технічну підготовку [2, с. 114]. При цьому слід враховувати, що технічні дисципліни мають низку важливих особливостей, серед яких тісний зв'язок з фундаментальними науками (фізика, математика та інші), значний обсяг та чітка логічна послідовність викладу навчального матеріалу, відносна автономність окремих дисциплін [3, с. 93].

Д. В. Матяшова відповідно до функцій і типових задач професійної діяльності вчителя технології серед найважливіших компетентностей виділяє також технологічну, яка включає в себе знання з основ виробництва, а саме технічну та організаційно-економічну підготовку виробничої діяльності, виготовлення виробів, ресурсне забезпечення та обслуговування виробничої діяльності (з проектуванням) [4, с. 103]. На думку А. В. Іванчука [5, с. 123] машинознавчі знання також мають стати складовою технологічної культури майбутнього вчителя технологій, адже знання технологій дозволяє здійснювати розробку технологічного процесу та виготовлення як окремих деталей, так і більш складних конструкторських одиниць [6, с. 109].

Враховуючи всі ці обставини підготовка вчителів трудового зазвичай передбачає вивчення основ промислового виробництва або у вигляді окремої навчальної дисципліни, або як складової інтегрованого навчального курсу [2, с. 114]. В. В. Юрженко також вважає, що у професійній підготовці таких фахівців вагоме місце посідає система знань про основи сучасного виробництва, що забезпечує їх професійну мобільність. Така система знань повинна ґрунтуватись на сучасних уявленнях про структуру виробництва та відображати узагальнені та інтегративні підходи до процесів, які в ньому відбуваються [7, с. 14].

В загальному розумінні промислове виробництво являє собою сукупність процесів, в результаті яких сировина перетворюється в готову продукцію. Очевидно, що при цьому використовується робоча сила, машини, інструменти, устаткування, а сам процес вимагає послідовного та точного виконання різноманітних за своїм характером робіт. Тому сучасне промислове виробництво є доволі складним, надзвичайно динамічним та має достатньо розгалужену галузеву структуру з чималою кількістю ієрархічних рівнів [2, с. 114]. У ринковій економіці виробництвом називають будь-які види діяльності, які дають дохід, незалежно від того, відбуваються вони у сфері матеріального виробництва чи у сфері послуг [8, с. 8]. За сучасних умов господарювання наука про організацію виробництва допомагає впроваджувати найбільш раціональні методи ведення виробничо-господарської діяльності, обирати ресурсозберігаючі технологічні процеси й найбільш раціональні форми їх організації, планувати роботу з виготовлення нової продукції [8, с. 5].

Тому метою викладання навчальної дисципліни «Основи промислового виробництва» має стати формування у майбутніх фахівців систематизованого уявлення про основи технологій промислового виробництва, стандартизацію та технічні вимірювання. При цьому здобувачам вищої освіти необхідно розкрити роль техніки та важливість виробничої діяльності людини як основи життя суспільства; розкрити особливості технологій виробництва машин та устаткування, технологічних процесів механічної обробки деталей машин; ознайомити з основами промислової робототехніки; ознайомити з основами взаємозамінності, стандартизації, сертифікації та управління якістю; вивчити систему допусків та посадок; надати основні відомості про точність розмірів, форми та розташування поверхонь, шорсткість поверхні; розвивати навички здійснення технічних вимірювань та використання вимірювальних інструментів.

Курс «Основи промислового виробництва» відіграє важливу роль в підготовці вчителів трудового навчання та технологій. Так, на думку О. Кітової [9, с. 82–83] подібний інтегрований курс («Основи виробництва») є одним із системотвірних компонентів процесу інженерної підготовки майбутніх фахівців, адже ґрунтовні та міцні знання спеціаліста з основ сучасного виробництва зможуть задовільнити цікавість кожного учня [10, с. 217].

В роботі [11, с. 133] також підтримується думка, що до базових завдань трудового навчання, крім всього іншого належать: формування цілісного уявлення про розвиток матеріального виробництва, роль техніки, проектування й технологій у розвитку суспільства; ознайомлення учнів із виробничим середовищем, традиційними, сучасними й перспективними технологіями обробки матеріалів; розвиток технологічних умінь і навичок учнів; усвідомлення учнями значущості ролі технологій як практичного втілення наукових знань.

У зв'язку з цим посилюється значущість розвитку технологічної грамотності вчителів трудового навчання та технологій у процесі цілеспрямованої методичної роботи [12, с. 70], яка насправді є першим етапом становлення технологічної культури особистості [12, с. 73]. Отже можна стверджувати, що технологізація фахової підготовки майбутнього вчителя трудового навчання та технології є явищем не лише необхідним, а й можливим. Така підготовка забезпечить якісне формування в студентів цілісних системних знань про технологію створення виробів/продуктів і підготовку їх до формування технологічної компетентності в учнів загальноосвітньої школи [13, с. 57].

В той же час у процесі виробництва використовується достатньо велика кількість різноманітних технологій. Це означає, що учитель також повинен володіти навиками обробки найпоширеніших матеріалів [10, с. 217]. Серед таких технологій важлива роль належить методам пластичного деформування

матеріалів, або іншими словами – методам обробки металів тиском, які відображають переважно практичну складову сучасного виробництва.

Мета статті – визначення змістовного наповнення та особливостей вивчення технологій пластичного деформування металів при підготовці вчителів трудового навчання та технологій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна машинобудівна галузь характеризується великою різноманітністю методів обробки металів. Якщо не брати до уваги лиття, яке радше слід віднести до методів виробництва (формування) заготовок, то на сьогодні можна виділити такі три основні групи методів обробки металів, які здійснюються (реалізуються) шляхом:

- пластичного деформування (тиском);
- механічної обробки;
- термічної (хіміко-термічної) обробки.

Серед цих методів особлива роль належить технологіям пластичного деформування металів. При їх вивченні основну увагу слід зосередити на відображенні таких питань:

- сутність пластичного деформування металів;
- значення методів пластичного деформування у сучасному виробництві;
- основні методи (способи) обробки металів тиском;
- основні переваги та недоліки технологій обробки металів тиском;
- особливості використання технологій пластичного деформування при ручній обробці металів.

Сутність пластичного деформування металів полягає у зміні форми і розмірів заготовок (деталей), яке в більшості випадків не передбачає руйнування або відокремлення різних частин деталей (зняття стружки). Загалом обробка тиском ґрунтується на здатності металу піддаватися пластичній деформації, тобто змінювати свою форму та розміри під дією зовнішніх сил без руйнування [14, с. 6].

Метою обробки тиском є максимальне наближення форми та розмірів заготовки до форми й розмірів деталі. Часто такий процес супроводжується зміною структури, а отже і фізико-механічних характеристик матеріалів. В багатьох випадках зміна форми і розмірів здійснюється лише над частиною об'єму заготовки. При цьому для таких технологій зберігаються практично всі закономірності пластичного деформування, зокрема, що тіло (заготовка, деталь) після зняття навантаження не повертається у своє початкове положення.

Слід також зазначити, що на процес пластичного деформування здійснюють вплив ціла низка факторів: температура (при підвищенні температури пластичність металу збільшується, а опір деформуванню

зменшується), швидкість деформування (пластичність зменшується при підвищенні швидкості деформування під час гарячої обробки тиском), хімічний склад і структура матеріалу (чисті метали мають найбільшу пластичність, а сплави мають меншу пластичність) [14, с. 6–7].

Загалом деформування металів носить достатньо складний характер, а деформація при різних видах опору складається з двох частин: пружної і пластичної (залишкової). При цьому визначення деформаційних характеристик є доволі складним завданням, оскільки в цьому випадку, як, наприклад, досягнення при розтяганні матеріалів зони наклепу, залежність між навантаженням і деформацією вже не носить лінійного характеру, тобто закон Гука застосувати не можна. Це означає, що за основу слід брати результати експериментальних даних, що для великого різноманіття хімічного складу сталей є доволі непростим завданням.

Методи пластичного деформування металів відіграють важливу роль у сучасному виробництві. Вважається, що близько 90% сталей і біля 50% кольорових металів і сплавів піддаються обробці тиском [14, с. 6]. При цьому з розвитком технічних наук та удосконаленням промислових технологій все більша кількість деталей після обробки тиском не потребують додаткових технологічних операцій і зразу використовуються у відповідних вузлах, конструкціях, механізмах чи машинах.

Серед основних методів (способів) пластичного деформування металів (обробки тиском) слід виділити такі:

- прокатування;
- волочіння;
- пресування;
- кування;
- штампування.

Ознайомлення з такими методами допоможе сформувати у майбутніх вчителів трудового навчання та технологій комплексну уяву про основи сучасного промислового виробництва.

Так, при прокатуванні (вальцюванні) гарячу заготовку обтискують між валками, які обертаються та пластично деформують заготовку. При цьому площа її поперечного перерізу зменшується, а довжина збільшується. Прокатуванням, який є одним з найбільш продуктивних видів обробки металів, одержують вироби з постійним по довжині поперечним перерізом (прутки, рейки, листи, труби, балки) чи з періодично змінюваною по довжині формою.

Волочіння являє собою процес протягування заготовки через отвір, що поступово звужується. В результаті цього поперечний переріз заготовки зменшується, а її довжина збільшується. Цей метод зазвичай застосовують для отримання дроту малого діаметра, тонкостінних труб та фасонних профілів, а

вироби після волочіння мають достатньо точні форму та розміри, чисту та гладку поверхню.

При пресуванні метал витискується із замкнутої порожнини крізь отвір, що відповідає перерізу отримуваного виробу та площа якого менша, ніж площа вихідного матеріалу. При цьому заготовка переміщується лише в напрямі отвору та в результаті набуває вигляду прутка, форма якого залежить від форми і розмірів отвору.

Куванням називають спосіб виготовлення виробу шляхом деформування нагрітої заготовки під дією молота або преса. Його відмінною особливістю є те, що деформація нагрітого металу в певних напрямках не обмежується робочою поверхнею інструменту. Це означає, що у процесі кування метал вільно переміщується від центра до країв заготовки.

Натомість при штампуванні деформація металу проходить в штампах, які обмежують його переміщення в різні боки. Тому формоутворення деталі фактично визначається конфігурацією штампа. Особливістю в даному випадку є необхідність застосування спеціального інструменту – штампа, процес виготовлення якого є складнішим і дорожчим, ніж виготовлення універсального інструменту.

Використання технологій пластичного деформування є більш широким, ніж описані методи обробки металів тиском. Так, одним з найбільш високопродуктивних методів виготовлення різьбових поверхонь є накатування різьби. Цей процес полягає у тому, що робоча частина інструмента втискується в матеріал заготовки, який пластично деформується й утворює різьбу. Це означає, що під час накатки різьби не утворюється ні стружка, ні уламки, що суттєво зменшує ймовірність пошкодження інструменту.

Очевидно, що технології пластичного деформування металів мають свої переваги та недоліки, з якими вчитель трудового навчання та технологій має бути детально ознайомлений.

Серед переваг варто виокремити:

- мінімізація, а в більшості випадків й практична відсутність відходів;
- детально розроблені та достатньо нескладні технології, які можна реалізувати у промислових масштабах;
- можливість запровадження широкої автоматизації та використання промислових комплексів на основі сучасних робототехнічних систем;
- можливість одержання деталей з тонкими стінками;
- висока продуктивність, оскільки зміна форми і розмірів тіла зазвичай досягається одноразовим прикладанням зовнішньої сили;
- велика номенклатура виробів;

- в більшості випадків порівняно невисокі вимоги до кваліфікації робітників.

До недоліків можна віднести:

- зміна структури металів, що може призвести до деякої зміни їх фізико-механічних властивостей;
- порівняно невисока точність більшості способів пластичного деформування металів;
- наявність в багатьох випадках дефектів поверхні заготовок, що передбачає необхідність подальшої їхньої обробки;
- великі габарити обладнання;
- висока вартість обладнання, а в окремих випадках й оснастки, інструментів та форм (наприклад, штампів);
- складність реалізації більшості методів (способів) пластичного деформування в умовах індивідуального виробництва;
- у випадку необхідності нагрівання металів – достатньо шкідливі умови виробництва.

Важливу роль у підготовці вчителів трудового навчання та технологій слід відвести питанням використання методів пластичного деформування у процесі ручної обробки металів. Вагомим аргументом є те, що такі методи достатньо просто реалізувати на індивідуальному рівні. До того ж вони в явній чи поєднаній з іншими методами формі є предметом вивчення на уроках трудового навчання в закладах середньої освіти.

Серед таких найбільш розповсюджених методів (приймів) пластичного деформування металів є гнуття. За своєю сутністю гнуття полягає у зміні (чи утворення) кутів між частинами заготовки, в результаті якої можуть також утворюватися різноманітні криволінійні поверхні. При цьому в залежності від виду та форми заготовок технології гнуття можуть суттєво відрізнятись.

Очевидно, найбільш доступним видом гнуття, який можуть використовувати учні закладів середньої освіти, є гнуття прутків невеликого діаметра (дроту). Такий вид обробки можна здійснити за допомогою простих інструментів, використовуючи лише фізичну силу працівника. Часто такі прийоми практично не потребують жодного обладнання, за виключенням звичайно засобів індивідуального захисту. Цей технологічний прийом знайшов широке застосування серед методів художньої обробки металів – і як каркас для створення різноманітних художніх та (або) декоративних об'єктів, і як самостійний та завершений витвір декоративно-ужиткового мистецтва.

Вважається, що для гнуття заготовок круглого поперечного перерізу діаметром до 4 мм не потрібно застосовувати додаткового обладнання чи інструменту. Хоча для заготовок, виготовлених з пластичних матеріалів,

наприклад сплавів на основі кольорових металів (міді, алюмінію), ця межа може бути більшою. Гнуття деталей, розміри поперечного перерізу яких перевищують рекомендовані значення, здійснюють на спеціальних оправках ударами молотка (тобто з використанням ударного навантаження). При цьому в якості обладнання зазвичай використовують звичайні лещата.

Досить поширеним прийомом, який також можуть опанувати учні, є гнуття заготовок з листового та смугового металу. Звичайно, найбільш продуктивне і точне гнуття заготовок здійснюється на спеціальних верстатах та (або) згинальних пресах. Проте цей технологічний прийом також можна реалізувати і в умовах шкільної майстерні, використовуючи в якості інструменту звичайний молоток, а в якості обладнання – лещата.

Важливе практичне значення має ознайомлення з методами гнуття труб. Такі технологічні прийоми застосовують як для сталевих труб (цілнотягнутих чи зварених), так і для труб, виготовлених з кольорових металів і сплавів. При цьому в залежності від розмірів і матеріалу труби та умов їхньої експлуатації таке гнуття може мати декілька модифікацій, здійснюючись наприклад, з наповнювачем чи без наповнювача, з нагріванням чи без нагрівання заготовки тощо.

Для гнуття труб вручну часто використовують різноманітні пристосування, які в найпростішому вигляді являють собою плиту з отворами, в яких в необхідних місцях встановлюються штирі. Можна також застосовувати роликові пристосування різних конструкцій. Очевидно, вивчення технологій гнуття труб мають мати ознайомчий характер, оскільки обладнання шкільних майстерень не дозволяє застосувати цю технологію в повному обсязі. Крім того, труби відносяться до елементів з підвищеними вимогами до їхньої міцності, оскільки в більшості випадків експлуатуються в умовах високого тиску.

Великий інтерес в учнів зазвичай викликає виготовлення власними руками деталей, які мають практичне використання. В цьому сенсі цікавим та корисним вбачається ознайомлення з методами виготовлення пружин. Серед цих методів одним з найбільш доступних є метод навивки пружин. В якості заготовки використовують дрід діаметром до 8 мм. Навивати пружини можна в звичайних лещатах. При цьому додатковим засобом індивідуального захисту мають бути захисні окуляри.

Висновки. Таким чином, технології пластичного деформування металів (методи обробки тиском) займають важливе місце у сучасному промисловому виробництві, а отже мають стати предметом достатньо детального вивчення при підготовці вчителів трудового навчання та технологій. При цьому змістовне наповнення такого вивчення має включати як теоретичні (природа пластичного деформування), так і практичні питання (основні методи обробки, їхні переваги та недоліки, особливості використання при ручній обробці металів).

Помітну увагу слід звернути на основні методи обробки металів тиском – прокатування, волочіння, пресування, штампування, кування, ознайомлення з

якими дозволить з'ясувати основні закономірності цих процесів та сформувати у майбутніх фахівців загальну уяву про основи сучасного промислового виробництва. Вивчення переваг та недоліків основних методів обробки тиском загалом та окремих його видів зокрема дозволить ознайомитись з особливостями відповідних технологічних процесів та оптимальними умовами їхнього використання на практиці. Варто згадати і про інші методи, наприклад, накатування різьби, які також широко використовуються у промисловості завдяки високій продуктивності, відсутності стружки та мінімізації ймовірності пошкодження інструменту.

Важливе місце у підготовці вчителів трудового навчання та технологій мають посідати питанням використання методів пластичного деформування у процесі ручної обробки металів, які достатньо просто реалізувати на індивідуальному рівні. До таких методів перш за все слід віднести гнуття, зокрема гнуття тіл круглого поперечного перерізу (дроту) та заготовок з листового та смугового металу. Зазвичай методи гнуття не потребують складного обладнання та через достатньо нескладну технологію ними достатньо легко можуть опанувати учні закладів середньої освіти.

Отже, технології пластичного деформування металів (методи обробки тиском) є важливою частиною сучасних технологічних процесів. Тому вони мають стати органічною складовою підготовки вчителів трудового навчання та технологій як в плані отримання фундаментальних знань щодо основ промислового виробництва загалом, так і щодо можливості практичного застосування та вивчення окремих методів безпосередньо на уроках трудового навчання та технологій чи в гуртковій роботі. Враховуючи динамічний розвиток сучасних промислових технологій актуалізація змістовного наповнення вивчення методів пластичного деформування металів та його методичного забезпечення є предметом подальших наукових досліджень.

Література:

1. Лаврентьєва О. Проблема змісту загальнотехнічної підготовки студентів технолого-педагогічних спеціальностей. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2017. №15. С. 91–99.
2. Подолянчук С.В. Особливості вивченні основ промислової робототехніки при підготовці вчителів трудового навчання та технологій. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. 2020. Вип. 62. С. 113–119.
3. Подолянчук С. В. Вивчення технічних дисциплін як важлива складова підготовки вчителя трудового навчання. *Актуальні проблеми підготовки вчителя трудового навчання та технологій середньої школи: теорія, досвід, проблеми*. 2018. Вип. 1. С. 91–94.
4. Матяшова Д. В. Удосконалення змісту основних груп компетентностей майбутнього вчителя трудового навчання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2016. Вип. 54. С. 101–107.

5. Іванчук А. В. Елементи машинознавства як засіб формування технічного світогляду вчителів технологій. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівця: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2017. Вип. 48. С. 120–124.
6. Подолянчук С. В. Системний підхід до вивчення технічних дисциплін при підготовці вчителів трудового навчання та технологій. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2019. № 1(19). С. 102–110.
7. Юрженко В. В. Формування системи знань про основи сучасного виробництва у майбутніх вчителів трудового навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2004. 19 с.
8. Прохорова В. В., Давидова О. Ю. Організація виробництва : навч. посібник. Харків : Вид-во Іванченка І. С., 2018. 275 с.
9. Кітова О. А. Організаційно-педагогічні умови модернізації фахової підготовки вчителів трудового навчання. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія : Педагогічні науки*. 2018. Вип. 1. С. 80–87.
10. Монько Р. М. Окремі аспекти професійної підготовки вчителя трудового навчання в Україні. *Problemy Profesjologii*. 2011. №1. С. 211–218.
11. Курок В., Воїтельова Г., Литвин О. Підготовка вчителів технологій до реалізації міжпредметних зв'язків трудового навчання і креслення. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5. С. 129–138.
12. Соловей В. В. Технологічна грамотність як основа професійної компетентності вчителя трудового навчання та технологій. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 13 : Проблеми трудової та професійної підготовки*. 2017. Вип. 9. С. 69–75.
13. Стешенко В. Технологізація як засіб модернізації фахової підготовки майбутнього вчителя трудового навчання. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2019. Вип. 10. С. 150–158.
14. Технологія обробки металів і сплавів тиском / укладачі Є. Г. Афтандіянц, О. В. Зазимко, Г. М. Похиленко. Київ : Видавничий центр НУБіП, 2020. 60 с.

References:

1. Lavrentieva, O. (2017). Problema zmistu zahalnotekhnichnoi pidhotovky studentiv tekhnoloho-pedahohichnykh spetsialnostei [The problem of the content of general technical training of students of technological and pedagogical specialties]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia – Problems of modern teacher training*, 15, 91–99 [in Ukrainian].
2. Podolyanchuk, S.V. (2019). Osoblyvosti vyvchenni osnov promyslovoi robototekhniki pry pidhotovtsi vchyteliv trudovoho navchannia ta tekhnolohii [Special aspects of studying the fundamentals of industrial robotics in the training of handicrafts teachers]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: pedahohika i psykhologhiia – Scientific issues of Vinnytsia State M. Kotsyubynskyi Pedagogical University Section: Pedagogics and Psychology*, 62, 113–119 [in Ukrainian].
3. Podolyanchuk, S.V. (2018). Vyvchennia tekhnichnykh dystsyplin yak vazhlyva skladova pidhotovky vchytelia trudovoho navchannia [Study of technical disciplines as an important component in the training of teacher of labour education]. *Aktualni problemy pidhotovky vchytelia trudovoho navchannia ta tekhnolohii serednoi shkoly: teoriia, dosvid, problem – Actual problems in the training of teacher of labour education and technologies of secondary school: theory, experience and main problems*, 1, 91–94 [in Ukrainian].
4. Matiashova, D.V. (2016). Udoskonalennia zmistu osnovnykh hrup kompetentnostei maibutnoho vchytelia trudovoho navchannia [To improve the content of major groups of competencies of the future teachers of labour training]. *Naukovyi chasopys NPU*

imeni M.P. Dragomanova. Serii 5: Pedagogichni nauky: realii ta perspektyvy – Scientific journal of M.P. Dragomanov National Pedagogical University. Series 5 Pedagogical Sciences: Realities and Perspectives, 54, 101–107 [in Ukrainian].

5. Ivanchuk, A.V. (2017). Elementy mashynoznavstva yak zasib formuvannya tekhnichnoho svitohliadu vchyteliv tekhnolohii [Elements of engineering science as means of forming of technical world view of future teachers of technologies]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsia: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy – Modern Information technologies and innovative teaching methods in specialist training: methodology, theory, experience, problems*, 48, 120–124 [in Ukrainian].

6. Podolyanchuk, S.V. (2019). Systemnyi pidkhid do vyvchennia tekhnichnykh dystsyplin pry pidhotovtsi vchyteliv trudovoho navchannia ta tekhnolohii [System approach to teaching technical disciplines in training of teachers of labour education and technologies]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia – Problems of modern teacher training*, 1(19), 102–110 [in Ukrainian].

7. Yurzhenko, V.V. (2004). Formuvannya systemy znan pro osnovy suchasnoho vyrobnytstva u maibutnikh vchyteliv trudovoho navchannia. [Formation of a system of knowledge about the basics of modern production in future teachers of labor education]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

8. Prokhorova, V.V. & Davydova, O.O. (2018). *Orhanizatsiia vyrobnytstva [Organization of production]*. Kharkiv : Vyd-vo Ivanchenka I. S. [in Ukrainian].

9. Kitova, O.A. (2018). Orhanizatsiino-pedahohichni umovy modernizatsii fakhovoi pidhotovky vchyteliv trudovoho navchannia [Organizational and pedagogical conditions of modernization of labor education teachers' professional training]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Serii : Pedahohichni nauky – Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University Bulletin. Series: Pedagogical Sciences*, 1, 80–87 [in Ukrainian].

10. Monko, R.M. (2011). Okremi aspekty profesiinoi pidhotovky vchytelia trudovoho navchannia v Ukraini [Certain aspects of the preparation of teachers of vocational education on ukraine]. *Problemy Profesjologii – Problems of professionalism*, 1, 211–218 [in Ukrainian].

11. Kurok, V., Voiteliava, H. & Lytvyn, O. (2016). Pidhotovka vchyteliv tekhnolohii do realizatsii mizhpredmetnykh zviazkiv trudovoho navchannia i kreslennia [Technology teachers' training for implementing interdisciplinary relations between labor training and drafting]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 5, 129–138 [in Ukrainian].

12. Solovei, V.V. (2017). Tekhnolohichna hramotnist yak osnova profesiinoi kompetentnosti vchytelia trudovoho navchannia ta tekhnolohii [Technological literacy as the foundation of professional competence of teacher of labor training and technology]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Serii 13 : Problemy trudovoi ta profesiinoi pidhotovky – Scientific journal of NPU named after M.P. Dragomanov. Series 13: Problems of labor and vocational training*, 9, 69–75 [in Ukrainian].

13. Steshenko, V. (2019). Tekhnolohizatsiia yak zasib modernizatsii fakhovoi pidhotovky maibutnoho vchytelia trudovoho navchannia [Technologization as a means of modernizing the future handicraft teacher professional training]. *Profesionalizm pedahoha: teoretychni y metodychni aspekty – Teacher professionalism: theoretical and methodological aspects*, 10, 150–158 [in Ukrainian].

14. Aftandiliants, Ye.H., Zazymko, O.V. & Pokhylenko., H.M. (Compilers) (2020). *Tekhnolohiia obrobky metaliv i splaviv tyskom [Technology of processing metals and alloys by pressure]*. Kyiv : Vydavnychy tsestr NUBiP [in Ukrainian].

УДК 378:141:371.134(043.3):355

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-258-263](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-258-263)

Потапчук Наталія Дмитрівна доктор психологічних наук, старший науковий співробітник провідний науковий співробітник, науково-організаційний відділ, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, <https://orcid.org/0000-0002-7440-2497>

Ковальська Ірина Едуардівна кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-організаційного відділу, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, <https://orcid.org/0000-0001-8303-6196>

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ АНАЛІЗУ РИЗИКІВ В АРМІЯХ КРАН ВИСОКОГО РІВНЯ РОЗВИТКУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Анотація. Стаття присвячена проблемам модернізації соціальних фундаментальних структур суспільства України. З-поміж низки проблем українського суспільства виокремлено труднощі реформування Державної прикордонної служби України. На основі тих небезпек і складнощів, які переживає правоохоронне прикордонне відомство виділено метод аналізу ризиків, що є популярним на Заході. Визначено мету наукової публікації. Задля розкриття мети статті проаналізовано відповідну наукову літературу, як вітчизняного, так і зарубіжного авторства. Більшість наукових джерел належать зарубіжним вченим, оскільки західна наукова сфера вважається основоположною для методу аналізу ризиків.

В основному змісті представленої статті, подано матеріал щодо сутності методу аналізу ризиків, частково – історичних аспектів його виникнення. Проаналізовано значення та особливості застосування методу аналізу ризиків в арміях США, Великобританії, Швейцарії, Німеччини.

Автор здійснив спробу розкрити значення методу аналізу ризиків закордоном, з метою подальшого його активного використання в Україні, як у військових так і в правоохоронних структурах. Зазначено, що основними передумовами щодо появи такого різновиду аналітичної діяльності в арміях країн, що мають високий рівень розвитку, були такі негативні явища як тероризм, не виправдана (зокрема європейцями) теорія мультикультуралізму, загострення національних та релігійних питань (усі зазначені країни є

переважно багатонаціональними), а також явище стагнації у світовій та національних економіках.

У якості узагальненої частини публікації, визначено основні результати проведеного дослідження та сформульовано ключові його висновки. Водночас автор виокремив ті напрями наукових пошуків, що можуть бути актуальними у запропонованій проблемі.

Ключові слова: метод аналізу ризиків, країни високого рівня розвитку, прикордонна служба, прикордонники, військовослужбовці.

Potapchuk Natalia Dmytrivna Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher Leading Researcher, Scientific and Organizational Department, Bohdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Shevchenka St., 46, Khmelnytsky, 29000, <https://orcid.org/0000-0002-7440-2497>

Kovalska Iryna Eduardivna Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher of the Scientific and Organizational Department, Bohdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Shevchenka St., 46, Khmelnytsky, 29000, <https://orcid.org/0000-0002-7440-2497>

APPLICATION OF THE METHOD OF RISK ANALYSIS IN ARMIES OF HIGH LEVELS OF CRANE DEVELOPMENT AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract. The article is devoted to problems of modernization of social fundamental structures of Ukrainian society. Among the problems of Ukrainian society, the difficulties of reforming the State Border Guard Service of Ukraine were singled out. On the basis of the dangers and difficulties experienced by the law enforcement agency, a risk analysis method has been identified, which is popular in the West. The purpose of the scientific publication is determined. For the purpose of revealing the purpose of the article, the relevant scientific literature, both domestic and foreign authorship, was analysed. Most scientific sources belong to foreign scientists, as the western scientific field is considered to be fundamental to the method of risk analysis.

In the main content of this article, material is presented on the essence of the method of risk analysis, and partly on the historical aspects of its occurrence. The significance and peculiarities of the application of the method of risk analysis in the armies of the USA, Great Britain, Switzerland, Germany are analysed.

The author made an attempt to reveal the importance of the method of risk analysis abroad, with the purpose of its further active use in Ukraine, both in military and law enforcement agencies. It was noted that the main prerequisites for the

emergence of such a variety of analytical activities in the armies of countries with high levels of development were such negative phenomena as terrorism, the theory of multiculturalism, exacerbation of national and religious issues (all these countries are predominantly multifaceted) is not justified (in particular by Europeans) and the phenomenon of stagnation in the world and national economies.

As a general part of the publication, the main results of the conducted research are identified and its key conclusions are formulated. At the same time, the author has highlighted those areas of scientific research that may be relevant in the proposed problem.

Keywords: risk analysis method, high-level countries of development, border service, border guards, military personnel.

Постановка проблеми. Загальноприйнятим в сучасному суспільстві є твердження про те, що проблема ризиків є актуальною для економічної сфери діяльності. Проте таке міркування є помилковим. Як свідчить аналіз професійного середовища і політичного, і соціального, і військового, передбачення можливих ризиків або управління ризиками, це досить актуальне сучасне питання [4]. Про метод аналізу ризиків або про управління ризиками нині можна говорити або як про сформовану нову науку, або методологію, або навчальну дисципліну. Для українського суспільства ця проблематика також є надзвичайно актуальною, оскільки воно знаходиться у перехідному стані розвитку. Синонімом до словосполучення «перехідний стан» українського розвитку може бути наступне «незахищений стан», а особливо у ситуації розподілу уваги не лише на фундаментальні соціальні інститути, а на ведення війни на східних територіях держави. Проблема ризику потребує комплексного рішення, а прикордонне відомство, на яке покладено функції щодо організації охорони та захисту державного кордону, повинно мати таких фахівців, які володіють знаннями про метод аналізу ризиків [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початковим етапом дослідження проблеми є аналіз бібліографічних джерел, присвячених їй.

Перш за все, необхідно згадати прізвище вченого В. Вітлинського [1], автора підручника з ризикології. Відомими вітчизняними науковцями у галузі методу аналізу ризиків є Г. Баленко [3], О. Данченко [2], В. Занора [2], І. Маклев [3].

Мета статті Актуальною проблемою для функціонування військових та правоохоронних структур українського суспільства є відсутність необхідних досліджень з проблеми аналізу ризиків.

З-поміж сучасних вимог у підвищенні рівня ефективності прикордонної служби, є вимога щодо оволодіння методом аналізу ризиків, який вже активно використовують у арміях Європи та США.

Виклад основного матеріалу. Науковий фундамент сучасного методу

аналізу ризиків був закладений американськими економістами у вигляді ризик-школи, що являла собою складову менеджменту і мала назву ризик-менеджменту. Події 11 вересня 2001 року в США, пов'язані із терористичним атаками, змусили їх переглянути стратегію управління Міністерством оборони США, що відобразилось і на функціонування усіх військових формувань цієї країни. Дональд Рамсфельд був першим керівником Міноборони США, не кадровим офіцером, а економістом. Саме він запропонував запросити у різноманітні структурні підрозділи цивільних фахівців, і в першу чергу, аналітиків. Цей крок сприяв виокремленню методу аналізу ризиків із суто економічної сфери, у військову, з метою забезпечення національної безпеки американської держави [6].

В подальшому, окрім американської школи ризику, сформувались англійська, японська, німецька та швейцарська.

Принцип використання методу аналізу в усіх згаданих країнах полягав у тому, що відбувалось адаптування його інструментарію для армії. Топ-менеджери відомих компаній, як у США, так і в Англії, Японії, Німеччині, Швейцарії були залучені до забезпечення аналітичної діяльності відповідних підрозділів армій [7].

Взагалом, варто наголосити на тому, що ризики стали ключовими чинниками конкурентоспроможності армій, методами управління, чинниками запобігання таким негативним явищам як самогубства військовослужбовців, попередження військових та громадських безпорядків тощо.

Сучасна армія Заходу створила метод аналізу ризиків, оскільки потребувала нової управлінської концепції [8].

В Об'єднаному Королівстві, армія завдяки згаданому вище методу, досягла відповідних позитивних зрушень, зокрема: адекватне формулювання мети діяльності військовослужбовців, точну оцінку стратегічного потенціалу армії, правдоподібний прогноз факторів розвитку армії, високий рівень управління (якісні стратегічні рішення від керівників; точні тактичні рішення за окремими армійськими підрозділами; раціональні оперативні рішення, тобто рішення за окремими процесами в армії) [9].

У німецькій армії, по відношенню до методу аналізу ризиків, використовують систему ідей, концепцій та методик, спроектованих на основі різних підходів щодо ризику в науці, з метою забезпечення такого підходу до управління ризиками, який дає змогу концептуально це здійснювати, кількісно та якісно інтерпретувати та управляти ризиками.

У Швейцарії, вважають, що армія повинна вміти реагувати на всі види ризику. Тому держава у Швейцарії як політичний інститут, надала своїй армії всі необхідні інструменти для створення та функціонування системи управління ризиками. Особлива увага приділяється наданню та управлінню усіма видами даних та еволюційними методами програмування, з метою

забезпечення ефективної діяльності аналітичних підрозділів швейцарської армії. Водночас важливим питанням є створення інструкцій щодо дій у нечітких моделях військових ситуацій [10].

Слід зауважити, що фокус армій країн світу з розвинуеною економікою у використанні методу аналізу ризиків зосереджений на емпіричних дослідженнях. Тому фахівці-військовослужбовців тісно співпрацюють із науковцями провідних закладів вищої освіти.

Метод аналізу ризиків у «західних арміях» призначений для аналізу усіх можливих ризиків (і політичних, і економічних, і релігійних, і воєнних) та управління ними в цілому. Такий підхід пояснюється тим, що усі види ризиків є тісно пов'язаними між собою, тому першочерговими знаннями аналітиків-військовослужбовців є визначення виду ризику, вимірювання ризику, оцінка та управління ним. Рівень якості застосування методу аналізу ризиків у США, Великобританії, Німеччині та інших країнах залежить від якості виміру відповідних ризиків.

Метод аналізу ризиків у зарубіжній воєнній системі поклав початок таким дослідженням як формування аналітичних компетенцій відповідних фахівців, розробці більш досконалого інструментарію цього методу, і взагалом заснуванню нової наукової школи.

Таким чином, нами здійснено спробу проаналізувати зарубіжний досвід використання методу аналізу ризиків, що є цінним для сучасної української військової та правоохоронної системи. На нашу думку, Україні необхідно врахувати усі переваги та недоліки зазначеного методу і створити свій власний науковий фундамент щодо застосування його, зокрема в оперативно-розшуковій діяльності прикордонної служби.

Висновки. Отже, метод аналізу ризиків сформувався у сучасному суспільстві як відповідь на його актуальні питання, що відчують його громадяни. Спільноти з високим рівнем розвитку не можна ідеалізувати, оскільки вони також переживають низку труднощів, з-поміж них і тероризм, і недосконала міграційна політика, і стагнація економіки, і нарешті, вони форми війн або збройних конфліктів. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків може бути розкриття таких питань, як поєднання методу аналізів із теорією інформації, теорією гри, імітаційним моделюванням і привнесення їх у воєнну сферу.

Література:

1. Витлинский В. В. Актуальные проблемы рискологии. Киев, 1996. ISBN 5-16-001791-4.
2. Данченко О. Б., Занора В. О. Огляд методів аналізу ризиків в проектах. *Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. пр.* Луганськ: вид-во СХУ ім. В.Даля, 2007. №1(21). С. 57–64. (дата звернення 01.11.2019 р.)
3. Данченко О.Б., Маклев І.А., Баленко Г.А. Методи та засоби аналізу проектних ризиків. *Вісник ЧДТУ*. 2004. №1. С. 87–92. (дата звернення 12.11.2019 р.)

4. Andersen T., & Schrøder P. (2010). Strategic Risk Management Practice: How to Deal Effectively with Major Corporate Exposures. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Bedford, T., & Cooke, R. (2001). Probabilistic Risk Analysis: Foundations and Methods. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Griffin, A. (2007). New Strategies for Reputation Management: Gaining Control of Issues, Crises & Corporate Social Responsibility. London: Kogan Page Publishers [in English].
7. Hopkin, P. (2010). Fundamentals of Risk Management: Understanding, Evaluating and Implementing Effective Risk Management. Kogan Page.
8. Paul Bottinelli and Joppe W. Bos. (2017). Computational aspects of correlation power analysis. J. Cryptographic Engineering, 7(3):167–181.
9. Subhadeep Banik, Andrey Bogdanov, Takanori Isobe, and Martin Bjerregaard Jepsen. (2017). Analysis of software countermeasures for whitebox encryption. IACR Trans. Symmetric Cryptol., № (1):307–328.
10. Paul C. Kocher, Joshua Jaffe, and Benjamin Jun. (1999). Differential power analysis. In CRYPTO, pages 388–397.

References:

1. Vitlinsky V. V. (1996). Aktualnye problemy ryskologiy [Actual problems of riskology]. Kiev, 1996. ISBN 5-16-001791-4. [in Ukrainian].
2. Danchenko O. B., Zanora V. A. (2007). Ohlyad metodiv analizu ryzykiv v proektakh. [Review of methods of risk analysis in projects]. *Upravlinnya proektamy ta rozvytok vyrobnytstva: zb. nauk. pr. Luhans'k: vyd-vo SNU im. V.Dalya. [Project management and production development: Coll. Sciences. Lugansk ave. V. Dahl].* №1 (21). P. 57-64. (date of appeal: 01.11.2019) [in Ukrainian].
3. Danchenko O. B., Maklev I. A., Balenko G. A. (2004). Metody ta zasoby analizu proektnykh ryzykiv. [Methods and tools for project risk analysis]. *Visnyk CHDTU. [ChTTU Bulletin].* №1. P. 87–92. (date of appeal: 12.11.2019) [in Ukrainian].
4. Andersen T., & Schrøder P. (2010). Strategic Risk Management Practice: How to Deal Effectively with Major Corporate Exposures. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
5. Bedford, T., & Cooke, R. (2001). Probabilistic Risk Analysis: Foundations and Methods. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
6. Griffin, A. (2007). New Strategies for Reputation Management: Gaining Control of Issues, Crises & Corporate Social Responsibility. London: Kogan Page Publishers [in English].
7. Hopkin, P. (2010). Fundamentals of Risk Management: Understanding, Evaluating and Implementing Effective Risk Management. Kogan Page. [in English].
8. Paul Bottinelli and Joppe W. Bos. (2017). Computational aspects of correlation power analysis. J. Cryptographic Engineering, 7(3):167–181. [in English].
9. Subhadeep Banik, Andrey Bogdanov, Takanori Isobe, and Martin Bjerregaard Jepsen. (2017). Analysis of software countermeasures for whitebox encryption. IACR Trans. Symmetric Cryptol., № (1):307–328. [in English].
10. Paul C. Kocher, Joshua Jaffe, and Benjamin Jun. (1999). Differential power analysis. In CRYPTO, pages 388–397. [in English].

УДК 37

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-264-273](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-264-273)

Протас Оксана Любомирівна доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел.: (099) 742-98-08, <https://orcid.org/0000-0002-4176-8353>

АКСІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОГО ТЕЗАУРУСУ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Анотація. У статті розглядаються основні аспекти теоретичних та законодавчих підходів до розуміння поняття «соціальна робота» із пристосуванням до реалій України та деяких розвинених країн світу.

Розтлумачено концептуальні категорії, як-от «сутність соціальної роботи», «етика соціальної роботи», «соціально-робочий гуманізм», «гуманні принципи соціальної роботи», «технології соціальної роботи». Надано авторське бачення персони соціально-педагогічного працівника, окреслено виховні вимоги до реалізації «соціальним виконавцем» прямих обов'язків.

Крім того, на філософсько-аналізаторському рівні досліджено норми Закону України «Про соціальні послуги» № 2671 – VIII від 17.01.2019 (ред. від 27.04.2022 р.) на предмет понятійно-категоріального дефініціювання соціальних послуг та вимог, встановлених до їх реалізатора; Закону України «Про освіту» № 2145 – VIII від 05.09.2017 р. (ред. від 06.04.2022 р.) — щодо визначення понять «інклюзивне навчання» та супутніх обов'язків педагога відносно його забезпечення, окреслення статусу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування із аксіологічної позиції «рамкового ставлення» до них викладача / педагога / вихователя; Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058–IV від 09.07.2003 р. (ред. від 30.04.2022 р.) щодо правил та стандартів надання невід'ємних соціальних послуг окресленим групам осіб (виконавчо-моральна і соціальна площини), а також — Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706 – VII від 20.10.2014 р. (ред. від 07.05.2022 р.) на предмет категоріального розуміння терміну «соціальний захист» відносно визначеного соціально-суспільного сегменту як обов'язку відповідальних осіб (соціальних працівників) та інших сегментарно застосовних нормативних документів міжнародно-правового зразка (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1990 р., Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права людини 1966 р. та ін.).

Ключові слова: соціальна робота, соціальне забезпечення, науково-соціальний дискурс.

Protas Oksana Liubomyrivna, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivsk, 76018, tel.: (099) 742-98-08, <https://orcid.org/0000-0002-4176-8353>

AXIOLOGICAL ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC THESAURUS OF SOCIAL WORK

Abstract. The article considers the main aspects of theoretical and legislative approaches to understanding the concept of "social work" with adaptation to the realities of Ukraine and some developed countries.

Conceptual categories such as "the essence of social work", "ethics of social work", "social and labor humanism", "humane principles of social work", "technologies of social work" are explained. The author's vision of the person of the social and pedagogical worker is given, the milestone requirements to realization of direct duties by the "social executor" are outlined.

In addition, at the philosophical and analytical level studied the provisions of the Law of Ukraine "On Social Services" № 2671 - VIII from 17.01.2019 (ed. From 27.04.2022) on the conceptual and categorical definition of social services and the requirements for them implementer; Law of Ukraine "On Education" № 2145 - VIII of 05.09.2017 (ed. Of 06.04.2022) — on the definition of "inclusive education" and related responsibilities of the teacher in relation to its provision, delineation of the status of orphans and children deprived of parental care from the axiological position of "framework attitude" to them teacher / teacher / educator; Of the Law of Ukraine "On Compulsory State Pension Insurance" № 1058-IV of 09.07.2003 (ed. Of 30.04.2022) on the rules and standards of providing essential social services to certain groups of persons - executive, moral and social plane), as well as the Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons" № 1706 - VII of 20.10.2014 (ed. of 07.05.2022) on the categorical understanding of the term "social protection" in relation to the defined social segment as a responsibility of responsible persons (social workers) and other segmentally applicable normative documents of international legal standard (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms 1990, Universal Declaration of Human Rights 1948, International Covenant on Economic, social and cultural human rights in 1966, etc.).

Keywords: social work, social security, scientific and social discourse.

Постановка проблеми. Понятійно-категоріальний апарат (тезаурус) соціальної роботи передбачає структурування її системних елементів за

певними кластерами : фізіологічним, психологічним, соціологічним, соціально-психологічним, педагогічним як обов'язковими мірилами діяльності педагога, соціального працівника, інших відповідальних осіб.

Крім того, феномен соціальної роботи може розглядатися крізь призму філософсько-гуманітарної (соціально-наукове визначення понять «особистості», «суспільства», «особистісної проблематики», «соціалізації», «десоціалізації» «соціального середовища») та нормативно-спеціальної площин (законодавство). Останні прямо або опосередковано впливають на розуміння природи «соціальної роботи» та обов'язково-правових категорій соціального працівника.

Для цілей дослідження необхідним є визначення історичного підґрунтя, та призначення соціальної роботи як системоутворюючого складника державно-педагогічного забезпечення в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Понятійні основи соціально-робочого феномену є предметом науково-дискурсного опрацювання вітчизняних та зарубіжних науковців. Варто виділити теоретичний доробок А. Фурмана, О. Тищенко, Л. Кузнецової, І. Нойфельд, О. Карпенко та ін.

Мета статті — проаналізувати понятійно-категоріальний апарат соціальної роботи у теоретичному та нормативно-правовому аспектах із використанням філософсько-авторських підходів щодо їх тлумачення.

Виклад основного матеріалу. Соціальну роботу як науково-понятійний та категоріальний феномен доцільно визначати як формально-способовий алгоритм забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. Подібні підходи кореспондують положенням ст. 3 Основного закону — Конституції України — щодо визначення людини найвищою соціальною цінністю.

Ключові концепти соціальної роботи як самоврядної філософської категорії свого часу розкрила американська дослідниця М. Річмонд, вказавши на її роль «соціального визначника» та «інструментарію впорядкування» несприятливих для людини (громадянина) соціально-суспільних обставин [1]. Авторка запропонувала презумпцію «обов'язкової роботи» із окресленими індивідами, що потребують соціального піклування. Продовжуючи дану ідею, автор Дж. Лукас наголосив на необхідності законодавчого закріплення «соціально-робочого феномену» через концепцію розширення прав людини [2].

Доступною та соціально вмотивованою є теоретично-філософська позиція Н. Кривоконь, що відносить до основ соціальної роботи реалізацію людиною права на соціальний захист, життєву стандартизацію та гармонійно-плановий особистісний розвиток — із використанням принципу «суспільної справедливості», котру може бути забезпечено виключно шляхом законодавчого нормування подібної діяльності [3].

Філософсько-термінологічний аналіз положень Закону України «Про

соціальні послуги» № 2671 – VIII» виокремлює дефініцію базових соціальних послуг (без їх детального окреслення) через процес «забезпечення інтересів отримувачів», визначення базових соціальних потреб та якісно-впорядковану оцінку їх «розмірності», вмотивованості та ефективності. Однак, зазначені терміни є «статичними» та не наділені практично-прикладним «соціально-підтримуючим» сенсом, через що не дозволяють зробити повноцінно ствердний висновок щодо їх відповідності сутнісному призначенню соціальної діяльності [4].

Водночас, контекстне та цілісне визначення соціальної роботи надали британські автори Ш. Реймон та Т. Шейнін, виокремивши її організаційно-особистісний, альтруїстично-виконавчий, проблемно-реалізаторський концепти здійснення. Окрім того, соціальна робота — інструмент перешкоджання, попередження та нівелювання соціальних неузгодженостей. Соціальна робота модерн-зразка функціонує за визначеними напрямками : соціально-послуговим, соціально-профілактичним, соціально-реабілітаційним, адаптаційним, терапевтичним та консультативним [5].

Адаптаційний контекст соціально-педагогічної роботи може бути розкрито крізь призму інклюзивної освіти — терміну, окресленого Законом України «Про освіту» № 2145 – VIII, що передбачає імплементацію ідеалів недискримінаційного, рівного та «пропорційного» навчання для усіх потенційних учасників освітнього процесу (здобувачів освіти) [6]. Логічним продовженням є формування інклюзивного освітнього середовища як джерела концептуалізації апропріативних основ спільного отримання знань. Відтак, з філософської точки зору, до інклюзивного педагога може бути сформовано наступні вимоги : емпатичність; соціальна адаптованість; об'єктивність; безсторонність; чесність; безбар'єрність; порядність.

Міжнародне тлумачення поняття соціальної роботи, спільно розроблене Міжнародною асоціацією соціальних працівників та Міжнародною асоціацією Шкіл від 06.2022 р., дозволяє визначати її як засіб просування соціально-державницьких змін, акцентованих на нівелювання суспільно загрозливих ситуацій для певних верств населення. Отже, варто говорити про «гуманне» призначення соціального працівника — зокрема, що вирішення та протидії систематичним порушенням людських прав [7].

Виходячи із вищезазначеного, положеннями Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (ЗДПС) передбачається виокремлення принципово-засадничих механізмів роботи ЗДПС, порядок призначення виплат та оформлення соціально-послугових пенсійних розрахунків тощо. З точки зору науково-філософського дискурсу, даний нормативний акт — джерело гуманно-демократичних ітерацій, що формують прецедент соціальної, правової та людиноцентристської держави Україна [8].

Фундатором Школи соціальної роботи КМА, В. Полтавцем, запропоновано новаторський підхід до розуміння соціальної діяльності крізь

призму реалізації соціально-рівних, справедливих державно-владних зрушень, що надаються на засадах повноцінності та безальтернативності [9]. Семантичним продовженням подібної теоретичної позиції є положення Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», котрим окреслено обов'язковість гарантування прав, свобод та законних інтересів ВПО відповідно до вітчизняного та міжнародного законодавства [10]. Можна стверджувати, що підтримання суб'єктного статусу ВПО — філософсько-соціальна та юридико-правова надбудова, реалізаторами котрої є, окрім іншого, соціальні працівники та надавачі адміністративних послуг (працівники ЦНАПів), що опосередковано виконують подібні функції.

Дискусійним, одночасно, є питання щодо визначення рамкових моделей соціальної роботи в Україні, де на часі не впроваджено галузевого Закону «Про соціальну роботу», яким було б визначено її принципово-формальні положення. Логічно припустити, що контекстуальні приписи соціальної діяльності повинні спиратися на базис Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1990 р., що передбачає «свободу людської гідності» та заборону обмеження людських прав. До них, зокрема, належить право на соціальне забезпечення, предметне впровадження котрого — обов'язок соціального працівника як представника гуманно-владних та соціально-інклюзивних розробок [11].

Продовженням зазначеної вище теорії про соціальну цінність людини є загальносвітові демократичні концепти, закладені у Міжнародному Білі про права людини 1946 р., Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. та Міжнародному пакті про цивільні та політичні права людини 1966 р. (діє від 1976 р.) — останні передбачають цивілізовано-суспільне, демократично-цивільне та істотно-правове розуміння природно-позитивного кластеру прав та свобод, наданих людині (громадянину) від народження та реалізованих нею у нормативному полі (із посиленням на законодавчі положення національно-міжнародної юрисдикції).

Крім того, однією із субмоделей соціальної роботи є її психологічна орієнтація. На практиці, це означає автоматичне набуття лікарем (психологом, психотерапевтом) функцій та статусу соціального працівника, педагога, вихователя тощо. За таким розумінням, соціальна діяльність повинна відбуватися відповідно до професійних вимог, встановлених «кодексами етики». Подібним «актом внутрішньо-імперативного слідування» є Етичний кодекс лікаря України, положення котрого може бути застосовано щодо інших професій.

На Рис. 1 представлено авторський підхід до розуміння феномену соціальної роботи в Україні та на міжнародно-правовому рівні, виходячи із її теоретико-доктринального та законодавчого трактування.

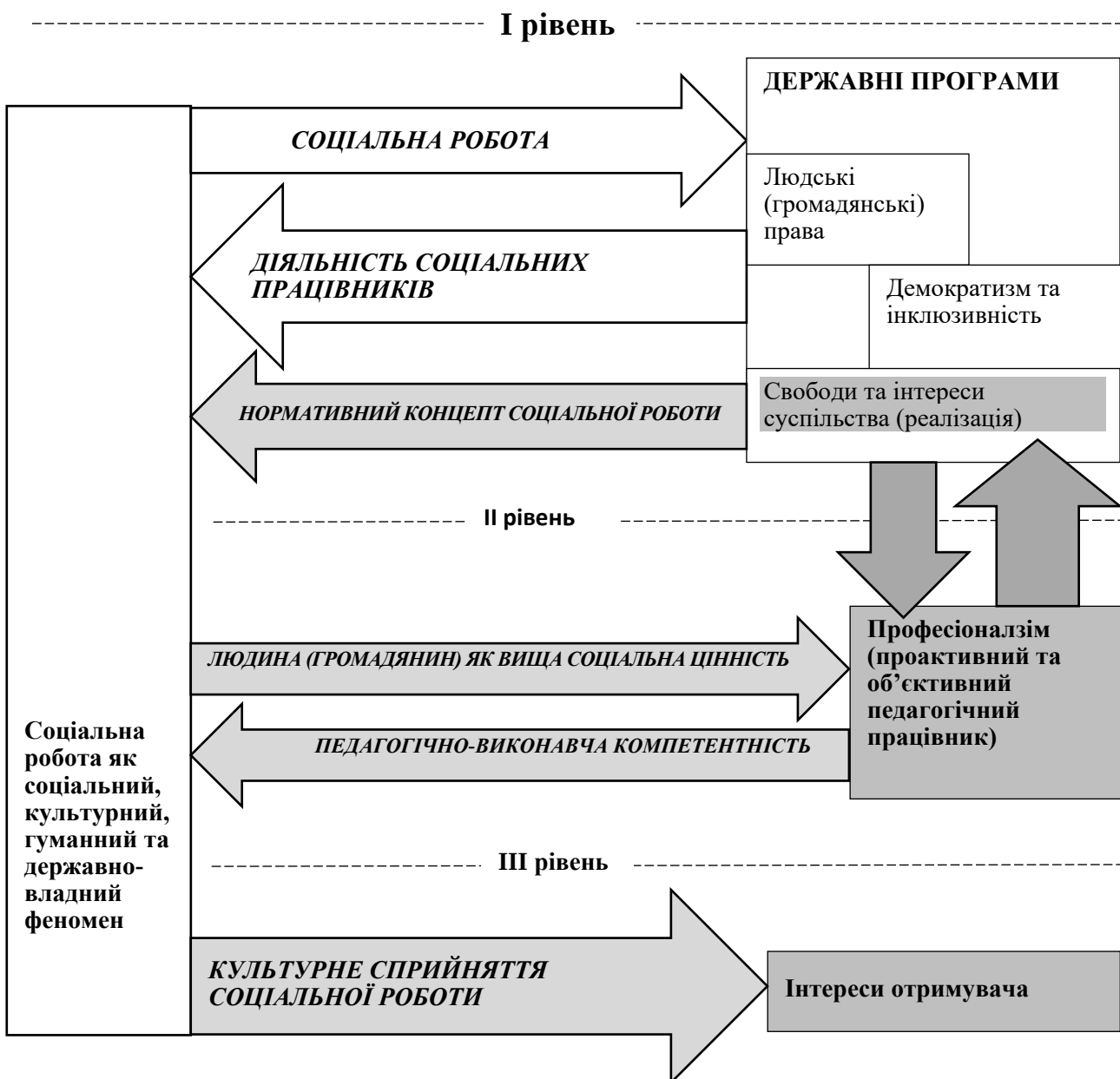


Рис. 1. Феномен соціальної роботи в Україні та світі (теоретичний та нормативний аспекти)

Важливий вашигтон соціальної роботи — розуміння її принципів. Вченими останні визначаються як поведінково-ідейні правила, що нормують соціально-захисну активність державно-владної юрисдикції щодо підтримання визначених категорій громадян. Виділяють два фрагменти їх ініціації : суто етичний та особистісно-моральний. Етичний — набір персонально-духовних якостей соціального працівника, за допомогою яких відбувається спрямування та координація виконання ним професійного масиву обов'язків. В свою чергу, «персональна мораль» — риси культурно-етнічного, беззастережно-

повноцінного, раціонально-допоміжного виконання педагогом (або «супутнім виконавцем соціальних завдань») прямих обов'язків щодо реалізації власної соціальної функції із використанням принципу поваги до честі, гідності, ділової репутації та невід'ємно-духовних прав людини і громадянина.

Внутрішній імператив соціального працівника, в той же час, повинен регламентуватися відповідно до Міжнародної Декларації про етичні принципи соціальної роботи». Контекстно-галузеве призначення — орієнтація на вирішення соціально-асоціативної проблематики, пов'язаної із охоронно-забезпечувальними заходами незахищених та / або мало захищених груп населення конкретної країни. При цьому, педагог або соціально-компетентний виконавець у професійній діяльності повинен дотримуватися соціально-справедливих, громадянсько-унікальних, персонально-розвиткових тенденцій ставлення до індивіда. Надання допомоги — ключовий аспект соціальної діяльності. Примітно, що остання повинна надаватися на засадах постійності, повноцінності та структурної незалежності від зовнішніх обставин (пріоритет поваги до людини як стрижневої суспільної ланки) [12].

Аспекти соціальної роботи як інструментарію охорони базових людських прав — найбільш розповсюджена аксіологічно-наукова думка. Так, Ч. Йілдірім наводить повноцінний авторський масив інтересів, що може та має бути реалізовано індивідом відповідно до міжнародно-правових документів, як-от Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1990 р., Загальна декларація прав людини 1948 р. Зокрема, йдеться про безумовне право людини (громадянина) на рівність та гідність; право на недискримінаційне ставлення відповідно норм Загальної декларації прав людини 1948 р.; суб'єктивну можливість реалізації права на життя, свободу та особисту безпеку; заборону будь-яких морально-правових порушень; визнання особистості (індивідуальності) та нормативно-законодавчу рівність із можливістю судового оскарження фактів порушення даних прав; релігійні, культурно-мистецькі, політичні, громадянські, етнічні та статеві права громадянина тощо. Увесь вищеперелічений нормативний масив має бути забезпечений роботою офіційних державних інституцій крізь призму реалізації державно-послужової функції [13].

На думку Д. Міллера, на філософському рівні важливо розмежовувати дефініції «державна послуга» та «послуга соціального забезпечення» як практично-похідні від соціальної роботи. Відмінність між «державними послугами» та «соціальними послугами» полягає в тому, що перші передбачені та організовані державою як управлінсько-громадянський інститут, тоді як останні передбачають і забезпечують людсько-громадянський розвиток на суспільно-соціальному рівні у педагогічній площині [14].

Соціологічно-педагогічний підтекст соціальної роботи, в свою чергу, яскраво окреслений Дж. Ейден, котра вважає, що виконавець (педагог,

компетентна особа) повинна насамперед керуватися ціннісно-орієнтаційними, суб'єктивно-сенсовими та ситуативно-імперативними ідеалами. Соціальна робота передбачає позитивну координацію та спрямування галузевої діяльності, метою якої є надихання, охорона або співробітництво із «уразливою соціальною істотою» відповідно життєво-суспільного контексту або ситуації [15].

Соціальна діяльність як засіб впливу на галузеві життєві обставини є засобом інституційної модифікації соціального середовища. Автор-дослідник Ч. Застроу переконана, що соціальний працівник — визначник та регулятор загальнодержавної політики допомоги людям та громадянам [16].

Висновки. Таким чином, соціальну роботу варто розуміти як комплекс дій відповідальних виконавців (працівників), впроваджуваних відповідно до національних та міжнародних законодавчих положень. Філософське розуміння соціальної діяльності ототожнюється із проактивною допомогою людині, гуманністю та соціально відповідальним персональним імперативом. Джерело подібної контекстуальності — рамково-правове нормування, що спрямовує та координує не лише теоретико-доктринальні, але й державно-управлінські наративи соціально-педагогічної діяльності.

Крім цього, феномен соціальної роботи балансує між науковим пізнанням, сегментованим розумінням та доктринальним поясненням соціально-сутнісної проблематики.

Виконання соціальної роботи — явище професійне. Відтак, можна говорити про її призначення крізь призму трактату «від людини і для людини», чим актуалізується її гуманно-демократична та державно орієнтована специфіка.

Література :

1. Кузнецова, Л. Основные технологии социальной работы : ДВГТУ, Владивосток, 2002. — 92 с.
2. Лукас, Дж., Василенко, О. Етнічні принципи та цінності соціальної роботи : Соціальна робота в Україні : перші кроки : Київ, 2000. — с. 36-44.
3. Кривоконь, Н. Роль соціальної роботи в аспекті побудови громадянського суспільства : Актуальні проблеми соціальної роботи в Україні, Чернівці, 29.03.2007. — 71 с.
4. Закон України «Про соціальні послуги» № 2671 – VIII від 17.01.2019 (ред. від. 27.04.2022 р.) // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
5. Нойфельд, И. Методы социальной работы : Москва, Тула, 1993. (Т.1). – 460 с.
6. Закону України «Про освіту» № 2145 – VIII від 05.09.2017 р. (ред. від 06.04.2022 р.) // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
7. Гайдук, Н. Професійна підготовка соціальних працівників до здійснення посередництва (на матеріалах США та Канади) : канд.дис. 13.00.04, ІПППО АПН України, Київ, 2004. — 19 с.
8. Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058–IV від 09.07.2003 р. (ред. від 30.04.2022 р.) // Відомості Верховної Ради // Режим

доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>

9. Полтавець, В. Соціальна робота в Україні : перші кроки : «КМ Academia», Київ, 2000. — 236 с.

10. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706 – VII від 20.10.2014 р. (ред. від 07.05.2022 р.) // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1990 р. (ред. від 01.08.2021 р.) № 995_004 // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

12. Етика соціальної роботи : принципи і стандарти (ухв. Міжнародної федерацією соціальних працівників : Коломбо, Шрі Ланка, 06 – 08.07.1994 р. (пер. Н. Білоус) : Соціальна політика і соціальна робота, 1998. — № 4(8).

13. Yildirim, C. Basic concepts in social work practices in the world : Researchgate, 2021. — 12 p.

14. Miller, D. Social Justice : Clarendon Press, Oxford, 1976. — 376 p.

15. Eyden, J. L. M. Social Policy in Action : Routledge and Kegan Paul, London, 1969. — p. 5

16. Zastrow, C. Introduction to Social Welfare Institutions – Social Problems, Services and Current Issues : The Dorsey Press, Homewood, Illinois, 1978. — 537 p.

References:

1. Кузнецова, Л. Основные технологии социальной работы : ДВГТУ, Владивосток, 2002. — 92 с.

2. Лукас, Дж., Василенко, О. Етнічні принципи та цінності соціальної роботи : Соціальна робота в Україні : перші кроки : Київ, 2000. — с. 36-44.

3. Кривоконь, Н. Роль соціальної роботи в аспекті побудови громадянського суспільства : Актуальні проблеми соціальної роботи в Україні, Чернігів, 29.03.2007. — 71 с.

4. Закон України «Про соціальні послуги» № 2671 – VIII від 17.01.2019 (ред. від. 27.04.2022 р.) // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

5. Нойфельд, И. Методы социальной работы : Москва, Тула, 1993. (Т.1). — 460 с.

6. Закону України «Про освіту» № 2145 – VIII від 05.09.2017 р. (ред. від 06.04.2022 р.) // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

7. Гайдук, Н. Професійна підготовка соціальних працівників до здійснення посередництва (на матеріалах США та Канади) : канд.дис. 13.00.04, ІПППО АПН України, Київ, 2004. — 19 с.

8. Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058–IV від 09.07.2003 р. (ред. від 30.04.2022 р.) // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>

9. Полтавець, В. Соціальна робота в Україні : перші кроки : «КМ Academia», Київ, 2000. — 236 с.

10. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706 – VII від 20.10.2014 р. (ред. від 07.05.2022 р.) // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1990 р. (ред. від 01.08.2021 р.) № 995_004 // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

12. Етика соціальної роботи : принципи і стандарти (ухв. Міжнародної федерацією соціальних працівників : Коломбо, Шрі Ланка, 06 – 08.07.1994 р. (пер. Н. Білоус) : Соціальна політика і соціальна робота, 1998. — № 4(8).

13. Yildirim, C. Basic concepts in social work practices in the world : Researchgate, 2021. — 12 p.
14. Miller, D. Social Justice : Clarendon Press, Oxford, 1976. — 376 p.
15. Eyden, J. L. M. Social Policy in Action : Routledge and Kegan Paul, London, 1969. — p. 5
16. Zastrow, C. Introduction to Social Welfare Institutions – Social Problems, Services and Current Issues : The Dorsey Press, Homewood, Illinois, 1978. – 537 p.

УДК 378.091.12.011.3-051]:004

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-274-286](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-274-286)

Ребенок Вадим Михайлович доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри професійної освіти та безпеки життєдіяльності, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, вул. Гетьмана Полуботка 53, м. Чернігів, тел.: (063) 905-25-56, <https://orcid.org/0000-0002-2943-9725>

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИЧНИХ ПІДХОДІВ У ПРОЦЕСІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ МАЙБУТНІМИ ВИКЛАДАЧАМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Анотація Практикою доведено, що тільки ті знання, які майбутні викладачі здобули самостійно, завдяки власному досвіду та діям, будуть насправді міцні. В освітньому процесі застосування інформаційних технологій дає можливість студентам організувати безперервне і ґрунтовне засвоєння навчального матеріалу на заняттях фахових дисциплін. У навчальній практиці інформаційні технології в більшості випадків застосовують як допоміжний засіб у комплексі з іншими засобами, що значно інтенсифікує цей процес. Але, для підвищення ефективності освітнього процесу сучасні технічні засоби необхідно використовувати як цілісний самостійний продукт.

З'ясовано, що використання комп'ютерів у освітньому процесі змінює роль засобів навчання, які застосовуються під час викладання фахових дисциплін, а реалізація засобів інформаційних технологій сприяє трансформації освітнього середовища, в якому відбувається освітній процес. З'являється можливість візуалізувати різні закономірності реального світу у вигляді графіків, що динамічно змінюються залежно від зміни вхідних параметрів. Дидактичні властивості сучасних комп'ютерних телекомунікації можна розподілити на три основні групи: дидактичні властивості телекомунікацій у режимі асинхронного зв'язку; дидактичні властивості телекомунікацій в режимі термінального підключення; дидактичні властивості телекомунікацій в режимі IP-підключення.

Установлено, що освітній процес із використанням інформаційних технологій спонукає майбутніх викладачів до: самостійної роботи під час вивчення фахових дисциплін; створює сприятливу комунікативну ситуацію та умови для розвитку творчих здібностей особистості, які особливо важливі для студентів; підвищує мотивацію та пізнавальну активність студентів; покращує індивідуалізацію, диференціацію й інтенсифікацію процесу навчання; розширює та поглиблює міжпредметні зв'язки; систематизує й інтегрує знання

окремих освітніх компонентів; організовує систематичний та достовірний контроль; уникає суб'єктивізму в оцінці.

Ключові слова: інформаційні технології, професійна підготовка, фахові дисципліни, програмоване навчання, проблемний підхід.

Rebenok Vadym Mikhailovich Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, the Head of the Department of Vocational Education and life safety protection, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Hetman Polubotko St., 53, Chernihiv, tel.: (063) 905-25-56, <https://orcid.org/0000-0002-2943-9725>

FEATURES OF USING METHODOLOGICAL APPROACHES IN THE PROCESS OF INFORMATION TECHNOLOGIES BY FUTURE TEACHERS OF VOCATIONAL EDUCATION

Abstract Practice has shown that only the knowledge that future teachers have acquired independently, thanks to their own experience and actions, will be really strong. In the educational process, the use of information technology allows students to organize continuous and thorough mastering of educational material in classes of vocational disciplines. In educational practice, information technology in most cases is used as an aid in combination with other tools, which significantly intensifies this process. However, to increase the efficiency of the educational process, modern technical means must be used as a holistic independent product.

It was found that the use of computers in the educational process changes the role of teaching aids used in the teaching of vocational disciplines, and the implementation of information technology contributes to the transformation of the educational environment in which the educational process takes place. It is possible to visualize different patterns of the real world in the form of graphs that change dynamically depending on changes in input parameters. Didactic properties of modern computer telecommunications can be divided into three main groups: didactic properties of telecommunications in asynchronous communication; didactic properties of telecommunication in the terminal connection mode; didactic properties of telecommunications in IP-connection mode.

It is stated that the educational process with the use of information technology encourages future teachers to: independent work in the study of vocational disciplines; creates a favorable communicative situation and conditions for the development of creative abilities of the individual, which are especially important for students; increases the motivation and cognitive activity of students; improves individualization, differentiation and intensification of the learning process; expands and deepens interdisciplinary links; systematizes and integrates knowledge of individual educational components; organizes systematic and reliable control; avoids subjectivity in evaluation.

Keywords: information technologies, vocational training, vocational disciplines, programmed learning, problem approach.

Постановка проблеми Процеси інформатизації сучасного суспільства і тісно пов'язані з ними процеси інформатизації всіх форм освітньої діяльності характеризуються процесами вдосконалення й масового поширення сучасних інформаційних технологій. Подібні технології активно застосовуються для передачі інформації й забезпечення взаємодії педагога та майбутнього викладача в сучасних системах освіти. Сучасні майбутні викладачі професійної підготовки повинні не тільки володіти знаннями в сфері інформаційних технологій, але і бути фахівцями щодо їх застосування у своїй професійній діяльності.

На початку ХХ століття поширювалися концепції освіти, головна роль у яких відводилася організації діяльності студента в процесі здобуття освіти. Освіта покликана забезпечити реалізацію виховної, дидактичної та розвивальної функцій педагогічного процесу на засадах соціокультурності.

Становлення інформаційного суспільства актуалізувало необхідність приведення системи освіти у відповідність до всіх змін, які відбуваються у природі й навколишньому середовищі, до зростання обсягу інформації та динамічного розвитку інформаційних технологій.

Аналіз досліджень. Одним із ефективних способів реалізації основних вимог до сучасної системи освіти – забезпечення необхідного рівня компетентності фахівців, гнучкість, безперервність, відкритість та індивідуалізація освіти, є впровадження інноваційних освітніх технологій у процес навчання. Стрімкий розвиток процесу інформатизації всіх сфер життя суспільства уможливорює піднесення на новий рівень організації процесу навчання студентів у ЗВО.

Досліджуючи дидактичні основи інформаційних технологій, педагог звертає увагу на те, що програмування в цьому контексті тотожне методиці створення програми, яка здійснює керування освітньою діяльністю фахівців у процесі розв'язання ними пізнавальних задач. При такому навчанні засвоєння знань йде шляхом послідовного виконання однієї за другою логічно взаємозв'язаних операцій. Одним із завдань, які розв'язує педагог, використовуючи алгоритми у навчанні, є забезпечення засвоєння самого алгоритму і навчання та його застосування в конкретних ситуаціях.

Аспекти професійної підготовки викладачів досліджували Р. Гуревич, О. Дубасенюк, М. Євтух, В. Кононенко, В. Краєвський, І. Смолюк, В. Чайка.

Проблему функціонування інформаційних технологій навчання досліджували вчені та педагоги: Т. Белан, І. Гевко, М. Жалдак, М. Кадемія, Г. Козлакова, Л. Макаренко, В. Сидоренко, С. Стрілець, С. Ткачук, Т. Чепракова. Особливості педагогічних умов досліджували: Т. Гуцан, К. Дубич, Н. Житник, Ю. Костюшко, М. Малькова.

Аналізуючи науково-педагогічні джерела встановлено, що значна кількість досліджень і напрацювань пов'язані з професійною підготовкою майбутніх викладачів у закладах вищої освіти та застосування інформаційних технологій у процесі професійної діяльності.

Мета статті – розкрити та обґрунтувати науково-методичні підходи щодо використання інформаційних технологій майбутніми викладачами фахової підготовки у закладі вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Майбутнє суспільство все більше спиратиметься на інформаційні технології: web-технології, хмарні обчислення і «big data», смартфони та інтернет «розумних речей», штучні інтелекти та інші гаджети. На взаємодію з різноманітними медіа припадає все вагоміша частка вільного часу для педагога, чим зумовлюється значний вплив медіа на всі верстви населення, передусім на майбутніх викладачів. Медіа потужно й суперечливо впливають на освіту студентів у процесі вивчення фахових дисциплін, часто перетворюючись на провідний чинник їхньої соціалізації, стихійного соціального навчання, стають засобом дистанційної і джерелом неформальної освіти. До цього додається недостатній захист майбутніх викладачів від медіаконтенту, що може шкодити їхньому здоров'ю та розвитку, а також відсутність механізмів ефективної саморегуляції інформаційного ринку, які не допускали б недоброякісної медіапродукції, низькоморальних ідеологем та цінностей, інших соціально шкідливих інформаційних впливів. Загострення потреби в інтенсифікації розвитку медіаосвіти зумовлене необхідністю протистояти зовнішній інформаційній агресії.

Медіаосвіта має стати одним із головних чинників забезпечення відкритості професійної освіти щодо сучасних швидко змінюваних знань і наближення змісту освіти до потреб майбутніх викладачів у процесі вивчення фахових дисциплін. Медіаосвіта – не тільки шлях до підвищення ефективності діяльності студентів у системі професійної підготовки, але й шлях до самовираження.

Провідні країни світу надають створенню інформаційно-комунікаційної індустрії та використанню сучасних засобів інформатизації винятково великого значення, спрямовуючи на розв'язання певного виду завдань величезні ресурси й зусилля. Інформатизація освіти в Україні має десятирічну історію й підтримувалася кількома державними та галузевими програмами й міжнародними проектами. Однак обмежені матеріальні ресурси, що виділяються на оснащення ЗВО, проведення науково-дослідних робіт і розроблення програмних, інформаційних та методичних засобів навчального призначення, не дали змогу системі освіти України дійти до рівня розвинених світових держав у цій галузі.

Практика впровадження сучасних автоматизованих систем управління дала змогу сформулювати такі загальні вимоги до них: автоматизовані системи

управління мають будуватися з максимальним використанням та проникненням сучасних інформаційних технологій, що забезпечує прозорість та обізнаність майбутніх викладачів у процесі вивчення фахових дисциплін; забезпечення функціонування в умовах постійного удосконалення інформаційних технологій без зниження показників якості постійної експлуатації; забезпечення ефективної інформаційної взаємодії складових підсистем, завдяки яким електронна система сприймається майбутніми викладачами; побудови інтерфейсів взаємодії з учасниками інформаційних відносин.

В. Глушков зазначає, що технологія програмованого навчання охоплює такі аспекти: створення комплексу технічних засобів навчання, що спрямовані на вибір моделі навчання; формулювання та реалізацію вимог до керування процесом навчання, які висуває загальна теорія управління; вибір психологічної теорії навчання, що відповідає особливостям професійної підготовки [8].

Досліджуючи дидактичні основи програмованого навчання, педагоги звертають увагу на те, що програмування в цьому контексті тотожне методиці створення програми, яка здійснює керування освітньою діяльністю фахівців у процесі розв'язання ними пізнавальних задач. При такому навчанні засвоєння знань йде шляхом послідовного виконання однієї за другою логічно взаємозв'язаних операцій. Одним із завдань, які розв'язує педагог, використовуючи алгоритми у навчанні, є забезпечення засвоєння самого алгоритму і навчання майбутніх викладачів застосовувати його в конкретних навчальних ситуаціях.

Г. Гранік зазначає, що програмоване навчання може бути індивідуальним, адаптованим й індивідуалізованим. Індивідуальне навчання – це один навчаючий або навчальний пристрій. Адаптивне програмоване навчання враховує насамперед вікові й індивідуально-типологічні особливості студентів. Індивідуалізоване навчання передбачає вибір навчаючих впливів або самим комп'ютером, або студентом через самостійний добір навчальних алгоритмів. Слід зауважити, що модель програмованого навчання лежить і в основі організації технології дистанційного навчання, яка найповніше відповідає потребам сучасної педагогічної практики [3].

Аналіз психолого-педагогічної доцільності використання програмних засобів освітнього призначення різних типів показує, що перспективними з точки зору педагогічної ефективності їх використання є програмні засоби, що реалізують дидактичні ідеї, закладені в сучасних, прогресивних теоріях навчання, спрямовані не лише на підвищення ефективності самого освітнього процесу. У зв'язку з цим, варто констатувати необхідність виведення на передній план концептуальних питань, що визначають психолого-педагогічні пріоритети розвитку майбутніх викладачів у процесі викладання фахових дисциплін.

Інформаційні технології дають змогу майбутніх викладачів контролювати освітній процес та індивідуальне навчання, здійснювати консультування й контроль знань будь-якого студента, не заважаючи роботі інших, істотно скорочують непродуктивні витрати часу на організацію освітнього процесу. Величезні перспективи для системи освіти відкривають засоби телекомунікації, які значно прискорюють здобуття необхідної інформації. Засоби телекомунікації дають змогу істотно розширити навчальну аудиторію студентів, що перебувають на значній відстані від педагога.

Вчені зазначають, що задавати навчальний матеріал майбутнім викладачам професійної підготовки необхідно не малими «порціями», а логічно завершеними і великими блоками для того, щоб вони могли глибоко і всебічно проаналізувати його зміст та під час виконання контрольного завдання визначати правильну відповідь з набору відповідей, де є, ще й неповні й неправильні відповіді, які містять системні помилки. Коли майбутні викладачі дають правильну відповідь, вони переходить до наступного мікроетапу. В іншому разі їм дається пояснення сутності помилки, і вони отримують завдання працювати з однією із додаткових програм з урахуванням виду помилки або повернутися до вихідного пункту. У процесі навчання передбачається розв'язання завдань технічного спрямування на основі отриманих знань, а також вилучення та аналіз низки додаткових завдань, необхідних для розв'язання поставленої проблеми. При цьому важливе місце відводиться набуття навичок: збиранню, впорядкуванню, редагуванню, аналізу, і передачі інформаційних повідомлень.

Необхідно зазначити, що на ефективність використання проблемного завдань при моделюванні професійних дій на заняттях дає можливість інтегрувати теоретичні знання загально професійних і фахових дисциплін та практичний досвід, отриманий при проходженні виробничої практики. На заняттях виробничого навчання проблемні ситуації сприяють: вихованню у студентів інтересу до виробництва, обраної професії, обладнання, техніки; систематизації професійних знань і умінь, встановленню взаємозв'язків між спеціальними предметами і основами наук; виробленню навичок раціональної організації праці, колективного рішення проблем; формуванню цілісного уявлення про сферу продуктивної праці.

Тому, щоб створити проблемну ситуацію, необхідно поставити перед майбутніми викладачами таке завдання, під час виконання якого місце невідомого буде належати знанням, які потрібно опанувати. Факт зіткнення із труднощами під час виконання запропонованого завдання за допомогою наявних знань та способів дії викликає в мозку людини потребу в нових знаннях.

Проблемна ситуація як основний засіб активізації мисленнєвої діяльності студентів породжується освітньою або практичною ситуацією, логікою

навчального предмета або логікою освітнього процесу. За логікою освітнього компонента вони виникають, як правило, незалежно від бажання педагога, тобто об'єктивно. Так само вони можуть виникати й за логікою освітнього процесу відповідно до встановленої правилами дидактики послідовності дій. Як правило, такі ситуації – наслідок формулювання педагогом запитання або завдання, що містять проблему.

На заняттях виробничого навчання проблемні ситуації сприяють: вихованню в майбутніх викладачів інтересу до виробництва, обраної професії, обладнання, техніки; систематизації професійних знань і умінь, встановленню взаємозв'язків між спеціальними предметами і основами наук; виробленню навичок раціональної організації праці, колективного рішення проблем; формуванню цілісного уявлення про сферу продуктивної праці [7].

Поступове оволодіння майбутніми викладачами системою творчих розумових дій призведе до зміни якості їхньої розумової діяльності, сприятиме становленню особливого типу мислення, який, зазвичай, називають науковим, критичним або діалектичним. До розвитку в них такого типу мислення призводить систематичне створення педагогом проблемних ситуацій, формування в них умінь і навичок самостійного формулювання проблеми, висунення пропозицій, обґрунтування гіпотез та їх доказ шляхом застосування наявних знань у поєднанні з новими чинниками, а також навичок перевірки правильності розв'язання поставленої проблеми.

Якщо в суб'єкта немає вихідних даних для пошуку шляхів подолання труднощів, то проблемна ситуація не обирається суб'єктом для розв'язання і, отже, не впливає на розвиток його мислення. Мисленнєві дії починаються з моменту формулювання педагогом проблеми й усвідомлення її студентами, з моменту обирання ними проблемної ситуації для розв'язання на основі наявного фонду знань, умінь і досвіду пошуку. Кожна проблема містить проблемну ситуацію, але не кожна проблемна ситуація перетворюється на проблему [1; 9].

Вчені зазначають, що основним напрямом педагогічної діяльності є розвиток інтелектуальних здібностей студента. Відповідно до цього структура навчальної діяльності охоплює такі компоненти: навчально-пізнавальні мотиви, навчальне завдання, навчальні операції, моделювання, контроль та оцінювання. При цьому діяльність студента полягає не лише в опануванні навчального матеріалу, але реалізується шляхом його залучення до реальної перетворювальної діяльності.

У дидактичній структурі фахових дисциплін переважає дедукція, що ґрунтується на змістових узагальненнях. Особливостями методики є: організація цілеспрямованої навчальної діяльності – особливої форми активності студента, спрямованої на зміну самого себе як суб'єкта навчання; проблемне викладання знань; використання навчальних завдань; організація

колективно-розподільчої діяльності, діалогу, полілогу; оцінювання результатів діяльності студентів.

Зарубіжні дослідники зазначають, що самостійна робота студентів посідає ключове місце у процесі формування професійної підготовки майбутніх викладачів. На думку науковців і практиків із Великобританії, самостійна робота студентів є підґрунтям для формування та розвитку особистості й передбачає: формування в них умінь самостійно управляти власним навчанням; впевненості у досягненні успіху щодо опанування новими знаннями; розвиток критичного мислення, індивідуальних здібностей; прийняття самостійних рішень; творчої пошукової активності студентів; набуття навичок самостійної ефективної організації власної майбутньої професійної діяльності.

Викладачі різних ЗВО воліють самостійно конструювати практично весь цикл навчання, починаючи від змісту й закінчуючи методами викладання й засобами контролю. У цьому випадку вони користуються комплексом наявної літератури, до якого входять підручники, а також ті спеціальні видання, які надають педагогові необхідну інформацію. Важливо відзначити, що в навчальних планах закладів вищої освіти посідають гідне місце так звані «фахові набори» (соціальний, педагогічний, технічний).

Щоб система відповідала певним властивостям, вона має бути модульною. Кожен модуль має забезпечувати реалізацію конкретного блоку цілей, причому в максимально повному обсязі. Завжди мають бути відведені окремі модулі на формування базових понять. Крім цього, потрібна гнучка система контролю, яка легко налаштовується на будь-який блок діагностованих цілей. Кожен конкретний модуль має власну структуру й формується відповідно до поставленої мети. До модуля мають входити базове ядро, спрямоване на реалізацію освітньої мети, та спеціальні, що дають змогу «доконструювати» модуль для необхідного виду.

Ядро має забезпечувати опанування основних понять модуля (репродуктивний рівень). Розширення ядра дає можливість закріпити ці поняття та розширити спектр їхнього застосування й підняти навченість до продуктивного рівня, якщо це потрібно. Спеціальні блоки забезпечують подальше поглиблення підготовки, причому вони є відносно незалежними й використовуються або для поглибленого вивчення всього (чи певної частини) пройденого матеріалу, або для акцентування будь-якої компоненти курсу, пов'язаної з професійною спрямованістю. Користуватися цим модулем досить просто: педагог, з'ясувавши призначення й тематику кожної модуля збирає необхідну конфігурацію. Система має бути технологічною. Це означає, що: кожен компонент системи передбачає діагностування мети; система діагностики має бути повною, тобто містити вхідний, поточний і підсумковий контроль.

Поточний і підсумковий контроль мають бути трирівневими: самоконтроль (наприклад, набір запитань, контрольних і тестових завдань, на який майбутні викладачі мають самі відповісти та оцінити свої можливості); комп'ютерна діагностика (що дає змогу ззовні оцінити підготовленість студентів) і діагностика педагогом (найвищий рівень, що передбачає, в ідеалі, вербалізацію здобутих знань і умінь); кожен модуль має містити набір спеціальних засобів, що забезпечують навчальну діяльність та її управління. Сюди може входити набір взаємопов'язаних спеціальних навчальних текстів, робочих файлів, програм, контрольних завдань, тестів (паперових і комп'ютерних), баз даних і знань, посилань на спеціальні сайти, тематичні).

При цьому цей набір має діяти під час проходження повного циклу навчання, як з педагогом, так і в умовах самостійної роботи майбутніх викладачів. Набір має функціонувати, тобто він має бути апробований на достатній кількості, що, по-перше, дасть змогу усунути всі помилки і двозначність у тестах, а по-друге, після роботи з ним практично всі студенти легко проходили поточний і підсумковий контроль будь-якого рівня; до кожного модуля має додаватися «карта», у якій зафіксовано особливості діяльності педагога в більшості імовірнісних ситуацій, які виникають на кожному етапі навчання. Окрім того, у карті необхідно описати технологію прийняття відповідних рішень, що забезпечують вироблення індивідуальних траєкторій руху майбутніх викладачів із курсу фахових дисциплін. Цей підхід дає змогу підбирати курс не тільки для конкретної освітньої групи, але і для студентів. Це вкрай важливо, оскільки дозволяє розв'язати суперечність між яскраво вираженим індивідуальним характером діяльності майбутніх викладачів на заняттях із фахових дисциплін та системою, яка передбачає переважно групове навчання. Варто зазначити, що такий підхід дає змогу на практиці реалізувати принципи диференціації і гуманізації навчання.

Система навчання має реалізовувати модель повного засвоєння, яка передбачає досягнення всіма студентами заданого рівня навченості.

У педагогічному сенсі інформаційні технології навчання мають містити сукупність прийомів, методів, форм навчання на комп'ютерній основі. Нові інформаційні технології навчання передбачають використання всього різноманіття сучасних пристроїв оброблення інформації, зокрема комп'ютерів, їхнього периферійного устаткування, засобів зв'язку, комп'ютерних мереж, відеотехніки, засобів мультимедіа. Використання комп'ютерів під час фахової підготовки є лише однією зі складових процесу інформатизації суспільства.

Персональний комп'ютер варто розглядати як компонент системи засобів навчання, до складу якого мають входити інші засоби інформаційних технологій та традиційні засоби навчання. Важливим є той факт, що в процесі роботи з комп'ютерною програмою студенти підміняють об'єкти реального світу моделями або зображеннями цих об'єктів, які позначають об'єкти й відношення між ними.

Уведення комп'ютерів до освітнього процесу змінює роль засобів навчання, які використовуються під час викладання фахових дисциплін, а застосування засобів інформаційних технологій сприяє зміні освітнього середовища, у якому відбувається процес навчання. Комп'ютер варто розглядати як компонент системи засобів навчання, що компенсує відсутність предметного середовища й забезпечує предметність діяльності та її практичну спрямованість.

Інформаційні технології навчання передбачають: безперервність застосування засобів обчислювальної техніки протягом усього періоду навчання; усебічне охоплення освітнього процесу; однотипність і уніфікацію технічного, програмного, організаційного та освітньо-методичного забезпечення; тиражування технологій з метою їх масового впровадження в освітній процес; адаптацію до умов, які змінюються у процесі застосування; високу дидактичну ефективність; інтеграцію освіти з життям і наукою на основі нових принципів їхньої взаємодії.

Реалізуючи можливості сучасного персонального комп'ютера, можна створити якісно нові засоби навчання. Так, наприклад, абсолютно новим засобом навчання може стати застосування технічних пристроїв, що приєднуються до комп'ютера для забезпечення введення і виведення аналогових і дискретних сигналів, а також датчиків і пристроїв для вимірювання деяких фізичних величин. З'являється можливість візуалізувати різні закономірності реального світу у вигляді графіків, що динамічно змінюються залежно від зміни вхідних параметрів.

Одним із основних напрямів реформування освіти в Україні є інформатизація освітнього процесу та розроблення на цій основі нових форм і методів навчання, спрямованих на підвищення її якості. Для реалізації цієї мети необхідно застосовувати відповідні інформаційні технології.

Відомо, що методи навчання займають центральне місце в дидактиці та методиці викладання фахових дисциплін [2; 5].

Традиційні методи навчання спрямовані на опанування готових знань. При цьому навчальна діяльність майбутніх викладачів є, в основному, репродуктивною, а головним результатом такого навчання є засвоєння ними суми знань. Сучасні методи навчання передбачають навчання діяльності із самостійного здобуття нових знань. У цьому випадку навчальна діяльність студентів є продуктивною.

У сучасних умовах педагогу доводиться працювати з новим програмним інструментарієм, створеним як для розв'язання традиційних завдань, так і для нової інформаційної галузі. Крім того, розробляються нові методики навчання, як окремих тем із фахових дисциплін, так і всієї предметної галузі з використанням найсучасніших інформаційних технологій [6; 10].

Використання програмного інструментарію у закладі вищої освіти та розроблення методики викладання фахових дисциплін призводить до необхідності зміни системи професійної підготовки майбутніх викладачів.

Педагогічні можливості сучасного персонального комп'ютера дають змогу ефективно використовувати сучасні методи на заняттях фахових дисциплін. Наш підхід відрізняється системністю й комплексністю як комп'ютерних технологій (від базових до перспективних, мультимедійних та телекомунікаційних), тобто всього процесу контролю й діагностування, що в кінцевому рахунку сприяє створенню інформаційного освітнього простору. Концептуальними напрямками роботи є: аналіз потреб і попиту на комп'ютерні технології всіх категорій учасників освітнього простору; організація робіт з інформатизації освіти; дослідження проблеми формування єдиного регіонального освітнього простору в інформаційному просторі з виходом у зовнішні інформаційні мережі; пошук ефективних методів педагогічного моніторингу на всіх рівнях освітньої системи. Інформатизація суспільства вимагає удосконалення змісту підготовки фахівців, оновлення змісту фахових дисциплін. Переважна більшість педагогів усвідомлює швидке зростання ролі інформаційних технологій у житті сучасного суспільства. Вони розуміють, що використання комп'ютерів, доступ до сучасних джерел інформації є важливою складовою частиною освіти й культури ХХІ століття [4].

У період формування ЗВО істотно змінюється й методика викладання багатьох навчальних дисциплін, зміст яких відображається в навчальних планах і програмах, а також є одним із головних елементів освітнього процесу в закладі вищої освіти.

Педагог будь-якої спеціальності має бути підготовлений до сприйняття сучасних і перспективних ідей, що лежать в основі методичної системи навчання конкретного предмета, а також мати стійкі практичні навички застосування наявного програмного забезпечення для підтримки свого предмета й розвитку умінь майбутніх викладачів із використання інформаційних технологій у їхній майбутній професійній діяльності.

За допомогою методу підвищується інтерес до предмета, стимулюється розвиток самостійності, інформаційних умінь, дослідницьких якостей.

Підготовка студентів до роботи в мережі й особливо методична підготовка до використання інформаційних технологій для розв'язання актуальних педагогічних проблем є на сьогодні абсолютно необхідною.

Професійна підготовка майбутніх викладачів є широкопрофільною, оскільки випускник має бути підготовленим до виконання різноманітних видів діяльності з диференціацією та інтеграцією професійних функцій на практиці; мати двокомпонентні професійні вміння, складовими яких є знання способів розв'язання конкретних професійних завдань та вміння користуватися ними.

Висновки. Підготовка майбутніх викладачів до роботи в мережі й особливо методична підготовка до використання інформаційних технологій для розв'язання актуальних педагогічних проблем є на сьогодні абсолютно необхідними. Студенти мають бути підготовлені до сприйняття сучасних і перспективних ідей, що лежать в основі методичної системи навчання освітнього компонента, а також мати стійкі практичні навички застосування наявного програмного забезпечення з даного предмету використовуючи при цьому інформаційні технології у закладах вищої освіти. Без інтересу до освітнього компонента майбутні викладачі самостійно працювати не будуть, оскільки рівень самостійності та ступінь зацікавленості найчастіше збігаються. Джерел підвищення інтересу багато, насамперед, вони містяться в тому матеріалі, на якому будується спеціальні заняття з майбутніми викладачами. Лише той матеріал викликає інтерес, який побудований на суперечностях і протилежностях, проблемності, містить елементи новизни, відображає останні наукові досягнення. Якщо ж навчальна робота побудована на застарілому, давно засвоєному матеріалі, вона не лише не викличе інтересу, але й може стати причиною негативної реакції майбутніх викладачів.

Література:

1. Артемчук Г. І. Вища школа України: реальність і тенденції розвитку : монографія. Київ : Ленвіт, 2004. 176 с.
2. Брюханова Н. О. Методика навчання майбутніх викладачів технічних дисциплін проектуванню дидактичного матеріалу : дис... канд. пед. наук : 13.00.02. Харків, 2002. 248 с.
3. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. Посібник. Київ : Либідь, 2005. 400 с.
4. Гевал П. Інформаційні технології в навчальному процесі. Завуч. 2002. № 10. С. 5–6.
5. Макаренко Л. Л. Комп'ютерна грамотність : теорія і практика : монографія. Київ : Освіта України, 2008. 244 с.
6. Максименко С. Д. Фахівця потрібно моделювати : наукові основи готовності випускника педвузу до педагогічної діяльності. *Рідна школа*. 1994. № 3-4. С. 68–72.
7. Марушкевич А. А. Основи педагогіки : навчальний посібник. Київ : ВПЦ 'Київський університет' 2007. 123 с.
8. Мацко Л. А. Основи психології та педагогіки : навчальний посібник для студентів заочної форми навчання. Вінниця : ВНТУ, 2009. 163 с.
9. Павленко В. В. Методи проблемного навчання. *Нові технології навчання*. 2014. № 81. С. 75-79.
10. Співаковський О. В. Теорія і практика використання інформаційних технологій у процесі підготовки студентів математичних спеціальностей : Херсон : Айлант, 2003. 250 с.

References:

1. Artemchuk G. I. (2004), Visha shkola Ukrayini: realnist i tendenciya rozvitku [Higher School of Ukraine: Reality and Development Trends]: monografiya. Kiyiv : Lenvit. 176 [in Ukrainian].
2. Bryuhanova N. O. (2002), Metodika navchannya majbutnih vikladachiv tehnicnih disciplin proektuvannya didaktichnogo materialu [Methods of teaching future teachers of technical disciplines to design didactic material]: dis... kand. ped. nauk : 13.00.02. Harkiv. 248 [in Ukrainian].



3. Vlasova O. I. (2005), Pedagogichna psihologiya [Pedagogical psychology]: navch. Posibnik. Kiyiv : Libid. 400 [in Ukrainian].
4. Geval P. (2002), Informacijni tehnologiyi v navchalnomu procesi [Information technologies in the educational process]. *Zavuch. – Headmaster*. № 10. 5–6 [in Ukrainian].
5. Makarenko L. L. (2008), Komp'yuterna gramotnist : teoriya i praktika [Computer literacy: theory and practice]: monografiya. Kiyiv : Osvita Ukrayini. 244 [in Ukrainian].
6. Maksimenko S. D. (1994), Fahivcya potribno modelyuvati : naukovi osnovi gotovnosti vipusknika pedvuzu do pedagogichnoyi diyalnosti [The specialist needs to be modeled: scientific bases of readiness of the graduate of pedagogical high school for pedagogical activity]. *Ridna shkola. – Native school*. № 3-4. 68-72 [in Ukrainian].
7. Marushkevich A. A. (2007), Osnovi pedagogiki [Fundamentals of pedagogy]: navchalnij posibnik. Kiyiv : VPC Kiyivskij universitet. 123 [in Ukrainian].
8. Macko L. A. (2009), Osnovi psihologiyi ta pedagogiki [Fundamentals of psychology and pedagogy]: navchalnij posibnik dlya studentiv zaочноyi formi navchannya. Vinnicya : VNTU. 163 [in Ukrainian].
9. Pavlenko V. V. (2014), Metodi problemnogo navchannya [Methods of problem-based learning]. *Novi tehnologiyi navchannya. – New learning technologies*. № 81. 75-79 [in Ukrainian].
10. Spivakovskij O. V. (2003), Teoriya i praktika vikoristannya informacijnih tehnologij u procesi pidgotovki studentiv matematichnih specialnostej [Theory and practice of using information technology in the process of preparing students of mathematical specialties]: Herson : Ajlant. 250 [in Ukrainian].

УДК 373.2+373.3]-044/46

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-287-296](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-287-296)

Савчин Олександр Михайлович старший викладач кафедри психології та педагогіки дошкільної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08400, тел.: (044) 293-11-10, <https://orcid.org/0000-0003-3994-5872>

АВТОРСЬКА ТЕХНОЛОГІЯ НАСТУПНОСТІ ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Анотація. Діти, дошкільного віку, йдуть до школи із задоволенням, готуючись заздалегідь: приміряють форму, обирають ранець, портфель чи наплічник, шкільне приладдя. Йдуть, щоб закріпити навички мовлення та мови, читання, письма, арифметики в стійкі уміння.

Але, вже закінчуючи початкове навчання, у школярів, надовго, якщо не назавжди, виникає стійке неприйняття всього, що дає шкільна програма?! А, в старших класах, ще й додаються втрата зору, неврози, гіподинамія, сколіоз тощо.

Гуманістична педагогіка, патріотичне та громадянське виховання дітей дошкільного віку, у співпраці держави з громадами, родинами та фахівцями в цій галузі освіти, дозволяє продовжити реформу дошкільної освіти, з урахуванням наступності між дошкільним навчанням/вихованням та початковою освітою, приведення її у відповідність до міжнародних стандартів і висуває наступні вимоги до обов'язкових результатів навчання та компетентностей дошкільнят за такими освітніми напрямками: «Особистість дитини», «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі», «Дитина в природному довкіллі», «Гра дитини», «Дитина в соціумі», «Мовлення дитини», «Дитина у світі мистецтва».

Формування наскрізних умінь є спільними для дошкільної та початкової освіти: виявляти творчість та ініціативність, керувати емоціями, висловлювати та обґрунтовувати власну думку, критично мислити, ухвалювати рішення, розв'язувати проблеми та співпрацювати в колективі, брати відповідальність за обрані рішення [1].

Ключові слова: дошкільний вік, початкове навчання, фасилітаційне середовище, критично-експертне мислення, лідерство та вміння працювати в колективі, ліберально-демократичне суспільство.

Savchyn Oleksandr Mykhailovych Senior Lecturer, Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education, Hryhoriy Skovoroda University, Pereyaslav, Sukhomlinskoho St., 30, Pereyaslav, 08400, tel.: (044) 293-11-10, <https://orcid.org/0000-0003-3994-5872>

AUTHOR'S NEXT TECHNOLOGY PRESCHOOL EDUCATION AND PRIMARY EDUCATION

Abstract. Preschool children go to school with pleasure, preparing in advance: try on a uniform, choose a backpack, briefcase or backpack, school supplies. They go to consolidate the skills of speech and language, reading, writing, arithmetic in sustainable skills.

But, already finishing primary school, schoolchildren, for a long time, if not forever, there is a persistent rejection of everything that gives the school program ?! And, in the senior classes, loss of sight, neuroses, hypodynamia, scoliosis, etc. are added.

Humanistic pedagogy, patriotic and civic education in cooperation of the state with communities, families and specialists in this field of education allows to continue the reform of preschool education, taking into account the continuity between preschool and general secondary education, bringing it in line with international standards and compulsory learning outcomes and competencies of preschoolers in the following educational areas: "Child's personality", "Child in the sensory-cognitive space", "Child in the natural environment", "Child's game", "Child in society", "Child's speech", "Child in the world of art".

The updated document is based on a competency-based approach, as is the State Standard for Primary Education. The key competencies of the Basic component of preschool education are continued in the State Standard of Primary Education by individual educational branches.

Continuity between preschool and primary education can be traced through the formation of cross-cutting skills that are common to preschool and primary education: to show creativity and initiative, manage emotions, express and justify their own opinions, think critically, make decisions, solve problems and cooperate. (Basic component of preschool education in Ukraine, new edition, 2021).

Keywords: preschool age, primary education, facilitation environment, critical-expert thinking, leadership and ability to work in a team, liberal-democratic society.

Постановка проблеми. Виконання вимог Державних стандартів дошкільного навчання/виховання та початкової освіти забезпечується з урахуванням задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних психічних і фізичних можливостей, у найбільш оптимальній, для кожної дитини, формі. Державний стандарт дошкільної освіти це взаємозв'язок між цінностями дошкільної освіти, напрямками освіти (змістом), процесом формування досвіду дитини в різних видах діяльності, що забезпечують освітній результат – компетентність дитини старшого дошкільного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наступність дошкільного виховання та початкового навчання є предметом дослідження багатьох

поколінь психологів, педагогів, методистів, вчителів і вихователів. Н. Захарова, Г. Назаренко, О. Проскура розглядали організаційно-педагогічні умови забезпечення готовності дошкільників до навчання в початковій школі. Н. Бібік, А. Богуш, В. Кузь визначали шляхи організації наступності дошкільної та початкової освіти. Г. Беленька, Л. Нестеренко висвітлювали супровід механізмів наступності в навчально-виховному комплексі «Дошкільний виховний заклад – початкова школа».

Однак, аналіз праць у досліджуваній галузі засвідчив, що дієвої системно-універсальної технології переходу вихованців закладів дошкільної освіти до початковій школі, яка б гарантувала універсальність системи адаптації дітей до нових умов, вимог й оточення, до сих пір не запропоновано.

Мета статті – створення та апробація дієвої авторської технології, на основі встановлення пріоритетів і напрямів щодо підготовки дітей дошкільного віку до початкового навчання, зведення до мінімуму наслідків психологічної адаптації щодо вимог нового, дорослого педагогічного колективу та ширшого кола однолітків, подолання викликів у засвоєнні більш поглибленого матеріалу на шляху засвоєння грамоти, читання, письма, арифметики, сучасних гаджетів, набуття навичок самообслуговування та фізичної культури, розвитку критично-експертного мислення, здатності зрозуміло висловлювати свої думки, аргументовано переконуючи в своїй правоті, формуючись як лідери й одночасно набуваючи навичок та вмінь працювати в командах, сприймати конструктивну критику, вести дискусію, визнавати свої помилки та вміти робити з них прогресивні висновки, корегуванню планів щодо коректив сьогодення...

...всього того, що сприятиме гармонійному ліберально-демократичному розвитку особистості в XXI столітті, враховуючи вікові особливості дітей, на основі правдивої, науково-практичної інформації [2].

Виклад основного матеріалу. Основним методом дослідження пропонується вибрати спосіб об'єктивного аналізу (об'єктивування) практичних напрацювань колективу ЗДО (закладу дошкільної освіти) за № 731 Печерського району міста Києва, в середині дев'яностих ХХ сторіччя, на чолі якого, автор статті, мав честь працювати, за програмою «Перші кроки» Фонду «Відродження» в Україні, підсумком якої стало висловлення подяки колективу за здобуті досягнення в царині дошкільного навчання/виховання дітей дошкільного віку та пропозиція – запевнення щодо подальшої роботи над новим етапом програми в галузі початкового навчання майбутнього покоління.

Так, досвід практичних напрацювань ствердно вказав на створення «Навчально – виховного закладу» першого, другого ступенів (Закладу дошкільної освіти – початкової школи) в стінах одного закладу (на базі закладу дошкільної освіти за № 731), що дозволило б вирішити проблему психологічної адаптації дошкільнят, командності/згуртованості при переході до першого

класу початкової школи, бо всі шестирічки одної групи садочка разом навчатимуться протягом чотирьох – п'яти років початкової освіти.

З помешкань до навчального закладу й по домівках дітей доставлятиме шкільний автобус, що дозволить батькам, разом дитиною обирати саме цей навчально-виховний комплекс, долаючи таким чином відстань і логістичні труднощі. Ніяких важених рюкзаків з підручниками та формою, при пересуванні: всі навчально-методичні матеріали на електронних носіях, а власні речі в особистих шафах в стінах закладу.

Школярі початкових класів залишатимуться в тих самих групових кімнатах, з тими ж інтер'єрами, обладнанням, іграми й іграшками дитячого садка.

Початкова школа функціонуватиме за розкладом закладу дошкільної освіти, з п'ятиденним перебуванням, від семи до дев'ятнадцяти годин (що дуже зручно для обох працюючих батьків), й двома вихідними на тиждень, що дозволять дитині повноцінно відпочивати зі своєю сім'єю, мандруючи Україною та світом.

Здорове харчування, з стравами з морської риби, раз на день (для сприяння повноцінного розвитку дитячого мозку), з «тримісячним меню», за досвідом Фінляндії (одне блюдо не має повторюватися протягом вказаного терміну: зараз в Україні діє правило «двоптижневого меню»), з власною кухнею та професійними кухарями - кондитерами (з гідною оплатою праці, у відповідному сегменту ринку праці), з повноцінними сніданками, обідами, включно з першими стравами, вітамінними полуденниками та легкими, різноманітними вечереми.

Регулярні/щоденні заняття та прогулянки на свіжому повітрі, на прогулянкових ділянках, які перелаштовані на майданчики для проведення спортивних ігор, змагань і розваг, сприятимуть насиченню організмів вихованців киснем, необхідним для нормального функціонування дитячого мозку, протягом навчальної діяльності, профілактиці гіподинамії, гармонійному розвитку та й просто гарному/настрою. А безпечність проведення таких занять і прогулянок гарантуватиме спеціальне тартанове покриття, яке убереже дітей від саден і травм.

Важливим режимним процесом, під час дванадцятигодинного перебування дитини в освітньому закладі стане денний відпочинок і руханка (корегуюча гімнастика) після відпочинку, що забезпечить дітям поновлення енергії на другу половину дня, під час якої вони будуть виконувати завдання та вправи, покликані закріпити знання, набуті ними до обіду, адже до дому та на вихідні ніяких завдань, а тільки ігри, розваги, спілкування з сім'єю.

Педагоги - модератори приходять до дітей, в групу (адаптоване дитяче середовище), а не навпаки. Вихователі, що «вели» діточок попередні шість/сім

років, залишаються з вихованцями й надалі, роблячи з ними вправи та завдання на закріплення/повторювання, в другій половині дня, до вечері.

Ніяких оцінок, жодного негативного оцінювання: «всі відмінники, всі найкращі...», тільки корегуючі поради модератора на шляху опановування критично-експертного мислення.

Тривалість заняття не більше тридцяти хвилин, кількість занять – не більше чотирьох на день. Під час перерв, діти матимуть можливість погратись в улюблені сюжетно-рольові, будівельно-конструювальні ігри, розваги з водою та піском, рухливі ігри-розваги, спортивні змагання, естафети тощо.

Відсутність булінгу/цькування (від англ. *bullying* – залякування, цькування, задирання) – різновиду насильства, навмисного, довготривалого, повторюваного фізичного/психологічного насильства з боку індивіда чи групи, стосовно індивіда, як явища. Захист особистості від будь яких проявів насильства, як дитини так і членів колективу дорослих, забезпечується за допомогою системи аудіо- відео фіксації й відповідальність щодо реагування на найменші прояви дитячої агресії по відношенню одне до одного, повністю покладається на дорослих.

Вкрай важливим в процесі навчання/виховання як дошкільнят так і школярів загальноосвітньої школи є напрям «викохування» у вихованців щирого стійкого почуття емпатії до ближніх, на основі турботливої опіки дітей (під керівництвом дорослих), над дітками з особливими потребами, які, знедавна, завдяки європейським проєктам соціалізації особистостей з нозологічними особливостями, сьогодні повинні вчитися в кожному класі загальноосвітньої школи. Набутий багаторічний досвід автора по соціальному захисту прав інвалідів міста Києва взагалі та накопичений досвід по створенню учбового центру для киян – інвалідів зокрема, дозволяє наполягати на важливості цього освітнього напрямку роботи як для обох сторін цього процесу: дитина, яка, від щирого серця, піклується про «особливу» дитину, пропонує їй свою дружбу та захист від зовнішніх викликів і, навіть загроз, навряд чи матиме намір домінувати над оточуючими, в будь-який спосіб. Навпаки, такий вихованець, в майбутньому, стане особистістю з свідомою, активною громадянською позицією, яка не дозволить йому пройти мимо несправедливості, насильства, злочину.

Та найголовніше в такому навчально-виховному закладі це – атмосфера фасилітаційного середовища (фасилітація – від англ. *Facilitation* – допомога, полегшення, сприяння), організація фасилітатором (ведучим, тренером, мотиватором та, одночасно рівноправним учасником групи) процесу колективного обговорення й ефективного розв'язання проблем із максимальним залученням учасників процесу та, за короткий термін, виконати усі заплановані дії. Фасилітація не має директивного характеру, а несе взаємоповажну атмосферу довіри між педагогом і вихованцями та між

однолітками, при якій думка кожного буде вислухана та почута, не зважаючи на те чи буде вона правильною чи помилковою, такою, що потребує грамотної, але делікатної корекції – поради, де дорослий не лектором/диктатором, а виступає дитячим товаришем, який і сам потребує поваги (реальне лідерство), підтримки та поради від маленьких особистостей (суб'єкт – суб'єктне середовище педагогічного процесу), під час пошуку оптимальних рішень на шляху подання викликів сьогодення, але не забуваючи про власну навчально-виховну місію ментора, тьютора, коуча, мотиватора [6, С. 631].

Для зацікавленості вихованців щодо добровільного залучення до навчально-виховного процесу необхідні нестандартні, інноваційні підходи: навчальні комп'ютерні завдання дозволяють забезпечити доступність, привабливість, квестовий, ігровий підходи у процесі навчання/виховання дітей, закріплюючи набуті ними навички у стійкі практичні уміння [4]. *Гаджети* (комп'ютери, ноутбуки, планшети, мультимедійні прилади) викликають невимушену зацікавленість дітей, де педагог є провідником у цьому дійстві подачі інформації за допомогою яскравої відеографіки [6, С. 640].

Мотивуючі групові, квестові, змагальні завдання для зусиль командного інтелекту, де дорослий є рефері, але не суддею.

Ораторсько - дискусійні диспути, покликані розвивати не критичне, а критично – експертне мислення: «Критика заради прогресивних пропозицій, а не заради критиканства» [3].

Важливим напрямом навчання / виховання є розвиток у дітей почуття взаємодопомоги, партнерства, лідерства й, водночас підлеглості, здатності до колективного мислення та командного досягнення ефективних досягнень/перемог [8]. І тут в нагоді стануть такі техніки як **розповідь-презентація** (усний виклад інформації про позитивні переваги живої/неживої природи, предметів/явищ у побутово-соціальному середовищі, що неодмінно сприятиме маленькій особистості в її адаптації, комунікуванні та самоствердженні в суспільстві) та **розповідь-інструкція** (усний виклад інформації про дії у часі та просторі, яка містить перелік конкретних покрокових правил, дотримання яких гарантує успіх щодо досягнення поставленої меті), які запропонував автор, як нові терміни-техніки, в рамках дисертаційного дослідження [8]. Дуже важливо навчити дітей вміти доносити власну аргументовану думку, на основі наукових знань і світових досягнень людства та мати терпіння вислухати, почути та враховувати думки учасників діалогу (опонентів, критиків), не сприймати хворобливо критику своїх ідей, суджень, переконань, адже істинне тільки «викристалізовується/загартується» від критики інших.

Повна прозорість фінансово-господарської діяльності адміністрації: вся бюджетно-кошторисна звітна документація розміщується на відповідному розділі власного сайту навчально – виховного комплексу. Адже тільки довіра

між колективом закладу та батьками сприятимуть не тільки бажанню зацікавлених дорослих до меценатства, але комфортом батьків щодо передачі найдорожчого в їхньому житті – їх чад в надійні, професійні руки педагогів.

Можливість комп'ютерного он-лайн контролю організації й керівництва діяльності закладу та навчального процесу з боку всіх батьків, через спеціально завантажену програму на мобільні засоби, в режимі 24X7 та наявності на одязі всіх працівників і в усіх приміщеннях на території, камер відео нагляду. Головне гасло цього напрямку: «Ми чесні, щирі та відверті, тому «прозорі»!» Відеонагляд допоможе також вирішувати спірні, та навіть конфліктні ситуації, які можуть мати місце, допомагати аналізувати неприпустиму поведінку деяких дітей, долучаючи до цього процесу самих батьків.

Та ж сама ідея лежить в основі організації/контролю методичної навчально-виховного процесу, який здійснюється за тим же принципом – дистанційно, без фізичної присутності перевіряючих, під час занять, відкритих занять для учасників регіональних методичних об'єднань, передачі передового досвіду тощо.

Оскільки, під час занять, вихованці будуть вимушені немало часу проводити в групових кімнатах, програма навчання/виховання повинна містити не менш як половину часу проведення занять у формі рухливих ігор, занять з фізичної культури, екскурсій, праці на присадибній ділянці тощо.

Слід зазначити окремо таке питання успішності навчально-виховної діяльності закладу як наповнюваність груп. Кількість вихованців на одного педагога не повинна перевищувати вісім дітей (дві квадрати), а в майбутньому – чотири. В ясельних групах ЗДО – дві дитини на одного вихователя (підтверджено японським педагогічним досвідом). Тільки при такому наповненні групи можна гарантувати якість отриманих дітьми знань, індивідуальність підходів і завершеність/ефективність виконаних завдань.

Під час експерименту «Перші кроки» фонду «Відродження», за контрактом з керівником ЗДО (юридичною особою), кількість дітей в групі не могла перевищувати п'ятнадцяти вихованців, при цьому групи були укомплектовані двома вихователями, під час однієї зміни (одну ставку забезпечував відділ освіти, а другу – Фонд), та помічником вихователя, якій Фонд надавав надбавку до зарплатні.

Додатково можна запропонувати дітям такі факультативи, як то етикет європейський і світовий, хореографія, заняття тенісом, заняття кінним спортом, плавання тощо.

Оплата праці технічного персоналу та педагогічного колективу навчально-виховного комплексу. Якщо уникати вирішення цього життєво важливого питання, ця технологія зокрема, та й уся освіта взагалі, приречені на провал і зубожіння. Необхідно визнати, нарешті, що оплата праці вихователів, вчителів, не говорячи вже кухарів, завгоспів, кастелян, робочих тощо, не може

бути найнижчою по країні десятиріччями. Така недолуга політика вихолостила геніальні працюючі кадри з галузі освіти, унеможливила залучення педагогів чоловічої статі, такої необхідної для виховання дітей обох статей (до прикладу в тій же Фінляндії оплата праці дозволила залучити до процесу навчання виховання дітей майже половину педагогів – чоловіків, які мають можливість достойно утримувати свої сім'ї).

Зарплатня починаючого педагога, випускника закладу вищої освіти повинна становити сьогодні середню зарплатню по країні, з преміями, доплатами, в тому числі за педагогічний стаж і професійне зростання, з автоматичними щомісячними перерахунками щодо реальної інфляції в Україні. Такий підхід забезпечить приплив випускників шкіл до ЗВО, оскільки, не секрет, що останнім часом, педагогічні професії не користуються належним попитом серед молоді.

Окремим бонусом повинно стати безкоштовне, для членів колективу закладу, триразове харчування, що дозволить дорослим приймати участь в дегустації смаку та оцінюванні якості приготованих для дітей страв і бути серйозною допомогою до оплати праці працівників.

Створення умов для повноцінного відпочинку працівників закладу також повинно стати одним із напрямів роботи адміністрації закладу. Проведення колективних свят в стінах (на території) комплексу, колективні виїзди на природу, екскурсії, подорожі тощо повинні сприяти перетворенню формальних службових відносин у більш прогресивно-ефективний стан команди/сім'ї, що неодмінно відобразиться на результатах праці в цілому, коли й працівники й вихованці будуть із задоволенням перебувати в стінах комплексу та все життя гадатимуть набутий позитивний досвід.

Підсумком плідної роботи з методично-педагогічними фахівцями програми «Перші кроки» Міжнародного фонду «Відродження» в Україні, був набутий безцінний досвід щодо створення ефективно-прогресивної авторської технології наступності дошкільного виховання та початкової освіти не тільки в Україні, а й на теренах всієї Європи.

Висновки. На основі об'єктивного аналізу дослідження досягнень і помилок колективу ЗДО (закладу дошкільної освіти) за № 731 Печерського району міста Києва, в середині дев'яностих ХХ сторіччя, на загал пропонується дієва авторська технологія, на базі встановлення пріоритетів і напрямів щодо підготовки дітей дошкільного віку до початкового навчання в школі, мінімізування наслідків психологічної адаптації, в умовах викликів / мотиваторів щодо вимог нового, дорослого педагогічного колективу та іншого кола однолітків, подолання труднощів у засвоєнні більш поглибленого матеріалу, вихованці такого закладу ХХІ сторіччя приречені на успіх в освоєнні грамоти, читання, письма, арифметики, сучасних гаджетів, набуття фізичної культури та навичок самообслуговування, розвитку критично-експертного

мислення, здатності зрозуміло висловлювати свої думки, аргументовано переконуючи в своїй правоті, формуючись як лідери й одночасно набуваючи навичок та вмінь працювати в командах, сприймати конструктивну критику, вести дискусію, визнавати свої помилки та вміти робити з них прогресивні висновки, корегуванню планів щодо коректив сьогодення...всього того, що сприятиме гармонійному ліберально-демократичному розвитку особистості в XXI столітті, враховуючи вікові особливості дітей, на основі правдивої, науково-практичної інформації [5].

А отриманні позитивні результати дозволять ставити питання щодо перенесення подібного досвіду й на середню та старшу школу, з отриманням професій у старших класах.

Література:

1. Базовий компонент дошкільної освіти України. Нова редакція // Наказ МОН № 33 від 22 січня 2021 року, 3 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех // Вибрані наукові праці: [у 2-х т.]. Чернівці: Букрек. – 2015. Т. – 2. 640 с.
3. Богуш А.М. Формування оцінно-етичних суджень у дітей старшого дошкільного віку / А.М. Богуш, О.С. Монке // Монографія. Одеса: НЦП АПН України. 2022, 239 с.
4. Вовк О.Б. Системи електронного навчання – нові форми сучасної освіти / О.Б. Вовк // *Математичні машини і системи*, 3, 2015, с.79 – 86.
5. Побірченко Н.А. Економіка для дітей / Н.А. Побірченко // Навальний посібник., К.: Науковий світ. – 2002, 90 с.
6. Савчин О.М. *Різноманітні розповіді: передумови і умови створення та використання їх в практиці мовлення дітей старшого дошкільного віку*: Розділ 21. / О.М. Савчин // Колективна монографія: Трансформаційні процеси в дошкільній освіті першої половини XXI століття: Наук. Ред. Л.О. Калмикова. Переяслав. 2020, 706 с.
7. Савчин О.М. Формування у дітей п'ятирічного віку умінь будувати розповіді всіх типів / О.М. Савчин // зб. наук. пр. «HUMANITARIUM»: Голов. Ред. В.П. Коцур, Педагогіка, Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.). 2018, випуск 2, Т. – 2, с.122 – 130.
8. Якименко С.І. *Формування світогляду у старших дошкільників та молодших школярів в освітньо – інтегрованому середовищі: теорія і практика* / С.І. Якименко // Монографія. К.: Видавничий Дім «Слово». 2017.

References:

1. Nakaz MON "Bazovij komponent doshkil'noї osviti Ukraїni" [Order of the Ministry of Education and Science "Basic component of preschool education in Ukraine"] [in Ukrainian].
2. Beh, I.D. (2015). *Vihovannja osobistosti [Education of personality]*. (vol. 1-2). Chernivtsi: Bookrek [in Ukrainian].
3. Bogush, A.M. (2022). *Formuvannja ocinnno-etichnih sudzhen' u ditej starshogo doshkil'nogo viku [Formation of evaluative and ethical judgments in children of senior preschool age]*. Odesa: NCP APN Ukraїni [in Ukrainian].
4. Vovk, O.B. (2015). *Sistemi elektronnoho navchannja – novi formy suchasnoї osviti [E-learning systems - new forms of modern education]*. *Matematichni mashini i sistemi - Mathematical Machines and System*, 3, 79 – 86 [in Ukrainian].



5. Pobirchenko, N.A. (2002). *Ekonomika dlja ditej* [Economics for children]. K.: Naukovij svit [in Ukrainian].

6. Savchin, O.M. (2020). Riznotipovi rozpovidi: peredumovi i umovi stvorennja ta vikoristannja ih v praktici movlennja ditej starshogo doshkil'nogo viku: Rozdil 21 [Various types of stories: prerequisites and conditions for their creation and use in the practice of speech of older preschool children: Chapter 21]. *Transformacijni procesi v doshkil'nij osviti pershoj polovini XXI stolittja - Transformational processes in preschool education of the first half of the XXI century*, Kalmikova. Perejaslav. [in Ukrainian].

7. Savchin, O.M. (2018). Formuvannja u ditej p'jatirichnogo viku umin' buduvati rozpovidi vsih tipiv [Formation of children of five years of age to be able to build stories of all types]. *HUMANITARIUM - HUMANITARIUM*, 2, 2, 122 – 130 [in Ukrainian].

8. Jakimenko, S.I. (2017). *Formuvannja svitogljadu u starshih doshkil'nikiv ta molodshih shkoljariv v osvitn'o – integrovanomu seredovishhi: teorija i praktika* [Formation of worldview in senior preschoolers and junior schoolchildren in the educational - integrated environment: theory and practice]. K.: Vidavnicij Dim «Slovo» [in Ukrainian].

УДК 37:75](477.43-22)"18/19"

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-297-306](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-297-306)

Урсу Наталія Олексіївна доктор мистецтвознавства, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел.: (097) 744-74-33, <https://orcid.org/0000-0002-2660-2144>

Підгурний Іван Станіславович кандидат мистецтвознавства, доцент, зав. кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка 61; тел.: (097) 825-65-56, м. Кам'янець-Подільський, 32300, <https://orcid.org/0000-0003-0981-2964>.

Гуцул Іван Андрійович кандидат мистецтвознавства, доцент, Кам'янець Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел.: (066) 573-97-33, <https://orcid.org/0000-0001-7945-3587>

ХУДОЖНЄ НАВЧАННЯ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ КАМ'ЯНЕЧНИНИ НА ЗЛАМІ XIX – XX СТОЛІТЬ

Анотація. Стаття присвячена розгляду художньої освіти у Кам'янці-Подільському у другій половині XIX – першій половині XX століття. Формування індивідуальних здібностей особи, підвищення її творчої спроможності та креативних сторін – нагальна проблема наукового підходу до мистецької освіти, яка вимагає детального теоретичного дослідження та практичного втілення. У статті звертається увага на комплексний характер навчання й виховання, єдність у впровадженні художніх знань, умінь й навичок – здатність сприймати і оцінювати твори мистецтва, акцентувати розгляд діапазону мовних художньо-творчих понять, схильність до теоретичної (мистецтвознавчої) або практичної (живопис, малюнок, графіка, etc.) сторін образотворчої діяльності, захопленість творами мистецтва чи процесом творення. Художники-педагоги Кам'янеччини віддзеркалювали культуру свого часу і, переважно, належали до кола прогресивного демократичного середовища, виступаючи активними учасниками відродження національної культури. У статті зроблена спроба узагальнення досвіду і систематизації методів та прийомів, які використовували викладачі мистецтва у художньо-педагогічній діяльності. Акцентується увага на методиці особистісного навчання, завдяки якому художня школа Кам'янця існувала як єдиний живий

організм, наповнений творчістю та натхненням. Висвітлюється професійна система організації навчально-виховного процесу, талановита педагогічна діяльність кам'янецьких художників-педагогів, які намагалися впроваджувати теоретичне та практичне навчання і виховання в гармонійній єдності, особистим прикладом захоплювали учнів, піднімаючи їх на новий щабель розуміння і усвідомлення художніх явищ у світі.

Ключові слова: художня школа, особистісне навчання, методика художнього навчання, художник-педагог, учень.

Ursu Nataliya Oleksiivna Doctor of Art Criticism, Professor, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Ohienko St., 61, Kamianets-Podilskyi, 32300, tel.: (097) 744-74-33, <https://orcid.org/0000-0002-2660-2144>

Pidhurnyi Ivan Stanislavovych Candidate of Art History, Associate Professor, Head Department of Fine and Decorative Arts, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University; 32300, Kamianets-Podilskyi, Ohienko St., 61, tel.: (097) 825-65-56, <https://orcid.org/0000-0003-0981-2964>.

Hutsul Ivan Andriyovych Candidate of Art History, Associate Professor, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Ohienko St., 61, Kamianets-Podilskyi, 32300, tel.: (066) 57-97-33, <https://orcid.org/0000-0001-7945-3587>

ART EDUCATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF KAMIANETS REGION AT THE BREAK OF XIX-XX CENTURIES

Abstract. The article is devoted to the consideration of art education in Kamianets-Podilskyi in the second half of the XIX - first half of the XX century. Formation of individual abilities of a person, increase of his creative ability and creative aspects is an urgent problem of scientific approach to art education, which requires detailed theoretical research and practical implementation. The article draws attention to the complex nature of teaching and education, unity in the implementation of artistic knowledge, skills, and abilities - the ability to perceive and evaluate works of art, emphasize the range of linguistic artistic and creative concepts, inclination to theoretical (art) or practical (painting, drawing, graphics, etc.) aspects of art, enthusiasm for works of art or the process of creation. Artistic Educators of Kamianets Region reflected the culture of their time and, above all, belonged to the circle of progressive democratic environment, being active participants in the revival of national culture. The article attempts to generalize the experience and systematize the methods and techniques used by art teachers in artistic and pedagogical activities. Emphasis is placed on the method of personal learning, thanks to which the art school of Kamianets existed as a single living organism, full of creativity and inspiration.

Highlighted the professional system of organization of educational process, talented pedagogical activity of Kamianets artists-teachers who tried to introduce theoretical and practical training and education in harmonious unity, personal example captivated students, raising them to a new level of understanding and awareness of artistic phenomena in the world.

Keywords: art school, personal education, methods of art education, artist-teacher, student.

Постановка проблеми. Формування культурного потенціалу людини у царині художнього навчання повинна бути спрямована на формування особистісного підходу не лише до учнів, студентів, викладачів, а й до будь-якого художнього або культурного починання чи явища. Розвиток індивідуальної обдарованості особи, підвищення її творчої активності та креативних якостей – актуальна проблема художньо-педагогічної науки, яка вимагає детального теоретичного обґрунтування та практичного впровадження. Це важливе завдання повинно реалізовуватись наскрізним чином: починаючи з дитячого садку, продовжуючись у початковій і середній школі, й не закінчуватися на різних етапах навчання кожної конкретної людини. Творчими повинні бути: підхід до вирішення шляхів особистісної художньої освіти, програми з методико-практичного забезпечення, розробка кожного заняття або уроку. Безумовно, варто звернути увагу на комплексний характер навчання й виховання, цілісність у впровадженні художніх знань, умінь й навичок – здатність сприймати і оцінювати твори мистецтва, акцентувати розгляд діапазону мовних художньо-творчих понять, схильність до теоретичної (мистецтвознавчої) або практичної (живопис, малюнок, графіка, etc.) сфер образотворчої діяльності, захопленість творами мистецтва чи процесом творчості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В історії педагогіки мистецтва є досить згадок про те, як талановиті художники-педагоги намагалися впроваджувати теоретичне і практичне навчання та виховання в єдності, особистим прикладом захоплювали учнів, піднімаючи їх на новий щабель розуміння і усвідомлення художніх явищ у світі.

Художники Кам'янецьчини були характерними представниками культури своєї епохи і, в основному, належали до широкого кола демократичного середовища, виступаючи активними учасниками відродження національної культури. Вони залишили яскраву спадщину, яка переконливо свідчить про незаперечні цінності, що були їм притаманні, і відповідно, зумовлювали зацікавленість їхньою творчістю та ними самими. Тому не дивно, що в останні роки серед українських мистецтвознавців поживався інтерес до художньої та педагогічної діяльності митців Кам'янця-Подільського другої половини XIX – першої половини XX століття. Обраний період – час виникнення художніх шкіл

та мистецьких навчальних закладів на Поділлі, зазначений відродженням інтересу до народної творчості, прагненням знайти своє національне обличчя, поглибити етнічну свідомість на тлі різних стилів і течій. Тому, саме в цей час з'являються палкі і харизматичні особистості, які прагнуть розвивати художню освіту, а також створювати творчі гуртки для залучення широких мас населення до основ художньої культури [6, С. 216].

Проблема дослідження художньо-педагогічної спадщини художників Кам'янця-Подільського актуальна й тому, що до сьогоденного часу в ній залишилося багато білих плям, невідомі характерні особливості творчості деяких видатних художників-педагогів, їхні методи та прийоми викладання теорії, практики та історії мистецтва. Досі ці питання перебували майже поза увагою сучасних вчених в Україні. Даний матеріал є складовою частиною проблеми дослідження педагогічної спадщини художників Поділля з метою узагальнення досвіду і систематизації методів та прийомів, які використовували художники-педагоги у художньо-педагогічній діяльності.

Мета статті - розгляд художньої освіти у Кам'янці-Подільському у другій половині XIX – першій половині XX століття.

Виклад основного матеріалу. Серед авторів, що займалися дослідженням творчості деяких художників і оцінкою їх внеску в розвиток національної художньої освіти, зокрема Кам'янецьчини, можна назвати Ольгу Володимирівну Ерн (Гагенмейстер) – дочку кам'янецького художника, директора художньо-промислової школи (пізніше технікуму) у Кам'янці-Подільському, графіка і майстра кераміки, Володимира Гагенмейстера (1887-1938). О. Ерн збирає відомості про батька і публікує матеріали в художніх виданнях України. В.В.Рубан в 1990 році випускає книгу «Забуті імена», розповіді про українських художників XIX – початку XX ст. У книзі йдеться про невідомих або забутих українських художників, життя і діяльність яких мало або зовсім не вивчені. У 2000 році опублікована стаття Сергія Білоконя «Білі ворони» Подільського друкарства [1, с. 33-45], де висвітлюються життєві та творчі шляхи В. Розвадовського (1875-1943), В. Гагенмейстера, М.Роота, аналізується їх внесок в українське мистецтво і художньо-педагогічну скарбницю. Матеріали, що торкаються художньої освіти на Кам'янецьчині, вміщені у розвідках Р. Шмагала та О. Попика. З професійної точки зору охарактеризована художньо-педагогічна діяльність В. Гагенмейстера у статті Н. А. Урсу «Педагогіка мистецтва в спадщині Володимира Гагенмейстера» [6, С. 216-223].

Українське образотворче та декоративно-прикладне мистецтво не виникло на порожньому ґрунті. Воно росло, вдосконалювалося, кристалізувалося на основі національних традицій, ментальності, усвідомлення власної гідності та значущості. Літературні джерела та архівні матеріали дозволяють досить виразно охарактеризувати місце і роль художників минулих

століть, а також простежити, як вже у XVI ст. розширюється коло художників-городян, які відігравали значну роль у зближенні мистецтва з життям пересічних подолян. XVII століття в Україні було перехідним періодом у навчанні малювання шляхом учнівства в монастирських локаціях, а також в галузі виникнення художніх шкіл. Цей етап характеризується своєрідною адаптацією місцевих майстрів до кращих традицій європейських стилів ренесансу і бароко. Тут виняткову роль відіграли ідеї патріотичного підйому, що панували у державі, які плідно відбивалися на демократизації українського мистецтва, на усвідомленні власної етнічної тотожності.

Виконуючи соціальні замовлення, живопис, хоча нерівномірно, розвивався на всіх землях України. Найбільш видатними були художні центри Львова та Києва. У XVII-XVIII ст. окрім іконопису починають розвиватися й інші жанри: пейзажний, історичний, побутовий. Особливого розвитку набуває портрет.

Зображувальна діяльність художників XVII-XVIII століття на Поділлі безумовно залежала від економічних, соціальних та етнографічних умов того часу. Поступово виникають малювальні школи, зростає число художників – людей світських міщанського походження. Нерідко художники належали до духовенства, проте, насамперед, це були ченці. Іноді за пензель бралися і представники українського дворянства. Наприклад, Анастасія Полуботок займалася іконописом, а польська поміщиця Беата Чацька, яка жила у своєму маєтку Сілець, що на Волині, писала портрети.

Місто Кам'янець-Подільський, як і все Поділля, здавна славився своїми народними традиціями і високою художньою культурою. На рубежі XVI-XVII ст. на Поділлі працював художник Аггей Касперовський-Оксенович, маляр-єзуїт Мартин Ситкевич, Юрій і Христофор Радзивіловські, трінітарський монах Йосип Прахтль, які також мали своїх учнів. Розвивалась традиційна, академічна школа іконопису та живопису, існував відомий в Україні та за кордоном ювелірний цех, що дало основу для зростання на подільських землях нових поколінь майстрів у художній і педагогічній сфері.

У духовному житті українського народу в XIX ст. спостерігається посилений інтерес до свого історичного минулого, до багатовікових досягнень культури, до народного мистецтва та етнографії. Розширюються тематичні горизонти українського живопису, вони збагачуються новими сюжетами і пронизують усі рівні суспільного життя. У творах станкового живопису глибше розкриваються події, що відбувалися в реальному житті народу. Виникає спроба художньо осмислити героя свого часу, нові взаємини, які склалися у суспільстві, знайти і затвердити сучасні художні цінності, умовні ідеали.

Загальному зростанню і збагаченню українського мистецтва у другій половині XIX – початку XX ст. послужив розвиток художньої освіти в Україні [3]. Свою лепту внесли і кам'янецькі художники-педагоги, такі як І.А. Васков,

В.К. Розвадовський, В.М. Гагенмейстер, Д.А. Жудін, А.Л. Грен та інші. На жаль, довгий час ці художники-педагоги не привертали увагу дослідників, їх творчість не розглядалося, а педагогічний внесок не мав ніякого значення. Проте не можуть не захоплювати життєві шляхи цих художників, особистостей, вчителів малювання – представників когорти майстрів минулого, які зробили вагомий внесок у справу поширення образотворчої грамоти, прилучення до мистецтва великої кількості учнів – від повітових училищ до університетів. Їх діяльність відчутно впливала на формування естетичних смаків, на духовну атмосферу у колах міської інтелігенції. Обмежена вузькою сферою попиту, їх робота, хоча часто і не мала широкого суспільного резонансу, все ж залишила помітний слід в історії культурного життя України.

Твори, виконані художниками, вчителями малювання, свідчать про те, що їх професійний рівень був дуже різний. Деякі були художниками високого класу, але більшість мали багато спільного з творчістю самобутніх або цехових майстрів. Одним з таких художників і є Іван Андрійович Васьков, який більше п'ятдесяти років викладав малювання в повітових училищах і гімназіях [5, С. 136-137]. Як згадують його учні, зокрема відомий український художник М. Бурачек, І. Васьков був стриманим, педантичним майстром академічної школи. Наполягав, головне, на малюнку, на Рафаелі, антиках, сприймаючи їх як муміфіковані зразки, хоча навколо з'являлися нові течії та стилі у мистецтві. Він закладав конкретні тверді основи малюнка, які давали стабільний фундамент для майбутньої власної творчості [2, С. 5].

Підтримував і впроваджував у навчальний процес правила та закони академічної школи й В'ячеслав Костянтинович Розвадовський – учень професора Архипа Куїнджі, організатор художньої школи-інтернату для селянських дітей у Кам'янці-Подільському. Художник-педагог почав організовувати пересувні виставки для села, на яких читав лекції з мистецтвознавства. На заняттях з живопису вчив реалістично зображати навколишню дійсність; всі образи повинні були бути виконані з відображенням глибокого внутрішнього змісту й почуттів. У колективі, який він очолював, завжди царювала доброзичлива, творча атмосфера. Працюючи разом з учнями, надихаючись одним художнім запалом, В'ячеслав Костянтинович передавав свої вміння «з рук в руки». Школа, створена в Кам'янці В. Розвадовським, була яскравим осередком мистецтва, творчості, передової думки і національних традицій.

Традиційного напрямку дотримувався і Дмитро Ананійович Жудін – викладач Кам'янець-Подільського єпархіального жіночого училища, талановитий художник і педагог. Його вміння спілкуватися з учнями, методи і прийоми викладання заслуговують пильної уваги з боку вчених. Він першим на Поділлі вводить у навчальний процес живопис на пленері – малювання на природі. Багато часу приділяє вивченню анатомії людини, лінійної та

повітряної перспективи. Працює у техніці олійного живопису, пише в основному портрети. Велика любов до Кам'янця, його околиць, виводила Дмитра Ананійовича на вулицю, захоплювала пейзажами, привертала старовинними архітектурними спорудами і просто щирими, усміхненими обличчями кам'янчан. У його роботах Кам'янець – невелике старе місто із затишними вуличками, дворами, де повільно тече життя, зі своїми емоціями та почуттями. Кожен твір наповнений глибоким змістом і реалістичною правдою. Цьому Дмитро Жудін навчав і своїх вихованців.

До академічної школі в образотворчому мистецтві можна віднести і діяльність Олександра Львовича Грена (1898-1983), щоправда лише ранній період його творчості. Пізніші композиції О. Грена близькі до авангардного напрямку. Митець пише ті об'єкти, які щодня потрапляють на очі: звичайні яблука, груші, гути, часник, цибуля, глазурований посуд. Живою дійовою особою в його роботах виступає подільський килим, з характерною для даної землі семантикою орнаментальних мотивів, метафорикою колірної гами і гармонією образів. Значний багаж знань в галузі етнографії, культури та історії віддзеркалюється на полотнах художника у своєрідній манері – у стилі кубофутуризму. Роботи виглядають декоративно, в той же час не втрачають свого живописного звучання. Як згадують його учні, Олександр Львович був завжди тактовний і уважний, мистецтво розкривав перед дітьми, як загадковий світ: з таємницями минулого і сміливими кроками у майбутнє.

Мальовнича школа О. Грена одночасно і академічна, і декоративна, вона дає можливість трактувати традиційне мистецтво в рамках сучасних течій, поєднати полярні манери, дозволяє творчо зростати.

Безсумнівно, окрім академічної та авангардної шкіл у Кам'янці розвивалось і декоративно-прикладне мистецтво, яке в ті часи визначається особливим інтересом до народних традиційних форм. Хоча з плином часу деякі галузі прикладного мистецтва старіють, істотно змінюється співвідношення його жанрів, у суспільстві помітно підвищується інтерес до творів цього виду мистецтва, насамперед вони починають розглядатися з естетичної точки зору. Це стало причиною прийняття заходів щодо збереження та подальшого розвитку народних промислів, створення майстерень і училищ, колекціонування творів народного та декоративного мистецтва, організації спеціальних виставок і появи мистецтвознавчих досліджень та публікацій [3, С. 11].

Художники-педагоги своїм талантом і творчістю розвивали і примножували народне мистецтво, несли його людям, передавали молодому поколінню. До даної когорти належить Володимир Миколайович (Карл Ріхард) Гагенмейстер і Костянтин Іполитович Кржемінський. Вони підхопили факел мистецької освіти в Кам'янці, пронесли його через роки, запалили вогник творчості в серцях вихованців.

В. Гагенмейстер і К. Кржемінській були викладачами, а В. Гагенмейстер й директором, художньо-промислової майстерні у Кам'янці-Подільському. На початку педагогічної діяльності, незважаючи на невеликий педагогічний досвід, Володимир Миколайович з притаманною йому енергією створює умови для поглибленої художньої освіти учнів, приділяючи велику увагу розширенню кількості та якості вивчення спеціальних художніх предметів, добре розуміючи, що без міцної образотворчої бази неможливо говорити про творчість і подальшу плідну професійну діяльність вихованців. Вдосконалюється вивчення рисунку, багато уваги приділяється технікам акварельного живопису; вводиться творчий малюнок. Чимало часу віддається технології керамічної справи, ліпленню, поглибленому вивченню мальовничого малюнку ангобами для декорування керамічних виробів; відроджується художній текстиль – виготовлення орнаментальних килимів, вишивання; літографська справа набуває професійного рівня. Особлива увага зверталася на вивчення і виконання малюнків простих і складних геометричних фігур та предметів з метою використання набутих навичок у декоративному малюванні. За розповідями колишніх учнів цієї школи: Тамари Сис та Івана Мазура, більш серйозним стає вивчення лінійно-конструктивної і повітряної перспектив, вводяться вправи на пошук гармонійних пропорційних співвідношень, визначення рельєфності і просторовості форм за допомогою світлотіні, матеріальності – завдяки характерній поверхні, фактурі. Пропонуються вправи для тренування зорової пам'яті.

Важливим нововведенням в педагогіку мистецтва стало застосування педагогічного малюнку, виконуваного вчителем на дошці, коли окремі вузлові місця уроку Володимир Миколайович демонстрував крейдою. На початку століття педагогічний малюнок на дошці вважався новаторським прийомом, тим більш безцінним був внесок В.М. Гагенмейстера у педагогіку мистецтва. Кожен рух педагога, кожна лінія, проведена на дошці, повинні були бути впевненими, бездоганними. Цей малюнок дозволяв демонструвати поетапне малювання об'єктів зображення, наочно демонстрував особливості форми, конструкції, тектоніки предметів, допомагав усвідомити закономірності композиційного розташування натури на аркуші паперу. Малюнок на дошці, як правило, використовують художники, що мають особливу педагогічну чутливість, вміння захочувати учнів під час виконання малюнка до співпраці. Завжди є небезпека втратити увагу слухачів, якщо педагог довго малює, відвернувшись спиною до аудиторії. Вчитель повинен часто відходити від дошки, віддалік аналізувати намальоване на дошці, що допомагає запобіганню помилок у пропорціях предметів більшого розміру. В. Гагенмейстер сміливо впроваджував педагогічний малюнок у свою викладацьку діяльність і мав добрі результати [6, С. 220].

Освоєння літографської справи разом з колегою К. Кржемінським мало неабияке значення для тодішнього Кам'янця. Три роки спільної діяльності художників-педагогів дали прекрасні результати: світ побачив справжні зразки подільського мистецтва. Як згадують учні Костянтина Іполитовича, Д.Ф. Головка – народний художник України, Г. Петрашевич – скульптор, він умів розпізнати справжній талант, до вихованців ставився завжди з повагою і розумінням [4, С. 55-56].

Висновки. Завдяки методиці особистісного навчання, художня школа Кам'янця існувала як єдиний живий організм, дихала повітрям творчості та натхнення. Професійна система організації навчально-виховного процесу, талановита педагогічна діяльність кам'янецьких художників-педагогів, зокрема В.Гагенмейстера, сприяла вихованню багатьох відомих художників і мистецтвознавців. Серед них Михайло Ліщинер, Зінаїда Єфремович, Микола Олійник, Тамара Сис, Зінаїда Мельник, Юхим Гаврилук, Сергій Кукурудза, Микола Мітін, Ніна Сулковська та ін. Художньо-педагогічний досвід В. Гагенмейстера і його результати переконливо доводять необхідність пошуку нестандартних рішень в процесі впровадження стратегії індивідуального підходу до кожного учня. Мудрий художник-педагог, особистість, завжди залишає стежку для творчих проявів вихованців у межах поставлених завдань, допомагає виховувати особистісні здібності й таланти.

Художники намагалися впроваджувати теоретичне та практичне навчання і виховання в єдності, особистим прикладом захоплювали учнів, піднімаючи їх на новий щабель розуміння і усвідомлення художніх явищ у світі. Саме такий творчий підхід можна знайти в художньо-педагогічній практиці розглянутих вище викладачів мистецтва.

Проблема, піднята в статті, вимагає подальшого вивчення, обговорення, дослідження, глибинного аналізу залежності творчого процесу від методів і прийомів викладання, впливу особистості художника-педагога на розвиток творчої уяви, нестандартного мислення, ціннісного ставлення учнів до мистецтва.

Література

1. Білокінь С. «Білі круки» Подільського друкарства // Пам'ятки культури України. Київ, 2000. № 3-4. С. 33-45 : іл.
2. Бурачек М. Моє життя / М. Бурачек // Малярство і скульптура, 1936. № 6. С. 5.
3. Історія українського мистецтва. Мистецтво другої половини XIX-XX століття. Під ред. В. І. Касіяна, В. А. Афанасьєва, Л. П. Затенацького. Київ, 1970. Т. 4. книга 2.
4. Камінська Л.К. Короткий життєпис художника Кржемінського К. І. // Подільське братство. Кам'янець-Подільський, 1993. № 3. С. 55-56.
5. Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX – нач. XX века. Київ : Наукова думка, 1990. С. 136-137.
6. Урсу Н.О. Педагогіка мистецтва у спадщині Володимира Гагенмейстера // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2002. С. 216-223.



References:

1. Bilokin S. (2000). "Bili kruky" Podilskogo Drukarstva//Pamiatky Kultury Ukrainy, Kyiv [*"White crows" Podolsk printing // Cultural monuments of Ukraine, Kyiv*]. № 3-4. 33-45: fig. [in Ukrainian]
2. Burachek M. (1936) Moe Zuttya [*My life*]. M. Burachek Maliarstvo i Skulptura [*M. Burachek Painting and Sculpture*] № 6. 5. [in Ukrainian]
3. V.I Kasiyan, V.A Afanasyev, L.P Zatenatsky (1970). Istoria Ukrainskogo Mystetskya XIX-XX. Kyiv [History of Ukrainian art, second half of the XIX-XX centuries., Kyiv] Vol. 4. book 2. [in Ukrainian]
4. Kaminska L. K (1993). Korotkiy zuttepys hudoznyka Krzeminskogo K.I [*A short biography of the artist Krzheminsky KI*] Podilske Bratstvo Kamianets-Podilsky [*Podolsk Brotherhood. Kamianets-Podilsky*], № 3., 55-56. [in Ukrainian]
5. Ruban V.V. (1990) Zabytye Imena. Raskazy ob Ukrainskikh hudozhnikah XIX-nach. XX veka [*Forgotten names. Stories about Ukrainian artists of the XIX - early Twentieth century*]. Kyiv: Naukova Dumka, 136-137. [in Russian]
6. Ursu N.O. (2002) Pedagogika Mystetstva u Spadsheni Volodymura Gagenmeystera [*Pedagogy of art in the legacy of Vladimir Hagenmeister*] Istoria Pedagogiku I Stryktyri Profesiynoi Pidgotovky Vchutelia Kamianets-Podilsky: Abetka-Nova [*History of pedagogy in the structure of teacher training, Kamianets-Podilsky*] 216-223 [in Ukrainian]

УДК 354:328.185

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-307-320](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-307-320)

Шетеля Наталія Ігорівна кандидат психологічних наук, доцент, заслужений працівник культури України, директор інституту КЗВО «Ужгородський інститут культури і мистецтв», вул. Минайська, 38/80, м. Ужгород, 88000, тел.: (0312) 66-21-80, <https://orcid.org/0000-0001-8810-4805>

ЦІННІСНІ ЗАСАДИ АКСІОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Анотація. Значення галузі культури і мистецтв очевидно детерміноване її внеском у формування культури високого рівня. Практична реалізація такої місії передбачає наявність у фахівців культурно-мистецької сфери сформованих професійних компетентностей, зокрема аксіологічного плану.

На підставі узагальнення напрацювань науковців у сфері аксіологічної теорії і практики стверджується, що фундаментальною основою аксіологічної компетентності є цінності, які утворюють структуровану систему з особистісних, професійних й соціокультурних цінностей. Водночас, станом на сьогодні відсутні комплексні дослідження щодо засад аксіологічної компетентності майбутнього фахівця галузі культури і мистецтв.

Мета статті є концептуалізація засад аксіологічної компетентності майбутнього фахівця в галузі 02 «Культура і мистецтво». Досягнення сформульованої мети передбачає реалізацію завдання аналізу в культурно-мистецькому дискурсі системи з особистісних, професійних й соціокультурних цінностей.

На підставі проведеного аналізу було сформульоване авторське визначення й бачення: 1) особистісних цінностей як сукупності цінностей моральних – порядність, і діяльнісних – самовдосконалення й саморозвиток; 2) професійних цінностей (професійна компетентність й професійна самореалізація); 3) соціокультурні цінності (повагу людської гідності, свобода й демократія). При цьому, педагогічний аспект проблеми залучення й засвоєння вказаної системи цінностей концептуально полягає у вирішенні завдання імплементації особистісних, професійних і соціокультурні цінностей в індивідуальний контекст, перетворення їх на предмет особистісного переживання й осмислення.

Узагальнений матеріал щодо засад аксіологічної компетентності майбутнього фахівця в галузі 02 «Культура і мистецтво» має евристичний потенціал з точки зору дослідження практичних аспектів професійної підготовки майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв. Зокрема

концептуалізовані цінності визначають зміст та характер методик забезпечення умов для опанування студентами знань і технологій, необхідних для їхньої успішної самореалізації у творчій, мистецькій професії, розвитку відповідної мотивації до творчої й культурної діяльності на основі компетентностей сформованих під час навчання.

Ключові слова: професійна підготовка, аксіологія, аксіологічні засади, цінності, фахівець культурно-мистецької сфери.

Shetelia Natalia Ihorivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Honored Worker of Culture of Ukraine, Director of the Uzhhorod Institute of Culture and Arts, Minayska St., 38/80, Uzhhorod, 88000, tel.: (0312) 66-21-80, <https://orcid.org/0000-0001-8810-4805>

VALUE FUNDAMENTALS OF THE AXIOLOGICAL COMPETENCE OF THE FUTURE SPECIALIST IN THE FIELD OF CULTURE AND ARTS

Abstract. The importance of the field of culture and arts is obviously determined by its contribution to the formation of high-level culture. The practical realization of this mission presupposes that specialists of cultural and artistic sphere have formed professional competences, in particular the axiological plan.

On the basis of generalization of scientific achievements in the field of axiological theory and practice, it is argued that the fundamental basis of axiological competence is the values, which form a structured system of personal, professional and socio-cultural values. At the same time, research on the principles of axiological competence of the future specialists in the field of culture and arts is not a comprehensive state .

The purpose of the article is to conceptualize the principles of axiological competence of the future specialist in the field 02 “Culture and Art”. The achievement of the formulated goal presupposes the realization of the task of analysis in the cultural and artistic discourse of the system of personal, professional and socio-cultural values.

On the basis of analysis the author’s definition and vision was formulated: 1) personal values as a set of moral values – decency, and activity – self-improvement and self-development; 2) professional values (professional competence and professional self-realization); 3) socio-cultural values (respect for human dignity, freedom and democracy). At the same time, pedagogical aspect of the problem of involvement and assimilation of this system of conceptual values is to solve the problem of implementation of professional and socio-cultural values in the individual context, turning them into professional experience and understanding.

The generalized material based on the principles of axiological competence of the future specialists in the field 02 “Culture and Art” has heuristic potential in terms of researching the practical aspects of professional training of future professionals in the field of culture and arts. In particular, conceptualized values determine the content and nature of methods of providing conditions for students to master the knowledge and technologies necessary for their successful self-realization in the creative, artistic profession, development of appropriate motivation for creative and cultural activities based on competencies formed during training.

Keywords: professional training, axiology, axiological principles, values, specialists in cultural and artistic sphere.

Постановка проблеми. Галузь культури і мистецтв є особливою сферою, яка обґрунтовано потрактовується як джерело смисложиттєвих цінностей і моделей діяльності, поведінки й комунікації членів суспільства. Нині загальною інтелектуальною позицією є переконання, що галузь культури і мистецтв сприяє формуванню ціннісно-сміслової сфери особистості як запобіжника світоглядній, морально-етичній і поведінковій невизначеності й дезорієнтації. Метою галузі культури і мистецтв було і залишається формування культури високого рівня, а також збереження гуманістичного пафосу ціннісно-сміслового змісту індивідуального й соціального буття. Очевидно, що реалізація означеної місії культуро-мистецької сфери передбачає наявність фахівців із сформованими професійними компетентностями, зокрема аксіологічного плану. Своєю чергою, означене вказує (1) на перспективність дослідження теоретичних і методологічних засад професійної підготовки майбутнього фахівця галузі культури і мистецтв, а також (2) актуальність аналізу ціннісних засад аксіологічної компетентності майбутнього фахівця в галузі 02 «Культура і мистецтво».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передусім відзначимо, що основою нашого дослідження постає теорія цінностей, у межах якої нині сформувалося тверде переконання про значний потенціал залучення в освітній процес аксіологічного підходу. Зокрема, обґрунтування вказаної позиції ми знаходимо у таких авторів як-от В. Андрущенко [1], М. Барнес [2], С. Горбатюк [3], Т. Ловат [4], В. Пазенок [5], Ю. Пелех і Д. Кукла [6], М. Підлісний [7], В. Рогоза [8].

Водночас, присутніми для аналізу ціннісних засад аксіологічної компетентності майбутнього фахівця галузі культури і мистецтв є напрацьовані нині класифікації цінностей, у зв'язку з чим звертаємо увагу на класичні роботи таких дослідників як-от Г. Хофстед [9], Р. Інглеарт [10], Ш. Шварц [11], М. Рокіч [12], М. Шелер [13], а також на новітні доробки у цій царині від таких дослідників як-от Н. Бастун [14], Н. Ткачова [15], О. Молчанюк [16].

Узагальнюючи напрацювання згаданих науковців обґрунтовано стверджувати, що фундаментальною основою аксіологічної компетентності є цінності, які утворюють структуровану систему з особистісних, професійних й соціокультурних цінностей. З іншого боку, маємо підстави зазначити, що станом на сьогодні відсутні комплексні дослідження щодо засад аксіологічної компетентності майбутнього фахівця галузі культури і мистецтв.

Мета статті – концептуалізувати засади аксіологічної компетентності майбутнього фахівця в галузі 02 «Культура і мистецтво». Досягнення сформульованої мети передбачає реалізацію завдання аналізу в культурно-мистецькому дискурсі системи з (1) особистісних, (2) професійних й (3) соціокультурних цінностей.

Методологічна основа дослідження визначена його теоретичним характером й передбачає залучення загально-теоретичних і аналітичних методів наукового дослідження, що надають можливість досягнення сформульованої наукової мети.

Виклад основного матеріалу. У вступній частині нами було вказано, що наявні напрацювання аксіологічної теорії і практики є підставою стверджувати, що фундаментальною основою аксіологічної компетентності є цінності, які утворюють структуровану систему з особистісних, професійних й соціокультурних цінностей. Виходячи з цього положення наше дослідження фактично складатиметься з трьох розділів, в яких означені типи цінностей досліджуватимуться крізь призму культурно-мистецького дискурсу.

1. Особистісні цінності постають як основа життя, детермінують життєві стратегії, в тому числі мають особливе значення для вибору майбутньої професії. Особистісні цінності без перебільшення визначають життєвий шлях людини, вони основа ухвалення важливих життєвих рішень й практичної комунікації з навколишнім світом. Поділяємо думку, що «особистісні цінності – це властивості особистості, які в контексті рефлексії людиною власного індивідуального досвіду усвідомлюються нею як внутрішні ресурси адаптації у мінливих життєвих ситуаціях, що сприяють задоволенню її потреб і досягненню цілей [17, с. 51].

При цьому неможливо заперечувати той факт, що особистісні цінності корелюють з цінностями сучасного суспільства. Проте ціннісні пріоритети індивідуального й суспільного порядку можуть бути відмінними, подекуди у стані конфлікту. Зрештою, сучасне суспільство має справу з двома діаметрально протилежними ціннісними орієнтаціями. «З одного боку ми маємо справу з такими загальнолюдськими базовими життєвими цінностями як добро, істина, краса, пов'язані з категорією «бути», а з іншого – матеріальні, утилітарні цінності, що розгортаються у площині культу володарювання й характеризують категорію «мати»» [18, с. 492]. Контroversійність такої ситуації набула глобального характеру, тому все голосніше звучить питання

ціннісної освіти як засобу промоції позитивних, гуманістичних, конструктивних цінностей.

Розвиваючи слушну думку про кореляції між поточними соціально-економічними змінами й трансформаціями системи ціннісних уявлень (індивідуальних й суспільних), відзначимо, що мінливий характер ціннісних уявлень і цінностей, який посилюється глобальними процесами сучасності, призводить до стану фактичного культурного плюралізму і, водночас, ціннісної й моральної «розгубленості». Вкотре наголошуємо, що це актуалізує звернення до аксіознання як засобу формування ціннісно-сислової сфери особистості задля ціннісного самовизначення у контексті буттєвих колізій. У зв'язку з цим, аксіологічна культура перетворюється на фундамент і передумову ефективних рішень у найрізноманітніших сферах – політичній, соціальній, економічній, екологічній і культурній, без чого неможливим є цивілізаційний поступ.

Констатувавши особливий статус особистісних цінностей, зокрема і для майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв, логічно розкрити зміст вказаних цінностей.

Зокрема, для розуміння феномену особистісних цінностей варто звернути увагу на міркування українського дослідника О. Музики. Зокрема, він вказує на те, що особистісні (суб'єктні) цінності виконують дві важливі функції: 1) регуляція поведінки; 2) мотивація розвитку особистості. Відтак особисті цінності – це поєднання моральних цінностей і діяльнісних цінностей. Вказані цінності взаємопов'язані й актуалізуються для регуляції розвитку особистості в окремій життєвій ситуації [17, с. 52-51]. Своєю чергою, українська дослідниця Н. Бастун також вказує на те, що особистісні цінності – це відображення у психологічній структурі людини цінностей суспільства, «заломлені через індивідуальну життєдіяльність» [4, с. 35-36].

В контексті нашого дослідження варті уваги міркування ще однієї української дослідниці – Е. Заредінової, яка наголошує, що цінності особистості акумулюють основний зміст властивого їй духовного світу і водночас забезпечують залучення до соціальної взаємодії [19, с. 200]. Саме тому, особистісні цінності розкриваються в рисах характеру конкретної людини, її поведінці, інтересах, способі й стилі особистого життя. Водночас, українська дослідниця Н. Ткачова розглядає як особистісні цінності повноцінну життєву самореалізацію, освіченість, морально-вольові якості, здоров'я, життєві компетенції [15].

Отже, маємо обґрунтовані підстави вказати на принципове значення особистісних цінностей майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв. Вказані цінності детермінують життєві, зокрема професійні, стратегії фахівців відповідного профілю. Означені цінності мають визначальний характер для усвідомлення свого місця у професійному просторі й мотивуючий – для особистісного розвитку. Принциповим для нас є систематизація особистісних

цінностей за допомогою поділу на моральні й діяльнісні. При цьому, до моральних цінностей передусім відносимо порядність (і як основу міжособистісної комунікації, і як основу професійної діяльності), а до діяльнісних – самовдосконалення й саморозвиток (відображають орієнтацію і на вітальні характеристики буття особистості – здоров'я, душевна гармонія, благополуччя, і на позитивні життєві й професійні стратегії).

2. Порушуючи тему професійних цінностей майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв, необхідно відзначити, що професійні компетентності, майбутня майстерність, фаховий рівень, модель професійної поведінки ґрунтуються на системі професійних цінностей і ціннісних орієнтаціях, тому потребують особливої уваги у процесі організації професійної підготовки. Українська дослідниця і практик Г. Кондратенко справедливо вказує на те, що «процес формування цінностей є перманентним та особливого значення набуває в період опанування професією, коли до системи особистісних цінностей додається комплекс професійних» [20, с. 186]. Саме на ґрунті професійних цінностей фахівець певного профілю формує й сповідує певну професійну позицію, особисту точку зору, надає оцінку фактів професійної дійсності, реалізує професійну діяльність і творчий саморозвиток.

Принципово важливим моментом для нашого дослідження є те, що професійні цінності потрактовується і як основа професійної культури. При цьому самі такі цінності розглядаються як інтегрована єдність професійних цінностей: цінностей-цілей й цінностей-мотивів; цінностей-знань; технологічних цінностей; цінностей-властивостей; цінностей-ставлень. «Вони є свого роду осями координат, на основі яких і викреслюється модель професійної культури, які спрямовують і коригують у соціальному, духовному, професійному, особистісному просторі діяльність фахівця, його перфекціонізм» [21, с. 82-81]. Професійні цінності, як структурний компонент психологічної готовності до тієї чи іншої професійної діяльності особистості [22], відрізняються відносною стабільністю «на противагу тим же потребам особистості, які постійно змінюються чи професійним властивостям і якостям, котрі мають неухильно розвиватись і удосконалюватись тощо» [23, с. 83].

Взявши до уваги означене, позначимо особливості професійних цінностей як явища у системі аксіологічної компетентності, зокрема майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв.

Тут варто згадати, що застосовуючи системний підхід, американо-ізраїльський дослідник Ш. Шварц до професійних цінностей відносить: 1) внутрішні (особистісне зростання, автономність, інтерес, креативність тощо); 2) зовнішні (зарплата і безпека); 3) соціальні (взаємодія з людьми і внесок в суспільство); 4) влада (престиж, авторитет, вплив) [11]. Своєю чергою, українська дослідниця Л. Бірюк до професійних цінностей відносить професію, освіту, спілкування, професійну компетентність, самоосвіту, науку,

інтелігентність, вихованість, порядність, педагогічну етику й культура, комплекс духовних цінностей, психологічні властивості та якості, творчість, педагогічна індивідуальність, широкий кругозір, динамізм особистості [24, с. 26-27].

Відзначимо також, що сучасні дослідження цінностей корпоративного простору показують, що лідерами у рейтингу бажаних цінностей для цього простору є чесність, співпраця, орієнтація на потреби індивіда та повага [25]. З іншого боку, варто також звернути увагу на визначення професійних цінностей фахівця, що його сформулювала всесвітня інтернет-компанія Indeed, яка займається працевлаштуванням. Зокрема, з точки зору фахівців компанії, професійні цінності охоплюють риси, які роботодавці шукають у своїх співробітниках і до них, наприклад, належать риси характеру, які людина демонструє на робочому місці, або м'які навички (soft skills) і манера поведінки, що необхідні для просування у кар'єрі [26]. Зрештою, до професійних цінностей в Indeed віднесли: 1) підтримка професійної етики; 2) відповідальність; 3) порядність (добросовісність); 4) чесність; 5) надійність; 6) адаптованість (здатність пристосовуватися до нових умов); 7) підзвітність (здатність до зворотного зв'язку); 8) самомотивація (цілеспрямованість); 9) впевненість (походить з професійних компетентностей); 10) відданість команді і справі (лояльність); 11) співчуття до колег; 12) емпатія (співпереживання); 13) терпіння (витримка); 14) позитивність (позитивне мислення); 15) гнучкість (здатність вирішувати нові завдання у нових обставинах).

Підсумовуючи наше дослідження щодо професійних цінностей майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв наголосимо, що виявлення ціннісних засад культурно-мистецької професійної діяльності надає їй осмисленості і змістовної наповненості. При цьому відповідні професійні цінності ми потрактуємо як особливий феномен, що спрямовує професійну діяльність майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв, й, водночас, формує професійну позицію і мотивує професійну діяльність, творчий саморозвиток. Принципово важливим моментом для нашого дослідження є те, що професійні цінності виступають основою професійної культури і є структурною компонентою психологічної готовності до професії фахівця майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв.

Аналіз різних підходів до визначення змісту професійних цінностей та результати емпіричної їхньої перевірки дають підстави віднести до фундаментальних професійних цінностей: 1) професійну компетентність (цінність-ціль і цінність-мотив), що охоплює рівень професійної освіти, відповідальність і впевненість; 2) професійну самореалізацію (цінність-ціль і цінність-властивість), що передбачає майстерність, відданість справі і професійному товариству, матеріальне задоволення.

3. Увага до соціокультурних цінностей зумовлена тим фактом, що вони є основою соціалізації і інкультурації нових поколінь, а також є основою

збереження етосу культури. При цьому, соціокультурні цінності інтегрують панівні суспільні ідеали і зразки, відображають їхню унікальність і неповторність [27, с. 229-230]. Фактично, культивування певних соціокультурних цінностей забезпечує самозбереження певного типу суспільства, його унікальності та ідентичності [28, с. 51].

Водночас в індивідуальному вимірі цінності переживаються як ідеали або обов'язкові норми, що орієнтують на певний і бажаний стан справ. Як внутрішні стимули цінності спонукають особистість до певних дій і вчинків. Цінності, як наголошувалося у попередньому викладі, детермінують мотиви прагнень індивіда. При цьому, «функція соціального регулятора здійснюється системою цінностей за рахунок того, що вони містять визнані суспільством критерії, на основі яких устанавлюється нормативний контроль, створюється система відповідних інститутів, базується людська діяльність у цілому» [29, с. 83]. Є підстави стверджувати, що соціокультурні цінності окреслюють параметри соціокультурної активності особистості (або певного соціального утворення), регламентують діяльність суб'єктів суспільних відносин, задають моделі поведінки й способу життя.

Крім того, ідентифікація себе з певним соціумом (етносом, нацією або професійною групою) пов'язана саме з ціннісним пошуком, прийняттям певних соціокультурних цінностей, набуттям конкретних ціннісних орієнтацій. З іншого боку соціокультурна діяльність є сферою суспільної практики, що спрямована на якісне перетворення дійсності у відповідності з певними цінностями-ідеалами, цінностями-цлями. При цьому, сучасне суспільство прагне реалізації певних цінностей, які для нього є ідеалами і вбачаються необхідними нормами, на яких має базуватися соціальна взаємодія та комунікація. Іншими словами, соціокультурні цінності виконують важливу регулятивну функцію, забезпечуючи моделі поведінки, особливо важливих для суспільства. У зв'язку з цим актуалізується тема соціокультурних цінностей, які б могли претендувати на статус загальнолюдських і бути покладеними в основу цивілізаційного поступу.

У цьому контексті доречно згадати позицію А. Маслоу, який до фундаментальних цінностей культури зараховував чесність, гуманізм, повагу, до особистості, служіння суспільству, демократичне право кожної людини на свободу вибору, право на життя та одержання медичної допомоги, взаємодопомогу, порядність, справедливість [30, с. 1]. Згодом власне бачення соціокультурних цінностей сучасності, спираючись теоретичні напрацювання А. Маслоу, сформулював американський вчений Рональд Інглхарт позначивши їх терміном «постматеріалістичні (вищі) цінності»: свобода, участь, самовираження, краса [31]. Своєю чергою в німецький дослідник В. Губер обґрунтовує, що для європейської (західної) соціокультурної традиції, для багатьох зразкової, актуальними є мотиви юдео-християнської традиції

(творення, любові, надії, навернення), на якій ґрунтується усвідомлення того, що не ворожнеча, а примирення має утворювати цивілізаційну перспективу [32, с. 68-69]. Крім того, як вказує українська філософія Н. Амельченко стрижнем європейських цінностей є «ліберальні фундаментальні права та свободи людини, демократичні принципи державного устрою, а також правова і соціальна держава» [33, с. 1].

Зауважимо, що описані дослідниками цінності добре корелюють з цінностями, що їх проголошено державами світу у Декларації тисячоліття (United Nations Millennium Declaration) [34]. Зокрема, держави-члени Організації об'єднаних націй визнали фундаментальними для міжнародних відносин у XXI столітті такі цінності як-от свобода, рівність, солідарність, толерантність, повага до природи та спільна відповідальність. Саме вказані цінності покладено у фундамент державних і політичних інститутів сучасних європейських країн та Європейського Союзу. Зокрема фундаментальний для європейського інтеграційного об'єднання документ – Договір про Європейський Союз (1992 р.) [35] недвозначно вказує на соціально-культурні цінності, що є основою Європейського Союзу: повага людської гідності, свобода, демократія, рівність, правова держава і дотримання прав людини, плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, солідарність і рівність жінок і чоловіків.

Узагальнюючи вище означене відзначимо, що соціокультурні цінності майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв ми потрактуємо як особистісні феномени, які становлять мотиваційну основу суспільної активності, здатності виконувати професійні й громадянські обов'язки. Щодо конкретизації змісту соціокультурних цінностей майбутнього фахівця відповідного профілю, то наявні теоретичні й емпіричні матеріали дозволяють передусім віднести до вказаного виду цінностей: 1) повагу людської гідності (що охоплює дотримання прав людини, плюралізм, недискримінацію, терпимість), 2) свободу (в її духовному й матеріальному вимірах), 3) демократію (з невід'ємними ідеями верховенства права, рівності й солідарності). Означені соціокультурні цінності вважаємо принциповими для розвиненої ціннісно-сислової сфери майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв, що є основою ціннісної зваженої інтелектуальної й практичної активності і прямим свідченням сформованість аксіологічної компетентності.

Висновки. На підставі здійсненого дослідження спрямованого на концептуалізацію засади аксіологічної компетентності майбутнього фахівця в галузі 02 «Культура і мистецтво» вважаємо за можливе зробити такі висновки і узагальнення:

1. Проведений нами аналіз теоретичних і практичних напрацювань сучасної аксіології дає підстави стверджувати, що аксіологічна компетентність у предметному контексті побутує як сукупність особистих, професійних і

соціально-культурних цінностей і проявляється у способі мислення й поведінки. Принциповою метою у межах формування аксіологічної компетентності є долучення, засвоєння й прийняття цінностей – особистих, професійних і соціокультурних. При цьому цінності ми потрактуємо як суттєву характеристику свідомості, феномен, що єднає у собі об'єктивне й суб'єктивне, структурує духовно-практичні орієнтації кожної людини, виступає джерелом безпосередніх мотивів її поведінки, спрямовує на досягнення ідеалу, що виражають ці цінності.

2. На підставі проведеного аналізу було сформульоване авторське визначення й бачення: 1) особистісних цінностей як сукупності цінностей моральних – порядність, і діяльнісних – самовдосконалення й саморозвиток; 2) професійних цінностей (професійна компетентність й професійна самореалізація); 3) соціокультурні цінності (повагу людської гідності, свобода й демократія). При цьому, педагогічний аспект проблеми залучення й засвоєння вказаної системи цінностей концептуально полягає у вирішенні завдання імплементації особистісних, професійних і соціокультурні цінностей в індивідуальний контекст, перетворення їх на предмет особистісного переживання й осмислення.

Відтак, перспективним завданням дослідження практичних аспектів професійної підготовки майбутнього фахівця в галузі культури і мистецтв є вивчення методик забезпечення умов (зокрема, створення освітнього середовища) для опанування студентами знань і технологій, необхідних для їхньої успішної самореалізації у творчій, мистецькій професії, розвитку відповідної мотивації до творчої й культурної діяльності на основі компетентностей сформованих під час навчання.

Література:

1. Андрущенко В. П. Ціннісний дискурс в освіті. *Вища освіта України*. 2008. № 1. С. 5–18.
2. Barnes M. What is the relevance of axiology to education? The University of Texas at Austin (2018). URL: <https://www.quora.com/What-is-the-relevance-of-axiology-to-education> (дата звернення: 11.05.2021).
3. Горбатюк С. Є. Теорія цінностей як методологічна основа аксіології соціогуманітарної безпеки. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Державне управління*. 2016. № 4. С. 20–30.
4. Lovat T. What is values education all about? 2005. URL: http://www.curriculum.edu.au/verve/_resources/Terry_Lovat_VE_Newsletter.pdf (доступ 12.06.2020).
5. Ціннісні орієнтації сучасного інформаційного суспільства : монографія / В. С. Пазенок, В. В. Лях, О. М. Соболев та ін.. Київ, Ін-т філос. НАН України, 2013. 406 с.
6. Пелех Ю. В., Кукла Д. Система цінностей майбутнього фахівця і його місце на сучасному ринку праці. Рівне: «Волинські обереги», 2019. 184 с.
7. Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.

8. Рогоза В. В. Практикум з питань формування екологічних цінностей у майбутніх учителів природничих наук у процесі професійної підготовки : навчально-методичний посібник. Рівне: Волинські обереги, 2020. 200 с.
9. Hofstede, G. Culture's consequences: International differences in work-related values. Beverly Hills, CA: Sage. 1980. 475 p.
10. Inglehart R., Baker W. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*. 2000. Vol. 65, №. 1. Pp. 19–51.
11. Schwartz, S. H.. Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology* New York: Academic Press, 1992. Vol. 25. P. 1–65.
12. Рокич М. Убеждения, установки и ценности. Москва: Прогресс, 1968. 320 с.
13. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей. *Избранные произведения*. Москва: Гнозис, 1994. С. 259–339.
14. Бастун Н. А. Особистісні цінності як системотвірний чинник життєвої активності. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Том. VI, Психологія обдарованості, Вип. 12. С. 34–42.
15. Ткачова Н. Історія розвитку цінностей в освіті. Харків: Харківський національний університет ім. В. Каразіна, 2004. 423 с.
16. Молчанюк О. В. Теоретико-методологічні засади виховання в майбутніх учителів біології ціннісного ставлення: дис. на здоб. наук. ступ. д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2020. 469 с.
17. Музика О. Л. Здібності у системі ціннісної регуляції розвитку творчої обдарованої особистості. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості*. 2008. Т. 12. Вип. 5. Ч. I. С.49-55.
18. Саух П. Ю., Саух Ю. П. Гуманітарна парадигма як життєдайна платформа сучасної освіти. *Концептуальні засади професійного розвитку особистості в умовах євроінтеграційних процесів*. Київ: НТУ 2015. С. 483–495.
19. Заредінова Е. Культурні та особистісні цінності: логіка взаємозв'язку. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2017. № 2 (57). С. 197–201.
20. Кондратенко Г. Ціннісні виміри майбутніх бакалаврів музичного мистецтва на етапі адаптації до навчання в університет. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип 36, том 2. С. 185–189. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/36-2-30>
21. Гриньова В. М. Про співвідношення понять «професіоналізм», «професійна культура», «професійна компетентність», «професійна підготовка». *Педагогіка та психологія*. 2014. Вип. 45. С. 74–84.
22. Шаповал К. І., Яковенко Н. П. Співробітництво на етапах розвитку медсестринства. *Медсестринство*. 2007. № 2. С. 45–47.
23. Волошина В. В. Інтеграл професійної цінності як ключовий аспект фаховості майбутнього психолога. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. № III(26), Issue: 50. С. 83–86.
24. Бірюк Л. Аксіологічний підхід до формування майбутнього вчителя початкової ланки освіти. *Шлях освіти*. 2009. № 4. С. 24–27.
25. Donald Sull, Stefano Turconi, Charles Sull. When It Comes to Culture, Does Your Company Walk the Talk? *Management review*, July 21, 2020. URL: <https://sloanreview.mit.edu/article/when-it-comes-to-culture-does-your-company-walk-the-talk/?fbclid=IwAR2hM0SJMFDwJS2DSgMSgTZMMKUilx4r1wDVtMmIsISZ7cTyEJYn6lECs3g> (дата звернення: 18.09.2020).

26. 15 Professional Values for a Successful Career. Indeed. URL: <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/professional-values> (доступ 15.09.2021).

27. Заредінова Е. Р. Соціокультурні цінності як регулятори життєдіяльності суспільства та особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2015. Вип. 19(1). С. 226–235.

28. Морально-етичні цінності громадянського суспільства / А. О. Лазарева, Ю. С. Юшкевич ; [наук. ред. Є. Р. Борінштейн]. Одеса, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2016. 260 с.

29. Підлісний М. М., Шубін В. І. Філософія цінностей: історія і сучасність. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 177 с.

30. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб. : Еврознак, 1999. 478 с.

31. Inglehart, R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics. Princeton University Press, 1977. 482 p.

32. Культурні цінності Європи / за ред. Г. Йоаса і К. Вігандта; пер. з нім. Київ.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 552 с.

33. Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи. Київ: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 42 с.

34. United Nations Millennium Declaration. General Assembly resolution 55/2 of 8 September 2000. The Office of the High Commissioner for Human Rights URL: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Millennium.aspx> (дата звернення: 08.10.2020).

35. Договір про Європейський Союз. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (доступ 17.09.2021).

References:

1. Andrushchenko V. P. (2008). Tsinnisnyi dyskurs v osviti [Value discourse in education]. *Vyshcha osvity Ukrainy*, № 1. S. 5–18. [in Ukrainian].

2. Barnes M. (2018). What is the relevance of axiology to education? The University of Texas at Austin. Retrieved from <https://www.quora.com/What-is-the-relevance-of-axiology-to-education>.

3. Horbatiuk S. Ye. (2016). Teoriia tsinnostei yak metodolohichna osnova aksiolohii sotsiohumanitarnoi bezpeky [Theory of values as a methodological basis of the axiology of socio-humanitarian security]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy. Seriya : Derzhavne upravlinnia*, № 4. S. 20–30. [in Ukrainian].

4. Lovat T. (2005). What is values education all about? Retrieved from http://www.curriculum.edu.au/verve/_resources/Terry_Lovat_VE_Newsletter.pdf.

5. Tsinnisni oriiientatsii suchasnoho informatsiinoho suspilstva (2013) [Value orientations of the modern information society] / V. S. Pazenok, V. V. Liakh, O. M. Sobol ta in.. Kyiv, In-t filos. NAN Ukrainy, 406 s. [in Ukrainian].

6. Pelekh Yu. V., Kukla D. (2019). Systema tsinnostei maibutnoho fakhivtsia i yoho mistse na suchasnomu rynku pratsi [The value system of the future specialist and his place in the modern labor market]. Rivne: «Volynski oberehy», 184 s. [in Ukrainian].

7. Pidlisnyi M. M. (2020). Problemy aksiolohii ta shliakhy yikh vyrishennia [Problems of axiology and ways to solve them]. Dnipro: Vydavets Bila K. O., 164 s. [in Ukrainian].

8. Rohoza V. V. (2020). Praktykum z pytan formuvannia ekolohichnykh tsinnostei u maibutnikh uchyteliv pryrodnychkykh nauk u protsesi profesiinoi pidhotovky [Workshop on the formation of environmental values in future teachers of natural sciences in the process of training]. Rivne: Volynski oberehy, 200 s. [in Ukrainian].

9. Hofstede, G. (1980). Culture's consequences: International differences in work-related values. Beverly Hills, CA: Sage, 475 p.

10. Inglehart R., Baker W. (2000). Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*. Vol. 65, №. 1. Pp. 19–51.
11. Schwartz, S. H.. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology* New York: Academic Press, Vol. 25. P. 1–65.
12. Rokych M. (1968). Ubezhdennia, ustanovky y tsennosty [Beliefs, attitudes and values]. Moskva: Prohress, 320 s. [in Russia].
13. Sheler M. (1994). Formalyzm v etyke y materyalnaia etyka tsnnosti [Formalism in Ethics and the Material Ethics of Values]. *Yzbrannyye proyzvedeniya*. Moskva: Hnozy, C. 259–339. [in Russia].
14. Bastun N. A. (2016). Osobystisni tsinnosti yak systemotvirnyi chynnyk zhyttievoi aktivnosti [Personal values as a system-forming factor of life activity]. *Aktualni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. Tom. VI, *Psykholohiia obdarovanosti*, Vyp. 12. S. 34–42. [in Ukrainian].
15. Tkachova N. (2004). Istoriia rozvytku tsinnosti v osviti [History of the development of values in education]. Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. Karazina, 423 s. [in Ukrainian].
16. Molchaniuk O. V. (2020). Teoretyko-metodolohichni zasady vykhovannia v maibutnikh uchyteliv biolohii tsinnisnoho stavlennia [Theoretical and methodological principles of education in future teachers of biology of values]: dys. na zdob. nauk. stup. d-ra ped. nauk : 13.00.07. Kyiv, 469 s. [in Ukrainian].
17. Muzyka O. L. (2008). Zdibnosti u systemi tsinnisnoi rehuliatsii rozvytku tvorcho obdarovanoi osobystosti [Abilities in the system of value regulation of the development of creatively gifted personality]. *Aktualni problemy psykholohii: Problemy psykholohii tvorchosti*, T. 12. Vyp. 5. Ch. I. S.49-55. [in Ukrainian].
18. Saukh P. Yu., Saukh Yu. P. (2015). Humanitarna paradyhma yak zhyttiedaina platforma suchasnoi osvity [The humanitarian paradigm as a vital platform for modern education]. *Kontseptualni zasady profesiinoho rozvytku osobystosti v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv*. Kyiv: NTU, S. 483–495. [in Ukrainian].
19. Zaredinova E. (2017). Kulturni ta osobystisni tsinnosti: lohika vzaiemozviazku [Cultural and personal values: the logic of the relationship]. *Naukovyi visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky*, № 2 (57). S. 197–201. [in Ukrainian].
20. Kondratenko H. (2021). Tsinnisni vymiry maibutnikh bakalavriv muzychnoho mystetstva na etapi adaptatsii do navchannia v universytet [Value dimensions of future bachelors of music art at the stage of adaptation to university studies]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, Vyp 36, tom 2. S. 185–189. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/36-2-30> [in Ukrainian].
21. Hrynova V. M. (2014). Pro spivvidnoshennia poniat «profesionalizm», «profesiina kultura», «profesiina kompetentnist», «profesiina pidhotovka» [On the relationship between the concepts of "professionalism", "professional culture", "professional competence", "professional training"]. *Pedahohika ta psykholohiia*, Vyp. 45. S. 74–84. [in Ukrainian].
22. Shapoval K. I., Yakovenko N. P. (2007). Spivrobitnytstvo na etapakh rozvytku medsestrynstva [Cooperation in the stages of nursing development]. *Medsestrynstvo*, № 2. S. 45–47. [in Ukrainian].
23. Voloshyna V. V. (2015). Intehral profesiinoy tsinnosti yak kliuchovyi aspekt fakhovosti maibutnoho psykholoha [Integral of professional value as a key aspect of the professionalism of the future psychologist]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, № III(26), Issue: 50. S. 83–86. [in Ukrainian].
24. Biriuk L. (2009). Aksiolohichniy pidkhid do formuvannia maibutnoho vchytelia pochatkovoi lanky osvity [Axiological approach to the formation of the future teacher of primary education]. *Shliakh osvity*, № 4. S. 24–27. [in Ukrainian].

25. Donald Sull, Stefano Turconi, Charles Sull. When It Comes to Culture, Does Your Company Walk the Talk? Management review, July 21, 2020. Retrieved from <https://sloanreview.mit.edu/article/when-it-comes-to-culture-does-your-company-walk-the-talk/?fbclid=IwAR2hM0SJMFdWJS2DSgMSgTZMMKUllx4r1wDVtMmIsISZ7cTyEJYn6lECs3g>.
26. 15 Professional Values for a Successful Career. Indeed. URL: <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/professional-values> (dostup 15.09.2021).
27. Zaredinova E. R. (2015). Sotsiokulturni tsinnosti yak rehulatory zhyttiedialnosti suspilstva ta osobystosti [Socio-cultural values as regulators of society and the individual]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi, Vyp. 19(1). S. 226–235. [in Ukrainian].
28. Morально-etychni tsinnosti hromadianskoho suspilstva (2016) [Moral and ethical values of civil society] / A. O. Lazareva, Yu. S. Yushkevych ; [nauk. red. Ye. R. Borinshtein]. Odesa, DZ «Pivdennoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho», 260 s. [in Ukrainian].
29. Pidlisnyi M. M., Shubin V. I. (2017). Filosofii tsinnosti: istoriia i suchasnist [Philosophy of values: history and modernity]. Dnipro : Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 177 s. [in Ukrainian].
30. Maslou A. (1999). Motyvatsiia y lychnost [Motivation and personality]. SPb. : Evroznak, 478 s. [in Russian].
31. Inglehart, R. (1977). The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics. Princeton University Press, 482 p.
32. Kulturni tsinnosti Yevropy (2014) [Cultural values of Europe] / za red. H. Yoasa i K. Vigandta; per. z nim. Kyiv.: DUKh I LITERA, 552 s. [in Ukrainian].
33. Amelchenko N. (2013). Tsinnosti obiednanoi Yevropy [The values of a united Europe]. Kyiv: HO «Laboratoriia zakonodavchychk initsiatyv», 42 s. [in Ukrainian].
34. United Nations Millennium Declaration. General Assembly resolution 55/2 of 8 September 2000. The Office of the High Commissioner for Human Rights URL: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Millennium.aspx> .
35. Dohovir pro Yevropeyskyi Soiuz (1992) [Treaty on European Union]. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text [in Ukrainian].

СЕРІЯ «Право»

УДК 347.4

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-321-334](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-321-334)

Гуйван Петро Дмитрович докторант, кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, вулиця Трьохсвятительська, 4В, Київ, 02000
<https://orcid.org/0000-0003-3058-4767>

ЧАСОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПІДНОСИН ПРИ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

Анотація. Дана наукова стаття присвячена дослідженню актуального питання про темпоральні виміри правового регулювання в зобов'язальних відносинах. Зокрема, приділена увага розвитку у часі цивільних взаємин при укладенні та виконанні договору купівлі-продажу. Детально проаналізовані аспекти продажу майна особою, що поки що не є власником майна, яке передається. У цьому сенсі вивчено сутнісні відмінності між юридичними поняттями «купівлі-продаж» і «договір купівлі-продажу». Встановлено, що законодавство України передбачає можливість укладання угод, особливою яких є те, що виконання таких договорів віддалене у часі від моменту їх укладання. З'ясований темпоральний зміст таких угод, як з точки зору часу їх укладення і виконання (форвардні, ф'ючерсні та опціонні контракти), так і особливостей товару, що не є існуючим на час укладення договору, але створюється в майбутньому (договір постачання енергетичних та інших ресурсів). Це означає, що законодавчі акти України послідовно розділяють поняття «договору купівлі-продажу» і власне «продажу», відводячи останньому роль певної дії з механічної чи технічної передачі товару, що продається. Тож, автор робить певні пропозиції щодо коригування нормативного визначення поняття «продавця» у правових актах, аке б було адекватним сучасному стані коментованих відносин. Це дозволить більш повно врегулювати реально існуючі відносини купівлі-продажу майна за умови, що при укладенні договору продавець ще не є його власником, а має набути право власності до фактичної передачі цього майна (чи необхідних документів). Це характерно для більшості біржових угод, договорів, за якими відбувається продаж енергетичних ресурсів, газу, цінних паперів тощо. Також у роботі досліджено питання про перехід майнових ризиків у разі виконання договору купівлі-продажу, а також стосовно

часу виникнення зустрічних (грошових) обов'язків у покупця. Зокрема, наголошується, що вчинення першої з дій, що становлять зміст договору тягне настання строку для вчинення зустрічної дії. Наприклад, оплата коштів активізує обов'язок продавця виконати товарне зобов'язання. Проаналізовані практичні ситуації, коли момент передачі купованого товару не співпадає з переходом права власності від продавця до покупця. Законодавство встановлює для них інший термін. Так, у ситуації, коли мова йде про нерухоме майно, набувач отримує його у власність після державної реєстрації. Тож досліджено законодавчу конструкцію, що опосередковує це питання.

Ключові слова: укладення та виконання договору купівлі-продажу, темпоральні чинники, момент переходу власності.

Guyvan Petro Dmytrovych Doctoral, Candidate of Law Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, Institute of State and Law named after V.M. Koretsky NAS of Ukraine, Trokhsvyatitelska Street, 4B, Kyiv, 02000
<https://orcid.org/0000-0003-3058-4767>

TEMPORARY CHARACTERISTICS OF BUYING AND SELLING TRAINS

Abstract. This scientific article is devoted to the study of the topical issue of the temporal dimensions of legal regulation in the relationship. In particular, attention is paid to the development of civil relations during the conclusion and execution of the contract of sale. Aspects of the sale of property by a person who is not yet the owner of the transferred property are analyzed in detail. In this sense, the essential differences between the legal concepts of "purchase and sale" and "contract of sale" are studied. It is established that the legislation of Ukraine provides for the possibility of concluding agreements, the peculiarity of which is that the implementation of such agreements is remote in time from the moment of their conclusion. The temporal content of such agreements is clarified, both in terms of time of their conclusion and execution (forward, futures and options contracts), and features of the goods which are not existing at the time of the conclusion of the contract, but are created in the future. and other resources). This means that the legislation of Ukraine consistently separates the concept of "contract of sale" and the actual "sale", giving the latter the role of a certain action of mechanical or technical transfer of goods sold. Therefore, the author makes certain proposals to adjust the normative definition of the concept of "seller" in legal acts, which would be adequate to the current state of the commented relationship. This will allow to more fully regulate the actual relationship of purchase and sale of property, provided that at the conclusion of the contract the seller is not yet its owner, but must acquire ownership before the actual transfer of property (or necessary documents). This is typical of most exchange agreements,

contracts under which energy resources, gas, securities, etc. are sold. The paper also examines the issue of transfer of property risks in the case of execution of the contract of sale, as well as the time of occurrence of counter (monetary) obligations of the buyer. In particular, it is emphasized that the commission of the first of the actions constituting the content of the contract entails the expiration of the term for the commission of a counter-action. For example, the payment of funds activates the seller's obligation to fulfill a commodity obligation. The practical situations when the moment of transfer of the bought goods does not coincide with transfer of the property right from the seller to the buyer are analyzed. The legislation sets a different term for them. Thus, in the case of real estate, the acquirer acquires ownership after state registration. Therefore, the legislative structure that mediates this issue has been studied.

Keywords: conclusion and execution of the contract of sale, temporal factors, the moment of transfer of ownership.

Постановка проблеми. Одними з найбільш поширених у цивільному обороті є договори, що опосередковують передання одним суб'єктом іншому права власності на певне майно. Такі угоди спрямовані на припинення та одночасне набуття речового права – власності [1, с. 80-81]. До них відносяться договори купівлі-продажу, поставки, міни, постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, контрактації сільськогосподарської продукції, дарування, ренти, довічного утримання та деякі інші. Подібного роду договори (ренти, спадковий договір тощо) спрямовані не тільки на передачу майна набувачеві, а й на задоволення інших потреб відчужувача: утримання майна, рентні платежі чи інше зустрічне задоволення [2, с. 85]. На думку М.І.Брагінського, у правовідносинах, що опосередковують передання майна у власність, існує два види об'єктів: перший – це дії зобов'язаної особи, а другий – річ, котра в результаті вказаної дії має передаватися. Окрім товару (його найменування та кількості) предмет договору купівлі-продажу охоплює дії продавця з передачі товару, а також дії покупця з його прийняття та оплати [3, с. 224]. У договорі купівлі-продажу мають місце два основні зобов'язання, однаково істотні та важливі для його дійсності: щодо обов'язку продавця передати покупцеві товар та щодо обов'язку покупця сплатити за нього ціну. Дані обов'язки є зустрічними, еквівалентними та такими, що взаємо обумовлюють одне одного. Тому договір купівлі-продажу є синалагматичним. Зміст договору, до якого у якості елементу входить і строк [4, с. 126], становлять як умови, визначені за згодою контрагентів, так і ті, що встановлені актами чинного законодавства. Розглянемо темпоральні характеристики зобов'язань, котрі містяться у договорі про передання майна у власність, більш детально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях питання темпоральної взаємодії між поведінкою управненої особи в зобов'язанні та тривалістю самого правовідношення отримали висвітлення у роботах таких вчених, як О.С. Йоффе, В.П. Грибанов, М.І. Брагінський, В.В. Луць, Т.В. Вахонєва, З.В. Ромовська, О.П. Печений, С.О. Сліпченко, Д.А. Бондаренко, та інші. Загалом, вказані дослідження зробили істотний внесок у теоретичне визначення та сутнісне обґрунтування темпоральних координат суб'єктивного матеріального права та кореспондуючого йому обов'язку. Разом з тим, залишаються ще не врегульованими окремі аспекти загальної проблематики. Окремі особливості правового конструювання спеціальних взаємин, наприклад, грошових, їхнє практичне застосування залишилися, в основному, поза увагою науковців. Але часові характеристики виникнення та здійснення договірних зобов'язань при купівлі продажу є важливим чинником, більше того, час існування зобов'язального правовідношення є обов'язковим елементом змісту суб'єктивного права. Актуальним також є питання про порядок виконання грошового зобов'язання та щодо моменту виникнення подібних регулятивних та охоронних взаємин. Відтак науковий розвиток даної проблематики становить мету цієї праці.

Виклад основного матеріалу. Статтею 658 чинного Цивільного Кодексу України визначено, що право продажу майна, крім випадків примусового продажу, належить його власнику. Здавалося б, усе прозоро, і ніяких принципових несподіванок з цього питання при купівлі-продажі не очікується. Але це лише на перший погляд. Проблема з методологічної точки зору тут полягає в тому, що тому більшість дослідників-цивілістів, як правило, ототожнюють такі поняття, як «купівля-продаж» та «договір купівлі-продажу». А тому, позаяк згадана ст. 658 ЦКУ вказує на виключне право власника щодо продажу майна, то переважає думка, що вступити в договірні відносини стосовно продажу речі може лише її власник або уповноважена власником особа. У правозастосовній практиці цей підхід проявляється через судові рішення, якими визнаються недійсними договори купівлі-продажу майна у випадках, коли власник на момент укладення його ще не набув права власності на вказане в угоді майно. Як приклад можна навести визнання в судовому порядку недійсною угоди з продажу будинку, укладеної спадкоємцем до закінчення строку на прийняття спадщини чи до отримання ним свідоцтва про право власності.

Між тим, законодавство України передбачає можливість укладання угод, особливістю яких є те, що виконання таких договорів віддалене у часі від моменту їх укладання. У якості прикладу можемо привести так звані форвардні, ф'ючерсні та опціонні контракти. Під форвардним контрактом розуміють угоду між двома контрагентами про умови здійснення операції з базовим інструментом (активом), яка відбудеться в майбутньому. Цей контракт

являє собою стандартний документ, що засвідчує зобов'язання придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у певний час та на визначених умовах у майбутньому з фіксацією цін такого продажу під час укладення контракту. Найчастіше такі операції набувають форми купівлі чи продажу обумовленої кількості конкретного виду базових інструментів за фіксованою ціною на наступну визначену дату. Форварди укладаються, як правило, з метою реальної поставки (купівлі чи продажу) відповідного активу для страхування від можливих несприятливих цінових змін на даний актив. Вони мають певні переваги перед іншими фінансовими інструментами. По-перше, індивідуальний характер укладення контракту дозволяє досить точно хеджувати ризик визначенням суми угоди і термінів, які відповідають потребам сторін. По-друге, за форвардними угодами не стягується додаткова платня (комісійні). Для продавців перевагою форвардних угод є те, що завдяки їх позабіржовому характеру вони мають змогу диктувати умови угоди, зокрема щодо встановлення ціни базового інструменту [5, с. 182].

Під ф'ючерсним контрактом розуміють угоду між продавцем або покупцем, з одного боку, і кліринговою палатою ф'ючерсної біржі, з іншого, про поставку (прийняття) стандартної кількості базових інструментів за узгодженою ціною на конкретну дату в майбутньому. Основними перевагами ф'ючерсних контрактів є: біржовий (організований) характер торгівлі, що дозволяє формувати ціни на них під впливом попиту та пропозиції; висока ліквідність, що забезпечується за рахунок організації щоденної біржової торгівлі; гарантія клірингової палати щодо виконання всіх контрактів; низька вартість укладання угоди в порівнянні із сумами контрактів; доступність ф'ючерсної торгівлі для всіх учасників ринку; необов'язковість реальної поставки, взаєморозрахунків і можливість дострокового виходу з контракту шляхом укладання зворотної (офсетної) угоди.

Опціон або опціонний контракт (англ. option — «варіант, вибір») — стандартний документ, який засвідчує право придбати або продати цінні папери (товари, кошти) на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого опціону або на час такого придбання за рішенням сторін контракту. Продавець опціону (емітент) несе безумовне та безвідкличне зобов'язання щодо продажу цінних паперів (товарів, коштів) на умовах укладеного опціонного контракту. Будь-який покупець опціону має право відмовитися у будь-який момент від придбання/продажу таких цінних паперів (товарів, коштів). Претензії стосовно неналежного виконання або невиконання зобов'язань опціонного контракту можуть пред'являтися винятково емітенту опціону. Опціон може бути проданий без обмежень іншим особам протягом строку його дії. Опціон на відміну від ф'ючерсної чи форвардної угоди є угодою "несиметричною". В той час коли ф'ючерсні та форвардні угоди є обов'язковими для виконання обома учасниками угоди, опціон дає власнику

право виконати чи не виконати угоду, а для продавця є обов'язковим для виконання. Опціон виконується, коли ситуація на ринку сприятлива для покупця опціону і несприятлива для продавця. Продавець опціону приймає на себе ризики, пов'язані з несприятливими ціновими змінами на ринку і за це отримує від покупця винагороду - премію, яку називають ціною опціону. Ціна активу, що зафіксована в опціонному контракті, за якою буде продано актив, називають страйковою ціною, або ціною виконання.

У наведених правочинах їхнє виконання віддалене у часі від моменту укладання, та, якщо форвардний та ф'ючерсний контракти мають виконуватися у майбутньому у «певний час», то операція з опціоном – «у будь-який момент протягом певного часу» [6, с. 139]. Ф'ючерсні та опціонні угоди мають виключно біржовий порядок укладення, тоді як форвардні контракти укладаються у позабіржовому порядку. За певних умов при реалізації форвардного контракту можливий продаж товару, якого на час укладання договору ще не існує [7, с. 168]. Разом з тим, необхідно відзначити, що законодавство України встановлює певний набір вимог щодо оформлення та змісту форвардних, ф'ючерсних та опціонних операцій, тому лише невелика частина договірних відносин з купівлі-продажу може опосередуватися саме такими угодами. У зв'язку з цим виникає питання, чи відповідає чинному законодавству укладання договору купівлі-продажу майна, право власності на яке у продавця виникне лише через деякий час?

З огляду на необхідність вирішення цього аспекту зовсім новою концептуально, здавалося б, є норма, викладена в ч. 1 ст. 656 Цивільного кодексу. Тут мова йде про те, що договір купівлі-продажу може бути укладений не лише щодо товару, який наявний на момент такого укладення, а і такого товару, що буде створений чи придбаний продавцем у майбутньому. Таке трактування кардинально змінює правове становище продавця товару при реалізації договору купівлі-продажу, порівняно з традиційним підходом, який склався ще у позаминулому столітті [8, с. 380]. Втім ретельний аналіз чинних правових актів дозволяє зробити висновок про те, що дане правило не таке вже й нове [9, с. 85]. З його запровадженням особливих концептуальних змін в цивільному законодавстві не відбулося, позаяк вказане правило лиш нормативно відобразило реальний стан взаємин у цій царині. Справа в тому, що деякі спеціальні акти українського законодавства уже досить тривалий час надають можливість продавцю реалізувати товар, який йому на момент укладення договору купівлі-продажу ще не належить як власнику. Так, низка законів України дає визначення поняття продажу **як акту передачі** майна однією особою у власність або користування та (або) у володіння та (або) у розпорядження іншій особі, зокрема, передачі згідно з угодами купівлі-продажу (Закон України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» (ст.1), Закон України «Про застосування спеціальних

заходів щодо імпорту в Україну» (ст.1) тощо). Подібне визначення міститься також у податковому законодавстві України. Так, відповідно до п. п. 14.1.202 п.14.1 ст.14 Податкового кодексу України (далі – Кодекс) продаж (реалізація) товарів – будь-які *операції*, що здійснюються згідно з договорами купівлі-продажу, міни, поставки та іншими господарськими, цивільно-правовими договорами, які передбачають передачу прав власності на такі товари за плату або компенсацію незалежно від строків її надання, а також операції з безоплатного надання товарів. При цьому законодавець вказує, що продавцем за визначенням є підприємство, установа, організація або громадянин-підприємець, які реалізують товари *за договором* купівлі-продажу (Закон України “Про захист прав споживачів” (преамбула).

Таким чином вказані законодавчі акти України послідовно розділяють поняття «договору купівлі-продажу» і власне «продажу», відводячи останньому роль певної дії з механічної чи технічної передачі товару, що продається. В межах даної законодавчої конструкції набуває чіткої визначеності положення ст. 658 ЦК України стосовно того, що право продажу майна належить його власнику. Дійсно, не викликає сумніву постулат про те, що під час передачі майна продавець повинен мати право власності на це майно. Але при цьому жодним чином не обумовлюється необхідність для продавця бути власником товару на момент укладання договору купівлі-продажу.

Певних труднощів сьогодні додає неоднозначність юридичних термінів, що використовуються для регулювання купівлі-продажу. В першу чергу це стосується означення особи продавця. З одного боку, продавець – це особа, яка здійснює передачу майна відповідно до укладеного договору, і в даній якості вона має бути власником майна, що передається. З іншого боку, особа визнається продавцем уже в момент укладення угоди (ст. 655, 656 ЦКУ), і на цьому етапі умова про право власності продавця не є обов’язковою. Для впорядкування даних відносин в межах дії договору купівлі-продажу треба зробити наступне законодавче визначення: «Продавець за договором купівлі-продажу зобов’язується передати майно у власність покупця. На момент фактичної передачі майна покупцю продавець повинен бути власником даного майна». На наш погляд, було б також доцільним змінити назву цивільно-правового договору, назвавши його договором *про купівлю-продаж майна*. Це питання вже дискутувалося в цивілістичній доктрині наприкінці 19- початку 20 століття, в другій половині 20 ст. З урахуванням викладеного вище здаються досить переконливими аргументи щодо саме такої назви даного договору.

Отже, очевидно, що чинне законодавство України надає можливість укладання цивільно-правових угод з відчуження майна щодо товару, який буде створений чи придбаний продавцем у майбутньому. Це теоретично. А як на практиці, чи має поширення укладання саме таких договорів? Аналіз багатьох

правових норм та практики договірних відносин дозволяє зробити висновок, що подібні угоди успішно реалізуються при купівлі-продажу енергетичних ресурсів, газу тощо. Більше того, реалізація, скажімо, електричної енергії практично неможлива за умови наявності права власності на цей товар у продавця під час укладення договору. Спеціальне законодавство України, яке регулює відносини в галузі забезпечення енергоресурсами та газом, чітко визначає, що ці ресурси є товаром, а споживання їх здійснюється на підставі договорів про купівлю та продаж (Закон України «Про житлово-комунальні послуги»). Разом з тим, слід враховувати фізичні особливості такого товару. Як відомо, енергоресурси, на відміну від інших видів майна, не можуть зберігатися на складі, їх не можна повернути продавцю чи обміняти на інші. Головна властивість такого товару полягає в тому, що він споживається майже одночасно з його виробництвом та реалізацією. Договори щодо купівлі-продажу такого товару теж мають свою специфіку, котра полягає в наявності великої кількості технічних умов постачання та досить складному порядку визначення договірних величин споживання, пов'язаному із технічними характеристиками приєднаної мережі. Такий договір, безумовно, має консенсуальний характер і потребує достатньо тривалої процедури узгодження сторонами умов, які вони вважають суттєвими. Крім того, подібні договори енергопостачання укладаються, як правило, на тривалий період з огляду на економічні інтереси сторін та складність процедури їх коригування.

Таким чином, зрозуміло, що укладання договорів купівлі-продажу енергетичних ресурсів та газу має передувати самому процесу постачання. Але, як вказувалося вище, продавець за цими договорами при їх укладанні просто фізично не може мати права власності на товар, оскільки цей товар ще навіть не вироблений [10, с. 90]. Та, якщо зважати, що продаж майна відбувається не в момент укладення відповідного договору, а в момент передачі цього майна (якщо інше не витікає з закону чи угоди), то продавець на час здійснення такої передачі (чи інших передбачених законодавством або договором дій) безумовно повинен бути власником даного майна. Можливість укладення угоди щодо реалізації товару, право власності на який виникне у продавця в майбутньому, надає значно більшу автономію волевиявленню сторін і найбільш повно відповідає основним принципам цивілістики, зокрема такому з них, як свобода волі контрагентів у договірних взаємовідносинах [11, с. 108-109].

Звичайно, виходячи з цього самого принципу свободи волевиявлення сторін договору, покупець може не погодитися при укладенні угоди купівлі-продажу з умовою про послідовне набуття продавцем права власності на товар і подальший його продаж, що цілком охоплюється його повноваженнями, передбаченими ст. 638 ЦК України. Договір купівлі-продажу може також носити реальний, а не консенсуальний характер. В такому випадку проаналізована конструкція взагалі неможлива. Але вказані особливі випадки

не повинні спростовувати самого правила, яке, в свою чергу, має бути зафіксованим у нормативних актах законодавства України. Зважаючи на важливість проблеми і необхідність однозначного правового тлумачення, бажано, щоб вказане визначення знайшло своє відображення у основному юридичному цивільно-правовому документі – Цивільному Кодексі.

На сьогодні ж, як уже вказувалося, реально існують відносини купівлі-продажу майна за умови, що при укладенні договору продавець ще не є його власником, а має набути право власності до фактичної передачі цього майна (чи необхідних документів). Це характерно для більшості біржових угод, договорів, за якими відбувається продаж енергетичних ресурсів, газу, цінних паперів тощо. Ми не можемо сказати, що подібного типу відносини, які реально існують, взагалі не врегульовані законодавством України. Нами наведена низка обґрунтувань того, що діючі норми Цивільного Кодексу та окремих спеціальних законів України, як мінімум, не забороняють саме такий механізм кіпівлі-продажу. Іншими словами, законодавство України не заперечує (читай – дозволяє) укладати угоди про відчуження майна, яке ще не перейшло у власність продавця або взагалі ще не існує. Що ж стосується вимоги про наявність майна та належність його до власності продавця в момент укладання договору купівлі-продажу, то вона не узгоджується з чинним законодавством. На нашу думку, настала черга більш конструктивного правового врегулювання даного питання не у вигляді відсутності законодавчих обмежень, як зараз, а у вигляді чіткого припису нормативного акту.

У статті 663 ЦКУ йдеться про строк належного виконання обов'язку передати товар покупцеві. Продавець зобов'язаний передати останньому товар у строк, встановлений договором купівлі-продажу, а якщо зміст договору не дає змоги визначити цей строк. – відповідно до положень статті 530 кодексу. Також при невизначеності строку виконання обов'язків за договором купівлі-продажу слід враховувати правило ст. 538 ЦКУ щодо одночасності виконання зустрічних зобов'язань, якщо з договору, закону чи сутності правовідношення не випливає інше. Отже, вчинення першої з дій, що становлять зміст договору тягне настання строку для вчинення зустрічної дії. Наприклад, оплата коштів активізує обов'язок продавця виконати товарне зобов'язання. Разом з тим, ми не можемо погодитися з твердженням, що від моменту виконання першого обов'язку виникає охоронно-правова вимога стосовно зустрічного [12, с. 65]. На наше переконання, із часом першої дії пов'язане виникнення не охоронного, а регулятивного зобов'язального відношення. Воно триватиме сім днів, позаяк виконання однією стороною свого обов'язку слід розцінювати як одночасну вимоги щодо зустрічного виконання обов'язку з невизначеним строком.

Порядок належної реалізації прав та виконання обов'язків, встановлений даними правовими нормами визначається правилами глави 48 ЦК України. Слід лиш додати, що для купівлі-продажу законодавець запровадив спеціальні

механізми фіксації моменту виконання обов'язку продавця стосовно передачі майна (ст. 664 ЦКУ). Це правило фактично екстраполює загальні приписи належного виконання зобов'язання, співвідносячи темпоральні та просторові (ст. 532 ЦКУ) чинники, на конкретні взаємини щодо оплатної передачі товару у власність. Так, обов'язок продавця передати майно вважається виконаним у момент: а) вручення товару покупцеві, якщо договором встановлений обов'язок доставити його; б) надання товару у розпорядження покупця, коли товар має передаватися останньому за своїм місцезнаходженням (так званий, самовивіз); в) здачі товару перевізникові або організації зв'язку, коли договором передбачено такий спосіб взаємодії контрагентів за договором. У принципі, сторони угоди вправі змінити встановлений даною нормою момент передачі товару, тож коментоване правило може розглядатися як диспозитивне, тобто таке, що застосовується лише у випадках, коли учасники відношення не обумовили інший порядок поведінки.

Питання про момент передання майна є визначальним при встановленні належності права власності [6, с. 158], а відтак, і ризиків його випадкового знищення чи пошкодження. Адже особа, що є власником певної речі, несе такі ризики, якщо інше не встановлено угодою сторін чи законом (ст. 323 ЦКУ). У свою чергу, саме переданням майна за загальним правилом (звісно, з урахуванням його диспозитивності) обумовлюється перехід права власності від відчужувача до набувача (ч. 1 ст. 334 ЦКУ). Приміром, власником майна, що транспортується перевізником від продавця до покупця, за відсутності у договорі інших застережень буде покупець, тож він і ризикує втратити товар у разі його випадкового знищення при перевезенні. Відтак, покупець у такому випадку, втративши майно, все ж мусить заплатити його вартість продавцеві, а коли така оплата вже була вчинена, він не має права на її повернення.

У низці випадків момент передачі купованого товару не співпадає з переходом права власності від продавця до покупця. Законодавство встановлює для них інший термін. Так, у ситуації, коли мова йде про нерухоме майно, набувач отримує його у власність після державної реєстрації. Власне, донедавна існувала не зовсім впевнена юридична конфігурація, котра опосередковувала відносини з переходу права власності від продавця об'єкту нерухомості до його покупця. Справа в тому, що згідно з цивільним законодавством (ч. 3.4 ст. 334 ЦКУ) право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним. Права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону. З точки зору формальної логіки даний інструментарій містить очевидні внутрішні неузгодженості. Перша з них, це той визначальний для обігу нерухомого майна факт, що усі правочини щодо відчуження об'єктів

нерухомого майна підлягають нотаріальному посвідченню (ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»). Відтак, здавалося б, усі угоди даного виду забезпечують перехід власності, а отже і ризиків до набувача від часу нотаріального посвідчення правочину. Але існує і друга проблема темпорального штибу. Право власності на об'єкти нерухомості, договори про придбання яких підлягають обов'язковій державній реєстрації [13, с. 345; 14, с. 249], появляється у набувача від часу вчинення такої реєстрації. Отже на певному етапі виникло цілком колізія, яка полягала у невизначеності фактичного терміну виникнення майнового власницького права набувача та, звісно, ризиків останнього, пов'язаних з цим. Позаяк у законі не було вказано, хто саме має здійснити реєстрацію правочину – покупець чи продавець, і упродовж якого періоду, виникала можливість різного тлумачення моменту виникнення права власності покупцем: з одного боку, подібне право зумовлювалося фактом вчинення нотаріально посвідченої угоди, з іншого – моментом державної реєстрації.

У літературі обгрунтовано вказувалося на невдалість подібного нормативного дисонансу. Підкреслювалося, що стан правосуб'єктності фактичного покупця в період між нотаріальним посвідченням договору та його державною реєстрацією залишався невизначеним. Адже у разі випадкової загибелі чи пошкодження будівлі упродовж даного періоду відповідні ризики покладалися на продавця, який, можливо, вже тривалий час не здійснював фактичне володіння [6, с. 167]. Та, цивільне законодавство рухається вперед, і то є проявом загальнофілософського розуміння руху суспільних явищ у часі. Згідно з новими приписами закону «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та підзаконного акту – Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень наразі реєстрація договору про перехід права власності до набувача відбувається нотаріусом одночасно із відповідним посвідченням такого договору. Тож маємо констатувати вирішення проблеми у нормотворчому процесі, хоча подібний підхід виглядає радше як виняток, а не правило.

Також договором чи законом може бути передбачено збереження права власності за продавцем товару після його передачі покупцеві. Момент переходу права власності у таких випадках обумовлюється сплатою коштів у повному обсязі або якимись іншими обставинами. Якщо покупець не виконає даних умов, продавець як власник, вправі вимагати повернення речі. Скажімо, при торгівлі у розстрочку, продавець залишається власником товару до повного виконання договірних зобов'язань покупцем. Інакше кажучи, правомочності власника залежать від виконання обов'язків останнього за договором купівлі-продажу [15, с. 87-88], власність на отриманий товар у набувача виникає при кінцевому розрахунку. До цього моменту покупець не має права розпоряджатися майном, якщо інше не витікає з закону, умов договору чи з

сутнісних особливостей товару. У відмінний спосіб, порівняно із загальним правилом, вирішується питання і з набуттям права власності на майно, що реалізується на публічних торгах (аукціонах) [16, с. 73-74]. Слід погодитися з позицією окремих дослідників питання, що чинне законодавство є досить лаконічним при регулюванні відносин у цій царині [17, с. 320]. Правило, згідно з яким право власності, а отже і пов'язані з ним ризики, переходить до покупця в момент повного розрахунку за набуто переможцем аукціону майно (П.7.1 Наказу Міністерства Юстиції України «Про порядок реалізації арештованого майна») стосується тільки рухомих речей. З цього випливає, що виникнення права власності у набувача на аукціоні нерухомого майна має регулюватися іншими нормами, зокрема тією ж ч. 4 ст. 334 ЦКУ.

Іноді навіть належна передача товару, що має зумовити виникнення у покупця права власності на нього, не означає беззастережність такого переходу. Так, може виникнути ситуація, коли до покупця будуть пред'явлені вимоги від третіх осіб щодо відібрання товару, які базуються на підставах, що виникли до продажу товару. В такому випадку покупець повинен повідомити про це продавця та подати клопотання про залучення його до участі у справі. Продавець повинен вступити у справу на стороні покупця. За правилом ст. 388 ЦКУ майно може бути вилучене від покупця на користь третьої особи в порядку віндикації. Якщо покупець не повідомив продавця про пред'явлення третьою особою позову про витребування товару та не подав клопотання про залучення продавця до участі у справі, продавець не відповідає перед покупцем, якщо продавець доведе, що, взявши участь у справі, він міг би відвернути відібрання проданого товару у покупця (ст. 660 ЦКУ).

З проведеного дослідження можна зробити певні висновки. Темпоральні властивості суб'єктивних прав та юридичних обов'язків сторін зобов'язання є надзвичайно важливими. Без їхньої належної регламентації отримуємо низку проблем із визначенням моменту переходу права власності на майно, що відчужене, як на час укладення договору купівлі-продажу, так і на дату передачі речі. Також у часовому сенсі досить важливим є унормування переходу ризиків, пов'язаних з майном, та відповідних обтяжень речі, що стала предметом продажу.

Література:

1. Цюра В.В. Речові права на чуже майно. Науково-практичний посібник. Київ: КНТ, 2006. 136 с.
2. Яворська О.С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 384 с.
3. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: общие положения. Москва: НОРМА-ИНФРА, 1997. 424 с.
4. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 320 с.

5. Фінансовий менеджмент у банку: навчальний посібник. За заг. ред. Л.О. Омелянович. Вид 2-ге, перероб. і доп. Донецьк: ДонНУЕТ, 2008. 231 с.
6. Зобов'язальне право. Теорія і практика. Навчальний посібник. / За ред.. О.В.Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 912 с.
7. Пилипенко А.Я., Щербина В.С. Основи господарського права України. Навчальний посібник. Київ: МАУП, 1995. 204 с.
8. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Первая часть. Вещные права. Москва: Статут, 2002. 800 с.
9. Любавский А.Д. Юридические монографии и исследования. Т.3. С-Пб: Типография товарищества «Общественная польза» 1875. 473 с.
10. Гуйван П.Д. Правовое регулирование снабжения электрической энергией. Дисс. канд.юрим. наук. Харьков, 2000. 189 с..
11. Гуйван П.Д. Договір купівлі-продажу і право власності на майно, що реалізується. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 1(32). С.107-113.
12. Святогор О. Окремі нюанси позовної давності. Бізнес, Бухгалтерія. 2002. №47. С.64-68.
13. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. В. Богатиря. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 1024 с.
14. Лисенко І. В. Щодо підстав набуття права приватної власності на житло. Право та управління. 2011. № 1. С. 247–251.
15. Кравченко О.О. Відшкодування майнової шкоди за договором купівлі-продажу товарів з розстрочкою платежу. Охорона та захист суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів правоохоронних органів та їх працівників. Ірпінь, 2009. С. 87-89.
16. Дзера О.В. До питання про момент виникнення у громадян права власності. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. 1998. № 2. С.71-82.
17. Бондаренко Д.А. Момент приобретения права собственности на аукционах (публичных торгах) по реализации имущества должника. Проблемы гражданского права та процесу (пам'яті проф.. О.А.Пушкіна, матеріали міжнародної науково-практичної конференції 26 травня 2007 р.) / Ред. В.А.Кройтор, Р.Б.Шишка, Є.О.Мічвурін – Харків: ХНУВС, 2007. С. 319-321.

References:

- 1.Tsiura V.V. (2006). Rechovi prava na chuzhe maino. [Real rights to another's property]. Naukovo-praktychnyi posibnyk. Kyiv: KNT, [In Ukrainian].
2. Yavorska O.S. (2009). Dohovirni zoboviazannia pro peredannia maina u vlasnist: tsyvilno-pravovi aspekty: monohrafiia. [Contractual obligations to transfer property: civil law aspects: monograph].Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, [In Ukrainian].
3. Brahynskiy M.Y., Vytrianskiy V.V. (1997). Dohovornoe pravo: obshchye polozheniya. [Contract law: general provisions]. Moskva: NORMA-YNFRA, [In Russian].
4. Luts V.V. (2013). Stroky i terminy u tsyvilnomu pravi: monohrafiia. [Terms and moments in civil law: a monograph] Kyiv: Yurinkom Inter, [In Ukrainian].
5. Omelianovych L.O. (ed). (2008). Finansovyi menedzhment u banku: navchalnyi posibnyk. [Financial management in the bank: a textbook]. Vyd 2-he, pererob. i dop. Donetsk: DonNUET, [In Ukrainian].
6. Dzera O.V. (ed). (1998). Zoboviazalne pravo. Teoriia i praktyka. [Obligation law. Theory and practice]. Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, [In Ukrainian].
7. Pylypenko A.Ia., Shcherbyna V.S. (1995). Osnovy hospodarskoho prava Ukrainy. [Fundamentals of economic law of Ukraine]. Navchalnyi posibnyk. Kyiv: MAUP, [In Ukrainian].



8. Pobedonostsev K.P. (2002). Kurs hrazhdanskoho prava. Pervaia chast. Votchynnye prava. [Civil law course. The first part. Patrimonial rights]. Moskva: Statut, [In Russian].
9. Liubavskiy A.D. (1875). Yurydicheskiye monografyy y yssledovaniya. [Legal monographs and research]. T.3. S-Pb: Tipohrafiya tovaryshchestva «Obshchestvennaia polza». [In Russian].
10. Guyvan P.D. (2000). Pravovoe rehulyrovanye snabzheniya elektrycheskoi enerhyei. [Legal regulation of electricity supply]. Dyss. kand.iuryd. nauk. Kharkov, 2000. 189 s. [In Russian].
11. Guyvan P.D. (2003). Dohovir kupivli-prodazhu i pravo vlasnosti na maino, shcho realizuietsia. [Contract of sale and ownership of the sold property]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1(32), 107-113. [In Ukrainian].
12. Sviatohor O. (2002). Okremi niuansy pozovnoi давности. [Some nuances of the statute of limitations]. *Business, Accounting - Biznes, Bukhhalteriiia*, 47, 64-68. [In Ukrainian].
13. Bohatyr V.V. (ed.). (2012). Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy. [Scientific and practical commentary on the Civil Code of Ukraine]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, [In Ukrainian].
14. Lysenko I. V. (2011). Shchodo pidstav nabuttia prava pryvatnoi vlasnosti na zhytlo. [On the grounds for acquiring the right of private ownership of housing]. *Pravo ta upravlinnia. Law and management*, 1, 247–251. [In Ukrainian].
15. Kravchenko O.O. (2009). Vidshkoduvannia mainovoi shkody za dohovorom kupivli-prodazhu tovariv z rozstrochkoiu platezhu. [Compensation for property damage under the contract of sale of goods in installments.]. *Okhorona ta zakhyst subiektyvnykh prav ta okhoroniuvanykh zakonom interesiv pravookhoronnykh orhaniv ta yikh pratsivnykiv*. Irpin, 87-89. [In Ukrainian].
16. Dzera O.V. (1998). Do pytannia pro moment vynyknennia u hromadian prava vlasnosti. [On the question of when citizens have the right to property]. *Bulletin of Legislation and Legal Practice of Ukraine Biuleten zakonodavstva i yurydychnoi praktyky Ukrainy*, 2, 71-82. [In Ukrainian].
17. Bondarenko D.A. (2007). Moment pryobretenyia prava sobstvennosti na auktsyonakh (publychnykh torhakh) po realizatsyy ymushchestva dolzhnyka. [The moment of acquisition of ownership at auctions (public auctions) for the sale of the debtor's property]. *Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu*. Kharkiv: KhNUVS, 319-321. [In Ukrainian].

УДК 347.91/.95

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-335-347](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-335-347)

Кравцов Сергій Олександрович кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного процесу, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, тел.: (067) 863-30-09, <https://orcid.org/0000-0002-8270-193X>

Мірошник Олександра Юріївна студентка, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, тел.: (050) 275-92-66

Кутнякова Анастасія Геннадіївна студентка, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, тел.: (050) 012-68-88

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

Анотація. У статті обґрунтовано, що альтернативний спосіб вирішення спорів не може замінити судовий порядок розгляду правових спорів. Суб'єкти правовідносин можуть скористатися способами альтернативного вирішення спорів як додатковим варіантом захисту своїх прав, відстоювання інтересів. Така можливість є особливо доречною у зв'язку з неефективністю функціонування судової влади, зростанням кількості справ у провадженні судів, чи наявності інших чинників об'єктивного або суб'єктивного характеру. Широке впровадження способів альтернативного вирішення спорів в Україні, їх належне правове регулювання, розширення кола спорів, які можуть бути вирішені за допомогою способів альтернативного вирішення спорів - це крок у напрямку вдосконалення механізму забезпечення доступу до правосуддя, що є одним із пріоритетних завдань на сучасному етапі державотворення.

Встановлено, що альтернативні способи вирішення спорів вже давно визнані кращим варіантом розв'язання конфлікту та практикуються в багатьох державах світу. Історична спадщина, що роками переслідувала вітчизняне правосуддя, відходить у минуле, натомість з'являються нові прогресивні ідеї реформування судочинства, запозичення досвіду зарубіжних країн, що тим самим підвищує відсоток довіри громадян до судової влади в Україні. У світі існує незлічена кількість способів, які забезпечують проведення примирення сторін спірних правовідносин без безпосередньої участі суду. У зв'язку з цим дослідження особливостей розвитку способів альтернативного вирішення

правових спорів та перспектив їх застосування на теренах нашої держави є надзвичайно актуальним в умовах сьогодення.

Автором проаналізовано альтернативні способи вирішення спорів, різні види альтернативних способів вирішення спорів тощо. Встановлено, що в сучасному світі нагальною потребою все більше стає необхідність оперативно, законно, а головне справедливо вирішити спір, який виник між сторонами. В статті надається визначення різних видів вирішення спорів та аналіз їх процесу, ознаки та головні принципи, якими слід керуватися у процесі вирішення спору.

Ключові слова: медіація, вирішення правового конфлікту, альтернативне вирішення правового конфлікту, альтернативні способи вирішення спорів.

Kravtsov Serhii Oleksandrovych PhD in Law, Associate Professor, Yaroslav Mudryi National Law University, 61024, Kharkiv, street Pushkinskaya, 77, tel.: (067) 863-30-09, <https://orcid.org/0000-0002-8270-193X>

Miroshnyk Oleksandra Yuriyivna Student of Faculty of Justice, Yaroslav Mudryi National Law University, 61024, Kharkiv, street Pushkinskaya, 77, tel: (050) 275-92-66

Kutniakova Anastasia Hennadiyivna Student of Faculty of Justice, Yaroslav Mudryi National Law University, 61024, Kharkiv, street Pushkinskaya, 77, tel.: (050) 012-68-88

ALTERNATIVE WAYS OF DISPUTE RESOLUTION

Abstract. The article argues that an alternative way of resolving disputes cannot replace the judicial procedure for resolving legal disputes. The subjects of legal relations can use the methods of alternative dispute resolution as an additional option to protect their rights, to defend their interests. This possibility is particularly relevant due to the inefficiency of the judiciary, the growing number of cases in the courts, or the presence of other factors of an objective or subjective nature. Widespread introduction of alternative dispute resolution in Ukraine, their proper legal regulation, expanding the range of disputes that can be resolved through alternative dispute resolution - this is a step towards improving the mechanism of access to justice, which is one of the priorities at the current stage of statehood.

Alternative dispute resolution has long been recognized as the best way to resolve conflict and is practiced in many parts of the world. The historical legacy that has haunted the domestic judiciary for years is a thing of the past, but new progressive ideas of judicial reform and borrowing from foreign countries are emerging, which increases the percentage of public confidence in the judiciary in Ukraine. There are countless ways in the world to reconcile disputes without the

direct involvement of the courts. In this regard, the study of the peculiarities of the development of alternative dispute resolution and prospects for their application in our country is extremely relevant today.

The author analyzes alternative ways of resolving disputes, different types of alternative ways of resolving disputes, etc. It is established that in today's world there is an urgent need for prompt, legal, and most importantly fair resolution of the dispute between the parties. The article provides a definition of different types of dispute resolution and analysis of their process, features and main principles that should be followed in the dispute resolution process.

Keywords: mediation, legal conflict resolution, alternative legal conflict resolution, alternative dispute resolution.

Постановка проблеми. Особливістю правового врегулювання спорів і конфліктів є те, що воно чітко врегульовано правовими нормами. У сучасних умовах більший акцент робиться на поєднанні інтересів та правових підходів, що допомагає вирішувати юридичні колізії максимально ефективно, професійно та мінімально (грошовий та часовий еквівалент). Сучасне правосуддя має ряд очевидних переваг і низку недоліків: завантаженість суддів, тривалість і складність судового розгляду, значні судові витрати, неповна конкуренція та рівність сторін, прозорість судового розгляду іноді призводять до розкриття судового процесу. Конфіденційна інформація, з точки зору справедливості та права, часто не збігається з поняттям справедливості для людей без юридичних знань, тому нерідко судові рішення залишають негативну реакцію сторін, внаслідок чого конфлікт припиняється. Однак сила не вирішується, і тому справедливість не завжди здійснюється належним чином.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади до визначення поняття та особливостей альтернативних способів вирішення правових спорів аналізують, зокрема: Ханік-Посполітак Р., Посполітак В., Бусел В.Т., Любченко Я. П., Мазаракі Н.А., Бондаренко-Зелінська Н. Л., Романенко М. А., Ясиновський І. Г., Подковенко Т. О., Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М., Баранова Є. та інші.

Мета статті – аналіз теоретичних засад до визначення поняття та особливостей альтернативних способів вирішення правових спорів.

Виклад основного матеріалу. Історично склалося три основні шляхи вирішення спорів і конфліктів: з позиції сили, з позиції права та з позиції інтересів. Вирішення конфлікту з позиції сили — це придушення однієї чи кількох сторін перевагами іншої сторони влади. Це може бути фізична сила, чисельні переваги тощо. Другий спосіб, з юридичної точки зору, передбачає застосування закону в суді, правил, інструкцій, положень, правил. Третій спосіб

вирішення конфлікту полягає в спробі виявити та виявити причини конфлікту з точки зору інтересів, і, по можливості, забезпечити інтереси, які були порушені [9, с. 31].

Отже, історія вирішення конфлікту – це історія зміни трьох основних його форм: насильницької (незаконної), судової (шляхом примусового відновлення порушених прав у суді) та примирної форми.

У стародавні часи насильство було нормою. На додержавній і доправовій стадіях людського суспільства конфлікти, як правило, вирішуються на користь сильних. У той же час міжплемінні чвари, які призвели до насильства, інвалідності, вбивств і чвар, стали неприйнятними, оскільки завдали шкоди життєздатності племені та поставили під загрозу його виживання. Таким чином, вожді і старійшини племен, спираючись на авторитет і особисті якості, змогли самостійно вирішувати суперечки між представниками племені. На цьому етапі посередниками та арбітрами були одні й ті ж люди. Глава племені, старійшина був і посередником, і неупередженим [9, с. 31].

У Стародавній Греції існував такий важливий соціально-правовий інститут, як проксена, що походить від слова «гостинність». Це означало звернення до посередника для зв'язку та підтримки окремих людей, сімей, кланів, племен і навіть міст-держав, а також для ведення переговорів і взаємодії. Такого посередника називали проксенатом. Він умів конструктивно спілкуватися і був розумною людиною, який вважався надійною людиною для встановлення або підтримки дружніх стосунків у родині, племені та державі, користувався гостинністю, привілеями, повагою та гідністю. Такий посередник традиційно був підзвітний і режисеру, і ведучому. Він мав дбати про інтереси обох сторін і просувати їх на всіх фронтах. Проксентас міг досягти цього лише шляхом сприяння примиренню та досягнення згоди між сторонами. Проксену можна вважати свого роду «попередником» медіатора.

Слід зазначити, що протягом усієї історії розвитку примирні процедури були тісно пов'язані з розвитком арбітражу, а на ранніх етапах вони були єдиним процесом.

В історії України також можна виділити тенденції в позасудовому вирішенні спорів. Так, на Запоріжжі в гуртку відбувалися важливі збори, зокрема військові ради. Обговорення питань у гуртку тривало до тих пір, поки громада не досягла консенсусу, прийнятного для всіх її учасників [9, с. 32].

У XV-XVI ст. У воєводстві поширені процедури «примирення» за участю суперарбітра, що використовуються для вирішення конфліктів між шляхтичами [9, с. 32]. Таким чином, для України інститут вирішення спорів є прийнятним і використовується тривалий час, про що свідчать історичні факти.

Термін «альтернативне вирішення спорів» (ADR) вперше був використаний у Сполучених Штатах у 1960-х і 1970-х роках. Визначте гнучкі та неформальні процедури вирішення конфліктів, які з'явилися як альтернатива

складному та громіздкому процесу формального правосуддя. Їх запровадження стало наслідком серйозної кризи ефективності судової влади, збільшення витрат, значної тривалості судового розгляду, надмірної формалізації судочинства.

У загальній правовій системі розвиток альтернативних форм вирішення спорів у Сполучених Штатах має два чітких джерела: несудові громадські ініціативи та офіційну систему правосуддя, а отже, контрольовані державою форми ADR. Запропонували пришвидшити вирішення спорів, зменшити витрати на судові процеси, обережність, прості правила взаємодії, гнучкий захист ділових відносин та збереження партнерських відносин сторін.

Багато дослідників називають 1976 рік роком початку запровадження альтернативного вирішення спорів, оскільки він був пов'язаний із судовою системою США.

На конференції в 1976 році деякі судді стверджували, що «є кращий спосіб вирішувати суперечки, ніж через суд». У той же час Френк Зандер, професор Гарвардського університету, ввів поняття «розгляд із кількома дверима», що означає, що коли суд може запропонувати сторонам, що сперечаються, не тільки судові засідання, але й інші методи, наприклад, медіацію, або арбітраж.

Важко заперечити, що використання терміну «альтернатива» Р. Ханік-Посполітак та В. Посполітак включає пошук альтернативного механізму, який дозволив би вирішити спір по суті без звернення до суду; зазвичай це звернення до інституції незалежної третьої сторони, яка прийняла рішення у справі сторін спору. На їхню думку, поняття «альтернативного» та «позасудового» вирішення спорів є однаковими (синонімами). Водночас на практиці поняття «альтернативного» вирішення спорів все частіше використовується в юридичній літературі та законодавстві зарубіжних країн [1].

Як відомо, в Україні вже законодавчо закріплені деякі процедури, які є альтернативою судовому розгляду. Зокрема, мова йде про міжнародний комерційний арбітраж і арбітраж.

Словник визначає слово «переговори» визначає як «розмовляти з кимось про щось», «погодитися на щось», «знати щось або мати з ким-небудь коротку розмову» [2]. У юридичній лексиці переговори — це процес, за допомогою якого сторона або група вирішують суперечку шляхом переговорів і досягнення згоди [3].

У наукових працях «переговори» мають на увазі альтернативні процедури вирішення спорів, але іноді без розкриття їх змісту [4]. Наприклад, Н. Бондаренко-Зелінськ зазначила, що «найпоширенішим і доступним способом вирішення будь-якого правового спору є діалог між сторонами конфлікту, який включає діалог про можливі шляхи його вирішення». При цьому, щоб переговори були ефективними, їх учасники повинні мати достатній

рівень правової культури, принаймні рішення (угода), прийняте в результаті обговорення, може відповідати вимогам верховенства права та реалізовуватися на практиці.

При цьому достатнім рівнем знань, переважно у галузі права, можуть похвалитися не лише громадяни України, а й окремі представники юридичної професії, які некваліфікованими, іноді незаконними діями порушують права своїх клієнтів, що є фактично дискримінаційний. проти представників колег. З огляду на це, часто сторони спірних правовідносин не в повній мірі використовують підхід АВС, наприклад переговори» [5].

Однак є суперечливим те, що вчені відносять переговори або переговори до альтернативних процедур вирішення спорів, а деякі вчені розкривають переговори в контексті медіації.

Важко заперечити Лубченка, який стверджує, що наука виробила кілька способів розуміння переговорів як соціально-правового явища. Таким чином, переговори — це процес (процедура) взаємного обговорення з метою усунення або задоволення вимог, потреб чи інтересів двох або більше учасників; це спосіб (метод) управління конфліктами, що дозволяє вирішувати конфлікти на добровільній і рівноправній основі, приймати рішення на взаємовигідній основі, максимізуючи інтереси кожної зі сторін; безпосереднє вирішення спорів сторонами, які не залучають третю сторону для досягнення взаємовигідної угоди [6].

Відповідно до статті 55 Конституції України кожен має право захищати свої права і свободи від порушень і незаконних посягань будь-яким не забороненим законом способом [7]. Альтернативне вирішення спорів, завдяки своїй гнучкості та диспозитивності, дозволяє їм розробити найкращий шлях вирішення проблеми, що зміцнює партнерство та створює правову культуру миру та самовизначення учасників суспільних відносин.

Статтею 16 ЦК України визначено, що кожен має право на захист до суду, але водночас передбачає захист цивільних прав та інтересів в судовому порядку. [14]. Протягом багатьох років найуспішнішим прикладом права на альтернативне вирішення спорів на засадах індивідуальної автономії та самоорганізації громадських спільнот є арбітражний суд (ст. 1 і 3 Закону України «Про третейські суди»). Також слід відзначити медіацію, оскільки від неї залежить посилення ст. 129 Конституції України, можливість обов'язкового досудового врегулювання спорів, цей вид стає актуальним.

У нових редакціях ЦПК України, ГПК України та КАС України передбачено донедавна взагалі невідомий українським процесуальним законодавчим традиціям спосіб вирішення конфлікту – процедуру врегулювання спору за участю судді [15].

Відповідно до ст. 201 ЦПК України підставою проведення процедури врегулювання спору за участю судді є згода сторін, висловлена до початку

розгляду справи по суті і лише за умови, що у справу не вступила третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Таку згоду учасники справи мають висловити під час підготовчого засідання і відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 197 ЦПК України саме на суд покладено поієвноваження з'ясувати, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді, у разі згоди учасників справи, відповідно до п. 14 ч. 2 згаданої статті суд встановлює строки та порядок врегулювання спору за участю судді за наявності згоди сторін на його проведення.

У разі досягнення сторонами згоди щодо проведення процедури врегулювання спору за участю судді, суд щодо цього постановляє ухвалу, якою одночасно зупиняє провадження у справі (ч. 1 ст. 202, п. 5 ч. 1 ст. 251 ЦПК України).

Норми ст. 201 ЦПК України чітко не встановлюють, правом чи обов'язком суду є пропозиція щодо застосування процедури врегулювання спору за участю судді.

На погляд Д. Д. Луспеника, введення зазначеної процедури є позитивним, «адже вона розширює процесуальні можливості сторін щодо більш швидкого та ефективного врегулювання спору». Водночас він зазначає, що «варто уважно ставитися до випадків зловживання сторонами правом скористатися зазначеною процедурою, коли одна зі сторін прагне врегулювати спір мирним шляхом, а інша дає згоду на проведення процедури лише з метою затягування розгляду справи. У таких випадках, безперечно, врегулювання спору за участю судді має бути припинене відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 204 ЦПК» [16].

Сьогодні, особливо в часи високої правової невизначеності, змін та нерозробленості нормативно-правових актів, використання процедур вирішення спорів не лише полегшує вирішення проблеми, а й забезпечує значне моральне задоволення всіх учасників. Ці аспекти медіації є дуже важливими для юристів, оскільки вони постійно піддаються ризику професійної неправомірної поведінки. З одного боку, поширення практики вирішення спорів в Україні ускладнюється тенденцією в нашій культурі шукати вирішення проблеми з позиції влади чи влади та уникати особистої відповідальності за те, що відбувається. З іншого боку, процедура вирішення спорів у нашій державі має більш сприятливу основу через специфіку українців, як-от велике значення людських стосунків [10, с. 28].

Процедура вирішення спору базується на основних засадах принципу добровільної участі сторін у процедурі медіації незалежно від категорії конфлікту, конфіденційності, рівності сторін, неупередженості медіатора, відкритості та прозорості процедур.

Таким чином, процедура вирішення спорів має потенціал для вирішення проблем, які стоять перед українською правовою системою. Зокрема, зменшити

навантаження на судову владу та покращити правовий захист громадян. Використання медіації сприяє демократизації суспільства та верховенства права. Запровадження медіації в механізми суспільного життя активно сприяє прискореному розвитку інститутів громадянського суспільства, в яких основним суб'єктом процесів і відносин і головним суб'єктом є людина з її системою потреб та інтересів, і цінності.

Класифікація методів АВС — це об'єднання окремих методів АВС у групи за деякими загальними ознаками, які є важливими для вирішення питання про використання певного методу АВС для досягнення конкретної юридичної мети при вирішенні цивільних спорів. Процес класифікації здійснюється шляхом визначення певних спільних ознак, властивостей, що дозволяють об'єднати об'єкти дослідження в окремі групи, тобто про низку різних класифікаційних критеріїв.

У світовій практиці використовується достатня кількість альтернативних методів вирішення спорів, серед яких: експертне визначення, переговори, переговори з медіатором (переговори з посередництвом або фасилітація), примирення, примирення, медіація, медіація, міні - суд, ради з розгляду фактів, ради вирішення спорів, приватний судовий розгляд, попередня незалежна дострокова нейтральна оцінка, приміщення суду з багатьма дверима, конференція досудового врегулювання, засідання присяжних тощо.

Щодо характеристики комбінованих форм, то можна навести такі:

- посередництво – третейський суд, означає урегулювання спору за допомогою посередника-арбітра, який у разі недосягнення сторонами уповноважений вирішити спір в порядку арбітражу;

- «міні-суд» або «міні-процес», цей спосіб широко застосовується для урегулювання комерційних спорів і отримав свою назву від зовнішньої схожості з судовою процедурою та являє собою урегулювання спору з участю керівників корпорацій, юристів і третіх незалежних осіб, які очолюють слуханням справи;

- незалежна експертиза щодо встановлення фактичних обставин справ – процедура досягнення сторонами угоди на підставі висновку кваліфікованого спеціаліста, який вивчив справу з точки зору фактичного складу;

- омбудсмен – врегулювання спорів, пов'язаних з недоліками в діяльності державних агентств та приватних організацій, офіційно уповноваженою особою, яка розслідує обставини справи на підставі скарг зацікавлених осіб;

- приватна судова система або суддя «напрокат» (rent-a-judge, private judging), що забезпечує вирішення спорів з допомогою суддів, що пішли у відставку за досить високу плату, які мають повноваження не тільки примирити сторони, але і винести обов'язкове для них рішення [8, с. 245];

- попередня незалежна оцінка (early neutral evaluation) – допоміжна стосовно переговорів процедура, яка полягає в залученні відповідного експерта,

спеціаліста в певній галузі права для надання висновку щодо можливих варіантів вирішення спору, шансів сторін у разі звернення до суду чи арбітражу та інших поставлених питань. Такий висновок не має юридичної чи доказової сили, а лише оціночний рекомендаційний характер, але може стимулювати сторони вирішити спір у позасудовому порядку. Якщо під час медіації третя незалежна сторона (медіатор) не надає власних пропозицій чи рекомендацій щодо врегулювання спору, а лише стимулює сторони до вироблення прийняттого рішення, то в ході попередньої незалежної оцінки саме третя незалежна сторона рекомендує сторонам той чи інший варіант врегулювання спору;

– рекомендаційний (необов'язковий) арбітраж (non binding arbitration) – залучений незалежний арбітр надає власну оцінку доводам сторін, спираючись на докази, виявлені під час прискореної неформалізованої арбітражної процедури, і такий висновок не може бути примусово виконаний;

– «маятниковий арбітраж» (pendulum arbitration) або арбітраж останньої оферти (final offer arbitration) – спосіб ABC, відповідно до якого сторони у визначеній послідовності викладають власні варіанти вирішення спору, а арбітр обирає з них найбільш прийнятний і справедливий [11, с. 73].

Відсутність в Україні окремого закону про медіацію не є перешкодою для розвитку та становлення цього інституту в нашій державі. Це підтверджується, наприклад, ст. 55 Конституції України, за якою кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень, положеннями Цивільного кодексу України в частині врегулювання договірних відносин, а також створенням громадських об'єднань у сфері медіації, навчальними програмами освітніх закладів, низкою захищених дисертаційних робіт тощо.

Питання про доцільність прийняття окремого закону, спрямованого на визначення процедури здійснення медіації в Україні, на нашу думку, є актуальним. Більшість дослідників та практиків єдині в тому, що медіація як альтернативний механізм урегулювання спорів дозволяє сторонам спору самостійно прийняти для них вигідне рішення, уникнувши затягування та загострення конфлікту тощо. Крім того, медіація містить багато інших переваг для його учасників порівняно з довго- тривалим розглядом справи у суді тощо.

У серпні 2019 року Україна підписала Конвенцію ООН «Про міжнародні угоди про врегулювання спорів за результатами медіації» (Сінгапурська Конвенція щодо медіації), яка також сприятиме розвитку медіації в Україні, зокрема, в частині врегулювання міжнародних комерційних спорів.

Були спроби розгляду та прийняття законопроектів у 2015 році – законопроект «Про медіацію» № 3665 від 17 грудня 2015 року та у 2019 році – урядовий законопроект «Про медіацію» № 27062. Але обидва вони не були прийняті за основу та відхилені. У Рекомендації Комітету Міністрів Ради

Європи щодо медіації в цивільних справах від 18 жовтня 2002 року, медіація визначена як «процес вирішення спору, під час якого сторони ведуть переговори на предмет спірних питань з метою досягнення угоди за допомогою одного або більше медіаторів» [12].

Отже, поняття медіації та сам процес медіації та його наповнення потребують серйозних правових досліджень з врахуванням психологічних компонентів проведення цих вишукувань.

Таким чином, правова сутність медіації та процесу медіації полягає в чіткому законодавчому визначенні через відповідні ознаки вищезгаданих понять тих принципів завдяки яким медіація та процес медіації зможуть стати рівноцінним інструментом для вирішення спорів з найвищим ефектом позитивізму щодо захисту прав та інтересів сторін.

Окрім медіації, досить стародавнім, але не широко відомим у міжнародній практиці залишається концепція суду з багатьма дверима (Multi-Door Courthouse). Дана модель охоплює усі вищенаведені альтернативні способи захисту та продовжує використовуватись за кордоном.

Вперше вона була оприлюднена професором Гарвардської юридичної школи Франком Сандером у квітні 1976 року на конференції, де вирішувались проблеми, з якими стикнулося тогочасне правосуддя.

Професор Сандер передбачив такий будинок на майбутнє як центр вирішення суперечок, що пропонує безліч варіантів вирішення юридичних спорів. Судовий процес був би одним із багатьох варіантів, включаючи примирення, посередництво, арбітраж, омбудсмена тощо [13, с. 242].

У перші три роки дії «Будинку правосуддя з багатьма дверима» було розроблено сім програм. Своєрідні «двері» як символ можливості вирішення спору будь-яким із запропонованих альтернативних способів, що є раціональним саме у конкретній справі, запроваджувались поетапно:

- Small Claims Mediation – Посередництво у малозначних справах;
- Domestic Relations Mediation – Посередництво у сімейних (внутрішніх) справах;
- Accelerated Resolution of Civil Disputes – Прискорене вирішення цивільних спорів;
- Mandatory Arbitration – Обов’язковий арбітраж;
- Mediation (as a technique seems to hold promise for appropriate and successful use in a broad variety of cases: small claims cases, a wide range of civil disputes involving thousands or millions of dollars, and domestic relations cases) – Медіація для широкого кола справ (малозначні, спори щодо майнових зобов’язань тощо) [13, с. 242].

Висновки. Перехід України до ринкової економіки, останньої з новими законами та нормативними актами, відкриє двері для використання недержавних форм вирішення конфліктів, що значно спростить державну

судову систему. Це альтернатива публічному правосуддю, тому в науці їх називають альтернативними формами (методами, прийомами, процедурами) вирішення спорів і конфліктів (англ. Alternative Dispute Resolution, ADR). Однією з причин великої кількості підходів до розуміння альтернативного вирішення спорів є те, що науковці та практики включають різні способи вирішення спорів.

Нерозробленість багатьох теоретичних питань у сфері альтернативного вирішення правових спорів і колізій, а також велика практична необхідність розробки цього механізму є необхідною умовою багатьох наукових досліджень. Досвід західних країн показує, що суперечки з мирної медіації вирішуються в суді набагато швидше, оскільки посередник і сторони висловлюють свої реальні інтереси, знижують емоції та мають чіткі вимоги. Тому для комплексного теоретичного аналізу окресленої проблематики, у якому здійснено загально теоретична характеристику альтернативних способів вирішення спорів, доцільним було б закріпити в національному законодавстві поняття, значення альтернативних способів вирішення спорів, способи несудового вирішення спорів, сутність посередництва як способу альтернативного вирішення спорів тощо.

Література:

1. Ханік-Посполітак Р., Посполітак В. «Досудове», «альтернативне» та «позасудове» врегулювання/вирішення приватноправових спорів: співвідношення понять. Підприємство, господарство і право. 2019. # 1. С. 38-44.
2. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ. 2005. С. 905.
3. Любченко Я. П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків. 2018. С. 131.
4. Мазаракі Н.А. Основоположні ідеї інституту альтернативного вирішення спорів. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Вип. 6. Том 1. С. 35-40.
5. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів. URL: [http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzheniya_sposobiv_alternativnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_\(adr___alternative_dispute_resolution\).pdf](http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzheniya_sposobiv_alternativnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_(adr___alternative_dispute_resolution).pdf)
6. Любченко Я. П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків. 2018. С. 131.
7. Конституція України від 28 червня 1996 року, із змін. та доповн. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
8. Романенко М. А. Альтернативні форми вирішення правових конфліктів: вибір оптимальної моделі. Вісник АГТУ. № 5 (28). 2005. С. 244–251.
9. Ясиновський І. Г. Історичний аспект розвитку інституту медіації та сучасні тенденції його розвитку. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2014. № 10-2. С. 31-33.
10. Подковенко Т. О. Інститут медіації: зарубіжний досвід та українські перспективи. Актуальні проблеми правознавства: зб. наук. праць Юридичного факультету Терноп. нац. економічного ун-ту. 2016. Випуск 1. С. 26–31.

11. Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України. Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ. 2021. 416 с.
12. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо медіації в цивільних справах від 18 жовтня 2002 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2002_10_2002_09_18_1.pdf
13. Баранова Є. Альтернативні способи вирішення спорів у міжнародній практиці. Підприємство, господарство і право. № 9. 2020. С. 240-243.
14. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
15. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII від 03.10.2017. ВВР. 2017. № 48. ст. 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>
16. Луспеник Д. Новелізація цивільного процесу позитивно вплинула на судову практику. 25.09.2018. Судебно-юридическая газета. <https://sud.ua/ru/news/publication/125882-novelizatsiya-tsivilnogo-protsesu-pozi-tivno-vplinula-na-sudovu-praktiku-f6c2df>.

References:

1. Hanyk-Pospolitak R., & Pospolitak V. (2019). Dosudove , alternatyvne, pozasudove vreguluvannya/vyrishennia pryvatnopravovykh sporiv: spivvodnoshennia poniat ["Pre-trial", "alternative" and "extrajudicial" settlement / resolution of private disputes: the relationship of concepts.] pidpriemstvo, hospodarstvo I parvo (pp. 38-44). [in Ukrainian].
2. Busel V.T. (2005). Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Lyubchenko Ya. P. (2018). Alternatyvni sposoby vyrishennia pravovykh sporiv: teoretyko-pravovyi aspect [Alternative ways of resolving legal disputes: theoretical and legal aspect]. *Candidat's thesis*: Science: 12.00.01. Kharkiv [in Ukrainian].
4. Mazarak N.A. (2018). Osnovopolozhni idei instytutu alternatyvnogo vyrishennia sporiv. [Fundamental ideas of the institute of alternative dispute resolution]. Scientific Bulletin of Public and Private Law, 6. Volume 1. (pp. 35-40). [in Ukrainian].
5. Bondarenko-Zelinska N.L. (2018). cVprovadzhennia sposobiv alternatyvnogo vyrishennia pravovykh sporiv. [Introduction of methods of alternative settlement of legal disputes.] Retrieved from: [http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenkozelska_n.l._vprowadzhennya_sposobiv_alternatyvnogo_vyrishennya_pravovykh_sporiv_\(adr___alternative_dispute_resolution\).pdf](http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenkozelska_n.l._vprowadzhennya_sposobiv_alternatyvnogo_vyrishennya_pravovykh_sporiv_(adr___alternative_dispute_resolution).pdf) [in Ukrainian].
6. Lyubchenko Ya. P. (2018). Alternatyvni sposoby vyrishennia pravovykh sporiv: teoretyko-pravovyi aspect [Alternative ways of resolving legal disputes: theoretical and legal aspect]. *Candidat's thesis*: Science: 12.00.01. Kharkiv [in Ukrainian].
7. Constitution of Ukraine of June 28, 1996, as amended. and add. Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. [in Ukrainian].
8. Romanenko M.A. (2005). Alternatyvni formy vyrishennia pravovykh konfliktiv : vybir optymalnoi modeli [Alternative forms of resolving legal conflicts: choosing the optimal model.] Bulletin of the AGTU. № 5 (28). (Pp. 244–251). [in Ukrainian].
9. Iasynovskyi I. H. (2014). Istorychnyi aspekt rozvytku instytutu mediatsii ta suchasni tendentsii yoho rozvytku [Historical aspect of development of the institute of mediation and modern tendencies of its development]. Scientific Bulletin of the International Humanities University, 10-2. (pp. 31-33). [in Ukrainian].

10. Podkovenko T. O. (2016). Instytut mediatsii: zarubizhnyi dosvid ta ukraïnski perspektyvy [Institute of Mediation: Foreign Experience and Ukrainian Perspectives]. *Aktualni problemy pravoznnavstva – Current issues of jurisprudence: Proceedings of the Ternopil Faculty of Law. nat. University of Economics*, 1, (pp. 26–31). [in Ukrainian].
11. Verba-Sydor O. B., & Vorobel U. B., & Hrabar N. M., & Dutko A. O., & Yurkevych Yu. M. (2021) Alternatyvni sposoby vyrishennia tsyvilnykh sporiv za zakonodavstvo [Alternative ways of resolving civil disputes under the legislation of Ukraine]. *Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav – Lviv State University of Internal Affairs*. [in Ukrainian].
12. Rekomendatsii Komitetu Ministriv Rady Yevropy shchodo mediatsii v tsyvilnykh spravakh [Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe on Mediation in Civil Matters]. (2002, October 18) Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2002_10_2002_09_18_1.pdf [in Ukrainian].
13. Baranova Ye. (2020) Alternatyvni sposoby vyrishennia sporiv u mizhnarodnii praktytsi [Alternative ways of resolving disputes in international practice]. *Pidpryemstvo, hospodarstvo i pravo – Enterprise, economy and law*, 9 (pp. 240-243). [in Ukrainian].
14. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 16 sichnia 2003 r. № 435-IV (accessed: 24.12.2018) Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].
15. Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv [On Amendments to the Economic Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Judicial Procedure of Ukraine and other Acts of Legislation]: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine] vid 3 zhovtnia 2017 r. № 2147-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2017. № 48 [in Ukrainian].
16. Luspenyk D. (2018) Novelizatsiia tsyvilnoho protsesu pozytyvno vplynula na sudovu praktyku [The amendment of the civil process has had a positive impact on judicial practice]. *Sudebno-yurydycheskaia hazeta – Judicial and legal newspaper*. Retrived from: <https://sud.ua/ru/news/publication/125882-novelizatsiya-tsivilnogo-protsesu-pozi-tivno-vplinula-na-sudovu-praktiku-f6c2df> [in Ukrainian].

УДК 340.0

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-348-362](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-348-362)

Олейников Сергій Миколайович кандидат юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування, Національна Академія правових наук України, вул. Чернишевська, 80, м. Харків, 610024, тел.: (050) 401-81-11, <https://orcid.org/0000-0002-5940-1728>

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВАМИ ЯК НЕПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА

Анотація. Зловживання правом – міжгалузеве явище. Його властивості неоднозначно аналізуються та систематизуються юридичною наукою та практикою. Оцінка місця цієї категорії у понятійному ряду «юридично значуща поведінка» є раціональною та логічною. Зберігається потреба в теоретичній визначеності та особливостях, аналізі соціальних та правових властивостей зловживання правом через порівняння його змісту, різновидів та складу з іншими видами правової поведінки. Аналізу мають підлягати соціологічні, психологічні та моральні аспекти зловживання правом. В соціально-психологічному та моральному сенсі воно виявляється як поведінкова девіація особи в правовій сфері. Наголошено на етико-правових характеристиках цього феномену неправомірності, що порушує кордони здійснення прав та принцип неприпустимості зловживання ними. Юридична категорія зловживання правом генетично походить від дихотомії етичних категорій «добро – зло», етимологічно відмінних за змістом, які втілені у поведінки осіб, що відхиляється від принципу добросовісного користування правом за умов принципу правової рівності осіб. *Праксеологічний (діяльнісний)* вимір реалізації права зосереджує дослідження на внутрішніх психологічних рисах поведінки особи, її *установах, намірах, мотивації, меті* неправомірного правокористування. Очевидним є нерозривний зв'язок прав та таких способів їх здійснення, які суперечить сенсу суб'єктивного права і, насамперед, етико-правовому імперативу – добросовісності його здійснення. Інтерес суб'єкта зловживань розглядається як неправомірний, спрямований на досягнення цілей, не відповідних до вимог домірності, добросовісності, розумності при здійсненні права. На неправомірність інтересу вказують цілі й способи здійснення суб'єктивного права. Особливістю спрямованості цілепокладання є виявлення в ньому мети особи, яка суперечить цілям користування правом. Зловживання суб'єктивним правом є активною навмисною дією суб'єкта без законного інтересу з метою, що суперечить сенсу права, етико-правовому імперативу та спотворює правові цілі, встановлені правовими актами. Ознаки зловживання

правом як показники його юридичної значущості порівнюються з правопорушенням та правомірною поведінкою.

Ключові слова: зловживання правом, девіантна поведінка, юридично значуща поведінка, суб'єктивне право, правопорушення, правомірна поведінка, добросовісність, інтерес, етико-правові вимоги.

Oleinykov Serhii Mykolayovich Candidate of Juridical Science (Ph. D. in Law), Associate Professor, Leading Researcher, Research Institute of State Building and Local Government National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Chernyshevsk St., 80, Kharkiv, 610024, tel.: (050) 401-81-11, <https://orcid.org/0000-0002-5940-1728>

ABUSE OF RIGHTS AS MISCONDUCT

Abstract. Abuse of rights is a cross-sectoral phenomenon. Its properties ambiguously analyzed and systematized by legal science and practice. The assessment of the place of this category in the conceptual series "legally significant behavior" is rational and logical. There remains a need for theoretical certainty and features, analysis of the social and legal properties of the abuse of the right through a comparison of its content, varieties and composition with other types of legal behavior. The sociological, psychological and moral aspects of the abuse of the right should be subject to analysis. In the socio-psychological and moral sense, it manifests itself as a behavioral *deviation* of the person in the legal sphere. The ethical and legal characteristics of this illegal phenomenon, which violates the limits of the exercise of rights and the principle of the inadmissibility of their abuse, have been noted. The legal category of abuse of the right genetically derives from the dichotomy of the ethical categories «good – evil», etymologically different in content, which embodied in the behavior of persons, which deviates from the principle of the exercise of the right in good faith under the principle of legal equality. The praxeological dimension of the realization of the right focuses research on the inner psychological traits of a person's behavior, his psychological attitudes, intentions, motivations, purposes of the use of rights. There is an inseparable link between rights and ways of exercising them, which contradict the meaning of subjective law and, above all, the ethical and legal imperative – the good faith of its exercise. The interest of the abuser of the right deemed as improper, aimed at achieving objectives that do not meet the requirements of proportionality, good faith, reasonableness in the exercise of the right. The illegality of an interest indicated by the purposes and means of the exercise of subjective law. The peculiarity of goal setting is the identification in the conduct of the goal of the person, contrary to the purposes of the rights. Abuse of a subjective right is an active intentional act of a subject without a legitimate interest for purposes contrary to the meaning of the law, ethical and legal imperative and distorting legal

objectives established by legal acts. Signs of abuse of rights as indicators of its legal significance compared with the offense and lawful behavior.

Keywords: abuse of rights, deviant conduct, legally significant conduct, subject right, offence, lawful conduct, good faith, interest, ethical requirements.

Постановка проблеми. Приватноправова та публічно-правова сфери теорії та практики зберігають хронічну проблему доктринального осмислення феномену зловживання правом, його суто юридичних, а також психологічних, правових. Сьогодні, як ніколи, зростає проблема його *етичних* рис. Незавершеність теоретичного дослідження та юридичного визначення меж використання суб'єктивних прав викликають коливання правозастосовної практики в оцінці актів «злісного» право-користування, їх кваліфікації та вибору правових санкцій. Законодавство оперує *терміном* «зловживання», відбиваючи неправомірність (протиправність) дій. Втім, його змістовні ознаки не визначені легально, він розсіяний по приписах, що охоплюють різні прояви діянь та згадується в законодавстві 1,4 тис. разів [1, с.186–187]. Зловживання правами «вікує» у діях суб'єктів цивільних, трудових, сімейних й інших відносин приватної сфери. Так, власники особливо чутливі до зловживань щодо своїх прав, їх приватноправовому обмеженню, оцінюваному ними за критерієм справедливості, щодо якої доктрина зловживання правом історично мінлива, залежно від системи суспільних цінностей [2]. Зловживання правом поширено й в *публічно-правових*, найперше, процесуальних відносинах [3; 4; 5]. Цей *міжгалузевий* феномен явлений в «динамічних» елементах правової системи – правотворчості та право-реалізації, що спонукає до узагальнення його відзнак та місця в сфері юридично значущої поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про зловживання правом цивілісти дебатували з ХІХ ст. (І. Б. Новицький, Л. І. Петражицький), пізніше – М. М. Агарков, С. І. Вільнянський, М. Й. Бару, С. М. Братусь. Означено проблему відповідності здійснення суб'єктивних прав – їх призначенню [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12]. За приватноправовими межами політичний модерн генерує ризики зловживань повноваженнями владних суб'єктів як загрози стабільності конституційного ладу [13]. Зберігають традиційність дискусії про відмежування зловживань від правопорушень [14, с. 22–26]. На це вказує Е. Рід, віддаючи його *змішаній* юрисдикції [15]. В вітчизняній теорії права проблемі присвячено значні дослідження [16] Втім зловживання відзначено як вид юридично значущої *неправомірної* поведінки [17, с. 339–346; 18, с. 936–940].

Метою статті є аналіз *властивостей* феномену зловживання правом як девіації в сфері його реалізації, яка виявляється в ігноруванні кордонів його здійснення та принципу неприпустимості зловживання ним. Зосередитися на теоретичній визначеності категорії, аналізуючи соціальні, правові,

психологічні, етичні властивості цього явища, його складу та змісту порівняно із іншими видами юридично значущої поведінки.

Виклад основного матеріалу. Римські юристи обмежили дослідження зловживання правом казуїстичними рішеннями, але його *концепцію* та термінологію генерує думка буржуазної доби. На кордоні XVII-XVIII ст. створюється загальна *конструкція* зловживання на основі римської дилеми щодо необхідності вибору особи між вільним право-користуванням та відшкодуванням збитку [19, с. 113]. Як *правовий інститут* зловживання правом формується в буржуазному праві: Декларації прав людини і громадянина 1789 р. (зловживання *свободою*), Прусському земському укладенні 1794 р. (заборона зловживати правом), Кодексі Наполеона 1804 р. («використання свого права *в межах правових* не тягне відповідальності за шкоду»), Німецькому цивільному укладенні 1896 р., законах 1907 р. Швейцарії та Франції (заборона зловживання правом за *моральним* критерієм; відповідність дій «доброї совісті», «довірі»).

Зловживання правом є історично «*поза-формаційним*», оскільки легально визначено у різних режимах та політичних системах. М. Байєрс зауважив, що національні правові системи розширяли значення зловживання на сфери *соціально-економічних* інтересів: радянській закон 1923р. захищав цивільні права, крім випадків їх реалізації у суперечності із економічною та соціальною метою. ЦК ЧССР 1964 р. заборонив зловживання правами на шкоду інтересам *суспільства* [20, с. 391–392]. Зміст і застосування конструкції зловживання правом істотно різняться у національних правових системах, що досі обтяжує визначення його загального концепту, крім найзагальніших термінів.

Довгочасне існування різних форм зловживання правом – достатня передумова для формування *доктрини*. Її контекст визнає «винним» зловмисне або асоціальне здійснення права особою, що завдає *шкоди* іншій стороні. Конструкція визнає дії особи зловживанням за наявності хоч однієї обставини: 1) домінуючий мотив реалізації права – заподіяння шкоди; 2) відсутність законного мотиву реалізації права; 3) здійснення права суперечить правилам моралі, справедливості (*good faith, justice*); 4) мета здійснення суб'єктивного права несхожа від тієї, на яку воно було надано [21]. У міжнародно-правовій публічній сфері суть зловживання правами державою означає, що вона здійснює їх, перешкоджаючи реалізації прав іншими державами, або з метою, відмінною від тієї, на яку це право було створено [22].

Концепт зловживання правом є дискусійним бо його *юридична* природа недосяжна для розуміння поза *етичною* складовою правокористування, яке зумовлено його розумністю, добросовісністю, справедливістю, як природно-правового ґрунту суб'єктивних прав. Зовні законна форма дії особи змістовно суперечить канонам правової культури, свідомості, дискредитує справедливість як непохитний осередок власної цінності права. Моральна аномія складної

епохи трансформує такий спосіб поведінки на типовий. Наявна тенденція росту зловживань правом, яка пов'язана з руйнацією *моральних ґрунтів* життя, а його природа осмислюється в контексті конституціоналізму. Для верховенства права як ідеалу правової системи зловживання правом є нонсенсом. Втім дозвільний принцип правового регулювання, свободи здійснення прав супроводжується способами користування ними, при яких закон фактично не заважає особі отримати вигоду чи переваги за рахунок порушень прав інших осіб.

В науці дискутують щодо визначення зловживання правом як самостійного виду юридично значущої поведінки та його відмежування від правомірної та протиправної. Питання доцільності вживання категорії притягало її прихильників та опонентів. Останні її заперечували, бо здійснення права не є соціально шкідливим, тому термін "зловживання" – неприйнятний (Агарков М.М.). Поняття вважалося допустимим, якщо воно вживається в сполученні з уточнюючим терміном (наприклад, «зловживання свободою ЗМІ»), що уможливорює визначення його ознак [23, с. 70-75]. Місце поняття зловживання правом поділено аргументами на користь його визнання *правопорушенням*: шикана – звичайний делікт, а зловживання правом – тип *правопорушення* (Грибанов В.П.). Його також розцінювали і як щось «проміжне» між правомірною поведінкою і правопорушенням; як правомірне (законодавчо обмежуване) і протиправне [24, с. 5–9; 25, с. 18–27]. Визнаючи, що заподіяння шкоди – спільна ознака правопорушень і зловживань правом, зауважу, що перше завжди *винне, каране*, проте виключає реалізацію суб'єктивного права, як «знак» правомірності. Зловживання правом не можна назвати правопорушенням, бо воно відрізняється змістовними ознаками, властивостями, елементним складом. Звичні критерії правомірності чи протиправності до нього застосувати складно. Загальною ознакою для зловживання правом і правопорушення є заподіяння *шкоди* приватним чи публічним інтересам, а формальною відмінністю вважається відсутність закріпленої законом відповідальності за шкоду. Проте, це не є підставою для визнання зловживання соціально корисним й правомірним.

Зловживання суб'єктивним правом – дії особи з його використання, які не посягають власне на формальні приписи правових норм, проте здійснюються всупереч *принципам* права. Правопорушення ж може бути скоєно особою і за відсутності суб'єктивних прав. Одночасно не можна сприймати зловживання правом як спосіб його правомірної реалізації, бо своє право особа використовує з відхиленням від способів, цілей і *правових* результатів його здійснення. Реалізація права передбачає втілення приписів норми лише в її *правомірній* поведінці. Правопорушення ж виключає реалізацію права. Тому термінологічно «протиправне» і «правомірне» зловживання «розчиняє» поняття у правомірних та протиправних діях, нівелює його суттєві риси. «Протиправне зловживання правом» по суті – вчинене правопорушення. До того ж закон (зокрема,

кримінальний) використовує термін «зловживання» для позначення видів правопорушень, за вчинення яких передбачена відповідальність (наприклад, «розкрадання шляхом зловживання довірою»). Зловживання правом на фоні ознак зовнішньої схожості має відмінності від правопорушень та правомірних вчинків, що виключає його тотожність з ними. Зловживанню притаманна *неправомірність*, що виключає його з обсягу поняття «правомірна поведінка» при відсутності властивостей правопорушення. Тому самостійність цієї категорії вимагає визнання за нею статусу *загально-правової*, яка відбиває загальні ознаки зловживань у приватноправовій та публічно-правовій сферах, де вони набувають специфічних рис. Таке визнання примножує її методологічну роль в правознавстві, з чим погоджуються й інші автори [26, с. 27–31]. Теоретична визначеність категорії зловживання правом поєднує її ознаки, межі використання з аналізом відмінностей від видів юридично значущої поведінки.

Отже, *зловживання правом – етично й юридично девіантне (неправомірне) діяння вмотивованого власним інтересом правомочного суб'єкта, що вчиняється формально в кордонах, але всупереч змісту суб'єктивного права з використанням способів його реалізації, які виходять за межі юридично гарантованої можливості здійснення та порушує права інших юридично рівних (в приватних відносинах) чи юридично підпорядкованих (в публічних чи службових відносинах) осіб, завдаючи їм шкоди. Це самостійний вид неправомірної поведінки, який не має повної тотожності з правопорушенням: при зовнішній схожості вони принципово різні за ознаками. Легальне визначення поняття, способів та видів «зловживання правом», відсутні в законодавстві за умов відсутності єдиного наукового розуміння та судової практики, що потребує кваліфікації його проявів за сукупністю ознак, бо поняття залишається оцінним.*

1. В *соціально-психологічному* сенсі зловживання правом є видом *девіантної* поведінки в правовій сфері, оскільки вона спрямовано спотворює саму мету і сенс суб'єктивного права та адекватних форм його використання. Отже воно є юридичною аномалією, яка полягає у відхиленні вчинків суб'єкта від загально-правових принципів використання права – добросовісності, розумності, пропорційності, порушенні заборон на зловживання суб'єктивним правом; створенні відповідних ризиків нестабільності правової системи суспільства.

2. З точки зору *індивідуального правового статусу* особи зловживання можливо вчинити лише за умов визначеної наявності суб'єктивного права у особи (у тому числі – владного або посадового повноваження). Воно може витікати з закону, договору (трудового, цивільно-правового і ін.), є можливим в сфері використання прав публічної чи приватної галузі. Відтак зловживати можливе тільки своїм, юридично визнаним суб'єктивним правом, яке особа

використовує як інструмент досягання власної мети протиправним способом. Таке зловживання здійснюється суб'єктами конституційних прав і свобод – фізичними і юридичними особами в майнових і немайнових відносинах – особами, партіями, ЗМІ, установами. Наприклад, підприємством-монополістом, що зловживає правами, використовуючи повноваження у домінантному статусі.

3. Юридична категорія зловживання правом генетично походить від дихотомії етичних категорій «добро – зло», їх етимологічної відмінності, має *морально-ціннісний вимір*. В юридичній площині зміст принципу правової рівності виходить з презумпції розуміння суб'єктом та сприймання ним «добра» як розумного, узгодженого поєднання його інтересів з інтересами інших, юридично рівних за статусом осіб. «Зло» у його первісному значенні та у правовій сфері є маніфестацією особою власного «Его» та її наміру задовольнити особисті інтереси всупереч правовому шансу й можливості інших, рівних за правовим статусом осіб, реалізувати свої права та правомірні інтереси. В цьому виявлений своєрідний «правовий цинізм» поведінки суб'єкта та його відверте знуцання над самою суттю суб'єктивного права. Проте, суть і призначення останнього, як міри можливого (найперше, у приватній сфері), – забезпечувати компроміс інтересів носіїв прав. Саме такий правовий режим використання суб'єктивного права санкціонований законом як конституційною гарантією прав, що підлягають забезпеченню та захисту правовими ресурсами влади. Використання ж суб'єктивного права у якомусь *іншому* сенсі не вписується у принциповий алгоритм *верховенства права*.

Абстрактність категорій («добрі нрави», «розумність», «сумлінність», «інтерес», «намір», «мотив»), що імплементовані у правову тканину, неминує викликають етичну та психологічну оцінку неправомірності одноактного вчинка чи довгочасної діяльності суб'єкта. Усвідомлена дія формується передусім на порозі моральних виправдань її вільного вибору. Осягання *культури свободи* у правовій сфері завжди є нехибним і сучасним [27, с.291]. Її сенс бере відлік від практичної філософії І. Канта, якій розрізняє зовнішню та внутрішню свободу індивіда, як воно з'являється в «Метафізиці нравів»: зовнішня обмежена законом (культурою права), а внутрішня – моральною культурою, визначеною «добрими нравами», розумним вибором внутрішньої свободи у межах свободи зовнішньої, що й формує правомірне (добросовісне й розумне) користування правами. Тому зловживання за сенсом є одночасно антиподом правомірності та моральності.

4. З точки зору *праксеологічного (діяльнісного)* виміру здійснення суб'єктивного права особою, яким вона потенційно може зловживати, імовірно лише шляхом її реальних, безпосередніх діянь, лише під час його здійснення, а не під час виникнення внутрішньої *установки* у свідомості особи. Наприклад, посадовими особами під час виконання ними службових обов'язків. Наявність суб'єктивного права, як такого, у особи та *наміру* його використання в

будь-який *спосіб* самі по собі не можуть бути підставою для оцінного висновку про зловживання ним. Намір при здійсненні суб'єктивного права не є мотивом, а безпосередньою *установкою* суб'єкта на активну дію з ідеальним задумом та планом поведінки. Намір – це «прикордонна» у правовому сенсі категорія, що сповіщає про засоби задля досягнення поставленої *мети*, які свідчать про етичну складову намірів особи. Незаконний спосіб здійснення права анулює і благо мету, і правомірність інтересу їх носія. З цього погляду зловживання суб'єктивним правом є активною дією суб'єкта без законного інтересу з метою, що суперечить сенсу суб'єктивного права і, насамперед, *етико-правовому імперативу* – добросовісності його здійснення.

5. З точки зору взаємозв'язку з *інструментальною функцією права та формами його реалізації* зловживання полягає у використанні суб'єктивного права в *суперечності* з його *призначенням* або з виходом за встановлені законом загальні *межі* його використання. Аксиоматичним для суб'єктивного права у будь-якій галузі є визнання органічної єдності мети й законного способу його реалізації. Наміри суб'єкта щодо використання права самі по собі ментальні та юридично нейтральні, поки обрані ним способи його здійснення не сигналізують про неправомірність намірів. Тому зловживання правом є фактичним діянням особи за межами законного інтересу і з метою, полярною змісту суб'єктивного права та принциповій *моделі* його правомірного здійснення, що сформована етико-правовими *принципами* й *межами* використання права. Принципи генерують етико-правові імперативи реалізації суб'єктивного права (природно-правове ядро), а юридичні межі встановлюють техніко-юридичними засобами *модель* правомірності, вказуючи на зобов'язання та заборонені способи його здійснення, застерігають порушення прав інших осіб та охороняють їх (позитивне право). *Способи* злісного правокористування порушують принципи добросовісності, розумності, домірності здійснення прав. У людських стосунках добросовісність (*bona fides*) – це *щирий намір* бути справедливим, відкритим та чесним, незалежно від результату взаємодії. В правовій сфері вона є категоричним *принципом* правокористування, а заборона певних способів його здійснення якраз і є *межею* здійснення права. Добросовісність вимагає реалізації прав, як це прийняте розумною особою в правових відносинах (наприклад, при виконанні договорів) і, як цього очікують від нього інші особи; його дії не повинні вводити третіх осіб в оману, але повинні давати їм можливість здійснювати свої права; привносити у відносини стабільність і передбачуваність. Зловживаючи правом, особа: порушує єдиний обмежувальний обов'язок, що міститься в суб'єктивному праві – користуватися ним, не зловживаючи ним; не визнає й не поважає права інших осіб, цинічно проявляє стосовно них «злу» волю. Тому межі здійснення суб'єктивних прав – це поєднання внутрішніх (етичних) та зовнішніх (юридичних) кордонів дозволених дій, визначених вимогами

добросовісності й розумності. Межі виходять з принципів, закону, договору, які визначають правові режими здійснення прав. Універсальний зміст *заборон* зловживань правом усуває неприпустимі цілі і способи його здійснення.

6. Наявна зацікавленість суб'єкта відбиває його *інтерес*, що конфліктує з правом (неправомірний) та спрямований на досягнення цілей, не відповідних до вимог домірності, добросовісності, розумності при здійсненні права. На неправомірність інтересу вказують цілі й способи здійснення права. Однак для юридичної кваліфікації зловживання ним оцінювання неправомірності інтересу має значення лише у випадку констатації фактичних дій з використання права, якими особа зловживає. За межами реальних юридично значущих вчинків інтерес сам по собі не сприймається як юридично значущий аргумент чи мотив.

7. Особливості *спрямованості цілепокладання*, як вияв *мети* особи, що суперечить цілям використання права. При його зловживанні спотворюються цілі, які встановлені правовими актами. Проте суб'єктивні права надаються виключно для задоволення законних інтересів, а їх існування ризиковане, якщо вони відхиляються від своєї мети [28, с. 75].

Призначення права – мінімізувати можливість заподіяння шкоди, збитків однією особою – іншій за допомогою засобів захисту інтересів особи, встановлення рівності їх правових можливостей. Злісне використання права юридично і етично безпідставно, оскільки несправедливо (аморальне) і протиправне обмежує чужі права та інтереси. Зловживаючи правом особа переслідує інші *цілі*: навмисно перешкодити здійсненню прав іншими правомочними суб'єктами або обмежити їх права; одержати необґрунтовані переваги перед іншими правомочними особами («гіпертрофований» інтерес); заподіяти шкоди правам третіх осіб і т.п. При цьому заподіяння шкоди правам інших осіб відбувається навмисне або при відсутності *наміру* (заподіює шкоду фактично). Єдність правової мети та санкціонованих законом засобів реалізації будь-якого суб'єктивного права утворюють його цілісну (неподільну на зміст та форму) сутність. Цілісна сутність суб'єктивного права – «мірило» кваліфікації зловживання правом. Таке право може сприйматися по-різному суб'єктами: для одного воно – законний засіб для досягнення правової мети, для іншого – лише формально законний засіб для досягнення латентної протиправної мети.

8. З точки зору *відповідності вимогам закону* зловживання правом зазвичай демонструє відсутність його конкретних юридичних заборон чи зобов'язань, а тому у формально-юридичному сенсі не є порушенням, чим воно й відрізняється. За зовнішньою формою діяння особи виступає як здійснення свого права або владного повноваження, яке суб'єктивно є актом підпорядкування його волі формальному припису правової норми. Складність кваліфікації зловживання правом у тому, що його зовнішня сторона, форма, у якій воно себе проявляє, завжди представлена як «*легальна видимість*», *проформа*. Однак, визнавати ці дії формою *реалізації* права безпідставно,

оскільки вона може бути виключно втіленням приписів правових норм у *правомірній* поведінці суб'єкта. Зловживання суб'єктивним правом містить лише зовнішні ознаки «залучення» особи до права в формах використання, виконання чи застосування його приписів. Крім того, для зловживання правом не властиві ознаки правомірності – суспільна корисність, необхідність, гарантованість державою. Будучи зовні легальним, діяння особи, проте, є неправомірними за своєю функціональною суттю, оскільки дійсна правова мета тут зведена до формального засобу. Тому кожне зловживання правом – завжди неправомірне діяння (дія, бездіяльність або правозастосовне рішення), оскільки порушує принцип неприпустимості зловживання правом.

9. З огляду на *соціально значущі наслідки* зловживання правом тягне *заподіяння шкоди* (або створення її реальної загрози), перешкоди у правомірному використанні прав іншими особами. Діяння заподіює зло незалежно від способу зловживання правом і наявності наміру нашкодити іншій особі. В юридичній площині під злом розуміють *шкоду* – знищення або применшення матеріальних і нематеріальних благ, що заподіюється публічним чи приватним інтересам, та *збитки* – реальні, чи втрачена вигода (напр., у цивільному праві). У наслідок зловживання правом страждає юридично визнана свобода, гарантована принципами і нормами права в однаковому обсязі для усіх осіб.

10. Настання *юридичних наслідків* не залежить від способу зловживання суб'єктивним правом. У разі його вчинення відсутня юридична відповідальність, яка передбачена для правопорушень. Але закон передбачає настання інших негативних юридичних наслідків. Так, здійснення цивільних прав за законом не допускає дій, вчинених з наміром спричинення шкоди іншій особі; зловживання правом в інших формах; недодержання меж здійснення цивільних прав, що дає підставу для судового рішення зобов'язати особу припинити зловживання своїми правами (ст.13 ЦК України), чи відмовити в захисті прав такій особі. Останнє *не є* заходом юридичної відповідальності, а виконує превентивну функцію – недопущення неправомірної поведінки особи і запобігання настанню шкоди від зловживання правом. Заподіяння шкоди майну та (або) майновим інтересам третіх осіб через зловживання правом є підставою для обов'язкового відшкодування заподіяних збитків (ст. 22 ЦК України).

Юридичні та морально-етичні властивості й ознаки зловживань правом можуть мати певну універсальність, проявлену залежно від їх класифікацій, що узагальнені в дослідженнях [29; с. 23–28].

В порівняльному узагальненому вигляді зловживання правом як самотійний вид неправомірної поведінки, відрізняється як від правопорушень, так і від правомірних діянь, що зазначено у таблиці.

Правопорушення	Зловживання правом	Правомірна поведінка
Діяння протиправне	Дія неправомірна, але не є правопорушенням	Діяння відповідає принципам права, здійснюється незабороненими способами
Юридично каране, соціально засуджуване (передбачена юридична відповідальність)	Не каране (юридична відповідальність не передбачена), соціально засуджуване. До осіб застосовують заходи юридичного захисту (позбавлення права, відмова у захисті права та ін.)	Є заохочуваним, соціально схвалюваним
Заподіяння чи загроза заподіяння шкоди: суспільна шкідливість, небезпека	Заподіюється шкода або створюється реальна загроза її заподіяння	Є соціально корисним чи нейтральним
Зазіхає на принципи і норми права, правопорядок	Норми права формально не порушуються. Діяння суперечить принципу добросовісності, справедливості, розумності...	Є основою правопорядку, його формою
Може бути скоєно при наявності чи при відсутності в особи суб'єктивних прав	Можливе лише при наявності у особи суб'єктивного права та в процес його використання	Здійснюється як при наявності, так і при відсутності в особи суб'єктивних прав
Здійснюється протиправними способами.	Здійснюються з відхиленням від законних способів	Реалізується передбаченими законом (не забороненими ним) способами.
Форми здійснення: недотримання заборон, невиконання (неналежне виконання) обов'язків.	Здійснюється формально з видимістю використання, виконання або дотримання норм права («легальної видимістю»)	Здійснюється в формах: виконання, використання, дотримання і застосування норм права
Соціально шкідливе (небезпечне), недопустиме та аморальне діяння	<i>Принципово соціально недопустиме, шкідливе, аморальне діяння (але часто – формально незаборонене)</i>	Є необхідною, бажаною або <i>соціально допустимою</i> поведінкою
Винне (будь-яка форма вини – умисел і необережність; протиправна мотивація)	<i>Винне:</i> форма вини – тільки умисел (прямий і непрямий); мотиви корисливі, егоїстичні; цілі суперечать призначенню і цілям права	Вина відсутня; мотиви – соціально схвалювані, принципові або осуджувані (користь, кар'єризм, боязнь покарання, осуду...)
Юридичний склад формально визначений (закріплений) законом будь-якої галузі права	Можливі в будь-якій галузі права, але перелік всіх видів (складів) неможливо закріпити законодавчо	Будь-яка, не заборонена законом поведінка, яка не заподіює шкоди іншим особам
Протиправний інтерес особи не охороняється законом	Суб'єкт прагне задовольнити особистий незаконний інтерес	Інтерес (приватний чи публічний) охороняється законом

Висновки. Зловживання правом як міжгалузевий феномен і правова категорія оцінені за особливостями його проявів у поняттєвому ряді «юридично значуща поведінка» – соціологічних, психологічних, етичних, правових. В соціально-психологічному та моральному сенсі воно є етико-правовою девіацією, що має тенденцію до поширення навіть за умов модернізації

правової системи, а відповідно й до руйнації моральних ґрунтів життя суспільства та його правопорядку. Праксеологічний вимір фіксує психологічні риси поведінки особи в її установках, намірах, інтересах, мотивації, меті та способах неправомірного здійснення права, які конфліктують із сенсом суб'єктивного права та етико-правовими імперативами добросовісності його здійснення.

Потреба в теоретичній визначеності цього поняття викликана затяжною проблемою його доктринального з'ясування. Це мотивує та обґрунтовує аналіз його соціальних та морально-правових властивостей через порівняння його змісту, структури та ознак із іншим видом юридичної девіації – правопорушенням та поведінкою правомірною.

Література:

1. Шестопалова Л. Поняття «зловживання» в законодавстві України. *Теорія держави і права*. 2019. № 9. С. 186–192.
2. Radonjić A. The Abuse of Ownership: A Social Justice Perspective. *European Property Law Journal*. 2021.
https://www.academia.edu/63753051/The_Abuse_of_Ownership_A_Social_Justice_Perspective
3. Капліна О. Проблеми зловживання правом у кримінальному процесі. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3 (62). С. 286–295.
4. Базилевський С. Зловживання процесуальними правами. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2017. № 5. С. 13–19.
5. Пашук Т. Зловживання процесуальними правами: до загальнотеоретичної характеристики поняття (на матеріалах практики Європейського Суду з прав людини). *Слово національної школи суддів України*. 2021. № 1 (34). С. 166–175.
6. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (Теоретико-правовое исследование). Москва : Юрлитинформ, 2007. 352 с.
7. Сенников И. Е. Злоупотребление правом и социально допустимое поведение граждан *Вестник Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского*. Н. Новгород, 2002. Вып. 1 (5). С. 178–187.
8. Онищенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом». *Юридичний журнал*. 2007. № 1. С. 25–31.
9. Зайцева С. Г. Злоупотребление правом как правовая категория: вопросы теории и практики: автореф ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2003. 26 с.
10. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти): автореф... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2005. 19 с.
11. Ямненко Т.М. Співвідношення поняття «зловживання правом» із суміжними правовими категоріями. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 5. Т. 3. С. 96–99.
12. Маловацький О.В. Правова природа терміна «зловживання правом». *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2003. Вип. 8. С. 334–341.
13. Веніславський Ф. Зловживання правом в публічно-правовій сфері як загроза стабільності конституційного ладу України. *Університетські наукові записки*, 2009. № 3 (31). С. 24–29.
14. Гогин А.А. Злоупотребление правом и правонарушение: проблемы дифференциации. *Вектор науки ТГУ*. Тольятти, 2011. № 4 (7). С. 22–26.

15. Reid Elspeth. The Doctrine of Abuse of Rights: Perspective from a Mixed Jurisdiction. *Electronic Journal of Comparative Law* 8, no. 3 (October 2004). <https://web.archive.org/web/20170206201518/http://www.ejcl.org/>
16. Полянський Т.Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). Львів, Галицький друкар. 2012. 456 с.
17. Загальна теорія права / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право. 2020. 568 с.
18. Олейников С. Юридично значуща поведінка. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Том 3. Загальна теорія права* /редкол.: Петришин О.В. та ін. Харків: Право. 2017. С. 936–940.
19. Покровский И.А. История римского права. СПб. "Право". 1998. 430 с.
20. Byers, M. Abuse of right: An Old Principle, A New Age. *McGill Law Journal*. 2002. Vol. 47. Pp. 389–428.
https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5574&context=faculty_scholarship
21. Abuse of Rights Law and Legal Definition. URL : <https://definitions.uslegal.com/a/abuse-of-rights/>
22. Kist Alexandre. "Abuse of Rights". *Encyclopedia of Public International Law*, vol. 1, ed. Rudolf Bernhardt. Amsterdam: North-Holland. 1992.
<https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1371>
23. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 3-е, стереотип. Москва: Статут. 2001. 353 с.
24. Малиновский А. А. Вопросы квалификации злоупотребления правом. *Юрист*. 2002. № 2. С. 5–9.
25. Василевич Г. А. Злоупотребление правом – правомерное поведение или правонарушение? *Экономика. Право. Общество*. 2018. № 13. С. 18–27.
26. Горшунов Д.Н. Злоупотребление правом как общеправовая категория. *Вестник Волжского ун-та*. Тольятти, 2005. Вып. 48. С. 27–31.
27. González, A. M. Kant and a culture of freedom. *Archiv Für Rechts-Und Sozialphilosophie*. 2010. № 96 (3). Pp. 291–308.
28. Бержель, Ж.-Л. Общая теория права. Москва: NOTABENE. 2000. 576 с.
29. Хохлова Т.С. Формы зловживання правом: теоретико-правовий аспект. *ScienceRise: Juridical Science*. 2020. № 4 (14). С. 23–28.

References:

1. Shestopalova L. (2019). Poniattia «zlovzhyvannia» v zakonodavstvi Ukrainy [The concept of "abuse" in the legislation of Ukraine]. *Teoriia derzhavy i prava – Theory of State and Law*, 9, 186–192 [in Ukrainian].
2. Radonjić A. (2021). The Abuse of Ownership: A Social Justice Perspective. *European Property Law Journal*. Retrieved from https://www.academia.edu/63753051/The_Abuse_of_Ownership_A_Social_Justice_Perspective [in English].
3. Kaplina O. (2010). Problemy zlovzhyvannia pravom u kryminalnomu protsesi [Problems of abuse of law in criminal proceedings]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3 (62), 286–295 [in Ukrainian]
4. Bazylevskiy S. (2017). Zlovzhyvannia protsesualnymy pravamy [Abuse of procedural rights]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo. – Foreign trade: economics, finance, law*, 5, 13–19 [in Ukrainian]
5. Pashuk T. (2021). Zlovzhyvannia protsesualnymy pravamy: do zahalnoteoretychnoi kharakterystyky poniattia (na materialakh praktyky Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny) [Abuse of procedural rights: to the general theoretical characteristics of the concept (based on the case law of

the European Court of Human Rights)]. *Slovo natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy – The word of the national school of judges of Ukraine*, 1 (34), 166–175 [in Ukrainian].

6. Malinovskij A. A. (2007). Zloupotreblenie sub#ektivnym pravom (Teoretiko-pravovoe issledovanie). Moskva : Jurlitinform [Abuse of subjective law (theoretical and legal research). Moscow: Yurlitinform]. 352 [in Russian].

7. Sennikov I. E. (2002). Zloupotreblenie pravom i social'no dopustimoe povedenie grazhdan [Abuse of the right and socially acceptable behavior of citizens]. *Vestnik Nizhegorodskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. N. Novgorod – Bulletin of the Nizhny Novgorod State University. N.I. Lobachevsky. N. Novgorod*, 1(5), 178–187 [in Russian].

8. Onyshchenko H. (2007). Problema isnuvannia katehorii «zlovzhyvannia pravom» [The problem of the existence of the category of "abuse of rights"] *Yurydychnyi zhurnal – Legal journal*, 1, 25–31[in Ukrainian].

9. Zaitseva S. H. (2003). Zloupotreblenye pravom kak pravovaia katehoriya: voprosy teoryy y praktyky: avtoref ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Volhohrad [Abuse of the right as a legal category: questions of theory and practice: abstract of ... cand. legal sciences, Volhohrad], 26 [in Russian].

10. Khmil M. M. (2005). Pryntsyp neprypustymosti zlovzhyvannia pravom (teoretyko-pravovi aspekty): avtoref... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kharkiv [The principle of inadmissibility of abuse of law (theoretical and legal aspects): abstract of... cand. legal sciences]. 19. [in Ukrainian].

11. Yamnenko T.M. (2015). Spivvidnoshennia poniattia «zlovzhyvannia pravom» iz sumizhnymy pravovymy katehoriiamy [Correlation of the concept of "abuse of rights" with related legal categories]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya «Yurydychni nauky» – Scientific Bulletin of Kherson State University. Legal Sciences Series*. 5 (3), 96–99 [in Ukrainian]

12. Malovatskyi O.V. (2003). Pravova pryroda termina «zlovzhyvannia pravom» [The legal nature of the term "abuse of rights"]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy – Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine*. 8, 334–341 [in Ukrainian].

13. Venislavskiy F. (2009). Zlovzhyvannia pravom v publichno-pravovii sferi yak zahroza stabilnosti konstytutsiinoho ladu Ukrainy [Abuse of law in the public sphere as a threat to the stability of the constitutional order of Ukraine]. *Universytetski naukovy zapysky – University scientific notes*. 3 (31), 24–29 [in Ukrainian].

14. Hohyn A.A. (2011). Zloupotreblenye pravom y pravonarushenye: problemy dyfferentsyatsyy [Abuse of the right and the offense: problems of differentiation]. *Vektor nauky THU – TSU science vector*. Toliatty. 4 (7), 22–26 [in Russian].

15. Reid Elspeth. (2004). The Doctrine of Abuse of Rights: Perspective from a Mixed Jurisdiction. *Electronic Journal of Comparative Law* 8, no. 3. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20170206201518/http://www.ejcl.org/> [in English].

16. Polianskyi T.T. (2012). Fenomen zlovzhyvannia pravom (zahalnoteoretychne doslidzhennia). Lviv, Halytskyi drukar.[The phenomenon of abuse of rights (general theoretical research). The phenomenon of abuse of rights (general theoretical research). Lviv, Galician printer]. 456 [in Ukrainian].

17. Zahalna teoriia prava (2020). [General theory of law]. Kharkiv: Pravo. 568 [in Ukrainian].

18. Oleinykov S. (2017). Yurydychno znachushcha povedinka [Legally significant behavior]. *Velyka ukraïnska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. Zahalna teoriia prava – Great Ukrainian legal encyclopedia: in 20 vol. General theory of law*. 3, 936–940 [in Ukrainian].

19. Pokrovskij I.A. (1998). Istorija rimskogo prava [History of Roman law]. SPb, "Pravo", 430 [in Russian].

20. Byers, M. (2002). Abuse of right: An Old Principle, A New Age. *McGill Law Journal*. Retrieved from https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5574&context=faculty_scholarship. 47, 389–428. [in English].



21. Abuse of Rights Law and Legal Definition. Retrieved from <https://definitions.uslegal.com/a/abuse-of-rights/> [in English].

22. Kist Alexandre. (1992). "Abuse of Rights". *Encyclopedia of Public International Law*, vol. 1, ed. Rudolf Bernhardt. Amsterdam: North-Holland.

Retrieved from <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1371> [in English].

23. Pokrovskij I. A. Osnovnye problemy grazhdanskogo prava. Izd. 3. [The main problems of civil law. Ed. 3rd.] Moskva: Statut. 353 [in Russian].

24. Malinovskij A. A. (2002). Voprosy kvalifikacii zloupotreblenija pravom [Questions of qualification of abuse of the right]. *Jurist – Lawyer*. 2, 5–9 [in Russian].

25. Vasilevich G. A. (2018). Zloupotreblenie pravom – pravomernoje povedenie ili pravonarushenie? [Abuse of the right – lawful behavior or an offense?] *Jekonomika Pravo. Obshhestvo – Economy. Right. Society*. 13, 18–27 [in Russian].

26. Gorshunov D.N. (2005). Zloupotreblenie pravom kak obshhepravovaja kategorija [Abuse of the right as a general legal category]. *Vestnik Volzhskogo universiteta – Bulletin of the Volga University. Tolyatti*. 48, 27–31 [in Russian].

27. González, A. M. (2010). Kant and a culture of freedom. *Archiv Für Rechts-Und Sozialphilosophie*. 96 (3), 291–308 [in English].

28. Berzhel', Zh.-L. (2000). Obshhaja teoriya prava. Moskva: NOTABENE [General theory of law. Moscow: NOTABENE]. 576 [in Russian].

29. Khokhlova T.S. (2020). Formy zlovzhyvannia pravom: teoretyko-pravovyi aspekt [Forms of abuse of law: theoretical and legal aspect]. *ScienceRise: Juridical Science*. 4 (14), 23–28 [in Ukrainian].

УДК 340.1

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-363-371](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-363-371)

Оніщенко Наталія Миколаївна доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік НАПрН України, заступник директора з наукової роботи Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, вул.Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, тел.: (044)-278-80-24, <https://orcid.org/0000-0002-1671-2139>

ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ЯКІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА В КОНТЕКСТІ РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація. Вже давно назріла теза про те, що законодавство потребує постійного оновлення та удосконалення, а процес нормопроєктування повинен не тільки зазнати позитивних змін, але й нарешті продемонструвати ефективність та якість.

Констатуємо, що:

- 1) наявність великої кількості правових актів, що регулюють однотипні правові відносини;
- 2) дублювання нормативно правових приписів у різних нормативно-правових актах, що знаходяться не рідко у ієрархічній послідовності;
- 3) декларування в нормативно-правових актах, прав і обов'язків (повноважень) без встановлення належних механізмів їх реалізації;
- 4) відсутність або неналежна якість наукових напрацювань щодо нормопроєктувальної діяльності. Зокрема навіть короткий аналіз останніх публікацій вітчизняних вчених говорить про хаотичний, інколи епізодичний, і навіть, «куций» характер таких напрацювань;
- 5) ще одним недоліком у зазначеній сфері, зокрема хаотичності та невизначеності процедури нормопроєктування, можна вважати те, що стадії нормопроєктування характеризуються рисами самостійності та завершеності, що і обумовлює складний характер та зміст нормо проєктувальної діяльності. Мова іде про відокремленість, непов'язаність стадій між собою;
- 6) також, доречно, на наш погляд, привернути увагу представників доктрини та юридичної практики до необхідності вивчення нормотворчої діяльності та, відповідно, нормопроєктування, залежно від типу правової системи.

Слід ще раз підкреслити нагальну необхідність перегляду багатьох складових регуляторної політики з урахуванням повномасштабного вторгнення РФ в Україну; констатацією того факту, що, на жаль, ні міжнародні інституції, інститути, положення міжнародного права, міжнародного гуманітарного права,

не змогли забезпечити безпечних умов існування держав, захисту прав, свобод і законних інтересів людини і, навіть, демонстрацію саме примату міжнародного права і сучасних умовах.

Ключові слова: ефективність законодавства, якість законодавства, нормо проектування, правове регулювання, регуляторна політика.

Onishchenko Nataliia Mykolaivna Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Deputy Director for Research of the Institute of State and Law named after V.M. Koretsky NAS of Ukraine, Trohsvyatitelskaya St., 4, Kyiv, 01001, tel. : (044) 278-80-24, <https://orcid.org/0000-0002-1671-2139>

EFFECTIVENESS AND QUALITY OF LEGISLATION IN THE CONTEXT OF REGULATORY POLICY

Abstract. The thesis that legislation needs constant updating and improvement is long overdue, and the process of norm-setting should not only undergo positive changes, but also finally demonstrate efficiency and quality.

State that:

1) the presence of a large number of legal acts governing the same type of legal relations;

2) duplication of normative-legal prescriptions in various normative-legal acts, which are not infrequently in hierarchical sequence;

3) declaration in normative legal acts, rights and obligations (powers) without establishing appropriate mechanisms for their implementation; 4) lack or improper quality of scientific work on normative-design activities. In particular, even a brief analysis of recent publications of domestic scientists speaks of the chaotic, sometimes episodic, and even "lame" nature of such developments;

5) another shortcoming in this area, in particular the chaos and uncertainty of the normative design procedure, we can assume that the stages of normative design are characterized by features of independence and completeness, which determines the complex nature and content of normative design activities. It is a question of separation, incoherence of stages among themselves;

6) it is also appropriate, in our opinion, to draw the attention of representatives of doctrine and legal practice to the need to study rule-making activities and, accordingly, normative design activity, depending on the type of legal system.

It is necessary to emphasize once again the urgent need to revise many components of regulatory policy in the light of the full-scale Russian invasion in Ukraine; stating the fact that, unfortunately, neither international institutions, institutes, norms of international law, international humanitarian law, failed to ensure

safe living conditions, protection of human rights, freedoms and legitimate interests and even demonstrate the primacy of international law and modern conditions.

Keywords: efficiency of legislation, quality of legislation, normative design activity, legal regulation, regulatory policy.

Постановка проблеми. Сьогодні не викликає сумніву теза про те, що, на жаль, світовий порядок, міжнародний порядок, регіональні правопорядки характеризуються деструктивними проявами. Зрозуміло також і те, що ефективність і якість розвитку правових систем після повномасштабного вторгнення РФ повинні піддаватися суттєвому перегляду. В першу чергу, хочемо акцентувати на ефективності та якості діючого законодавства.

Сьогодні багато уваги (і це виправдано) приділяється функціонуванню Конституції України. Відразу зазначимо, що «відправною» точкою, точкою координат, точкою «відліку» функціонування Конституції є правове регулювання.

Категорія «правове регулювання» виражає динамічну сутність всієї юридичної надбудови, вона характеризує активно-творчу сторону права, відображає процес перетворення його із можливості у дійсність.

Правове регулювання – це особлива регламентація суспільних відносин. Вона являє собою систему різноманітних юридичних засобів: норми права, юридичні факти, правові відносини, встановлення право - дієздатності громадян і правового статусу громадян, визначення компетенції органів держави, правового положення громадських організацій, юридичних осіб і інших суб'єктів громадян.

Правове регулювання можна охарактеризувати як особливий формалізований метод державної регламентації дій суб'єктів права з метою спрямувати їх поведінку у відповідності з інтересами громадян, суспільства і держави.

Правове регулювання потребує комплексного вивчення складових в їх нерозривній взаємодії, як цілісної системи. Воно складається з певних ланок, що знаходяться у взаємодії: кожна з них впливає з попередньої. Тому правове регулювання передбачає системний аналіз, а також створення системи юридичних категорій, що відображає багатогранний процес регулювання.

Наведені приклади свідчать про взаємозалежність елементів правового регулювання і в той же час демонструють, що правове регулювання – це дійсно цілісна, єдина система. Вона має необхідну стійкість, органічність, упорядкованість. Для неї характерна наявність різних функціональних зв'язків: прямий (норма права – юридичний факт - правовідносини) і зворотній (правовідносини – норма права).

Разом з тим взаємозалежність окремих елементів системи регулювання не позбавляє їх відносної самостійності. По-перше, сам факт окремого існування

ланки регулювання (юридичного факта, наприклад) уже свідчить про сукупність властивих їй окремих ознак, що виділяє її з числа інших ланок. По-друге, саме певна кількість ланок правового регулювання дозволяє нам говорити про систему, про певну сукупність елементів.

Систему правового регулювання складають норми права, юридичні факти, правові відносини, акти реалізації.

Перераховані елементи не вичерпують всіх форм і засобів правового регулювання. Важливу роль в системі регулювання відіграють право - дієздатність громадян, правовий статус різних організацій, суб'єктивні права, юридичні обов'язки тощо.

Вивчення правового регулювання як цілісної системи потребує також аналіз методів регулювання (тобто сукупності його юридичних прийомів і засобів (способів), що пронизують процес регулювання. Також пізнання правового регулювання передбачає виявлення його соціальної ефективності. Таким чином, аналіз правового регулювання як цілісної системи повинен складатися з дослідження умов ефективності регулювання; процесу правового регулювання, соціальних результатів регулювання.

Умови ефективності правового регулювання поділяються на об'єктивні і суб'єктивні. Об'єктивними умовами є соціально-економічний стан суспільства, форми власності, політичний режим, державний устрій тощо. До суб'єктивних умов належить: а) всебічний аналіз тенденцій розвитку суспільних відносин; б) вибір оптимального варіанту регулювання (правового методу, форми нормативного чи індивідуального акта); в) чітке визначення мети (задач) регулювання; г) своєчасність правотворчості; д) удосконалення діючого законодавства; е) забезпечення стабільності правового регулювання; є) ясність, чіткість правових приписів; ж) активність правозастосовчих органів; з) свідомість, психологічна підготовленість громадян у здійсненні ними суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Підкреслюємо, що навіть у доктринальних джерелах сьогодні не так просто відшукати сутнісні положення, критерії, «наповнення» категорії «якість законодавства». Відразу зауважимо, що багато дослідників доктрини ототожнюють категорії «ефективність» та «якість» законодавства. Хоча, при наближеному розгляді стає зрозумілим, що це близькі, але не ідентичні явища соціальної дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, пов'язана з ефективністю законодавства досліджена досить детально вітчизняними науковцями. Серед них С. Бобровник, В. Дудченко, О. Зайчук, Н. Оніщенко, В. Сіренко, Ю. Шемшученко, О. Ющик тощо. Щодо взаємопов'язаності категорій «ефективність» та «якість» законодавства, таких робіт, на жаль, на поки досить не багато у вітчизняному правовому полі. Зокрема це напрацювання пов'язані з певними запропонованими ракурсами, як-то:

пов'язаність з категорії «якість законодавства» з принципом верховенства права (Я. Бармезюк); ефективність законодавства як передумова якісної норми (Н. Червинська); якість законодавства та його визначеність (А. Огнев'юк) тощо.

Метою статті є акцентування на взаємовідповідності та взаємоузгодженості категорій «ефективність» та «якість» законодавства. Обґрунтування того факту, що ефективне на певному етапі життєдіяльності людини законодавство, може не відтворювати всіх ознак і властивостей категорії «якісне» законодавство. Вищенаведене підтверджене ілюстрацією щодо оптимізації законодавчої діяльності Верховної Ради України.

Виклад основного матеріалу. Деякі пояснення щодо вищенаведених положень. Наголосимо, що на сьогодні у вітчизняному правовому полі існує чимало дефініцій «ефективність законодавства». Не вдаючись до їх хрестоматійного переліку – пропонуємо розуміти під ефективністю законодавства «оптимальне співвідношення між досягнутим результатом упорядкування правом суспільних відносин і тими цілями, задля яких та чи інша норма приймалася». В даному розрізі хотілося б погодитись з виступом Голови Верховної Ради України паном Русланом Стефанчуком (перше засідання Науково-консультативної ради при Голові Верховної Ради України 21.01.2022 року) щодо того, що ефективність тих чи інших нормативних положень повинна спиратись на відповідну ресурсозабезпеченість, де важливими серед інших є: 1) економічна ресурсозабезпеченість, 2) людський потенціал та 3) часовий ресурс. Тобто, можна констатувати, що ефективність – це певний процес по досягненню якості, тобто ефективність законодавства може бути продемонстрована відповідним індексом або точніше «відсотковим» показником, як то 50, 60 тощо «відсотків ефективності» (зрозуміло, що такі дані є досить спрощеними). Або констатацією з урахуванням попереднього викладу: норма виявилася неефективною, не дивлячись на значні зусилля законодавця та інплементаторів норми в регуляторну політику сьогодення. Отже, при низькій ефективності, стає зрозумілим, що говорити про якісне законодавство навряд чи можливо.

Ми б могли припустити (хоча точка зору може бути і дискусійною), що ефективне на певному етапі життєдіяльності людини законодавство, може просто не «перейти» у якість «якісне законодавство». Отже ефективне (реагентне на виклики часу в конкретних умовах) ще не означає якісне з огляду всіх пред'явлених критеріїв та необхідних вимог.

Ще раз зазначимо, що якісне законодавство завжди ефективне (це одна з вимог якості), але ефективна на конкретному етапі розвитку норма, може не набути всіх ознак якості в майбутньому, хоча б внаслідок швидкоплинної зміни суспільних відносин.

Зрозуміло, що механізми, які повинні забезпечувати базову ефективність, відразу повинні аналізуватися (наукова аналітика, прогностика, моніторинг) в

контексті прогнозованої в майбутньому якості нормативного припису. Ілюстративним щодо цих роздумів можна вважати і словниковий довідниковий екскурс. Так, термін «ефективний» означає той, який приводить до потрібних результатів [1, с. 160]. Крім того, «ефективний» – часто асоційований з «дійовим» [2, с. 265]. Термін «якість» визначається як сукупність характеристик щодо задоволення, встановлення та передбачуваності певних потреб (ключове – «передбачуваності») [2, с. 685]. Якість – це також сукупність характеристик продукції або послуг щодо її здатності задовольнити встановлені та передбачувані норми (ключове – передбачувальні норми) Якість більш інструментально визначається як – наявність істотних ознак, властивостей, особливостей [3, с. 1647].

Можливо, існуюча «миттєва» необхідність швидкого прийняття норм в умовах революційного (рідше еволюційного) розвитку правових систем, до деякої міри можна пояснити, але не може виправдати, враховуючи відсутність багатьох, закладених в нормі вимог до чинного законодавства (якщо ми прагнемо працювати не тільки на сьогоднішню ефективність, але й на майбутню якісність законодавчих норм).

З урахуванням вищезазначеного можемо акцентувати: якість законодавства – це досягнута тахіта в конкретних умовах (час, простір) по регулюванню суспільних відносин. Також слід не забувати, що обов'язковою властивістю «якості» є суспільна корисність, пролонгована у часі, що може бути позитивним вектором впливу на постійну стійку тенденцію зміни законодавчих приписів.

Запропонувавши теоретичні аспекти проблематики, пов'язаної з ефективністю та якістю законодавства, хочемо додати деякі прагматичні (практичні) напрями у дискусію до цього питання. Зокрема, стосовно оптимізації законодавчої діяльності Верховної Ради України.

Отже, розмірковуючи про оптимізацію законодавчої діяльності Верховної Ради України, хочемо запропонувати розглядати цей процес взаємопов'язано із ефективністю та якістю національного законодавства.

Втім, широкий спектр непростих і нерідко багато в чому взаємовиключних характеристик, якими повинен бути наділений закон, продукує необхідність створення теоретичної концепції, що містить як матеріальні, так і процесуальні складові законотворення. Саме це стимулює вітчизняних доктринальників та представників юридичної практики щодо необхідності вдосконалення нормативно-правового, організаційного та наукового забезпечення законодавчого процесу [4, с. 40-54].

Відразу можемо констатувати, що проблемам аналізу законодавчого процесу як в Україні, так і в зарубіжних країнах, було присвячено багато досліджень, але без належної їх подальшої практичної реалізації. Отже, ця проблематика лишається вельми актуальною і на сьогодні.

Пропонуючи відповідні класифікації першочерговості розгляду загальнотеоретичних та прикладних досліджень, що стосуються проблем законотворення, ми б запропонували визначитися, по-перше, із категоріально-понятійним апаратом і, по-друге, методологією законотворчої діяльності. Мова йде про єдиний методологічний підхід структуризації законотворчого процесу (етапи, стадії та процедури).

Слід зазначити, що вітчизняні науковці здебільшого зосереджували свою увагу на сутності діяльності органу законодавчої влади зі створення закону і відповідності його положенням Конституції України та Регламенту Верховної Ради України (Ю. Барабаш, В. Журавський, М. Кельман, О. Петришин, В. Погорілко, В. Шаповал та інші), а також організації діяльності щодо проходження законопроекту, яка складається з певних стадій: підготовка, розгляд, прийняття законів або внесення змін до них та їх оприлюднення (Н. Кузнєцова, Н. Оніщенко, А. Ришелюк, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко та інші). Здебільшого, як бачимо, цю проблематику опрацьовували представники науки теорії права та конституційного права, хоча досить успішним є досвід і представників окремих галузевих спрямувань. Проте, щодо критеріїв природи, аналізів точок зору в контексті якості законодавчих приписів то вітчизняні представники доктрини повинні ще зосередити свою пильну увагу на цій тематиці.

В контексті новітньої конституційної модернізації країни, ряд важливих питань потребують окремого вирішення, зокрема, це стосується підвищення ролі комітетів Верховної Ради України з метою забезпечення ефективності законодавчого процесу та «продукуванню» якісного законодавства.

Сучасні доктринальні дослідження, пов'язані з розвантаженістю парламенту та «відфільтруванням» нежиттєдіяльнісних законопроектів, безумовно, пов'язуються сьогодні з колективною діяльністю парламентських комітетів.

Деякі аспекти світового досвіду. Так, наприклад, у Бельгії в Інституті соціального права на вимогу Уряду розробляється нормопроектувальна система під назвою «**SOLON**» для визначення якості законодавства, яка включає в себе матеріальний критерій (зміст нормативно-правових актів) та формальний критерій (структура, спосіб оформлення тощо). Більше того, така ідея не є ноу-хау, адже подібні системи вже застосовуються в Королівстві Нідерландів (LEPA, OBW) в Італійській Республіці (Lexidit, Lexeditior IRI_AI, Arianna, Norma). Існує навіть ціла наука «legimatics», яка займається вивченням та дослідженням можливостей комп'ютерної техніки у сфері нормопроекування. Учені Інституту соціального права виділяються такі переваги системи «**SOLON**»:

- 1) допомагає нормопроекуванню уникнути помилок;

2) допомагає створювати законопроекти швидше та у більш високопродуктивний спосіб;

3) застосовує керівні принципи при нормопроектуюванні, які не дозволяють проектувальникам норм права змінювати послідовність дій;

4) відіграє важливу роль, так як галузеві експерти часто не мають юридичної освіти.

У свою чергу, нормотворчість у Королівстві Нідерландів привертає увагу існуванням та застосуванням алгоритмів створення правових норм, які перетворюють формули в юридичні норм, що значно спрощує та прискорює процес нормотворчості, але при цьому вимагає спеціальних математичних знань та знання інформатики.

У свою чергу, в Латвії традиційно дві установи відповідальні за удосконалення нормо проектувальної техніки, якості нормотворчості в сфері державного управління – Міністерство юстиції та Державна канцелярія. Відповідні положення щодо порядку розроблення нормативних актів закріплені в кількох документах. Так, першим з них є Постанова Кабінету Міністрів Латвії «Про правила розробки проектів нормативних актів» від 03.02.2003 р. Прийняття зазначених Правил, на думку місцевих фахівців по-перше, забезпечують єдність у застосуванні техніки нормо проектування, а по-друге, закріплює обов'язкові вимоги у сфері нормотворчості. Проте одним із недоліків, на їх думку, є відсутність вказівки на використання належних інструментів нормопроектуювальної техніки у випадку існування альтернативних можливостей у нормо проектуванні. Другим документом є Посібник для підготовки нормативних актів. Варто відзначити, що Посібник має досить велику практичну цінність, адже розкриває теоретичні та практичні аспекти використання її засобів і прийомів, а також вказівки щодо додержання мовних, стилістичних вимог, правил граматики нормативно-правових актів. Водночас, на жаль, Посібник має лише рекомендаційний характер [5, с. 261].

Висновки. Таким чином, проблематика ефективності та якості законодавства містить теоретичні концепти, як - то: 1) розуміння, що ці категорії наукової дійсності є близькими, але не ідентичними поняттями; розгляд і розуміння ефективності як обов'язкового але не єдиного чинника, показника якості законодавства; 2) визначення якості законодавства, як досягнута «тахіма» в конкретних умовах (час, простір) по регулюванню суспільних відносин; 3) акцентування на тому, що обов'язковою властивістю «якості» є суспільна корисність, пролонгована у часі, що може бути позитивним вектором впливу на постійну стійку тенденцію зміни законодавчих приписів; 4) пропозиція вивчення теоретичної складової якості законодавства з розглядом практичних факторів, зокрема оптимізації, законодавчої діяльності Верховної Ради України (контекст підвищення інституційної спроможності комітетів Верховної Ради України); 5) необхідність створення українського

«стилю нормотворення», якій зможе запобігти існуючим неузгодженостям у законодавстві, спричинені роботою різних груп нормотворців та різними джерелами права; 6) надання доктринальної допомоги українському Уряду у приведенні українського законодавства у відповідність із законодавством Європейського Союзу; 7) Поглиблення існуючого розуміння принципів демократії, конституціоналізму, етики та справедливого правління та застосування їх у нормотворчому процесі.

Література:

1. Загнітко А. П., Щукіна І.А. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 704 с.
2. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: навчальна книга – Богдан, 2005. 848 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Правові засади забезпечення ефективних комунікативних практик в сучасному інформаційному суспільстві: реалії та перспективи: науково-аналітична доповідь / Шемшученко Ю.С., Скрипнюк О.В., Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М., Богиніч О.Л., Сунегін С.О. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2021. 92 с.
5. Петришина М. О., Мала Т. С. Нормопроектувальна техніка як засіб формування системи дієвого та ефективного законодавства в Україні: теоретико-правовий підхід. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2014. № 3. С. 256-263.

References:

1. Zahnitko, A.P. & Shchukina, I.A. (2008). Velykyi tлумachnyi slovnyk. Suchasna ukrainska mova vid A do Ya [Large explanatory dictionary. Modern Ukrainian language from A to Z]. Donetsk: TOV VKF «BAO» [in Ukrainian].
2. Kunch, Z.I. (2005). Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy [Universal dictionary of the Ukrainian language]. Ternopil: navchalna knyha – Bohdan [in Ukrainian].
3. Busel, V.T. (Eds.). (2005). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].
4. Shemshuchenko, Yu.S., Skrypniuk, O.V., Onishchenko, N.M., Parkhomenko, N.M., Bohinich, O.L. & Suniehin, S.O. (2021). Pravovi zasady zabezpechennia efektyvnykh komunikatyvnykh praktyk v suchasnomu informatsiinomu suspilstvi: realii ta perspektyvy [Legal bases of providing effective communicative practices in the modern information society: realities and prospects]. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V.M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
5. Petryshyna, M.O. & Mala, T.S. (2014). Normoproektuvalna tekhnika yak zasib formuvannia systemy diievoho ta efektyvnoho zakonodavstva v Ukraini: teoretyko-pravovyi pidkhid [Norm-designing technique as a means of forming a system of effective and efficient legislation in Ukraine: theoretical and legal approach]. *Aktualni pytannia publichnoho ta pryvatnoho prava – Current issues of public and private law*, 3, 256-263 [in Ukrainian].

УДК 342.6

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-372-380](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-372-380)

Петришина Марина Олександрівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державного будівництва, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, тел.: (057)704-93-04, <https://orcid.org/0000-0002-5702-0112>

Байєр Катерина Владиславівна студентка, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, тел.: (068) 06-90-530

Зінченко Анна В'ячеславівна студентка, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вулиця Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, тел.: (099) 79-12-341

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. Стаття присвячена окремим проблемам становлення конституційно-правового інституту президента у Федеративній Республіці Німеччина. Досліджено особливості конституційно-правового регулювання цього інституту у Німеччині, зокрема, з точки зору історичних особливостей його формування, ліквідації, відродження, а також сучасного положення Федерального президента. Окрему увагу приділено питанням трансформації моделі організації та здійснення державної влади у Федеративній Республіці Німеччині з огляду на радикальні зміни в системі державної влади, що сталися в період між двома світовими війнами, а також після Другої світової війни.

На підставі аналізу конституційно-правових норм визначаються особливості правового статусу Федерального президента та Федерального канцлера. Надається порівняльно-правова характеристика функцій та повноважень Федерального президента та Федерального канцлера. Визначаються місце і роль глави держави і голови уряду у формуванні та реалізації державної політики, а також при прийнятті найважливіших для держави і суспільства рішень.

Насамкінець, наводяться окремі приклади практичної реалізації функцій і повноважень Федеральним президентом та Федеральним канцлером. На основі проведеного дослідження сформульовано висновки щодо провідного

положення Федерального канцлера відносно Федерального президента. При цьому, звертається увага на важливість та необхідність інституту президента для оптимального функціонування механізму стримувань і противаг в системі організації та здійснення державної влади.

Ключові знаки: інститут президента, конституційно-правове регулювання, модель організації та здійснення державної влади, Федеральний президент, Федеральний канцлер.

Petryshyna Maryna Oleksandrivna Ph. D., Docent, Associate Professor, at the Department of State Building of Yaroslav Mudryi National Law University, Pushkinska St., 77, Kharkiv, 61024, tel.: (057) 704-93-04, <https://orcid.org/0000-0002-5702-0112>

Bayer Kateryna Vladyslavivna Student of Yaroslav Mudryi National Law University, Pushkinska St., 77, Kharkiv, 61024, tel.: (068) 06-90-530

Zinchenko Anna Vyacheslavovna Student of Yaroslav Mudryi National Law University, Pushkinska St., 77, Kharkiv, 61024, tel.: (099) 79-12-341

PECULIARITIES OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTE OF THE PRESIDENT IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECT

Abstract. The article is devoted to some problems of constitutional and legal institute of the president formation in the Federal Republic of Germany. The peculiarities of the constitutional and legal regulation of this institute in Germany have been studied, in particular, from the point of view of the historical peculiarities of its formation, liquidation, revival, as well as the current position of the Federal President. Particular attention is paid to the transformation of the model of organization and exercise of state power in the Federal Republic of Germany in view of the radical changes in the system of state power that occurred between the two world wars and after the World War II.

Based on the analysis of constitutional and legal norms, the peculiarities of the legal status of the Federal President and the Federal Chancellor are determined. The comparative legal description of the functions and powers of the Federal President and the Federal Chancellor is provided. The place and role of the head of state and the head of government in the formation and implementation of state policy, as well as in making the most important decisions for the state and society are determined.

Finally, some examples of the practical implementation of the functions and powers of the Federal President and the Federal Chancellor are given. On the basis of

the conducted research the conclusions concerning the leading position of the Federal chancellor concerning the Federal president are formulated. At the same time, attention to the importance and necessity of the institute of the president for the optimal functioning of the mechanism of checks and balances in the system of organization and exercise of state power is drawn.

Keywords: the institute of the president, constitutional and legal regulation, the model of organization and exercise of state power, the Federal President, the Federal Chancellor.

Постановка проблеми. Основними ознаками будь-якої держави є територія, населення та державна влада. Установлення інституту державної влади є необхідним для організації та здійснення управління усіма сферами суспільного життя. З метою дослідження конституційно-правової моделі організації та діяльності органів державної влади необхідно здійснити ґрунтовне вивчення усіх елементів системи державної влади. Однією з важливих складових цієї системи є інститут президента, адже останній займає одне з основних місць у структурі апарату держави. З'ясування місця та ролі Президента Федеративної Республіки Німеччина в системі державної влади видається достатньо актуальним та цікавим завданням. Ураховуючи те, що у ФРН значення цього інституту змінювалося кардинально залежно від історичної доби, вважаємо за необхідне дослідити ретроспективу становлення цього інституту, зміни, яких він зазнавав, а також з'ясувати причини означених змін. Крім того, дослідження є важливим для подальшого удосконалення інституту президента в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні питання конституційно-правового регулювання інституту президента досліджуються у роботах таких вітчизняних вчених, як Т. О. Чепульченко [1], В. В. Сухонос [2]. Особливості правового регулювання у Федеративній Республіці Німеччина вивчаються в наукових працях Д. М. Белова, Ю. М. Бисаги [3], М. С. Кармазіна [4], А. А. Михненко [5] та ін. Підвищена увага до означеного питання свідчить про його актуальність та важливість для формування механізму та структури державної влади, а також для науки державного (конституційного) права зарубіжних країн.

Метою статті є з'ясування історичних аспектів становлення інституту президента у Німеччині, зокрема, за посередництвом детального аналізу положень Основного Закону ФРН, які врегульовують питання організації та діяльності Президента, проведення порівняння і надання характеристики повноважень Президента та Канцлера, а також встановлення взаємозв'язку між діями осіб, які займають ці посади у наш час у ФРН з теперішніми подіями у нашій державі.

Виклад основного матеріалу. Розпочати наше дослідження вважаємо за доцільне з вивчення формування інституту президента у ФРН. Становлення інституту президента пов'язане із започаткуванням в Німеччині режиму парламентської демократії, тобто переходом від монархії у формі імперії до республіканської форми правління. Адже однією з основних ознак республіки є те, що її очолює глава держави, найчастіше – президент. Конституція новоствореної держави була прийнята 31 липня 1919 у місті Веймар. Основний Закон був за своєю суттю достатньо авторитарним та наділяв главу держави дуже широким колом повноважень, навіть можна зробити висновок, що влада глави держави майже нічим не відрізнялась від попередньої монархічної. Це твердження може бути підтверджено тим, що Президент мав право розпустити Рейхстаг, якщо вважав це необхідним (на власний розсуд).

До сфери його управління належало також командування збройними силами, призначення на вищі військові та цивільні посади. Положення ст. 48 Веймарської Конституції свідчили про надання Президенту права на введення надзвичайного стану у будь-який момент, який Президент вважатиме «небезпечним для існуючого порядку». Згідно з положеннями Веймарської Конституції Президент призначав Уряд, який був відповідальним перед Парламентом [6]. З часом у державі було започатковано спільне функціонування Президента і Прем'єр-міністра (Канцлера). Разом із тим при такій взаємодії роль лідера політичного життя у державі відігравав Канцлер. У період Гітлерівської Німеччини за результатами плебісциту «інститут президента» було виключено, а президентські повноваження глави держави передані Гітлеру як «фюреру і рейхсканцлеру».

Главою держави у сучасній Федеративній Республіці Німеччина є федеральний Президент. Зважаючи на історію становлення Німеччини після подій Другої світової війни, можна прослідкувати, як принципово, з огляду на цей негативний історичний досвід, корегуючи та вносячи зміни, уникали надання президентові окремої легітимації. Відтак, при прийнятті нової німецької Конституції (Основного Закону ФРН) свідомо цій посаді було відведено порівняно слабку роль в структурі державної влади. Як видається, це було зроблено з метою відмежування глави держави від подібної посади рейхспрезидента у Веймарській республіці, який мав набагато більше політичної влади (зокрема, мав право припиняти дію основних прав і видавати надзвичайні декрети). З огляду на означене, наразі Президент ФРН наділений переважно репрезентативними та формальними повноваженнями.

Незначна роль Президента у державі простежується вже на стадії обрання особи на цю посаду, адже обирається він не безпосередньо народом, що є більш звичним для більшості республік, а такі вибори здійснюються спеціальним конституційним органом – Федеральними зборами, до складу якого входять депутати Бундестагу та делегати, що обираються земельними парламентами за

пропорційним списком (ст. 54 Конституції) [7]. Звісно, що така процедура обрання свідчить про слабку демократичну легітимність Президента.

Федеральний Президент репрезентує Федеративну Республіку Німеччина на міжнародній арені як глава держави, укладає від імені Федерації договори з іншими державами, акредитує та приймає послів (ст. 59 Конституції). До кола його повноважень належить призначення членів уряду, суддів та інших високопосадовців (ст. 60 Конституції). Своїм підписом Федеральний Президент надає сили законам (ст. 58 Конституції) [7].

Проаналізувавши норми Основного Закону Німеччини та наукові праці з цього питання, можна зробити висновки, що пост Федерального Президента, насамперед, передбачає «резервні функції», які вступають у гру лише тоді, коли інші конституційні органи державної влади ослаблені або не функціонують. Йдеться про те, що за умови наявності парламентської більшості, Федеральному Президенту залишається лише нотаріальна функція. Це досить помітно простежується при формуванні Федерального Уряду, адже згідно з Основним законом Федеральний Канцлер обирається за пропозицією Федерального Президента. Проте, на практиці, кандидата на посаду Федерального канцлера визначено заздалегідь, Федеральний президент керується лише більшістю Бундестагу. Відтак, можна сказати, що ця функція є більшою мірою формальністю. Такий формальний характер призначення Федерального канцлера простежується ще більше, адже він може відхилити його лише у разі неконституційних виборів.

Зважаючи на означене, функції Федерального президента мають більше значення в умовах політичної кризи. Наприклад, якщо Бундестаг обирає канцлера лише відносною, але не абсолютною більшістю, Федеральний президент має право вибору: призначити канцлера протягом семи днів або розпустити Бундестаг для проведення нових виборів (ст. 63 Конституції). Аналогічно, якщо канцлеру не вдається отримати більшість голосів під час голосування про довіру, то Федеральний президент може розпустити Бундестаг протягом 21 дня або ж відхилити цю пропозицію (ст. 68 Конституції) [7]. У зазначених випадках Федеральний президент має право на самостійне прийняття рішення, адже його політична оцінка ситуації має значення для вирішення питання щодо необхідності проведення нових виборів або можливості функціонування уряду меншості.

Для досягнення поставленої нами мети, вважаємо за доцільне проведення порівняння повноважень Федерального президента та Федерального канцлера. Так, відповідно до Основного Закону ФРН Федеральний президент підписує закони. Без підпису Федерального президента процедура їх ухвалення не може бути завершеною, закони не набирають чинності. Зважаючи на це, передбачається право президента на перевірку. Однак, варто зазначити, що питання про те, як далеко президент може зайти при перевірці законів та

перешкоджанні набуттю ними чинності, постійно обговорюється на створює плуралізм думок. З одного боку, існує думка, що він може контролювати лише доречність та правильність формальних аспектів, адже Федеральний президент неспроможний відмовити у підписанні закону з політичних мотивів, а лише з юридичних, що стосуються процедурної правильності попередньої законодавчої процедури чи конституційності змісту закону. Існує і протилежна думка щодо того, що Федеральний президент все таки має право здійснювати перевірку нормативно-правового змісту, але разом із тим президент функціонує не як заміна Федерального конституційного суду, а як певний «фільтр» для перевірки на відсутність грубих порушень Основного закону. У такому разі, він виступає «охоронцем» дотримання процедури прийняття закону.

Крім іншого, Федеральний президент може ухвалювати клопотання щодо помилування засуджених злочинців. Проаналізувавши дане право з точки зору практичної реалізації, важливо зазначити, що даний прецедент мав місце. З таким проханням про помилування звернувся колишній терорист з організації «RAF» Крістіан Клар. Проте тодішній Федеральний президент Горст Келер відхилив подане клопотання.

На противагу Федеральному президенту, Федеральний канцлер відіграє центральну роль у німецькій дипломатії, бо саме він представляє Німеччину за кордоном, а не Федеральний президент. Федеральний канцлер є головою Федерального уряду Федеративної Республіки Німеччина, якого обирає Бундестаг терміном на чотири роки. Канцлер формує Федеральний уряд і визначає політичний курс країни (ст. 65 Конституції). Канцлер залишається відповідальним перед Бундестагом. Крім того, Федеральний канцлер пропонує Федеральному президенту кандидатури Федеральних міністрів, яких він повинен призначити (ст. 64 Конституції). Необхідно зазначити, що саме Федеральний канцлер головує в кабінеті міністрів, адже виключно він має право формувати уряд шляхом відбору міністрів та визначення обов'язкової для Федерального президента пропозиції про їхнє призначення або звільнення. Канцлер вирішує, скільки міністрів буде в кабінеті, і визначає сферу їхньої діяльності.

Відтак, думка про те, що Федеральний канцлер виконує провідну роль в організації та здійсненні державної влади у ФРН є цілком виправданою зважаючи як на історичний, так і на порівняльно-правовий аспекти цього дослідження. При цьому, роль Федерального президента як однієї з ваг, що є необхідною для зрівноваження влади в механізмі стримувань і противаг, а також з метою реалізації представницьких повноважень є необхідною і цілком виправданою.

Здавалося, що світ, маючи такий страшний досвід війн, не допустить в ХХІ ст. неймовірної трагедії такого масштабу. Однак, вранці 24 лютого 2022 року росія завдала ракетних ударів майже по всій території України й

розпочала пряме повномасштабне вторгнення. Не зважаючи на формально-юридичний характер нашого дослідження, відзначимо, що мужність та сміливість українського народу змусила піднятися весь цивілізований світ. Країни ЄС запроваджують санкції проти агресора, виділяють кошти та приймають біженців. У свою чергу, Федеративна Республіка Німеччина позиціонує себе, як одного з найвпливовіших та найголовніших прихильників України.

Президент ФРН Франк-Вальтер Штайнмаєр постійно висловлює підтримку Україні та зазначає, що Німеччина робить та буде робити все задля забезпечення підтримки України. Федеральний Президент наголошував, що ця війна змушує Німеччину і Європу зробити болючі висновки щодо того, що вони були надто впевнені, що мир, свобода і процвітання – це те, що має сприйматися як належне. Президент ФРН визнав, що він особисто помилявся і не вірив у можливість того, що Путін «у своєму імперському божевіллі» готовий привести власну країну до політичного, економічного та морального спустошення [10].

Федеральний канцлер, Олаф Шольц, під час однієї із своїх промов зазначив, що ФНР надсилає Збройним силам України найсучасніші артилерійські системи та вчить їх використовувати, тим самим відкидаючи звинувачення в тому, що його уряд надто нерішуче ставиться до постачання зброї Україні. Під час виступу перед Бундестагом О. Шольц заявив, що Україна отримає від Німеччини сучасні системи ППО IRIS-T. За його словами, за допомогою цих систем Україна зможе «захистити ціле велике місто від атак російської авіації». Крім систем ППО, Німеччина передає Україні радар стеження, здатний виявляти ворожі гаубиці, міномети та реактивну артилерію. Канцлер зазначив, що Берлін у тісній координації зі США направить до України реактивні системи залпового вогню.

Попри рішуче довготривале протистояння та підтримку України, 29 травня стало відомо, що Німеччина з кінця березня 2022 року скоротила постачання зброї до України до мінімуму та відправила лише дві партії легкої зброї. Таким чином, світ бачить, що Німеччина не зайняла однозначну позицію щодо ставлення до війни росії проти України. Адже, війна має безпосередній вплив на інтереси таких країн, як Німеччина та на інші країни Західної Європи. Бойові дії, які російська армія розгортає поблизу та на території атомних станцій, надзвичайно великий потік біженців, проблеми з експортом українського зерна й подальші проблеми для Заходу, коли будуть біженці з Африки, з Азії, тобто, коли вже будуть біженці не від війни, а вже від голоду [8].

Окремо варто звернути увагу на те, що Олаф Шольц наголосив, що заявка України на приєднання до Європейського союзу не може бути швидко розглянута, незважаючи на масштабне вторгнення росії. «Немає короткого

шляху до ЄС! Виняток для України буде несправедливим щодо країн Західних Балкан, які також прагнуть до членства. Процес приєднання – це не питання кількох місяців чи років», – сказав Шольц 19 травня у Бундестазі – нижній палаті німецького парламенту. Він закликав знайти інші способи допомоги Україні в короткостроковій перспективі, зазначивши, що пріоритетом є «зосередження на тому, щоб підтримати Україну швидко й прагматично». [9]

Отже, на прикладі публічних заяв та конкретних рішень і дій політичної верхівки ФРН досить яскраво простежується, що більшість важливих питань у державі, визначаються Федеральним канцлером, а не Федеральним президентом.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. З проведеного дослідження можна зробити висновок, що глава держави є необхідною фігурою на політичній платформі, адже безпосередньо він стоїть над іншими гілками влади, а саме над парламентом та над розподілом влади між федеральними та земельними органами. Федеральний президент представляє Німеччину на міжнародній арені, укладає угоди з іншими державами, приймає вірчі грамоти від послів, однак політично влада президента зав'язана на урядові і, зокрема, Федеральному канцлері. Таким чином, варто наголосити на тому, що порівняно з іншими державами, президентсько-парламентськими або ж парламентсько-президентськими, до яких відноситься Україна, німецький Федеральний президент має не такий широкий спектр можливостей впливу на щоденну політичну платформу. Головним його завданням є представляти ФРН на світовому рівні та презентувати країну при офіційних зустрічах.

Література:

1. Чепульченко, Т. О., Левіцька Н. О. Перспективи розвитку інституту президенства в Україні. *Правова позиція*. 2020. Вип. 2 (27). С. 21 – 24.
2. Сухонос, В. В. Інститут глави держави в конституційному праві: монографія. Суми ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. 339 с.
3. Белов, Д. М., Бисага Ю. М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах: монографія. Ужгород: Ліра, 2007. 277 с.
4. Кармазіна, М. С. Інститут президенства: походження та сутність феномена. *Політичний менеджмент*. 2004. Вип. 3. С. 36 – 50.
5. Михненко, А. А. Світовий досвід функціонування інституту президенства: уроки для України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. Вип. 18. С. 107 – 111.
6. Конституція Німецької імперії (Веймарська Конституція) від 11 серпня 1919 р. URL: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(08\)11.reich.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(08)11.reich.php)
7. Grundgesetz fur die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>
8. «Німеччині не вистачає розуміння конфлікту». Чим війна Росії та України лякає Захід? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-postachannya-zbroyi-ukrayina/31873054.html>



9. Канцлер Німеччини: короткого шляху до ЄС для України немає. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-scholz-ukraina-eu/31858192.html>

10. Штайнмаєр: Війна Росії проти України – «злам епохи». URL: <https://www.dw.com/uk/shtainmaier-viina-rosii-proty-ukrainy-zlam-epokh/a-61724386?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

References:

1. Chepulchenko, T. O., Levitska N. O. Perspektyvy rozvytku instytutu prezydenstva v Ukrayini. Pravova pozytsiya. 2020. Vyp. 2 (27). S. 21 – 24.

2. Sukhonos, V. V. Instytut hlavy derzhavy v konstytutsiynomu pravi: monohrafiya. Sumy DVNZ «UABS NBU», 2011. 339 s.

3. Byelov, D. M., Bysaha Iu. M. Dosvid konstytutsiyno-pravovoho rehulyuvannya instytutu prezydenta v zarubizhnykh krayinakh: monohrafiya. Uzhhorod: Lira, 2007. 277 s.

4. Karmazina, M. S. Instytut prezydentstva: pokhodzhennya ta sutnist fenomena. Politychnyy menedzhment. 2004. Vyp. 3. S. 36 – 50.

5. Mykhnenko, A. A. Svitovyy dosvid funktsionuvannya instytutu prezydenstva: uroky dlya Ukrayiny. Investytsiyi: praktyka ta dosvid. 2011. Vyp. 18. S. 107 – 111.

6. Konstytutsiya Nimetskoyi imperiyi (Veymarska Konstytutsiya) vid 11 serpnya 1919 r. URL: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(08\)11.reich.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(08)11.reich.php)

7. Grundgesetz fur die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>

8. «Nimechchyni ne vystachaye rozuminnya konfliktu». Chym viyna Rosiyi ta Ukrayiny lyakaye Zakhid? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-postachannya-zbroyi-ukrayina/31873054.html>

9. Kantsler Nimechchyny: korotkoho shlyakhu do YES dlya Ukrayiny nemaye. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-scholz-ukraina-eu/31858192.html>

10. Shtaynmayer: Viyna Rosiyi proty Ukrayiny – «zlam epokhy». URL: <https://www.dw.com/uk/shtainmaier-viina-rosii-proty-ukrainy-zlam-epokh/a-61724386?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

УДК 343.131

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-381-393](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-381-393)

Піддубна Аліна Валентинівна кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства, Харківський національний університет внутрішніх справ, проспект Льва Ландау, 27, Харків, Харківська область, 61000, тел.: (067) 939-40-03. <https://orcid.org/0000-0003-1244-2263>

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДУМКИ ЩОДО СУТНОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню актуальних теоретичних, законодавчих і прикладних проблемних питань щодо генезису розвитку наукової думки щодо сутності процесуальних гарантій прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження під час досудового розслідування. Тому звернення до правового минулого з метою формування уявлення щодо теоретичного і законодавчого становлення та удосконалення традицій, досягнень та недоліків правової системи в цьому напрямі необхідне у сучасному стані для подальшого реформування та удосконалення національного кримінального процесуального законодавства. У даному дослідженні на ретроспективному рівні здійснено порівняльний аналіз чинного кримінального процесуального законодавства та історико-правових передумов становлення інституту гарантій прав учасників кримінального провадження в розрізі інституту початкового етапу досудового розслідування.

За результатами дослідження встановлено, що кримінальне процесуальне законодавство України має свою багатовікову історію розвитку і походження, починаючи з перших джерел кримінального процесуального права, зокрема : «Руської правди», «Судебника» Казіміра Ягеллончика, трьох Литовських статутів, кодифікованих нормативно-правових актів XVI – XVII ст.ст., пам'ятки українського права гетьманської доби «Права, по котрымъ судится малороссійській народъ», Кримінального уложення, Статуту кримінального судочинства, а також наукових досліджень та праць вчених минулих років, КПК УСРР 1922, 1924, 1927, 1960 років та ін., що були прогресивним кроком для подальшого розвитку українського кримінального процесуального законодавства, які діяли протягом більше ніж 50 років, завершуючи прийняттям у 2012 році чинного нині КПК України з внесеними понад 100 змінами та

доповнення, зокрема пов'язаними із вимушеним введенням в державі воєнного стану.

Автором проаналізовано наукові позиції вчених щодо демократизації та гуманізації положень кримінального процесуального законодавства, а також кардинальні зміни та доповнення кримінального процесуального законодавства в частині прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. В ході досліджень праць вчених та чинного законодавства, встановлено, що національне кримінальне судочинство у всі роки трансформувалось під впливом змін економічних, соціальних, суспільних, політичних та правових інститутів і залежало від суб'єктивної політики російського уряду, направленої на обмеження автономії права України, уніфікації, унормування і систематизації її правової системи та інших чинників.

Ключові слова: кримінальний процес, гарантії, учасник кримінального провадження, статут, права, свободи, законні інтереси, кримінальне процесуальне законодавство.

Piddubna Alina Valentinivna Ph.D. in Law, Associate Professor of Criminal Procedure and organization of pre-trial investigation of the faculty № 1 Kharkiv National University of Internal Affairs, Lev Landau Avenue, 27, Kharkiv, Kharkiv region, 61000 , <https://orcid.org/0000-0003-1244-2263>.

GENESIS OF THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THOUGHT ON THE ESSENCE PROCEDURAL GUARANTEES OF THE RIGHTS OF PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS DURING THE PRE-TRIAL INVESTIGATION

Abstract. The scientific article is devoted to the study of current theoretical, legislative and applied issues on the genesis of the development of scientific thought on the essence of procedural guarantors of the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings during pre-trial investigation. Therefore, recourse to the legal past in order to form an idea of the theoretical and legislative formation and improvement of traditions, achievements and shortcomings of the legal system in this direction is necessary in the current state for further reform and improvement of national criminal procedure legislation. In this study, at a retrospective level, a comparative analysis of current criminal procedure legislation and historical and legal preconditions for the establishment of the institute of guarantees of the rights of participants in criminal proceedings in terms of the institute of the initial stage of pre-trial investigation.

According to the results of the study, it is established that the criminal procedural legislation of Ukraine has a long history of development and origin, starting from the first sources of criminal procedural law, in particular: "Russian

Truth", "Sudebnyk" by Kazimir Jagiellonchyk, three Lithuanian statutes, codified regulations of the XVI - XVII centuries, monuments of Ukrainian law of the Hetman era "Rights under which the people of Little Russia are tried", the Criminal Code, Statute of Criminal Procedure, as well as research and works of scientists of previous years, CPC of the USSR 1922, 1924, 1927, 1960, etc., which were a progressive step for the further development of Ukrainian criminal procedure legislation, which operated for more than 50 years, culminating in the adoption in 2012 of the current CPC of Ukraine with more than 100 changes and additions, in particular related to the forced imposition of martial law in the state.

The author analyzes the scientific positions of scientists on the democratization and humanization of the provisions of criminal procedure law, as well as radical changes and additions to the criminal procedure law in terms of rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings. Studies of scholars and current legislation have shown that national criminal justice has transformed over the years under the influence of changes in economic, social, social, political and legal institutions and depended on the subjective policy of the Russian government to limit the autonomy of Ukrainian law, unification, standardization and systematization of its legal system and other factors.

Keywords: criminal proceedings, guarantees, participant in criminal proceedings, statute, rights, freedoms, legitimate interests, criminal procedural legislation.

Постановка проблеми. Актуальність даного дослідження полягає в тому, що для національної науки кримінального процесу історико-правовий аналіз та питання висвітлення генезису становлення його структури, системи кримінального процесуального законодавства, зокрема щодо підходів початкового етапу досудового розслідування та забезпечення при цьому реальних гарантій прав учасників кримінального провадження, є важливими для застосування правового історичного досвіду з метою його вдосконалення. Зокрема, науковий підхід щодо реформування та удосконалення національного кримінального процесуального законодавства передбачає звернення до правового минулого з метою формування уявлення щодо теоретичних проблем, тенденцій створення традицій законотворчості, досягнень та недоліків правової системи в цьому напрямі. Однак, наукові підходи в дослідженні питань становлення національного кримінального процесуального законодавства мають дискусійність та ґрунтуються насамперед на першоджерелі кримінального процесуального права - Статуті кримінального судочинства 1864 року [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливий вклад у дослідження генезису історико-правових питань становлення в Україні структури та системи теорії кримінального процесу, процесуального

законодавства, доктринальних підходів щодо початку досудового розслідування та гарантування прав учасників кримінального провадження здійснили: С. А. Альперт, А.Я. Вишинський, Ю.М. Грошевий, Н.В. Жогін, В.С. Зеленецький, В.І. Зажицький, В.В. Землянська, С.М. Казанцев, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, О.Г. Мамонтов, О.М. Мироненко, В.Т. Нор, В.О. Рум'янцев, О.В. Сапін, І.І. Сатіва, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, Ф.Н. Фаткуллін, І.Я. Фойницький, О.Г. Шило, О.О. Юхно та ін. Сучасний розгляд проблемних напрямів щодо сутності процесуальних гарантій прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження під час досудового розслідування знаходиться на високому рівні, зокрема: Т.Г. Фоміна «Забезпечення процесуальних прав підозрюваного і обвинуваченого органами внутрішніх справ України» (2013 р.) , «Теоретичні та процесуальні основи застосування запобіжних заходів у кримінальному судочинстві України» (2020 р.); О.В. Мартовицка «Проблемні питання національного законодавства та міжнародних правових актів щодо права на юридичну допомогу» (2013 р.), «Теоретичні та прикладні проблеми інституту професійної правничої допомоги у кримінальному процесі України» (2021 р.); Т.В. Волошанівська «Засада забезпечення права на захист у кримінальному провадженні в контексті європейських стандартів справедливого судового розгляду» (2019 р.). Водночас вказані питання ними були розглянуті дещо фрагментарно та потребують додаткового дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз генезису історико-правових передумов теоретичного і правового становлення інституту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження та інституту початкового етапу досудового розслідування. Основними завданнями є дослідження генезису історичних пам'яток кримінального процесуального права на різних історичних етапах розвитку кримінального процесу через призму еволюції гарантування прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Наша сучасна українська державність виникла відносно нещодавно – 30 років, однак в цілому національна правова система має значний історичний досвід та традиції. Слід враховувати, що кримінальний процес є динамічним правовим утворенням, який постійно трансформується під впливом змін економічних, соціальних, політичних та правових інститутів, що забезпечують дотримання прав, свобод та законних інтересів особи. Тому, постійне удосконалення кримінального процесуального законодавства України, опрацювання пропозицій щодо внесення змін та доповнень, створення і удосконалення нових нормативно-правових актів, розробка роз'яснень та наукові дослідження проблемних питань, є природнім явищем, зокрема у правовій науці.

Кримінальне процесуальне законодавство України має свою багатовікову історію походження розвитку і удосконалення. Так, одним із перших джерел кримінального процесуального права є «Руська правда», що була складена в XI-XII ст.ст. як збірка стародавніх правових основ, побудованих на нормах звичаєвого права, які регулювали феодалські відносини, державний, суспільний та культурний устрій. Авторство вказаного документу історики права пов'язують з ім'ям Ярослава Мудрого, який вважається першим кодифікованим актом феодалного права та має три редакції: Коротка Правда, Просторова Правда і Скорочена Правда, що відображають різний рівень становлення та розвитку феодалного права. У «Руській правді» вперше прописані положення щодо кримінального провадження, порядку судового розгляду; містяться норми, що безпосередньо стосуються прав, свобод та інтересів особи, а також правові механізми захисту життя, честі та гідності особи (відсутність смертної кари, мученицьких покарань, катувань під час допиту, обмежень, заборона кривавої помсти та ін.).

Протягом XVI ст. норми «Руської правди» були відображені в «Судебнику» Казіміра Ягеллончика (1468 р.) та у трьох Литовських статутах, які задовольнили потребу в писаних нормах кримінального та процесуального права. Типовими рисами цих збірників законів були репресивні норми: залякування, відшкодування збитків, використання злочинців як робочої сили, смертна кара. У 1528-1529 роках норми, що діяли потребували уточнення, розширення та акцентування уваги на інших положеннях, тому що Судебник, не був всебічною кодифікацією кримінального та процесуального права, а систематизовував положення, спрямовані лише на охорону майна, тому це збірник не зміг надовго задовольнити потребу в регулюванні на той час нових суспільних відносин. Деякі норми Судебника, що не були відображені у Литовських статутах, продовжували діяти, а інші були трансформовані і пристосовані до умов, які зазнали змін [2].

Головною ідеєю Першого Литовського Статуту (1529 р.) була оборона інтересів держави, шляхти та магнатів. Другий Литовський Статут (1566 р.) став юридичним оформленням панівної ролі шляхти в державі і подальшого обмеження прав селянства. Третій Литовський Статут (1569 р.) остаточно закріпив привілеї багатіїв та повне закріпачення селян. Кілька століть Литовський Статут був основним збірником права України. Водночас, утворена в той же час на території нижнього Подніпров'я Козацька держава стала осередком козацького права, основні положення якого також включали в себе норми Литовського статуту (1588 р.), козацького звичаєвого права, акти гетьманської влади та судову практику.

До кодифікованих нормативно-правових актів XVI – XVII ст.ст. відноситься Земський наказ (1567 р.), що був доповнений Уложенням царя Олексія Михайловича (1669 р.), тому історично склалося, що подальший

розвиток права України був невіддільний від процесів у правовому полі Росії. Зазначеним наказом, зокрема, кримінальні провадження вирішувались і розглядалися за встановленням доказів вини або за наявності сильної підозри проти обвинуваченого. Також, вказаним документом на першому етапі визначався слідчий порядок для окремих видів правопорушень, а вже протягом першої половини XVIII століття слідчий порядок був визначений для всіх на той час видів злочинів. Була сформована й система судів.

У подальшому, норми Руської правди та Литовського статуту були вміщені у найвизначнішій пам'ятці українського права гетьманської доби «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ» (1743 р.) [3]. Ця збірка була складена з метою кодифікації правових норм різного походження, що діяли на Лівобережній Україні після її приєднання до Росії і нерідко суперечили одна одній, тому, за царським наказом, кодифікація законодавства мало наблизити ці норми до російських правових норм. Однак, складений проєкт «Прав...» не отримав офіційного затвердження у зв'язку з деякою відмінністю українського законодавства, що суперечило політиці російського уряду, направленої на обмеження автономії права України та уніфікації, унормування і систематизації її правової системи. Хоча проєкт не набув чинності офіційного кодексу законів, а ліквідація гетьманства в Україні та її автономії наприкінці XVIII ст. зняла питання про його правоздатність, «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ» поширювалися в рукописних списках та вживалися у судовій практиці [4].

В подальшому, у 1835 р. був прийнятий Звід законів, у Книгу першу 1-го тому якого увійшло Кримінальне уложення. Норми цього систематизованого нормативно-правового акту були направлені на охорону прав, свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, що дозволило деяким науковцям визначити його як перший кримінальний процесуальний кодекс в історії України [5]. Однак, це Уложення мало низку недоліків, зокрема, відсутність низки розповсюджених складів злочину, невизначеність системи покарань та кримінальних санкцій, тому в 1846 р. Кримінальне уложення після значної кількості внесених змін та доповнень було замінено Уложенням про покарання, що перевидавалось до 1917 р.

У наступні роки, в межах проведення судової реформи був прийнятий Статут кримінального судочинства (1864 р.) [1], який вперше запровадив нову модель досудового слідства, в основі якої було відокремлення адміністративної влади від судової, вводилися нові інституції: суд присяжних засідателів та адвокатура. Положеннями Статуту реорганізовано прокуратуру, завданням якої стало підтримання державного обвинувачення в суді, нагляд за діяльністю судових слідчих, поліції, судів та місць ув'язнення. Досудове слідство було вилучено з поліції і передано судовим слідчим, які діяли під наглядом прокуратури. Обрання та застосування запобіжних заходів було обов'язком

судового слідчого, також їм було надано право перевіряти і доповнювати дізнання, скасовувати розпорядження, прийняті під час провадження дізнання. Замість системи формальних доказів введено оцінку доказів за внутрішнім суддівським переконанням. Крім того, встановлювались певні умови застосування запобіжних заходів.

Незважаючи на той факт, що Статут розроблявся та приймався в Російській імперії, цей документ мав визначний вплив на українських землях, які на той час входили до складу Російської імперії, а основні його положення суттєво вплинули на подальший розвиток кримінального процесуального законодавства України: встановлювались системність та послідовність кримінального судочинства, діяли ліберальні принципи розгляду кримінальних проваджень судами, на основі засад змагальності, гласності, усності, безпосередності та права обвинуваченого на захист.

Подальші наукові роботи були направлені на удосконалення кримінального процесуального законодавства в частині встановлення гарантій свободи та недоторканності особи. Зокрема, у 1867-1879 рр. О. Ф. Кістяківський у своїх наукових роботах «Дослідження про смертну кару», «Елементарний підручник кримінального права» та «Права, за якими судиться малоросійський народ» приділив увагу проблемам зменшення осудності, доцільності її законодавчого встановлення. У свою чергу, Л. С. Білогриць-Котляревський у своїх працях «Поняття кримінального права і підстави покарання» (1883 р.), «Завдання і метод науки кримінального права» (1891 р.), та «Злочини державні» (1904 р.) досліджував принципи рівної відповідальності перед законом, особистої відповідальності, індивідуалізації покарання, а також можливість примирення потерпілого зі злочинцем і роль держави у цьому процесі; Л. Є. Владимиров у своїй роботі «Вчення про кримінальні докази» (1882-1883 рр.) одним із перших звернув увагу на поняття кримінально-судової достовірності, необхідності встановлення фактів, необхідних для правової кваліфікації з метою накладення на злочинця відповідного покарання, а також відшкодуванню злочинцем завданої ним матеріальної шкоди у праці «Захисні промови й публічні лекції» (1892 р.). У 1881 році В.М. Палаузов у своїй «Вступній лекції з кримінального судочинства» звернув увагу на систему процесуальних гарантій та місце особи у сфері юстиції; Д.Г. Тальберг своїм дослідженням «Російське кримінальне судочинство» (1889-1891 рр.) запропонував структурувати кримінальний процес, розмежувавши інститути захисту та доказування.

На підставі вищевказаних наукових досліджень та розробок законодавця, впродовж 1917 - 1922 років було створено систему правових норм та ряд прогресивних положень, в яких були визначені основні засади кримінального процесу, зокрема, законність, змагальність, недоторканність особи та її житла, рівність сторін перед судом, здійснення правосуддя виключно судом,

обов'язковість виконання рішення суду; багато позитивного на той період було запозичено з правових процесуальних основ попередньої царської влади. Однак, у зв'язку з постійними політичними змінами та боротьбою, ряд положень не набрали законної сили. Так, в радянській Україні народним комісаріатом у зв'язку з боротьбою з контрреволюцією було видано ряд циркулярів, направлених на спрощення кримінального процесу, законності та діяльності правоохоронних органів. Україна в ті роки, як і інші союзні республіки, внесла свій вклад в створення нового революційного кримінального процесуального законодавства.

Так, у зв'язку зі створенням у 1922 році Союзу РСР та прийняттям у 1924 році Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, виникла необхідність привести у відповідність вказаному закону прийнятий перед цим у 1922 році КПК УСРР. Тому, у 1927 році був прийнятий КПК УСРР, в якому достатньо статей залишилось з КПК УСРР 1922 р., а також містилась низка статей, що по новому регулювали діяльність органів попереднього розслідування, прокуратури і суду. Зокрема: права слідчих і прокурорів у закритті кримінальних проваджень за відсутністю складу злочину були розширені; органам слідства, прокуратури та судам було заборонено відмовляти в прийнятті до свого провадження кримінальні справи або закривати їх на тій підставі, що в Кримінальному кодексі УСРР не передбачалося покарання за суспільно небезпечне діяння; захисник мав право брати участь у кримінальному процесі виключно зі стадії судового слідства; визнавалося за можливе допитати захисника як свідка, якщо тому було щось відомо про злочини. Тобто, КПК УСРР 1927 р. включав в себе ряд антидемократичних положень, що порушували права, свободи та законні інтереси особи, тому, надалі, до нього вносились зміни та доповнення.

Зокрема, у 1934 році постановою ЦВК СРСР «Про внесення змін в чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік» була закріплена репресивна політика кримінального судочинства в державі, з'явилася стадія підготовчого засідання, яка була обов'язковою не для всіх кримінальних проваджень та проводилось у випадках неповноти попереднього розслідування, незгоди із кваліфікацією злочину, запобіжним заходом, обраним прокурором, слідчим або із постановою прокурора про закриття провадження, списком свідків або експертів, які підлягають виклику в судові засідання, тощо.

У зв'язку з надзвичайними обставинами, пов'язаними зі Світовою війною 1941-1945 років, кримінальний процес воєнізується та набуває розшукової форми, а покарання подальшого репресивного характеру.

Вже у 1950-х роках втратили чинність низка статей КПК УРСР 1927 року та набули поширення прогресивні праці деяких науковців, зокрема: В.Г. Гончаренка, Д.С. Карєвого, М.М. Полянського, М.О. Чельцового-Бебутового та ін.. Наукові дослідження вчених тих років були направлені на визначення

понять, засад та систематизацію радянського кримінального процесу. Так, С.А. Голунський працював над питаннями техніки та методики розслідування злочинів, тактики проведення окремих слідчих дій; М.М. Гродзинський запропонував новий підхід щодо обов'язків та прав обвинуваченого, визначив поняття та систематизував докази в кримінальному процесі, а також засади касаційного та наглядового провадження; І.Д. Перлов створив систему діяльності органів, посадових осіб та громадян, спрямовану на виконання вироків, окремо розглянув форму участі суспільства у цій стадії кримінального процесу; М.С. Строгович в основу свого визначення поняття кримінального процесу поклав закріплення процесуальних гарантій прав, свобод та законних інтересів особи, а також обґрунтував засаду змагальності судочинства та рівноправність підсудного з іншими учасниками процесу.

Одним із перших досліджень тих років щодо історичного розвитку кримінального процесу стала дисертація П.Т. Землянського «Розвиток кримінально-процесуального права УРСР в перші роки радянської влади (1917 - 1922) у світлі Ленінських ідей про кодифікації» (1970 р.) [6]. У вказаній роботі автором наголошувалось на розвитку та закріпленні у нормах кримінального процесуального права конституційних принципів правосуддя, всієї повноти прав учасників процесу та відображена у законодавстві сутність повного та своєчасного розслідування правопорушень. Наукові підходи в дослідженнях питань становлення кримінального процесуального законодавства мали істотні розбіжності та, насамперед, ґрунтувались на першоджерелі кримінального процесуального права - Статуті кримінального судочинства 1864 р. [1], на що акцентується історична увага більшості вчених.

Прогресивним кроком для подальшого розвитку українського кримінального процесуального законодавства та демократизації засад кримінального судочинства стало прийняття у 1960 році КПК УРСР, положення якого застосовувались протягом понад 50 років. Законодавець змінив пріоритети завдань кримінального судочинства та вперше визначив завдання щодо охорони прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Положеннями Кодексу було посилено процесуальний контроль суду за діями органів досудового слідства та дізнання; введена норма, яка зобов'язала в усіх випадках затримання особи обов'язково повідомляти родичів або близьких затриманого; стало можливим оскарження рішення слідчого, органу дізнання, прокурора про відмову в порушенні чи закритті кримінальної провадження [7], заборонялось прийняття судом рішення про винуватість особи без вироку.

Одночасно, монополія Комуністичної партії СРСР, централізація правоохоронної та правової систем призводили до значної кількості порушень законності, прав, свобод та законних інтересів особи. Однозначно, що зміни та доповнення до законів необхідні у зв'язку зі змінами суспільного,

економічного, правового, політичного та державного устроїв. Тому, з набуттям Україною незалежності у 1991 році, науковці та законодавці почали підіймати питання щодо охорони, захисту та реалізації прав, свобод та законних інтересів особи. КПК УРСР 1960 р. вже не відповідав вимогам української державності та часу, потребам регулювання сучасних суспільно-правових відносин у кримінальній процесуальній сфері, положенням законодавства Європейського Союзу та міжнародних норм щодо гарантування прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального процесу.

Початком вирішення вказаних проблемних питань тих часів стало прийняття "Концепції судово-правової реформи в Україні" (1992 рік) [8], що передбачала правові засоби захисту прав особи, порядок оскарження дій слідчого, розширювала права обвинуваченого, потерпілого та інших учасників кримінального процесу, закріпила процесуальну самостійність слідчого, диференціювала форми розслідування, розмежовувала функції органів попереднього розслідування і органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, створила єдиний слідчий апарат та судову експертизу, тощо. Положення Концепції були основою змін та доповнень, що вносились до Кримінального процесуального кодексу України у період 1992-2000 рр. Однак, невирішеними були питання щодо закріплення в положеннях КПК гуманістичних та демократичних засад кримінального судочинства. У зв'язку з цим, Законами України щодо внесення змін та доповнень до КПК України у період з 2001 року було внесено понад 100 нових статей, зокрема: була уточнена термінологія, окреслені права і обов'язки учасників процесу, з'явились поняття змагальності і диспозитивності, регламентовано порядок фіксування судового процесу технічними засобами, обрання запобіжних заходів та ін.

Прийняття у 2012 році КПК України [9], стало новим етапом формування кримінального процесу відповідно до європейський та міжнародних правових стандартів. На той час Кримінальне процесуальне право вже пройшло певний період розвитку та його положення містили вагомі відмінності від попереднього Кодексу. Так, законодавець доповнив поняття змагальності зрівнянням прав захисту з правами обвинувачення; перелік засад та учасників кримінального процесу; передбачив заходи забезпечення кримінального провадження, особливі порядки провадження кримінальних справ на підставі угод, у формі приватного обвинувачення тощо [5].

Висновки. В цілому, удосконалення кримінального судочинства є важливим та перспективним напрямом для України у зв'язку з необхідністю впровадження світових стандартів забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження на всіх стадіях, особливо у випадках їх обмеження. Тому, для захисту, охорони та реалізації закріплених прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального процесу, тобто їх

гарантування, в державі повинен працювати налагоджений соціально-правовий механізм дотримання прав і свобод людини. Зокрема, у зв'язку з воєнними діями на території України, вбивствами мирного населення, знищенням житлових об'єктів, законодавцем внесені ряд суттєвих змін і доповнень до КПК України та Законів України, зокрема, Закони України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів у складних умовах воєнного стану», «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України "Про електронні комунікації" щодо підвищення ефективності досудового розслідування "за гарячими слідами" та протидії кібератакам», «Про внесення змін до КПК України щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або його зміни з інших підстав» [10]. Зміни та доповнення, що містяться у вказаних законах, спрямовані на удосконалення правового регулювання кримінального процесу, належне реагування на випадки кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану, ефективне здійснення досудового розслідування, надання стороні захисту додаткових гарантій від можливих зловживань з боку слідчих суддів та працівників органів досудового розслідування. У 2016 році до Конституції України була внесена новела про застосування нового словосполучення «надання професійної правничої допомоги» замість «правової допомоги». Однак, зміни до чинного КПК України, Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», Закону України «Про безоплатну правову допомогу» відповідні термінологічні та сутнісні зміни не внесені.

Таким чином, за дослідженням встановлено, що генезис вдосконалення кримінальної процесуальної бази України є динамічним процесом та залежить від політичних, економічних, суспільних та правових інститутів, направлених на забезпечення і реалізацію прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, що потребує постійного дослідження, доповнення та змін. Втім, підняті питання не є остаточними і підлягають додатковому дослідженню або науковому вивченню.

Література:

1. Устав уголовного судопроизводства. Режим доступу: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/> (Дата звернення: 20.04.2022)
2. Перший офіційно діючий збірник законів – Судебник Казимира. ВІРТУАЛЬНИЙ БІБЛІОГРАФ. ХОУНБ ІМ. О. ГОНЧАРА Режим доступу: <https://biblio.lib.kherson.ua/pershiy-ofitsiyno-diyuchiy.htm> (Дата звернення: 04.06.2022)
3. Енциклопедія Українознавства II. Т. 4. с. 1303. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/pravdstat.htm> (Дата звернення: 16.05.2022)

4. Шандра В.С. Права, по которым судится малороссийский народ. Режим доступа: http://www.history.org.ua/?termin=Prava_kotorym (Дата звернення: 04.06.2022)

5. Історичний нарис розвитку кримінального процесуального права в Україні. Режим доступа: https://pidru4niki.com/71077/pravo/istorichnyi_naris_rozvitku_kriminalnogo_protseualnogo_prava_ukrayini (Дата звернення: 20.04.2022)

6. П.Т. Землянський «Развитие криминально-процессуального права УССР в первый годы советской власти (1917-1922) в свете Ленинских идей о кодификации»: автореферат. 1970. Режим доступа: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15551/1/Zemlianskiy_1970.pdf (Дата звернення: 15.03.2022)

7. Савонюк Р. Кримінально-процесуальний кодекс України: змістовна характеристика та еволюція розвитку. Кримська світлиця. 20.01.2012. № 3.

8. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text> (Дата звернення: 15.04.2022)

9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Документ 4651-VI, поточна редакція від 01.05.2022, підстава - 2201-IX Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#top> (Дата звернення: 03.05.2022).

10. Закони України «Про внесення змін до КПК України та інших законодавчих актів України щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів у складних умовах воєнного стану» № 2111 від 03 березня 2022 року. Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2111-20#Text>;

«Про внесення змін до КПК України та Закону України "Про електронні комунікації" щодо підвищення ефективності досудового розслідування "за гарячими слідами" та протидії кібератакам» № 2137 від 15 березня 2022. Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#top>;

«Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або його зміни з інших підстав» № 2125-IX від 15 березня 2022..Режим доступа: http://search.liga.zakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T222125.html (Дата звернення: 28.04.2022).

11. Сорока С.О., Римарчук Г. С., 2016 Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. С. 553-562. Режим доступа: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5783/vnulpurn201685083.pdf> (Дата звернення: 28.04.2022)

References:

1. Ustav ugovnogo sudoproizvodstva. [Charter of criminal proceedings]. Retrieved from <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/> [in Ukrainian].

2. Pershyu ofitsiyno diyuchyy zbirnyk zakoniv – Sudebnyk Kazymyrya. [The first officially valid collection of laws - Sudebnik Kazimir]. *Virtualnyy bibliohraf. Khounb im, O. Honchara. – Virtual bibliographer. Honb im. O. Gonchara.* Retrieved from <https://biblio.lib.kherson.ua/pershiy-ofitsiyno-diyuchiy.htm> [in Ukrainian].

3. Entsiklopediya Ukrayinoznnavstva II. T. 4. [Encyclopedia of Ukrainian Studies II. T. 4] (P. 1303) Retrieved from <http://litopys.org.ua/rizne/pravdstat.htm> [in Ukrainian].

4. Shandra V.S. Prava, po kotorym suditsya malorossiyskiy narod. [The rights by which the Little Russian people are judged]. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Prava_kotorym [in Ukrainian].

5. Istorychnyy narys rozvytku kryminal'noho protsesual'noho prava v Ukrayini. [Historical essay on the development of criminal procedural law in Ukraine]. Retrieved from

https://pidru4niki.com/71077/pravo/istorichniy_naris_rozvitku_kriminalnogo_protseusualnogo_prva_ukrayini [in Ukrainian].

6. Zemlyansky P.T. (1970). «Razvitiye kriminal'no-protseusual'nogo prava USSR v pervyy gody sovetsoy vlasti (1917-1922) v svete Leninskikh idey o kodifikatsii». [«Development of criminal procedural law of the Ukrainian SSR in the first years of Soviet power (1917-1922) in the light of Lenin's ideas on codification»]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15551/1/Zemlianskiy_1970.pdf [in Ukrainian].

7. Savonyuk R. (2012). Kryminal'no-protseusual'nyy kodeks Ukrayiny: zmistovna kharakterystyka ta evolyutsiya rozvytku. [Criminal Procedure Code of Ukraine: substantive characteristics and evolution of development]. *Kryms'ka svitlytsya - Crimean svitlytsya*, № 3.

8. Pro Kontseptsiyu sudovo-pravovoyi reformy v Ukrayini. [On the Concept of Judicial and Legal Reform in Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text> [in Ukrainian].

9. Kryminal'nyy protseusual'nyy kodeks Ukrayiny. [Criminal Procedure Code of Ukraine]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#top> [in Ukrainian].

10. Zakony Ukrayiny «Pro vnesennya zmin do KPK Ukrayiny ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo dodatkovoho rehulyuvannya zabezpechennya diyal'nosti pravookhoronnykh orhaniv u skladnykh umovakh voyennoho stanu» [Laws of Ukraine «On Amendments to the CPC of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine Concerning Additional Regulation of Ensuring the Activities of Law Enforcement Bodies in Difficult Martial Law Conditions»]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2111-20#Text> [in Ukrainian].

«Pro vnesennya zmin do KPK Ukrayiny ta Zakonu U krayiny "Pro elektronni komunikatsiyi" shchodo pidvyshchennya efektyvnosti dosudovoho rozsliduvannya "za haryachymy slidamy" ta protydyi kiberatakam» [«On Amendments to the CPC of Ukraine and the Law of Ukraine» On Electronic Communications «to increase the effectiveness of pre-trial investigation «in hot pursuit» and counter cyber attacks»]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#top> [in Ukrainian].

«Pro vnesennya zmin do Kryminal'noho protseusual'noho kodeksu Ukrayiny shchodo poryadku skasuvannya zapobizhnogo zakhodu dlya prokhodzhennya viys'kovoyi sluzhby za pryzovom pid chas mobilizatsiyi, na osoblyvyy period abo yoho zminy z inshykh pidstav» [«On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on the Procedure for Abolishing a Precautionary Measure for Conscription during Mobilization, for a Special Period or its Change on Other Grounds»]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://search.liga.zakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T222125.html [in Ukrainian].

11. Soroka S.O. & Rymarchuk H. S. 2016 Kryminal'ny protses v Ukrayini: istoriya i suchasnist'. [Criminal proceedings in Ukraine: history and modernity]. (pp. 553-562). Retrieved from <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/aug/5783/vnulpurn201685083>. [in Ukrainian].

УДК 342.7

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-394-406](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-394-406)

Тихоненко Аліса Вячеславівна студентка II курсу факультету юстиції, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, тел.: (066) 672-24-50, <https://orcid.org/0000-0002-9382-2788>

Лисаков Владислав Віталійович студент III курсу факультету прокуратури, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, тел.: (050) 843-19-15, <https://orcid.org/0000-0002-1931-8970>

ЗАБОРОНА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПРОРОСІЙСЬКОГО СПРЯМУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА ПРОПОРЦІЙНОСТІ ТА СВОЄЧАСНОСТІ

Анотація. У статті висвітлено проблему застосування принципу пропорційності та своєчасності у випадку заборони політичних партій проросійського спрямування в Україні в контексті викликів воєнного часу.

Актуальність проблеми, висвітленої у статті, полягає у тому, що на сьогоdnішній день, в умовах збройної агресії РФ проти нашої держави, особливо важливим є застосування ефективних способів захисту конституційного ладу в Україні, у тому числі шляхом застосування заборони партій проросійського спрямування як таких, чиї програмні цілі і діяльність спрямовані на порушення територіальної цілісності, політичної незалежності, загрозу державному суверенітету України, а також підтримку і пропаганду військової агресії. Важливим у цьому випадку, з огляду на сучасні реалії, є формування такого механізму заборони політичних партій, який би ефективно виконував свою функцію, а також відповідав би при цьому принципам, які застосовує у подібній практиці ЄСПЛ.

Стаття містить аналіз актуальної практики ЄСПЛ стосовно заборон політичних партій («Об'єднана Комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини», «Дікле від імені DEP (Демократичної партії) проти Туреччини», «Еррі Батасуна та Батасуна проти Іспанії» тощо), на основі якої виокремлено принципи, які мають бути застосовані при забороні політичних партій, аби це відповідало вимогам демократичного суспільства. Також у статті досліджено стан законодавчого регулювання даного питання в Україні.

Наукова новизна даної роботи полягає у тому, що авторами було проаналізовано новели законодавства, які прийняті в умовах воєнного стану і

які стосуються заборони політичних партій проросійського спрямування, досліджено їх відповідність принципам практики ЄСПЛ. Було обґрунтовано сильні та слабкі сторони нововведень, а також запропоновано перспективні напрямки подолання існуючих недоліків та вдосконалення чинної системи заборони політичних партій проросійського спрямування в Україні в контексті дотримання принципів пропорційності та своєчасності.

Ключові слова: політичні партії, заборона політичних партій, принцип пропорційності, «войовнича демократія», практика ЄСПЛ.

Tykhonenko Alisa Vyacheslavivna Second- year student Faculty of Justice, Yaroslav Mudryi National Law University, 61024, Kharkiv, street Pushkinskaya, 77 , tel.: (066) 672-24-50, <https://orcid.org/0000-0002-9382-2788>

Lysakov Vladyslav Vitaliyovych Third-year student of the Faculty of the Prosecutor's Office, Yaroslav Mudryi National Law University, 61024, Kharkiv, street Pushkinskaya, 77 , tel.: (050) 843-19-15, <https://orcid.org/0000-0002-1931-8970>

PROHIBITION OF PRO-RUSSIAN POLITICAL PARTIES IN UKRAINE: THE PROBLEM OF PROPORTIONALITY AND TIMELINESS

Abstract. The article reflects the application problem of the principles of proportionality and timeliness in the case of prohibition of pro-Russian political parties in Ukraine regarding the wartime challenges.

The relevance of the problem covered in the article: today, in the situation of armed aggression of the Russian Federation against our state, it is essential to use effective ways to protect the constitutional order in Ukraine, including by banning pro-Russian parties as such, whose program goals and activities aimed at support of military aggression and violation of the territorial integrity, political independence, state sovereignty of Ukraine. The main focus should be to create an effective mechanism for banning political parties that would also align with the principles applied in ECHR's practice.

The article contains an analysis of the current practice of the ECHR on prohibitions of political parties («United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey», «Dicle on behalf of the DEP (Democratic Party) v. Turkey», «Herri Batasuna and Batasuna v. Spain», etc). Based on the analysis of these practices, democratic principles that should be used for banning political parties are identified. In addition, the article researches the state of legislative regulation of this issue in Ukraine.

The scientific novelty of this work lies in the fact that the authors have analysed the changes of the legislation adopted after imposition of martial law and

concerning the prohibition of pro-Russian political parties, researched their compliance with the principles of ECHR's practice.

The strengths and weaknesses of the innovations was substantiated. Moreover, promising ways for overcoming existing shortcomings and improving the current system of banning pro-Russian political parties in Ukraine with respect to the principles of proportionality and timeliness have been proposed.

Keywords: political parties, the prohibition of political parties, the principle of proportionality, "militant democracy", the practice of the ECHR.

Постановка проблеми. У червні 2022 року Восьмий апеляційний адміністративний суд задовольнив позов про заборону низки політичних партій проросійського спрямування, серед яких «Опозиційна платформа – за життя» (№П/857/8/22), «Наші» (справа №П/857/9/22), «Держава» (справа №П/857/4/22), партія «Справедливості та розвитку» (№П/857/11/22), «Союз Лівих Сил» (№П/857/7/22) тощо. Цей крок можна вважати відповіддю держави на сформований унаслідок збройної агресії РФ проти України суспільний запит щодо відповідної реакції на проросійські елементи в українському суспільстві в умовах, коли агресія є явною та очевидною. Проте якщо аналізувати дане рішення у правовій площині, то виникає декілька принципових проблем. Окрім того, що існує перспектива касаційного оскарження даної справи, ми маємо справу з необхідністю визначення того, наскільки рішення, актуальні і, здається, правильні з огляду на контекст і кон'юнктуру, співвідносяться із загальновизнаними принципами права. Дана проблема є важливою з огляду на те, чи набуде поширення подібна практика заборон партій проросійського спрямування як апріорі агресивного або ж, будучи визнаною Верховним Судом або навіть Європейським судом з прав людини такою, що не відповідає принципу пропорційності, так і залишиться яскравим інфоприводом.

Інше питання, пов'язане із прийняттям даного рішення, полягає у сутності самої ситуації і пов'язане із тим, що виявилось, що задля того, аби діяльність політичної партії була заборонена на підставі рішення суду, необхідно було, аби загроза територіальній цілісності та політичній незалежності України фактично настала. Така ситуація нашо́вхує на думку, чи можливе й доцільне взагалі застосування заборони політичної партії як превентивного заходу, або ж складатиметься практика того, що фактичною підставою для заборони може слугувати лише реально здійснене посягання, яке підтримувалось партією та нею заохочувалось ще до його настання. Дані питання потребують комплексного аналізу, якому і присвячена дана робота.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із заборonoю політичних партій, розкриті у наукових працях Б. Бернацького, Ю. Ключковського, Д. Тарана та інших науковців. При цьому актуальними та невирішеними проблемами даної сфери є питання аналізу новел законодавства

про політичні партії, а також дослідження української практики заборони політичних партій саме проросійського спрямування в умовах воєнного стану, особливо що стосується своєчасності такої заборони як окремого принципу, вартого уваги. Необхідністю наукового осмислення цих актуальних проблем і обумовлена тематика даного дослідження.

Мета статті – критичний аналіз новел законодавства про заборону політичних партій проросійського спрямування в Україні, а також дослідження специфіки такої заборони на предмет відповідності принципам пропорційності та своєчасності крізь призму практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Розпочати варто з того, що заборона політичних партій є однією з форм захисту конституції. Також у правовій науці вона вважається елементом більш широкої доктрини «войовничої демократії», що передбачає вчинення державою активних дій по відношенню до тих сил і інституцій, що виходять за межі демократичної дискусії і посягають в заборонений спосіб на цінності конституційного ладу [1, с. 34]. Ця форма захисту конституції застосовується обережно і має власну специфіку в різних країнах залежно від історичних, національних, релігійних особливостей.

Варто зазначити, що право на свободу думки і слова, на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення своїх прав та задоволення інтересів, закріплене у Конституції України, входить до групи тих, здійснення яких може підлягати обмеженню у виключних випадках. Наприклад, в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей може бути обмежене право на свободу об'єднання [2].

Стосовно обмеження діяльності політичних партій у Конституції України існує окрема стаття, яка забороняє утворення і діяльність тих політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані, зокрема, на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив безпеки держави, пропаганду війни і насильства тощо [2]. Даний перелік є вичерпним, а його наявність у Конституції обумовлена принципом верховенства права та положенням ст. 64 Конституції України, яке конкретизує принцип законності як складову верховенства права в тому аспекті, що обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина може існувати у демократичному суспільстві лише у випадку його регламентації в Основному законі держави.

На положення, визначене в українському законодавстві стосовно підстав обмеження діяльності політичної партії в Україні, посилається і Конституційний Суд України у низці рішень, які саме пов'язані із подібною заборонаю. Наприклад, «політична партія, в установчих, програмних та інших офіційних документах якої міститься заперечення засад конституційного ладу

України, права Українського народу на власну незалежну державу, заклики до ліквідації української незалежної держави, порушення її територіальної цілісності або ж до іншої мети, що не відповідає демократичній сутності змісту Конституції України, не може бути легітимною, а для її легалізації в Україні немає юридичного підґрунтя» [3].

Як бачимо, питання заборони політичних партій в українському праві як регулюється нормами Конституції та законів, так і знаходить своє вираження у практиці Конституційного Суду України. Сам факт того, що заборона політичної партії як визначений законом метод захисту демократичних цінностей, які в Україні визнаються конституційними, активно застосовується, що дозволяє віднести Україну до держав «войовничої демократії».

Якщо ж ми будемо розглядати практику ЄСПЛ стосовно даного питання, то помітимо закономірність, що Суд дуже часто визнавав обмеження діяльності політичної партії як таке, що порушує право на свободу думки, совісті та релігії (ст. 9); свободу вираження поглядів (ст. 10); свободу зібрань та об'єднання (ст. 11) [4]. У більшості справ обмеження у вигляді заборони діяльності політичних партій були визнані непропорційними. Однак тут варто враховувати, що через те, що джерелом права в даному випадку виступає судовий прецедент, а більшість рішень стосувались позовів проти однієї держави (Туреччини), дане питання висвітлюється з опорою на особливості проведення обмежень в одній країні, при цьому можливий вплив традицій інших висвітлених недостатньо [1, с. 40]. Отже, відносно усталена практика ЄСПЛ не може у даному випадку бути абсолютно об'єктивною.

Перш ніж перейти до розгляду конкретних справ із практики ЄСПЛ доцільно зазначити, що критерієм перевірки заборони політичних партій на предмет її допустимості є принцип пропорційності, який застосовується при вирішенні даної категорії справ. Так, усталеною є практика застосування трискладового тесту на пропорційність, який передбачає перевірку обмеження за трьома послідовними пунктами: встановлення законом, законна мета і необхідність у демократичному суспільстві.

1. Встановлення обмеження законом.

У справі «Kudrevicus and Others vs Lithuania» Суд вивів фундаментальне положення, що вираз «встановлений законом» не лише вимагає, щоб обмежувальний захід мав правову основу у національному законодавстві, а й стосувався якості самого закону [5, с. 21]. Це можна розуміти як вимогу до того, що він повинен бути доступним для відповідної особи, передбачуваністю щодо наслідків його застосування, а також має бути сформульованим достатньо точно, аби особа могла чітко передбачити наслідок власних дій у відповідності до нього.

2. Законна мета, яку переслідує обмеження.

Даний пункт безпосередньо корелюється з першим, логічно із нього випливаючи: навіть якщо закон існує, то потрібно звертати увагу на

релевантність положень, ним встановлених [5, с. 21]. Так, наприклад, якщо нормативно-правовий акт запроваджує додаткові підстави для обмежень у той час, коли Основний закон держави визначає для них вичерпний перелік, то виникає проблема широкого тлумачення закону, яке не має вважатись допустимим у питаннях, які пов'язані із обмеженням законних прав і свобод людини. Адже не може вважатись законною мета, першочергово такою законодавцем не визнана.

3. *Необхідність у демократичному суспільстві.*

Даний пункт можна вважати найбільш дискреційним, адже вирішення, наскільки обмеження було необхідним у демократичному суспільстві, повністю залежить від обставин конкретної справи: ступінь обмеження, сумісність його із положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, альтернативи вирішення ситуації, яка призвела до застосування обмеження – чи було застосоване обмеження найменш обтяжуючим і найбільш ефективним у вирішенні ситуації, що склалася. Так, коли мова йде про ліквідацію політичної партії, то у цьому випадку органи влади повинні продемонструвати і довести, що не існує інших засобів для досягнення тих самих цілей, які б менш серйозно втручалися у право на свободу об'єднань.

Як бачимо, існує ряд вимог, які враховуються ЄСПЛ при розгляді справ, які пов'язані із застосуванням такого виду обмеження права на свободу зібрання як заборона діяльності політичної партії. Основою ж для виникнення спірних ситуацій, пов'язаних із цим питанням, є те, що коли підіймається питання заборони політичних партій, то ми завжди маємо конфлікт цінностей і їх неминуче протиставлення: право на свободу об'єднання vs національна безпека і громадський порядок; свобода у формуванні світогляду і моделі політичної поведінки vs права інших людей як конституційні цінності. Вирішенням питання, аргументи на сторону якої цінності є переконливішими і важливішими у побудові світової демократії, і займається ЄСПЛ шляхом аналізу фактичних обставин і особливостей кожної такої справи.

Тепер з'ясуємо, якою ж була позиція ЄСПЛ у найбільш показових в аспекті прецедентної нормотворчості справах про заборону політичних партій, чий *ratio decidendi* застосовуються у подібних справах.

1. *«Об'єднана Комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» (30 січня 1998 р.).*

Значення даної справи полягає у тому, що тут Суд звернув увагу, що не можна виключати того, що програма політичної партії та заяви її лідерів можуть приховувати дійсні наміри та цілі, відмінні від проголошених. У такому випадку необхідно порівнювати програму та заяви лідерів з реальними діями партії та її лідерів та з позицією, яку вони в цілому захищають. Цим було підтверджено, що лише переконливі та незаперечні причини можуть виправдовувати обмеження свободи об'єднання для партій [6, с. 125].

Таким чином, важливість даного рішення ЄСПЛ полягає у тому, що було конкретизовано критерій пропорційності, пов'язаний із необхідною у демократичному суспільстві метою, а саме принципову важливість аналізу програмових положень політичної партії у поєднанні із практичними заходами, нею застосовуваними.

2. *«Дікле від імені DEP (Демократичної партії) проти Туреччини» (10 грудня 2002 р.).*

У даній справі позиція Суду полягає у тому, що, ухвалюючи рішення про розпуск DEP, Конституційний суд Туреччини не довів належною мірою, що своєю політичною діяльністю ця партія мала на меті підірвати демократію в Туреччині [7]. Для того щоб з'ясувати, чи були засоби DEP, за допомогою яких вона проводила свою політичну кампанію, законними і демократичними і чи підтримували її лідери насильницькі дії як політичне знаряддя, Суду необхідно було з'ясувати, чи справді мали місце, як стверджував Уряд, будь-які акти підбурювання до етнічної ненависті, до повстання чи насильства. Суд визнав, що, незважаючи на жорсткість політичної критики на адресу органів влади Туреччини, така критика не могла становити доказ того, що DEP є збройним угрупованням, причетним до актів насильства. Суд не визнав переконливим твердження, що, роблячи ці заяви, партія ставила якусь іншу мету, а не виконувала обов'язок бути виразником інтересів своїх виборців. Тому, на думку Суду, «нагальної суспільної потреби» в розпуску DEP не було [6, с. 125].

На нашу думку, значення даного рішення важливе з точки зору підтвердження необхідності аналізу не лише програмних цілей партії та її конкретних дій у теперішньому часі, а й реальних перспектив втілення проголошених партією цілей. Отже, принциповим у даному випадку є перспективний момент у діяльності політичної партії.

3. *«Партія добробуту, Ербакан, Казан та Текдаль проти Туреччини» (31 липня 2001).*

У даній справі Суд зауважив, що коли однією з програмових цілей партії є зміна конституційного ладу, то політичні партії продовжують користуватися захистом ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Проте такий захист надається їм при дотриманні двох умов: 1) засоби, що використовуються партіями з метою зміни законодавства чи конституційного ладу, є законними і демократичними; 2) пропоновані зміни відповідають фундаментальним демократичним принципам [5, с. 25]. Таким чином, політичні партії, лідери яких закликають до застосування насильства чи вимагають змін, котрі в принципі не сумісні з однією чи декількома засадами демократії або мають на меті знищити демократію чи обмежити права інших, не можуть посилалися на ст. 11 Конвенції про захист прав людини і громадянина як засіб захисту права на свободу об'єднання [6, с. 126].

4. *«Еррі Батасуна проти Іспанії» (11 грудня 2007 р.).*

Значення даного рішення полягає у тому, що тут Суд виявив, що держави мають право вживати превентивні заходи для захисту демократії щодо політичних партій. Адже ризиковано очікувати часу, коли політична партія захопить владу і здійснюватиме конкретні кроки щодо реалізації політики, яка є несумісною із демократичними стандартами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [8].

Отже, практика ЄСПЛ у питаннях визначення критеріїв, за якими політична партія може бути правомірно заборонена, ґрунтується на розвитку і конкретизації принципу пропорційності із урахуванням обставин кожної справи. Проте, застосовуючи практику ЄСПЛ як джерело права відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [9], варто зробити застереження про особливість українського контексту сьогодні, адже якісно подібна практика, пов'язана із заборонаю партій, чиї ідеї базуються на підтримці міжнародного суб'єкта, який дану агресію здійснює, у ЄСПЛ відсутня, оскільки подібних масштабів збройної агресії Європа не бачила з часів Другої світової війни.

В Україні підстави для обмеження утворення і діяльності політичних партій, окрім Конституції України, передбачені у ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні». Проте дана стаття була змінена Законом України № 2243-IX від 03 травня 2022 та Законом України № 2265-IX від 22 травня 2022, і безпосереднім поштовхом до таких змін став початок 24 лютого 2022 року активної фази російсько-української війни. Принциповим стало нововведення, яке доповнювало конституційно встановлений перелік підстав обмеження створення і діяльності політичних партій принципово новими, у Конституції не конкретизованими, пунктами, які передбачають обмеження для тих партій, діяльність яких спрямована на:

- пропаганду російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну [10];

- виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії проти України, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації та/або Республіки Білорусь проти України як внутрішнього конфлікту, громадянського конфлікту, громадянської війни, заперечення тимчасової окупації частини території України [10];

- глорифікацію, виправдання дій та/або бездіяльності осіб, які здійснювали або здійснюють збройну агресію проти України, представників збройних формувань Російської Федерації, незаконних збройних формувань, банд, найманців, створених та/або підпорядкованих, та/або керованих, та/або фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи та інші

структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України, у тому числі шляхом їх визначення як "повстанці", "ополченці", "ввічливі люди" тощо [10].

У чому полягають переваги та недоліки даного нововведення? Якщо проаналізувати зміст цих трьох пунктів, то можна дійти висновку, що вони прийняті не всупереч, а на розвиток положень Конституції України. По суті, хоча вони і не передбачені у тексті самої Конституції, проте за своєю сутністю вони є конкретизацією того конституційного положення, яке забороняє утворення і діяльність тих політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, а також пропаганду війни та насильства (ст. 37), адже ключовою категорією усіх трьох нормативних положень є «збройна агресія проти України». Поява цієї норми є подією історично детермінованою та такою, що необхідна в умовах протистояння збройній агресії РФ як інструмент викоринення тих політичних сил, що дестабілізують ситуацію в державі.

Незважаючи на це, швидкість прийняття відповідних змін у законодавстві не могла не позначитись на якості законотворчої техніки, у зв'язку із чим дещо суперечливим видається саме викладення норм. По-перше, одразу варто наголосити на подібності положень різних пунктів та дублюванні їх один одним (наприклад, глорифікація, згадана у п. 11 ч. 1 ст. 5, по суті є елементом пропаганди, про яку згадується вже у п. 9¹ ч. 1 ст. 5 цього закону). По-друге, окремо варто згадати про статус Республіки Білорусь, адже, з огляду на положення п. 10 ч. 1 ст. 5, представлення збройної агресії цієї держави проти України як внутрішнього конфлікту вважатиметься підставою для заборони політичної партії, а контексті виправдання діянь збройних формувань як ще однієї підстави для заборони згадуються окремо лише збройні формування РФ. Звісно, це не надає можливість існувати політичній партії, представники якої виступатимуть з підтримкою збройної агресії Республіки Білорусь або будь-якої іншої держави, крім РФ, про яку згадується в законі в особливому порядку, проте неоднозначність цього положення надаватиме майбутнім відповідачам за цими справами додатковий простір для маніпуляцій під час судового розгляду справ. Тісно пов'язана із цим питанням і проблема доцільності прийняття положень, які стосуються будь-якого позитивного ставлення до агресивних дій проти України з боку виключно однієї держави – РФ. Адже якщо ми будемо брати до уваги, що підстави для заборони політичних партій, пов'язані з агресивними діями РФ, є за своєю сутністю спеціальними нормами по відношенню до виправдання партією агресії будь-якої держави проти України, то виникає логічне запитання стосовно того, у чому полягає необхідність

існування саме цієї норми, адже принципово нових положень і принципів, не відомих раніше українському конституціоналізму, воно не привносить.

Відповідь на це запитання можна отримати, звернувшись до практики її застосування. Так, у рішенні Восьмого апеляційного адміністративного суду справа №П/857/9/22 про заборону діяльності політичної партії «Наші», одним із основних аргументів в сторону заборони виступає посилення саме на новелу, про яку йшлося вище: «у діях Партії та її учасників (очільників) вбачається виправдування окупаційних дій Російської Федерації українським політиком у медійному просторі, що є неприпустимим та свідчить про діяльність, яка заборонена згідно зі статтею 5 Закону України «Про політичні партії в Україні», оскільки останні спрямовані на завдання шкоди державній безпеці, суверенітету та територіальній цілісності України» [11]. Подібним чином, із посиленням на нові положення ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» стосовно виправдовування російської агресії проти України, аргументується законність заборони й інших політичних партій проросійського спрямування.

Дану практику також можна дослідити на неоднозначність. З одного боку, прийняття цих рішень свідчить про те, що судова система України дійсно готова мобілізуватись задля захисту національних інтересів шляхом прийняття тих рішень, на які існує суспільний запит, при цьому дане рішення не можна вважати кон'юктурним або ж питанням політичної доцільності – воно є аргументованим відповідно до чинного законодавства, а також, що особливо важливо, відповідно до принципів, які застосовуються ЄСПЛ у подібній практиці. Так, у вже згаданому нами рішенні про заборону політичної партії «Наші», суд, посилаючись на позицію ЄСПЛ у справах «Partidul Comunistilor (Nepeceristi) та Ungureanu проти Румунії», «Freedom and Democracy Party (OZDEP) проти Туреччини», зазначає, що важливим фактором, який необхідно враховувати, є те, чи містить програма партії заклик до застосування насильства, повстання або будь-яку іншу форму відмови від демократичних принципів. При цьому суд також бере до уваги те, програма політичної партії не є єдиним критерієм визначення її цілей та намірів; зміст програми повинен порівнюватися з діями лідерів партії та позиціями, які вони відстоюють. Разом ці дії та позиції можуть бути доречними в провадженні про розпуск політичної партії, оскільки вони можуть розкрити її дійсні цілі та наміри, на чому наголошував ЄСПЛ у справі «Еррі Батасуна проти Іспанії» [11].

З іншого ж боку, не може не викликати розумних занепокоєнь те, що, аргументуючи законність заборони, суд першочергово посилається на спеціальну норму, пов'язану з російською агресією проти України, яка була прийнята вже після того, як ця агресія розпочалась. Неоднозначними є два моменти. По-перше, суд вважає більш переконливою для аргументації саме спеціальну норму, а не загальну, яка встановлює підставою заборони діяльності

політичної партії загрозу державній безпеці, суверенітету та територіальній цілісності України, яку спричиняє діяльність партії, що ставить під сумнів можливість суду в подальшому ефективно використовувати загальну норму у випадках відсутності спеціальної. По-друге, попри існування проросійської політичної партії та активну діяльність її представників з поширення проросійських настроїв серед населення до початку активної фази російсько-української війни, проте протягом 8 років з моменту початку збройної агресії РФ проти України, для того, аби рішення про заборону було прийняте, необхідно було, аби розпочались активні воєнні дії. Логічно, що в подальшому, якщо виникатиме подібна загроза державному суверенітету та територіальній цілісності з боку будь-якої іншої держави, подібне зволікання може мати значно більш несприятливі наслідки для державної безпеки України.

І тут ми бачимо найголовнішу проблему, яка пов'язана із заборонаю проросійських політичних партій в Україні: на сьогоднішній день, через відсутність системності, даний захід фактично не виконує одну з основних своїх функцій – превентивну. Так, у справі «Еррі Батасуна проти Іспанії» обґрунтовано, що держави мають право вживати превентивні заходи для захисту демократії щодо політичних партій [8]. Якщо буде обґрунтовано, що небезпека такої політики неминуха, то держава має право перешкоджати її здійсненню до того, як буде здійснена конкретна спроба її запровадження шляхом безпосередніх кроків, які можуть завдати школи громадському порядку і демократичному режиму в країні. А у випадку із проросійськими партіями спочатку виникла безпосередня загроза охоронюваним Конституцією цінностям у вигляді збройної агресії РФ проти України, після цього з'явився інструмент дотримання принципу законності у вигляді доповнення підстав для заборони політичних партій нормами спеціального характеру, пов'язаними із засудженням агресії РФ проти України. А вже із посиланням на ці норми судом було заборонено діяльність низки проросійських політичних партій. Продовження втілення такого алгоритму заборони політичних партій призведе до абсурдного результату: або інститут заборони повністю втратить свою превентивну функцію і буде застосовуватись уже постфактум, або ж взагалі виникне необхідність у випадку кожного можливого погіршення відносин з тією чи іншою державою вносити доповнення до переліку обмежень у вигляді заборони підтримувати політику тієї чи іншої держави. Звісно, останнє є неприпустимим у демократичному суспільстві.

Висновки. Таким чином, можна дійти висновку, що сьогодні в Україні заборона партій проросійського спрямування є актуальним питанням, а сам алгоритм цієї заборони потребує подальшого вдосконалення задля підвищення ефективності таких заходів. По-перше, необхідним є виправлення суперечностей та недоліків законодавчої техніки, яка пов'язана зі швидкістю реагування законодавця на зміни у суспільстві та державі. По-друге,

принципових вдосконалень потребує сама система заборони політичних партій, адже задля того, аби вона дійсно була ефективною, необхідним є те, щоб вона виконувала також і превентивну функцію; для України ж сьогодні існує проблема заборон політичних партій вже постфактум, що не відповідає критеріям ЄСПЛ. Лише у випадку вирішення цього питання проблема своєчасності застосування заборони буде вирішена. А також варто звернути увагу на те, що у випадку суперечностей між законодавчими нормами варто звертатись до загальновизнаних принципів права (у тому числі конкретизованих практикою ЄСПЛ), які хоча і не завжди вказують на вирішення проблеми, проте дозволяють сформулювати ту концепцію вирішення правової проблеми, яка відповідатиме загальнодемократичним засадам розвитку суспільства та принципу верховенства права.

Література:

1. Конституційне право України : підручник / Т. М. Слінько, Л. І. Летнячин, Ф. В. Веніславський та ін..- Харків : Право, 2020. – С. 592.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 1997 року № 4-зп (справа про набуття чинності Конституцією України) // Офіційний вісник України. – 1997. - №42. – с. 59.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р., ратифіковано Законом України №475/97-ВР від 17.07.1997 р. Уряд. кур'єр від 17.11.2010. №215.
5. Керівництво зі статті 11 Європейської конвенції з прав людини URL:https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_11_ENG.pdf
6. Бернацький Б. Національні та європейські стандарти щодо заборони політичних партій // Український часопис конституційного права за заг. ред. О. Бореславської. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. - № 4. – С. 122 – 131.
7. Європейський суд з прав людини. Дікле від імені демократичної партії (DEP) Туреччини проти Туреччини, додаток. 25141/94 (10 грудня 2002).
8. Європейський суд з прав людини. Еррі Батасуна проти Іспанії, додатки. 25803/04, 25817/04 (6 листопада 2009).
9. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» : прийнятий 23 лютого 2006 року № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. - № 30. – 28 липня. – С. 114.
10. Закон України Про політичні партії : прийнятий 5 квітня 2001 року № 2365-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 23. – 8 червня. – Ст. 118.
11. Рішення Восьмого адміністративного апеляційного суду від 14.06.2022 р. у справі № П/857/9/22.
12. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / за заг. ред. нар. деп, през. інст. вибор. права. Ю. Ключковського. – Київ: «Логос», 2009. – 500 С.
13. Таран Д. П. Захист конституції як категорія публічного права / Д. П. Таран // Форум права. / за заг. Ред. В. Ю. Стеценко. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2015. – №3. – С. 212-218.

References:

1. Konstytutsiine pravo Ukrainy : pidruchnyk / T. M. Slinko, L. I. Letniachyn, F. V. Venislavskyi ta in..- Kharkiv : Pravo, 2020. – S. 592. [in Ukrainian].
2. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141. [in Ukrainian].
3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 3 zhovtnia 1997 roku № 4-zp (sprava pro nabuttia chynnosti Konstytutsiiei Ukrainy) // Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. – 1997. - №42. – S. 59. [in Ukrainian].
4. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 r., ratyfikovano Zakonom Ukrainy №475/97-VR vid 17.07.1997 r. Uriad. kur'ier vid 17.11.2010. №215. [in Ukrainian].
5. Kerivnytstvo zi statyi 11 Yevropeiskoi konventsii z prav liudyny URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_11_ENG.pdf [in Ukrainian].
6. Bernatskyi B. Natsionalni ta yevropeiski standarty shchodo zaborony politychnykh partii // Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava za zah. red. O. Boreslavskoi. – Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2018. - № 4. – С. 122 – 131. [in Ukrainian].
7. Yevropeyskyi sud z prav liudyny. Dikle vid imeni demokratychnoi partii (DEP) Turechchyny proty Turechchyny, dodatok. 25141/94 (10 hrudnia 2002). [in Ukrainian].
8. Yevropeyskyi sud z prav liudyny. Erry Batasuna proty Ispanii, dodatky. 25803/04, 25817/04 (6 lystopada 2009). [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny : pryiniaty 23 liutoho 2006 roku № 3477-IV // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2006. - № 30. – 28 lypnia. – S. 114. [in Ukrainian].
10. Zakon Ukrainy Pro politychni partii : pryiniaty 5 kvitnia 2001 roku № 2365-III // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2001. - № 23. – 8 chervnia. – St. 118. [in Ukrainian].
11. Rishennia Vosmoho admnistratyvnoho apeliatsiinoho sudu vid 14.06.2022 p. u spravi № П/857/9/22. [in Ukrainian].
12. Yevropeyskyi demokratychnyi dorobok u haluzi vyborchoho prava : Materialy Venetsianskoi Komisii, Parlamentskoi Asamblei, Komitetu Ministriv, Konhresu mistsevykh i rehionalnykh vlad Rady Yevropy / za zah. red.. nar. dep, prez. inst. vybor. prava. Yu. Klochkovskoho. – Kyiv: «Lohos», 2009. – 500 S. [in Ukrainian].
13. Taran D. P. Zakhyst konstytutsii yak katehoriia publichnoho prava / D. P. Taran // Forum prava. / za zah. Red. V. Yu. Stetsenko. – Uzhhorod: Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet, 2015. – №3. – S. 212-218. [in Ukrainian].

УДК 349.6:341.3

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-407-418](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-407-418)

Фоменко Валерія Сергіївна студентка III курсу факультету юстиції, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого, Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, тел.: (096) 086-67-31, <https://orcid.org/0000-0002-0673-3518>.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена аналізу поняття екологічної безпеки, положень чинного національного законодавства щодо її забезпечення в умовах воєнного стану, особливостей міжнародно-правового регулювання захисту довкілля під час ведення воєнних дій, а також розробці пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства, покликаного забезпечити екологічну безпеку.

Екологічна безпека – складова національної безпеки та полягає у забезпеченні органами державної влади, шляхом правового гарантування, прав людини і громадянина на здорове та безпечне навколишнє природне середовище. Протилежним явищем є стан екологічної небезпеки, який, перш за все, пов'язаний із погіршенням стану довкілля. Війна – одна з найнебезпечніших причин погіршення природного середовища, тому обов'язком державної влади є попередження або ж зменшення її шкідливого впливу. Міжнародно-правові акти, серед яких, зокрема, Додатковий протокол до Женевської конвенції (1949 р.), Стокгольмська декларація з навколишнього середовища (1972 р.), Всесвітня Хартія природи та інші, хоча і містять застереження щодо завдання шкоди навколишньому природному середовищу під час воєнних конфліктів, не спроможні цілком забезпечити захист довкілля нашої країни. Збереження уцілілих територій наразі має стати основним напрямом у сфері правового забезпечення екологічної безпеки.

Вважаємо, що необхідно звернути увагу на забезпечення співвідношення екологічних та економічних інтересів у галузі спеціального природокористування, а також переглянути зміни щодо проведення процедури оцінки впливу на довкілля в умовах воєнного стану. Варто передбачити ефективну юридичну відповідальність за порушення вимог екологічної безпеки, посилити штрафні санкції, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення, та створити оперативний механізм реагування на зазначені протиправні дії.

Ключові слова: безпечне навколишнє природне середовище, екологічний ризик, бойові дії, превентивні заходи, законодавчі зміни, міжнародно-правове регулювання, національне законодавство.

Fomenko Valeria Sergiivna, Faculty of Justice third-year student, Yaroslav Mudryi National Law University, Pushkinska St., 77, Kharkiv, 61024, tel.: (096) 086-67-31, <https://orcid.org/0000-0002-0673-3518>.

ENVIRONMENTAL SAFETY IN WAR TIME CONDITIONS: LEGAL ENSURING

Abstract. The article is devoted to the analysis of the concept of environmental safety, the provisions of current national legislation on its provision in martial law, features of international legal regulation of environmental protection during hostilities. Proposals for improving national legislation to ensure environmental security have been developed in the article as well.

Ecological security is a component of national security and consists of ensuring public authorities, through legal guarantees, human and civil rights to a healthy and safe natural environment. The state of environmental danger, primarily associated with the deterioration of the environment, is the opposite phenomenon. War is one of the most dangerous causes of environmental degradation, so to prevent or reduce its harmful effects is the government's responsibility and duty. International legal acts, including, in particular, the Additional Protocol to the Geneva Convention (1949), the Stockholm Declaration on the Environment (1972), the World Charter for Nature and others, although contain warnings about the damage to the environment during military conflicts are not able to ensure our country environment fully protection. Surviving territories preservation should now become the main direction of environmental security legal provision field.

We believe that it is necessary to pay attention to ensuring the balance of environmental and economic interests in the special nature management field, as well as to review changes in the procedure for environmental impact assessment in martial law. We should also provide for effective legal liability for violations of environmental safety requirements, strengthen penalties under the Code of Ukraine on Administrative Offenses, and create an operational mechanism to respond to defenit illegal actions.

Keywords: safe environment, ecological risk, military actions, preventive measures, legislative changes, international legal regulation, national legislation.

Постановка проблеми. Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 24 лютого 2022 було введено воєнний стан. На сьогодні, Російська Федерація своїми діями завдає шкоди не лише інфраструктурі нашої країни, руйнує міста та життя людей, а й негативно впливає на навколишнє природне середовище. Використання боєприпасів вибухової дії, збідненого урану як складову частину броні танків, бронебійних пуль призводить до забруднення повітря, вод та ґрунтів. Окупація місцевості,

яка містить радіаційно небезпечні об'єкти, зокрема, Чорнобильської зони відчуження, зокрема, поряд із сховищами відпрацьованого ядерного палива, заводом з переробки радіоактивних відходів, а також розгортання важкої зброї поряд із Запорізькою АЕС створюють загрози ядерній та радіаційній безпеці.

Таким чином, неабиякої **актуальності** набуває питання правового забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану для його подальшої розробки та вдосконалення. Збереження природних багатств України для майбутніх поколінь та забезпечення достойного рівня життя населення, особливо в контексті подальшої євроінтеграції – мають пріоритетне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правове гарантування екологічної безпеки досліджували Андрейцев В.І., Балюк Г. І., Євстігнєєв А. С., Костицький В.В., Краснова Ю. А., Шемшученко Ю.С., Шульга М.В., та інші. Проте, питання правового забезпечення екологічної безпеки потребує подальшого доопрацювання з метою його пристосування до викликів сучасності, особливо в умовах воєнного стану.

Мета роботи - розробка пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства, покликаною забезпечити екологічну безпеку в умовах воєнного стану.

Виклад осново матеріалу. У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. екологічна безпека розглядається як напрям національної безпеки [1]. Конституцією України закріплено право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, якому кореспондується обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку на території держави.

У Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічна безпека розглядається у багатьох значеннях: 1) як намір законодавчо забезпечувати екологічну безпеку життєдіяльності людини (ч. 1 Преамбули Закону); 2) як складова екологічної політики держави, що спрямована на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища (ч. 2 Преамбули Закону); 3) як одне із завдань законодавства про охорону навколишнього природного середовища (ст. 1 Закону); 4) як основний принцип охорони навколишнього природного середовища (п. а та б ст. 3 Закону); 5) як суб'єктивне екологічне право громадян (п. а ст. 9 Закону); 6) як обов'язок громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища (п. б ст. 12 Закону); 7) як мета управління в галузі охорони навколишнього природного середовища (ч. 5 с. 16 Закону); 8) як окремий напрямок природоохоронної діяльності (Розділ XI Закону) [2, с. 32].

Таким чином, екологічну безпеку можна розглядати як складову національної безпеки, яка полягає у забезпеченні органами державної влади

шляхом правового гарантування прав людини і громадянина на здорове та безпечне навколишнє природне середовище.

Навколишнє природне середовище можна вважати цілком безпечним при відсутності екологічного ризику. Екологічний ризик, В. І. Андрейцевим, розглядається як відповідний чинник, що виконує поліфункціональну роль у формуванні, розвитку, реалізації, зміні, припиненні особливої категорії правовідносин зі здійснення екологічно небезпечної діяльності та у створенні і функціонуванні системи екологічної безпеки [3, с. 56].

Екологічний ризик може призвести до виникнення ситуації екологічно небезпечної ситуації. Екологічна небезпека спричиняється як природними, так і техногенними чинниками. Військові дії, є саме тим видом діяльності людини, яка є загрозливою для навколишнього природного середовища та спричиняє негативний вплив на життя та здоров'я людини.

Так, відповідно до Принципу 25 Декларації Ріо (1992 року) проблеми миру, розвитку та охорони довкілля розглядаються як взаємопов'язані, оскільки збройні конфлікти є однією з найсерйозніших причин погіршення стану навколишнього природного середовища [4].

У постанові Верховної Ради України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 05.03.1998 р. зазначено, що щоденна воєнна діяльність, як правило, вкрай негативно впливає на довкілля, забруднюються основні складові довкілля: ґрунти, поверхневі та підземні води, атмосферне повітря [5].

На близькості питань військової та екологічної безпеки також наголошувала Кукушкіна А.В., оскільки поняття екологічної безпеки все більшою мірою ототожнюється не стільки з національною військовою безпекою, скільки з множинністю причин, загрозливих безпеці, і є взаємозалежністю держав [6, с.4].

Тому неабиякого значення набуває міжнародно-правове регулювання ведення воєнних дій для збереження навколишнього природного середовища.

Першим документом, який заборонив застосовувати такі методи та засоби ведення війни, які б завдали широкої, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу під час ведення воєнних дій, став Додатковий протокол до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 р. До речі, Україна та Російська Федерація є сторонами зазначеної Конвенції та протоколу. Однак, варто зауважити, що тлумачення поняттям «широка», «довготривала» та «серйозна» шкода розробниками не надано, що, на нашу думку, унеможливорює ефективне правове регулювання природного середовища та перетворює дану норму на декларативну.

Е. Давід також зазначає, що наведено поняття «велика, довготривала і серйозна шкода» через свою невизначеність залишається відносним, схильним до змін і еволюції, залежно від оцінки кваліфікуючим органом [7, с. 342]

Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976р. (Конвенція) містить схоже положення, яке забороняє, окрім заборони використовувати руйнівні для природи методи та засоби ведення війни, також допомогу державам у такій діяльності та підбурювані до неї.

Однією з основних відмінних рис Конвенції від Додаткового протоколу до Женевської конвенції є те, що вона, насамперед, забороняє навмисне використання таких методів, які б завдали якнайбільшої шкоди довкіллю. Натомість, Додатковий протокол містить норму про використання методів і засобів ведення війни, які б могли спричинити руйнівний вплив на довкілля як їх наслідок.

Варто звернути увагу на те, що застосування згаданих раніше положень видається досить проблематичним саме через використання оціночних понять щодо того, якою саме має бути спричинена довкіллю шкода для наявності складу воєнного злочину проти довкілля, що зумовлює неоднакове їх тлумачення на практиці. На цю проблему звертала увагу і А. В. Кукушкіна. Вчена пропонує мінімізувати масштаб можливої шкоди довкіллю навіть у тих випадках, коли вона неточно відповідає суворому тлумаченню критеріїв «обширна, довгочасна та серйозна» [8, с. 97]. Такий підхід дозволив би ефективніше використовувати норми Конвенції та Додаткового протоколу до Женевської конвенції на практиці.

Стокгольмська декларація з навколишнього середовища від 16.06.1972 р. забороняє використання ядерної зброї та інших видів зброї масового ураження та містить застереження щодо спричинення шкоди довкілля одними державами іншим. Схожі положення містять також Резолюція Генеральної асамблеї ООН про захист навколишнього природного середовища від збройних конфліктів, а також Всесвітня хартія природи.

Балюк Г.І. та Шомпол О. А. звертають увагу, що проблема охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів розглядається через призму реалізації законів війни [9, с. 153]. Такий звужений підхід зумовлює низький рівень дієвості забезпечення екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища від руйнівного впливу воєнних дій міжнародно-правовими засобами.

Шкідливий вплив ведення бойових дій на навколишнє природне середовище на території нашої держави можна прослідкувати вже сьогодні.

Так, відповідно до інформації, розміщеної на офіційному сайті Держекоінспекції, окупанти завдали понад 5,1 млн гривень шкоди довкіллю України обстрілявши 21 березня 2022 року сховище аміаку у Сумах [10].

За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, за попередніми підрахунками, станом на 1 березня 2022 року агресор веде бойові дії на території 900 об'єктів природно-заповідного фонду площею

12406,6 кв.км, що становить близько третини площі природно-заповідного фонду України. Під загрозою знищення перебувають близько 200 територій Смарагдової мережі площею 2,9 млн га [11]. Крім того, під загрозою знаходяться ліси, де ведуться бойові дії та які знаходяться на окупованих територіях, рослини, зокрема й занесені до Червоної книги України.

Таким чином, можемо зробити висновок, що норми міжнародного права мають містити більш жорсткі обмеження, покликані захищати природне середовище на період війни. Деякі науковці наполягають, що першочерговими кроками щодо екологізації міжнародного законодавства має стати укладення спеціальних міждержавних договорів стосовно забезпечення, на скільки це можливо, екологічної безпеки на період збройних конфліктів [12, с. 5]. Проте, дотримання міжнародно-правових норм цілком залежить від політичної волі держави, про яку важко говорити маючи на увазі Російську Федерацію. До того ж, країна-агресор дуже вдало маніпулює поняттям, що також нівелює значення договорів.

Найбільш вдалим кроком є ефективна розробка національного законодавства на період ведення воєнних дій, що дозволило б зберегти території, на яких бойові дії не ведуться та мінімізувати негативний вплив на навколишнє природне середовище на тих, де вони мають місце.

Так, забезпечення екологічної безпеки у військовій галузі регламентовано Законами України: «Про оборону України», «Про Збройні сили України», «Про правовий режим воєнного стану», «Про використання земель оборони» та інші. Також завдання забезпечення екологічної безпеки покладено на Міністерство оборони України. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство оборони України» від 26 листопада 2014 р.

Міністерство разом із Збройними силами України мають повноваження щодо забезпечення екологічної безпеки, виконання вимог законодавства з питань цивільного захисту та екологічної безпеки, взаємодіяти з органами влади з питань охорони довкілля, здійснювати міжнародну співпрацю з питань екологічної безпеки військової діяльності тощо.

Важливі повноваження щодо екологічної безпеки шляхом забезпечення ефективного використання природних ресурсів, забезпечення якості води та харчових продуктів, чистоти на відповідній території, наразі також покладені на утворені, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», військові адміністрації. Зазначені тимчасові державні органи, крім переліченого, також можуть надавати дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення строком не більше одного року.

Варто зазначити, що процедура надання дозволів на спеціальне використання природних ресурсів є одним із основних засобів забезпечення екологічної безпеки. Враховуючи спустошливі наслідки бойових дій та

критичний стан довкілля, превентивні заходи щодо забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування, якими саме і є дозвільна процедура спеціального природокористування [13, с. 121], набувають все більшого значення. Належна правова регламентація зазначеної процедури дозволить зберегти ті території та розташовані на них природні ресурси, які не потерпають від бойових дій.

Тому необхідно звернути увагу на Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану», яким передбачено спрощену процедуру передачі в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення [14]. Прийняття Закону обумовлено необхідністю попередження продовольчої кризи шляхом проведення посівної кампанії. Однак, варто звернути увагу на те, що спрощена процедура, яка має на меті досягнення економічного ефекту, у свою чергу може призвести до нехтування екологічними інтересами, що є неприпустимим. Наразі передбачено, що оренда сільськогосподарських земель державної та комунальної власності можлива без проведення земельних торгів та на підставі розробленої технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель без державної реєстрації та присвоєння ділянці кадастрового номера строком не більш як на 1 рік. Варто звернути увагу на те, що за загальним правилом строк оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва не може бути меншим за 7 років, проте під час чинності досліджуваного Закону дана норма не застосовується. Встановлення мінімального строку оренди такої земельної ділянки було пов'язано із періодом ротації основної сівозміни згідно із проектами землеустрою, що мало на меті підвищення відповідальності орендарів за збереження продуктивних властивостей земель, недопущення їх деградації [15, с. 118].

Крім зменшення можливих строків оренди необхідно акцентувати увагу і на наслідках відсутності державної реєстрації. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру» № 1051 до Державного земельного кадастру вносяться відомості про обмеження використання земельних ділянок, а через відсутність необхідності реєстрації земельних ділянок у ньому, яка має місце у період воєнного часу, неможливо буде достовірно перевірити відомості про наявні обмеження щодо їх використання. Тому можуть порушуватися встановлені вимоги з охорони земель та забезпечення екологічної безпеки.

Таким чином, наслідком прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» може, зокрема, стати неефективне та нераціональне використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

Для збереження земель сільськогосподарського призначення пропонуємо, по-перше, передбачити ефективніші законодавчі засоби юридичної відповідальності за порушення вимог екологічної безпеки. Так, статтями 52 та 53 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачена відповідальність за забруднення земельних сільськогосподарського призначення та нецільове їх використання, проте розмір штрафу, визначений санкціями зазначений норм, є заниженим та не виконує дієвої превентивної функції. Його максимальний розмір, за 52 статтю, на сьогодні становить 1360 грн для фізичних осіб та 1700 грн для фізичних осіб-підприємців. Що ж стосується 53 статті, то для громадян – 425 грн, а для посадових осіб – 510 грн [16]. З урахуванням важливості забезпечення ефективного, раціонального та безпечного використання земельних ділянок в сучасних умовах та небезпечності наслідків, до яких може призвести порушення зазначених принципів використання, вважаємо, що розмір санкції має бути збільшено.

Варто також звернути увагу на необхідність забезпечення швидкого припинення права спеціального природокористування у разі порушення вимог щодо цільового та безпечного для життя та здоров'я людей та навколишнього природного середовища використання земельних ділянок. Тому внесення змін потребує процедура припинення права на землі сільськогосподарського призначення, передбачена ст. 144 Земельного кодексу України [17]. Доцільним було б передбачити тимчасове зупинення права користування земельною ділянкою на підставі рішення контролюючого органу до набрання законної сили рішення суду щодо його припинення. Зміна дозволить оперативніше та дієвіше реагувати на порушення вимог із забезпечення екологічної безпеки під час користування земельними ділянками з метою ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Крім того, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану» скасував проведення експертно-оціночних заходів, а саме проведення оцінки впливу на довкілля (ОВД) планової діяльності спрямованої на оборону держави, ліквідацію наслідків бойових дій та надзвичайних під час дії воєнного стану та у відбудовний період [18].

Однак, дана норма потребує негайного доопрацювання. Безперечно, про проведення процедури ОВД ми могли говорити лише на підконтрольній території, особливо на тих територіях, де майже не відбуваються бойові дії. Таким чином, процедура попереджувала погіршення стану довкілля на зазначеній місцевості, а скасування зазначеної процедури може призвести до посилення негативного впливу на найбільш збережені території. Крім того, не проведення процедури ОВД у післявоєнний період може порушити баланс економічних, соціальних та екологічних інтересів, через інтенсивну експлуатацію природних ресурсів у неущоджених регіонах.

Тому, пропонуємо даний пункт скасувати, та для суб'єктів господарювання, які знаходяться на тимчасово непідконтрольних територіях та на територіях, де активно ведуться бойові дії, передбачити підставу звільнення від відповідальності за порушення процедури ОВД за наявності таких умов: 1) неможливість проведення ОВД у зв'язку з веденням бойових дій; 2) відсутність умислу щодо спричинення негативних наслідків для життя та здоров'я людей, забруднення значних територій та інших тяжких наслідків.

Висновки. Отже, у статті було визначено поняття екологічної безпеки, яка є складовою національної безпеки та полягає у забезпеченні органами державної влади шляхом правового гарантування прав людини і громадянина на здорове та безпечне навколишнє природне середовище. Встановлено, що війна – одна з найсерйозніших причин погіршення стану навколишнього природного середовища. За попередніми даними Державної екологічної інспекції України та міністерства захисту довкілля та природних ресурсів шкода, спричинена довкіллю України, є серйозною та довготривалою, оцінюється мільярдами гривень. Міжнародно-правові акти, спрямовані на недопущення виникнення ядерних загроз, забруднення водойм, деградації ґрунтів та інших негативних наслідків, на жаль, не здатні до ефективного регулювання військової діяльності, проте їх норми можуть стати підґрунтям для подання скарг до міжнародних судових установ. Тому важливого значення набуває ефективне регулювання нормами національного законодавства заходів із забезпечення екологічної безпеки у сфері військової діяльності, а швидкі зміни екологічного законодавства можуть порушити баланс економічних, соціальних та екологічних інтересів та спричинити екологічну кризу, а тому зміни мають бути виваженими та обґрунтованими. Проаналізувавши останні законодавчі акти, було сформульовано ряд пропозицій щодо їх вдосконалення, тому мету наукової статті вважаємо досягнутою.

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України : від 16.07.1990 №31 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 13.05.2022).
2. Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки в Україні : дис. ...док. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2018. 465 с. URL: http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2017/01/%90%22%90_%90%F6%90%90%90%F7%90_%90%B3%90%C5%90%F4_%90_%91_%90%F8%91_%90_%90_%90_%90%F8.pdf (дата звернення: 20.05.2022).
3. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. Київ: Знання-Прес, 2002. 332 с
4. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку від 14.06.1992 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455#Text (дата звернення: 21.05.2022).
5. Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова Верховної

Ради України від 05.03.1998 р № 38-39 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.05.2022).

6. Кукушкина А.В. Взаимосвязь проблем экологической безопасности и разоружения (международно-правовой аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 1993. 20 с

7. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: курс лекций, прочитанный на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/publication/eric-david-principles.htm> (дата звернення: 13.05.2022).

8. Кукушкина А.В. Международное гуманитарное право и охрана окружающей среды в период вооруженных конфликтов (международно-правовой аспект). *Международная аналитика*. 2017. № 2 (20). С. 94–103.

9. Балюк Г.І., Шомпол О.А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. *Адміністративне право і процес*. 2015. №2(12). С. 142-158 URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/249-Article%20Text-391-1-10-20190411.pdf> (дата звернення: 14.05.2022).

10. Офіційний веб-портал Державної екологічної інспекції України : веб-сайт. URL : <https://www.dei.gov.ua/> (дата звернення: 14.05.2022).

11. Інформація про наслідки для довкілля від російської агресії в Україні 24 лютого - 9 березня 2022 року. Офіційний портал Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України : веб-сайт. URL : веб-сайт. URL : <https://mepr.gov.ua/news/39028.html> (дата звернення: 01.05.2022).

12. Тихомиров С. Н. Международноправовая защита окружающей среды в вооруженных конфликтах : автореф. дисс. на соиск. уч. степ. кнд. юрид. наук. Специальность 12.00.10. – Международное право / Сергей Николаевич Тихомиров. – М.: 1997. – 22 с

13. Євстігнєєв А.С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: дис. ...док. юрид. наук: 12.00.06 Київ, 2019. 416с. URL: http://idpnan.org.ua/files/2019/kopiya-evstigneev-a.-s.-problemi-pravovogo-zabezpechennya-ekologichnoyi-bezpeki-u-sferi-spetsialnogo-prirodokoristuvannya-v-ukrayini_d.pdf (дата звернення: 11.05.2022).

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 №2145-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text> (дата звернення: 15. 05. 2022).

15. Ільків Н.В. Строки у договорі оренди землі державної власності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2018. №2 С. 116-125.

16. Кодекс України про адміністративні правопорушення : від 7 грудня 1984 року № 51 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 20.05.2022).

17. Земельний кодекс України : від 25 жовтня 2001 року №3-4 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 20.05.2022).

18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 №2132-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-20#Text> (дата звернення: 20.05 2022).

References:

1. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy : vid 16.07.1990 №31 [The Declaration of State Sovereignty of Ukraine of 16.07.1990 №31]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> [in Ukrainian].
2. Krasnova, Yu. A. (2018) Pravo ekolohichnoi bezpeky v Ukraini [Environmental safety law of Ukraine]. (n.d.). Retrieved from http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2017/01/%90%22%90_%90%F6%90%90%90%F7%90_%90%B3%90%C5%90%F4_%90_%91_%90%F8%91_%90_%90_%90_%90%F8.pdf
3. Andreitsev V.I. (2002) Pravo ekolohichnoi bezpeky Ukraini [Environmental safety law of Ukraine]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
4. Deklaratsiia Rio-de-Zhaneiro shchodo navkolyshnoho seredovyshcha ta rozvytku vid 14.06.1992 [The Rio Declaration on Environment and Development 14.06.1992]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455#Text [in Ukrainian].
5. Pro osnovni napriamy derzhavnoi polityky Ukrainy u haluzi okhorony dovkillia, vykorystannia pryrodnykh resursiv ta zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 05.03.1998 r № 38-39 [Law No. 188/98 on Principal Directions of State Policy of Ukraine in Environmental Protection, Use of Natural Resources and Ensuring Environmental Safety]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
6. Kukushkina A.V. (1993) Vzaymosviaz problem ekolohicheskoi bezopasnosti y razoruzheniya [Interrelation of Problems of Ecological Security and Disarmament]. Moscow.
7. David E. Principy prava vooruzhennykh konfliktov [Principles of the Law of Armed Conflict]. (n.d.). Retrieved from <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/publication/eric-david-principles.htm> [in Ukrainian].
8. Kukushkina A.V. (2017) Mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo i ohrana okruzhayushchei sredy v period vooruzhennykh konfliktov [International humanitarian law and the protection of the environment in time of armed conflict].
9. Baliuk H.I., Shompol O.A. (2015) Natsionalni ta mizhnarodno-pravovi problemy rehuliuвання okhorony dovkillia i zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky pid chas zbroinykh konfliktiv [National and international legal issues of environmental regulation and environmental security during armed conflicts]. (n.d.). Retrieved from <file:///C:/Users/User/Downloads/249-Article%20Text-391-1-10-20190411.pdf> [in Ukrainian].
10. Ofitsiyni veb-portal Derzhavnoi ekolohichnoi inspektsii Ukrainy [Official web portal of the State Ecological Inspectorate of Ukraine]. (n.d.). Retrieved from <https://www.dei.gov.ua/> [in Ukrainian].
11. Informatsiia pro naslidky dlia dovkillia vid rosiiskoi ahresii v Ukraini 24 liutoho - 9 bereznia 2022 roku. [Information on the environmental consequences of Russian aggression in Ukraine 24 February - 9 March 2022]. (n.d.). Retrieved from <https://mepr.gov.ua/news/39028.html> [in Ukrainian].
12. Tykhomirov S. N. (1997) Mezhdunarodnopravovaia zashchyta okruzhaiushchei sredy v vooruzhennykh konfliktakh [International legal protection of the environment during armed conflicts]. Moscow.
13. Yevstihnieiev A.S. (2019) Problemy pravovoho zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky u sferi spetsialnogo pryrodokorystuvannia v Ukraini [Problems of legal security of environmental security in the sphere of special environmental protection in Ukraine]. (n.d.). Retrieved from http://idpnan.org.ua/files/2019/kopiya-evstigneev-a.-s.-problemi-pravovogo-zabezpechennya-ekologichnoyi-bezpeki-u-sferi-spetsialnogo-prirodokoristuvannya-v-ukrayini_d.pdf [in Ukrainian].
14. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo stvorennia umov dlia zabezpechennia prodovolchoi bezpeky v umovakh voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 24.03.2022 №2145- IX [On amendments to certain legislative acts of Ukraine concerning the



creation of conditions for ensuring food security under martial law]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text> [in Ukrainian].

15. Ilkiv N.V. (2018) Stroky u dohovori orendy zemli derzhavnoi vlasnosti [Terms in the lease agreement of state-owned land].

16. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia : vid 7 hrudnia 1984 roku № 51 [Code of Ukraine on Administrative Offenses No. 8073-X of December 7, 1984]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukrainian].

17. Zemelnyi kodeks Ukrainy : vid 25 zhovtnia 2001 roku №3-4. [Land Code of Ukraine: October 25, 2001 №3-4]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> [in Ukrainian].

18. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo diialnosti u sferi dovykillia ta shchodo tsyvilnoho zakhystu na period dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 №2132- IX. [Law on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Environmental activities and civil protection for the period of martial law]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-20#Text> [in Ukrainian].

СЕРІЯ « Фізико-математичні науки»

УДК 51-72;51-74;519.6

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-419-426](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-419-426)

Furtat Iryna Eduardivna Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Heat Power Engineering, Faculty of Heat Power Engineering, NTUU "KPI. Igor Sikorsky », 37 Peremohy Ave., Kyiv, 03056, <https://orcid.org/0000-0002-2197-8150>

Furtat Yuriy Olehovych Candidate of Technical Sciences, Senior Research Fellow, Department of Modeling of Energy Processes and Systems, IPME named after G.Ye. Pukhova NASU, Generala Naumova St., 15, Kyiv, 03164, <https://orcid.org/0000-0002-0775-5460>

MATHEMATICAL MODELING OF THE PROCESSES IN THE GEOTHERMAL CIRCULATION SYSTEM WITH HOT WATER INJECTION INTO AN OIL-SATURATED RESERVOIR

Abstract. Mathematical modeling is an effective tool for solving very complex problems of estimating heat reserves, choosing rational exploration schemes, designing and optimizing systems for exploiting geothermal deposits. A characteristic feature of geothermal deposits is a significant variety of natural conditions for their formation and functioning.

Water reservoir systems represent a complex set of groundwater pressure horizons separated by low-permeability layers with certain conditions for creating pressure, movement and discharge. Hydraulically interconnected aquifers form aquifer complexes. The flow of underground waters is involved in a complex three-dimensional movement. The movement takes place taking into account the configuration of the areas of supply and discharge, the distribution of the filtration parameters of rocks in the basin.

In the general case, the movement of groundwater is a spatial process and is described by a three-dimensional non-stationary filtration equation.

Hot groundwater can be used for displacement of oil as one of the promising methods for increasing oil recovery. Oil production from oil-water zones is one of the problems in the theory of oil field development due to the presence of two zones with sharply different hydrodynamic resistances. The complex effect of heat on all parameters of the reservoir system, especially in the production of high-viscosity oils,

allows you to significantly increase the oil recovery factor. When hot water is injected into oil-containing formations, non-isothermal oil displacement occurs, the patterns of which are determined mainly by the effect of temperature on the viscosity of oil and water, as well as changes in molecular surface forces and thermal expansion of the reservoir system.

Keywords: mathematical model, heat transfer, circulation, reservoir.

Фуртат Ірина Едуардівна кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри теплоенергетики теплоенергетичного факультету, НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», проспект Перемоги, 37, м. Київ, 03056, <https://orcid.org/0000-0002-2197-8150>

Фуртат Юрій Олегович кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу моделювання енергетичних процесів і систем ІПМЕ ім. Г.Є. Пухова НАНУ, вул. Генерала Наумова, 15, м. Київ, 03164, <https://orcid.org/0000-0002-0775-5460>

МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ В СИСТЕМІ ГЕОТЕРМАЛЬНОЇ ЦИРКУЛЯЦІЇ ІЗ ЗАКАЧЕННЯМ ГАРЯЧОЇ ВОДИ В НАФТОНАСИЧЕНИЙ ПЛАСТ

Анотація. Математичне моделювання є ефективним інструментом для вирішення дуже складних завдань оцінки запасів тепла, вибору раціональних схем розвідки, проектування та оптимізації систем розробки геотермальних родовищ. Характерною особливістю геотермальних родовищ є значна різноманітність природних умов їх формування та функціонування.

Водосховища являють собою складну сукупність напірних горизонтів підземних вод, розділених малопроникними шарами з певними умовами для створення тиску, руху та скидання. Гідравлічно пов'язані між собою водоносні горизонти утворюють водоносні комплекси. Потік підземних вод бере участь у складному тривимірному русі. Переміщення відбувається з урахуванням конфігурації ділянок подачі і скидання, розподілу параметрів фільтрації гірських порід у басейні.

У загальному випадку рух підземних вод є просторовим процесом і описується тривимірним нестационарним рівнянням фільтрації.

Гарячі підземні води можна використовувати для витіснення нафти як один із перспективних методів підвищення нафтовіддачі. Видобуток нафти з нафто-водних зон є однією з проблем теорії розробки нафтових родовищ через наявність двох зон з різко різними гідродинамічними опорами. Комплексний вплив тепла на всі параметри пластової системи, особливо при видобутку високов'язких нафт, дозволяє значно підвищити коефіцієнт видобутку нафти.

При закачуванні гарячої води в нафтовмісні пласти відбувається неізотермічне витіснення нафти, закономірності якого визначаються в основному впливом температури на в'язкість нафти і води, а також зміною молекулярних поверхневих сил і теплового розширення пластової системи.

Ключові слова: математична модель, теплообмін, циркуляція, пласт.

Problem formulation. On the boundaries of the region under study, it is necessary to set conditions that take into account the influence of the territory adjacent to the region. The area under consideration can be limited by a reservoir with a constant set or with a pressure that depends on time (boundary conditions of the first kind), tectonic faults or clayey strata, impermeable to fluids, semi-permeable layers, the filtration rate through which depends on time (boundary conditions of the second kind), a zone located in front of an area with a constant head, for example, in front of a supply or zhrem area, in this case, the fluid flow through the boundary depends on the pressure at this boundary (boundary condition of the third kind).

It is also necessary to know the distribution of pressures at the initial moment of time (impudent conditions).

In volcanic regions, water-bearing horizons are characterized by numerous local appearances and heterogeneity. Here, in small areas, there are hydrodynamic unconnected aquifers, each of which has its own area of supply and discharge.

Infiltration feeding is also characteristic of hydrothermal systems. areas of volcanism. At the same time, in these cases, a deep supply of high-temperature coolants through cracks, fault zones or outgoing movement with increased rock permeability can also have a significant effect.

The properties of the initial information are the decisive condition for the possibility of constructing mathematical models; they determine the type of goals, as well as the class of problems solved with the help of such models. Due to incomplete certainty and insufficiency of initial information, significant difficulties often arise in the construction of mathematical models.

In the upper layers of the earth's crust, heat is transferred by conduction and convection. If heat transfer by thermal conductivity always takes place in the presence of a temperature horizon, then convective heat transfer can occur only when the coolant moves.

An unambiguous solution to the problem of heat transfer is possible when specific boundary conditions are specified.

In the case of an unsteady regime, the boundary conditions must be specified over the entire time interval under study, and at the initial moment, the temperature distribution is specified over the entire region.

The filtration area under consideration can be limited by a known temperature zone (boundary conditions of the first kind), by a known heat flux (boundary

conditions of the second kind) by a zone where the heat flow through the boundary is proportional to the temperature difference at the boundary and in the environment (boundary conditions of the third kind) .

Convective transport can be critical, especially in the upper layers of the earth's food.

Article purpose – analysis of the processes in the geothermal circulation system involving oil, groundwater and geological strata to build a mathematical model of such processes suitable for implementation in computer systems of mathematical modeling and computation.

Main material. An analysis of the structural characteristics of underground reservoirs of oil, gas and water shows that the underground permeable layer (reservoir) is a porous medium consisting of particles or blocks of rock that, under the action of rock pressure, fit tightly to each other, forming a continuous structure called the reservoir skeleton.[1]

The transfer of heat in the reservoir occurs from particle to particle through the liquid that fills the pores between the rock particles and through the contacts between them, which determines the effective nature of the thermal conductivity of the reservoir.

The following assumptions are usually accepted[2]:

1. The permeable layer and the surrounding rock mass are homogeneous and isotropic.
2. The intensity of heat inflows from the underlying and covering rocks of the mountain range surrounding the formation is the same .
3. The sizes of rock particles and their geometric shape are not *changed* along the coordinate axis.
4. The fluid evenly flows around all the rock particles and completely fills the pores.

Taking into account these assumptions, the process of heat transfer and filtration will be written as follows:

$$\frac{\partial}{\partial x} \left(K(T) m \frac{\partial H}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(K(T) m \frac{\partial H}{\partial y} \right) + \frac{\partial}{\partial z} \left(K(T) m \frac{\partial H}{\partial z} \right) = \mu \frac{\partial H}{\partial \tau}; \quad (1)$$

$$\begin{aligned} & \frac{\partial}{\partial x} \left(\lambda(T) m \frac{\partial H}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(\lambda(T) m \frac{\partial H}{\partial y} \right) + \frac{\partial}{\partial z} \left(\lambda(T) m \frac{\partial H}{\partial z} \right) - \\ & - c \rho p m v_x \frac{\partial T}{\partial x} - c \rho p m v_y \frac{\partial T}{\partial y} - c \rho p m v_z \frac{\partial T}{\partial z} + w = (c_0 \rho_0 (1 - \rho) + c \rho p) m \frac{\partial T}{\partial \tau}, \end{aligned} \quad (2)$$

$$T(x, y, z) = T_0(x, y, z); H(x, y, z) = H_0(x, y, z) \text{ при } \tau = 0,$$

where

T – temperature; $\lambda(T)$ – coefficient of thermal conductivity of water- saturated rock; v_x, v_y, v_z – projections of filtration rates on the coordinate axes; τ – time; w is the intensity of heat sources; c, c_0 – specific heat capacity of liquid and rock; ρ, ρ_0 – density of liquid and rock; p is porosity; m is the thickness of the reservoir; $K(T)$ – filtration coefficient; H – pressure; μ – coefficient of elasticity water- saturated rocks.

Boundary conditions are determined for a particular problem.

If the reservoir thickness m is a constant, then equations (1) and (2) are rewritten in the form

$$\frac{\partial}{\partial x} \left(K(T) \frac{\partial H}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(K(T) \frac{\partial H}{\partial y} \right) + \frac{\partial}{\partial z} \left(K(T) \frac{\partial H}{\partial z} \right) = \frac{\mu}{m} \frac{\partial H}{\partial \tau}; \quad (3)$$

$$\begin{aligned} & \frac{\partial}{\partial x} \left(\lambda(T) \frac{\partial H}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(\lambda(T) \frac{\partial H}{\partial y} \right) + \frac{\partial}{\partial z} \left(\lambda(T) \frac{\partial H}{\partial z} \right) - \\ & - c\rho p v_x \frac{\partial T}{\partial x} - c\rho p v_y \frac{\partial T}{\partial y} - c\rho p v_z \frac{\partial T}{\partial z} + \frac{w}{m} = (c_0 \rho_0 (1 - \rho) + c\rho p) \frac{\partial T}{\partial \tau}, \end{aligned} \quad (4)$$

$$T(x, y, z) = T_0(x, y, z); H(x, y, z) = H_0(x, y, z) \text{ при } \tau = 0,$$

In practice, a linear dependence is often encountered $K = K_f + \alpha T$ and $\lambda = \lambda_f + \beta T$ from temperature.

In this case, equations (3) and (4) take the form:

$$\begin{aligned} & K_f \frac{\partial^2 H}{\partial x^2} + K_f \frac{\partial^2 H}{\partial y^2} + K_f \frac{\partial^2 H}{\partial z^2} + \alpha \frac{\partial}{\partial x} \left(T \frac{\partial H}{\partial x} \right) + \alpha \frac{\partial}{\partial y} \left(T \frac{\partial H}{\partial y} \right) + \\ & + \alpha \frac{\partial}{\partial z} \left(T \frac{\partial H}{\partial z} \right) = \frac{\mu}{m} \frac{\partial H}{\partial \tau}; \end{aligned} \quad (5)$$

$$\begin{aligned} & \lambda_f \frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \lambda_f \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} + \lambda_f \frac{\partial^2 T}{\partial z^2} + \beta \frac{\partial}{\partial x} \left(T \frac{\partial T}{\partial x} \right) + \beta \frac{\partial}{\partial y} \left(T \frac{\partial T}{\partial y} \right) + \\ & + \beta \frac{\partial}{\partial z} \left(T \frac{\partial T}{\partial z} \right) - c\rho p v_x \frac{\partial T}{\partial x} - c\rho p v_y \frac{\partial T}{\partial y} - c\rho p v_z \frac{\partial T}{\partial z} + \\ & + \frac{w}{m} = (c_0 \rho_0 (1 - \rho) + c\rho p) \frac{\partial T}{\partial \tau}; \end{aligned} \quad (6)$$

$$T(x, y, z) = T_0(x, y, z); H(x, y, z) = H_0(x, y, z) \text{ при } \tau = 0,$$

When extracting geothermal energy, the temperature difference is usually 50 + 200 K. In this temperature range, the change in the thermal conductivity can be neglected, i.e. can be considered $\lambda = \lambda_f = \text{const}$. Heat transfer from rock to reservoir is negligible. The filtration coefficient in this temperature range varies significantly. Its change obeys the linear law $K = K_f + \alpha T$. When extracting geothermal energy,

pressure filtration takes place, in which the value μ has a value of the order of 10^{-6} m^{-2} . In this regard, the system almost instantly enters the stationary mode. Then in that case the equations (3) and (4) take the form

$$K_f \frac{\partial^2 H}{\partial x^2} + K_f \frac{\partial^2 H}{\partial y^2} + K_f \frac{\partial^2 H}{\partial z^2} + \alpha \frac{\partial}{\partial x} \left(T \frac{\partial H}{\partial x} \right) + \alpha \frac{\partial}{\partial y} \left(T \frac{\partial H}{\partial y} \right) + \alpha \frac{\partial}{\partial z} \left(T \frac{\partial H}{\partial z} \right) = 0; \quad (7)$$

$$\lambda_f \frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \lambda_f \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} + \lambda_f \frac{\partial^2 T}{\partial z^2} - c \rho p v_x \frac{\partial T}{\partial x} - c \rho p v_y \frac{\partial T}{\partial y} - c \rho p v_z \frac{\partial T}{\partial z} = (c_0 \rho_0 (1 - \rho) + c \rho p) \frac{\partial T}{\partial \tau}; \quad (8)$$

$$T(x, y, z) = T_0(x, y, z); H(x, y, z) = H_0(x, y, z) \text{ при } \tau = 0,$$

The process of non-isothermal filtration of two incompressible, immiscible liquids is described by a system of three equations in partial derivatives

$$\frac{\partial}{\partial x} \left(A' \frac{\partial P_1}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(B' \frac{\partial P_1}{\partial y} \right) = -\frac{\partial C'}{\partial x} - \frac{\partial D'}{\partial y}; \quad (9)$$

$$pm \frac{\partial \sigma}{\partial \tau} + \frac{\partial v_{1x}}{\partial x} + \frac{\partial v_{1y}}{\partial y} = 0; \quad (10)$$

$$\frac{\partial}{\partial x} \left(\lambda m \frac{\partial T}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(\lambda m \frac{\partial T}{\partial y} \right) - \frac{\partial}{\partial x} [(\rho_1 c_1 v_{1x} + \rho_2 c_2 v_{2x}) T] - \frac{\partial}{\partial y} [(\rho_1 c_1 v_{1y} + \rho_2 c_2 v_{2y}) T] = \frac{\partial}{\partial \tau} (m M T). \quad (11)$$

Here

$$\begin{aligned} A' &= K_x \left(\frac{f_1(\sigma, T)}{\mu_1(T)} + \frac{f_2(\sigma, T)}{\mu_2(T)} \right) m; \\ B' &= K_y \left(\frac{f_1(\sigma, T)}{\mu_1(T)} + \frac{f_2(\sigma, T)}{\mu_2(T)} \right) m; \\ C' &= K_x \left(\frac{f_1(\sigma, T)}{\mu_1(T)} \gamma_1 + \frac{f_2(\sigma, T)}{\mu_2(T)} \gamma_2 \right) m \cos \alpha; \\ D' &= K_y \left(\frac{f_1(\sigma, T)}{\mu_1(T)} \gamma_1 + \frac{f_2(\sigma, T)}{\mu_2(T)} \gamma_2 \right) m \cos \beta; \\ M' &= p [\rho_1 c_1 \sigma + \rho_2 c_2 (1 - \sigma)] + (1 - p) \rho_3 c_3. \end{aligned}$$

Equations (9)-(11) use the following notation: v_i is the filtration velocity vector of the i -th phase; $m(x, y)$ – variable layer thickness; K is the absolute permeability tensor; T is temperature; P_i – pressure in the i -th phase; p is porosity; σ – water saturation; μ_i – viscosity of the i -th phase; λ – coefficient of thermal conductivity; c_i is the specific heat capacity of the i -th phase; x, y are spatial variables; τ – time. Index "1" refers to the displacing phase, index "2" to the displaced one, index "3" to the surrounding rocks.

To solve system (9)-(11) it is necessary to know the phase velocities v_1 and v_2 , which are expressed in terms of the total filtration rate

$$\begin{aligned} v_x &= -A' \frac{\partial P}{\partial x} - C'; \\ v_{1x} &= \xi V_x + \frac{f_2}{\mu_2} \xi m K_x \frac{\partial P_c}{\partial x} - \frac{f_2}{\mu_2} \xi m K_x \Delta \gamma \cos \alpha; \\ v_{2x} &= v_x - v_{1x}; \\ v_y &= -B' \frac{\partial P}{\partial y} - D'; \\ v_{1y} &= \xi V_y + \frac{f_2}{\mu_2} \xi m K_y \frac{\partial P_c}{\partial y} - \frac{f_2}{\mu_2} \xi m K_y \Delta \gamma \cos \beta; \\ v_{2y} &= v_y - v_{1y}. \end{aligned}$$

Here P_c is the capillary pressure, $\xi = \frac{f_1}{f_1 + \mu_0 f_2}$; $\mu_0 = \frac{\mu_1}{\mu_2}$; $\Delta \gamma = \gamma_1 - \gamma_2$.

For the case of planned filtration, the system of equations (1)-(3) takes the form

$$\begin{aligned} \frac{\partial}{\partial x} \left(A' \frac{\partial P_1}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(B' \frac{\partial P_1}{\partial y} \right) &= 0; \\ pm \frac{\partial \sigma}{\partial \tau} + \frac{\partial v_{1x}}{\partial x} + \frac{\partial v_{1y}}{\partial y} &= 0; \\ \frac{\partial}{\partial x} \left(\lambda m \frac{\partial T}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(\lambda m \frac{\partial T}{\partial y} \right) - \frac{\partial}{\partial x} [(\rho_1 c_1 v_{1x} + \rho_2 c_2 v_{2x}) T] - \\ - \frac{\partial}{\partial y} [(\rho_1 c_1 v_{1y} + \rho_2 c_2 v_{2y}) T] &= \frac{\partial}{\partial \tau} (m M T). \end{aligned}$$

The phase velocities of the filtration in this case are determined by the battles

$$v_x = -A' \frac{\partial P}{\partial x};$$

$$v_{1x} = \xi V_x;$$

$$v_{2x} = v_x - v_{1x} = (1 - \xi) v_x;$$

$$v_y = -B' \frac{\partial P}{\partial y};$$

$$v_{1y} = \xi V_y;$$

$$v_{2y} = v_y - v_{1y} = (1 - \xi) v_y;$$

In these equations, the unknown functions are: pressure in the water phase, water saturation and temperature.

Conclusions. The solution of such a system of equations for an inhomogeneous region arbitrary form is associated with great difficulties. An effective way to overcome the arising difficulties is the combination of numerical methods and analog modeling methods.

References:

1. Furtat, I.E., & Furtat, Yu.O. (2022), Eurasian scientific discussions. Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2022. Pp. 93-94. [in Ukrainian]
2. Prodaivoda, G.T., & Vyzhva, S.A. (1999) Matematychnе modeliuвання geofizychnyh parametriv [Geophysical parameters modeling]. – Kyiv: VC «Kyivskii univesytet» [in Ukrainian].

Література:

1. Фуртат І.Е. Підземні циркуляційні системи в геотермальній енергетиці / І.Е. Фуртат, Ю.О. Фуртат // Матеріали конференції «Eurasian Scientific Discussion» (10-12 квітня 2022 року). – Барселона, Іспанія: Barca Academy Publishing, 2022 – С. 93-94.
2. Продайвода Г.Т. Математичне моделювання геофізичних параметрів / Г.Т. Продайвода, С.А. Вижва. – Київ: ВЦ «Київський університет», 1999. – 112 с.

УДК 621.01: 620.193.16

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-427-439](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-427-439)

Гордєєв Анатолій Іванович доктор технічних, професор, Заслужений винахідник України, професор кафедри технології машинобудування Хмельницького національного університету, вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 02913, <https://orcid.org/0000-0003-4494-4348>

ВІБРАЦІЙНІ МАШИНИ ДЛЯ ЗНЕЗАРАЖУВАННЯ, ЗМІНИ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТА СКЛАДУ ВОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ГІДРОКАВІТАЦІЄЮ

Анотація. Активне промислове використання кавітаційних процесів із застосуванням різних за принципом дії установок, машин, агрегатів переконливо підтверджує високу ефективність даного фізичного явища, як ефективного засобу безреагентного знезараження, прискорення хімічних реакцій, видозміни структури і властивостей водного середовища, що оброблюється. Тому дослідження динаміки процесу знезараження та зміни властивостей водного середовища з використанням кавітації при коливаннях рідини, створення нових конструкцій вібраційних машин, в яких рідина виступає як об'єкт, який піддається керованим вібраційним впливом, є актуальним науково-технічним завданням. Проведений аналіз стану наукових досліджень застосування вібраційних технологій у процесах знезаражування та зміни властивостей води показав, що кавітаційна обробка рідин, має різноманітні технологічні можливості в біологічному знезаражуванні води і постає доцільність не лише у поглибленому вивченні та дослідженнях технологічних можливостей кавітаційної обробки, а і у напрямі створення конструкцій вібраційних машин, що реалізують її можливості, спроможних органічно поєднати ефективність способів збурення кавітації. Аналіз сучасних конструкцій обладнання та машин для кавітаційного впливу на рідинне середовище показав переваги і недоліки різних конструкцій обладнання. Результати досліджень по візуалізації процесу зворотно-поступального протікання рідини крізь отвір у поршні показали, що вже при незначних частотах його коливань від 10 Гц проявляється ефект появи кавітаційних каверн у отворі, кавітаційного росту та сплескування парогазових пухирців у камері пульсації вібраційної машини.

Створено вібраційні машини, які застосовують низькочастотні вібрації, для формування кавітаційних полів у рідинних субстанціях, що обробляються з метою зміни їх властивостей та знезаражування. В обладнанні використовуються активатори поршневого типу з ексцентриковим приводом.

Експериментальні дослідження показали роботоздатність запропонованих конструкцій вібраційних машин.

Ключові слова: вібраційні машини, гідрокавітація, знезаражування, зміна складу та властивостей водного середовища.

Gordieiev Anatoliyi Ivanovych Doctor of Technical Sciences, Professor, Honored Inventor of Ukraine, Professor of the Department of Mechanical Engineering Technology, Khmelnytskyi National University, Khmelnytsky, 02913, Institute St., 11, <https://orcid.org/0000-0003-4494-4348>

VIBRATION MACHINES FOR DISINFECTION, CHANGES OF PROPERTIES AND COMPOSITION OF THE AQUATIC ENVIRONMENT BY HYDROCAVITATION

Abstract. Active industrial use of cavitation processes with the use of different in principle installations, machines, units convincingly confirms the high efficiency of this physical phenomenon as an effective means of reagent-free disinfection, acceleration of chemical reactions, changes in structure and properties of the treated aquatic environment. Therefore, the study of the dynamics of disinfection and changes in the properties of the aquatic environment using cavitation during fluid oscillations, creating new designs of vibrating machines in which the fluid acts as an object exposed to controlled vibration, is an urgent scientific and technical task. The analysis of the state of scientific research on the application of vibration technologies in the processes of disinfection and changes in water properties showed that cavitation treatment of liquids has various technological capabilities in biological water disinfection and is useful not only in in-depth study and research of technological possibilities of cavitation treatment. designs of vibrating machines that realize its capabilities, able to organically combine the effectiveness of methods of perturbation of cavitation. The analysis of modern designs of equipment and machines for cavitation on the liquid medium showed the advantages and disadvantages of different designs of equipment. The results of research on the visualization of the process of reciprocating fluid flow through the hole in the piston showed that even at low frequencies of 10 Hz oscillations show the effect of cavitation cavities in the hole, cavitation growth and flattening of vapor bubbles in the pulsation chamber of the vibrating machine.

Vibrating machines using low-frequency vibrations have been developed to form cavitation fields in liquid substances that are treated to change their properties and disinfect. The equipment uses piston-type activators with eccentric drive. Experimental studies have shown the operability of the proposed designs of vibrating machines.

Keywords: vibrating machines, hydrocavitation, disinfection, change of composition and properties of aquatic environment.

Постановка проблеми. Провідними Українськими вченими О.І. Некозом, Л.І. Шевчук, І.С. Афтаназівим, В.Л. Старчевським, Р.І. Сіліним у своїх дослідженнях закладено технологічні основи впливу механічних гідрокавітаційних та вібраційних процесів на знезаражування водних потоків та зміни властивостей води.

У зв'язку з цим великого значення набувають експериментальні дослідження можливих форм відносного руху рідкого середовища і динамічних характеристик обладнання при коливаннях водного середовища. Також вагомим внеском у створенні фундаментальних основ проектування технологічного обладнання і вібраційних машин по праву належить провідним науковцям: І.І. Блехману, І.Ф. Гончаревичу, Г.Ю. Джанелідзе, Е.Е. Лавенделу, В.О. Повідайло, В.Н. Потураєву, О.А. Литвиненко, І. М. Федоткіну, В.М. Мальованому, О.Р. Гащину, Л. І. Шевчук, Т.І. Веретільнику, І.С. Афтаназіву, В.Л. Старчевському, Р.І. Сіліну, Т.М. Вітенко, О.І. Некозу, та ін..

Для знезаражування та зміни властивостей води безреагентним методом, а саме кавітаційною дією, створюються умови обтікання водою твердих поверхонь із великою швидкістю, тобто зштовхування водного потоку із великою силою об яку-небудь перешкоду. При цьому швидкість водного потоку може досягати від 15 до 25 м/с. Особливість полягає в тому, що на рівень ефективності не впливає мутність, яскравість, ні рівень солей у воді. При дії кавітації руйнуються колоїди й частинки, в середині яких можуть бути бактерії. Таким чином шкідливі організми залишаються без захисту перед іншими хімічними й фізичними впливами. Бактерицидна дія кавітації прямо пропорційна її інтенсивності, швидкості потоку й числу ступенів збудників. Кавітаційна обробка рідин, має різноманітні технологічні можливості в біологічному знезаражуванні води і постає доцільність не лише у поглибленому вивченні та дослідженнях технологічних можливостей кавітаційної обробки, а і науковому пошуку у напрямі створення машин та устаткування, які реалізують її можливості, спроможних органічно поєднати ефективність способів збудження кавітації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із явищ, які впливають на дисперсність, хімічний склад та знезаражування води є кавітація.

Розрізняють дві стадії кавітації: початкову та розвинену. Існують різні форми початкової стадії кавітації при натіканні потоку на сферичне тіло (рис. 1). Якщо рідина знаходиться під тиском, рівним тиску її насичених парів, то може виникнути парова кавітація. Через поверхню пухирця завжди проходить дифузія газу – виникає газова кавітація. Практично завжди спостерігається парогазова кавітація [1]. Залежно від способу збудження кавітація буває акустичною (або ультразвуковою) і гідродинамічною, механізм впливу яких на оброблюване середовище однаковий.

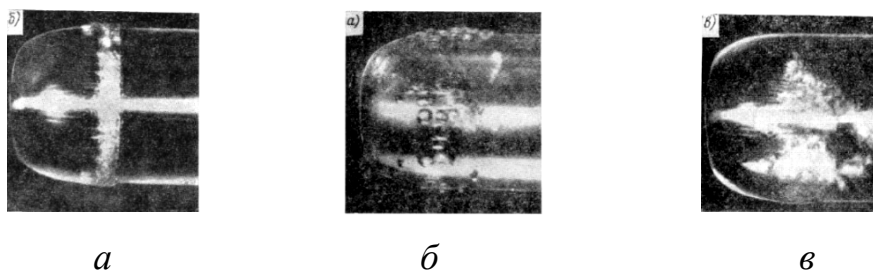


Рис. 1. Різні форми початкової стадії кавітації: а – бульбашкова; б – плівкова у вигляді паска; в – у вигляді плям

Кавітація може виникати в потоці рідини, що має перемінне поле тиску, а також поблизу і на поверхні тіл різної форми – у місцях найбільшого розрідження. Перемінне поле тиску створюється різним чином: у результаті зміни швидкості потоку (руху тіла), впливу форми тіла, в наслідок механічних впливів на рідину (ультразвук, коливання низької звукової частоти).

Ультразвукова кавітація створює над магнітострикційним випромінювачем кавітаційні порожнини (рис.2).

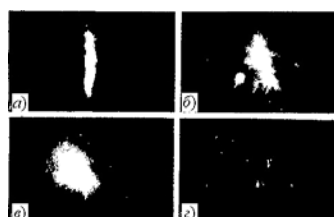


Рис. 2. Кавітаційні порожнини, які виникають над ультразвуковим магнітострикційним випромінювачем при різних статичних тисках [2]:
а – 0,9 МПа; б – 0,6 МПа; в – 0,2 МПа; г – 0,1 МПа

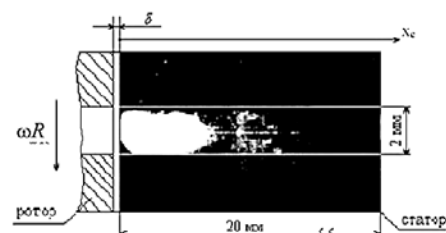


Рис. 3. Кавітаційна порожнина, яка утворилася у каналі статора роторного апарату

У випромінювачах роторного типу акустичні коливання утворюються за рахунок періодичного перекриття пазів у статорі зубцями ротору, що обертається рис. 3. Таке обладнання використовують для обробки відносно в'язких рідин, твердих і волокнистих матеріалів.

В роторно-пульсаційних апаратах (РПА) і роторних апаратах із модуляцією потоку при обробці рідин поєднуються різні способи впливу на середовище за рахунок конструктивних особливостей пристроїв. РПА складається з двох (або більше) роторів у вигляді коаксіальних циліндрів із щілиноподібними отворами. Коли групи циліндрів обертаються одна відносно другої, отвори всіх циліндрів періодично не співпадають, перекриваючи потік рідини, яка проходить через пристрій. Внаслідок цього виникає ефективна турбулізація й пульсації потоку середовища, що супроводжуються

кавітаційними ефектами (див. рис. 3). Але таке обладнання має свої недоліки: неможливість регулювання характеристик кавітаційної зони і отже – ефективності оброблення, труднощі при регулюванні частоти й амплітуди пульсацій при сталих витратах середовища.

Відомі гідродинамічні (ГД) кавітаційні пристрої, у яких в потоці рідини, що оброблюється, утворюється місцеве просторове зниження тиску і розвивається гідродинамічна кавітація за рахунок різкої зміни геометрії течії рідини [3]. Енергія для збудження кавітації підводиться безпосередньо технологічним потоком рідини (ГД пристрою статичного типу) або кавітатором, який обертається (ГД пристрої динамічного типу).

За каверноутворюючі тіла інколи використовують лопатеві механізми. В таких конструкціях перешкоди нерухомо встановлюються вздовж робочої камери реактора і оснащують системою регулювання кутів встановлення лопатей. Вигляд кавітаційної каверни показано на рис. 4.

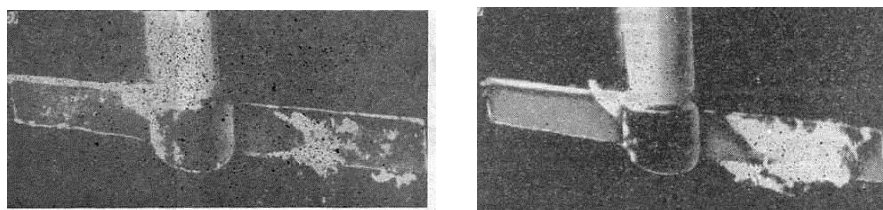


Рис. 4. Форма каверн при гідрокавітації на лопаті мішалки при різних швидкостях обертання

В роботі [4] авторами експериментально досліджено і теоретично обґрунтовано, що для інтенсифікації процесів окиснення органічних речовин у промислових стоках доцільно використовувати кавітаційні ефекти, що виникають при гідродинамічних процесах за допомогою спеціального обладнання. Найпростішими серед них є гідродинамічні кавітаційні апарати проточного типу з нерухомо закріпленими перешкодами (рис. 5).

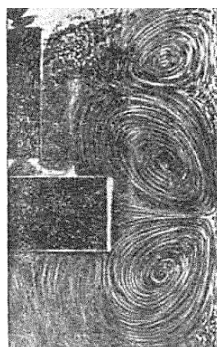


Рис. 5. Турбулентний режим та утворення кавітаційних каверн в апараті із суцільнометалевими перешкодами

Однак експлуатація цих апаратів відрізняється складністю процесу регулювання кавітації в робочій камері, пов'язаною з необхідністю

використання додаткового регулювання режимних параметрів, а саме – тиску та витрати рідини, що подається колектором.

Маргуліс [5] досліджував ріст і пульсацію газових пухирців у рідині під дією низькочастотних коливань (від 10 до 200 Гц). При цьому резонансний радіус пухирця і період коливання, наприклад, при частоті 100 Гц складали 10 мм і 0,01 с відповідно (рис.6).

Виявилося, що при низьких частотах, дотримуючись визначених умов, можна створювати розвитку кавітацію у рідинах і спостерігати фізико-хімічні й хімічні ефекти, що характерні для ультразвукових коливань: дегазацію, емульгування, диспергування, ерозію й очищення поверхні твердих тіл, а також сонолюмінесценцію і хімічні реакції. Поверхня великого деформованого пухирця (ВДП) виявлялася сильно порізаною так, що при візуальному спостереженні він нагадує їжака (рис. 7).

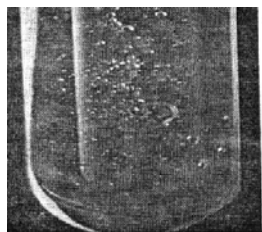


Рис. 6. Створення згустку кавітаційних пухирців, які потім приводять до отримання великого деформованого пухирця

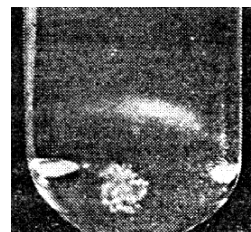


Рис. 7. Фотографія ВДП, створеного у низькочастотному акустичному полі від 80 до 100 Гц, охопленім мілкими пухирцями

На сьогодні кавітаційні технології є актуальними для хімічної, харчової, комунальної промисловості і машинобудування. Зазвичай, кавітаційний вплив використовується як один з етапів знезараження і очищення стічних вод. Активне промислове використання кавітаційних процесів із застосуванням різних за принципом дії установок, машин, агрегатів переконливо підтверджує високу ефективність даного фізичного явища, як ефективного засобу знезараження, прискорення хімічних реакцій, механізму видозміни структури і властивостей оброблюваних водних розчинів. Широко використовують методи акустичної кавітації: ультразвукову (УЗ) і гідродинамічну кавітацію. Розвиток кавітаційних технологій з використанням методу УЗ очищення водних систем підтверджується успіхами сонохімії і, зокрема, накопиченням результатів за дією УЗ на органічні і біологічні об'єкти.

Так при гідродинамічних коливаннях рідини виникають і зникають кавітаційні бульбашки. При цьому стимулюються фазові переходи, підвищуються локальна температура і тиск. Крім того, в моменти появи і зникнення кавітаційних бульбашок, в газонаповнених порожнинах

створюються умови для появи електричних зарядів і магнітних полів. Таким чином, рідина, що обробляється кавітацією, піддається термобаричному і електромагнітного впливу.

Особливістю кавітаційного методу обробки води полягає в тому, що високий ступінь знезараження води від яєць і личинок паразитів досягається за рахунок їх механічного руйнування ударними хвилями. Для руйнування бактерій і вірусів термобаричний вплив посилюється локальним електростатичним впливом, коли наведені електричні потенціали пробивають їх мембрани і оболонки.

Мета статті – дослідження частотного процесу виникнення гідрокавітації у камері пульсації з насадком вібраційних машин та впливу її на зміну властивостей водного середовища і знезаражування.

Виклад основного матеріалу. Для визначення реальної картини протікання рідини крізь насадки у коливальному режимі (з урахуванням виникнення кавітаційних процесів) було створено дослідну установку з прозорим каналом та проведена відеозйомка зворотно-поступального руху рідини у каналі для виявлення процесу виникнення кавітаційних процесів.

Були отримані фотографії кавітаційного процесу, який виникає при проходженні рідини крізь канал січенням 10x10 мм при коливаннях на різних частотах (від 0 до 24 Гц) при коливаннях з амплітудою $A = 0,002\text{ м}$ та діаметрі поршня $D_n = 0,1\text{ м}$. На початковому етапі у момент втягування рідини у камеру пульсації при частоті коливань 5 Гц (рис.8) спостерігається виникнення кавітаційної каверни при вході у канал та в камері пульсації з'являються кавітаційні пухирці.

Із зростанням частоти до 10 Гц спостерігається значне зростання кількості кавітаційних пухирців та збільшення їх розмірів (рис.9).



Рис.8. Фотографія прозорого каналу з рідиною, що коливається в момент втягування рідини у камеру пульсації: виникнення кавітаційної каверни та кавітаційних пухирців при частоті коливань 5 Гц



Рис.9. Фотографія прозорого каналу з рідиною, що коливається в момент втягування рідини у камеру пульсації: виникнення кавітаційної каверни та кавітаційних пухирців при збільшенні частоти коливань до 10 Гц



Рис.10. Фотографія прозорого каналу з рідиною в момент втягування рідини у камеру пульсації: виникнення кавітаційної каверни та кавітаційних пухирців при збільшенні частоти коливань до 14Гц



Рис.11. Фотографія прозорого каналу з рідиною в момент втягування рідини у камеру пульсації: поява великого кавітаційного пухиря та кавітаційних пухирців при збільшенні частоти коливань до 16Гц

Із зростанням частоти до 14 Гц відбувається зрив кавітаційної каверни при вході у канал, спостерігається рух кавітаційних пухирців у камеру пульсації (рис.3.10). Із зростанням частоти до 16 Гц спостерігається виникнення у камері пульсації появи великої кавітаційної каверни у наслідок розриву рідини по границях пухирців (рис.3.11).

На етапі руху рідини уверх рис.12 показано момент сплескування бульбашок в камері пульсації та утворення каверни на вході у отвір.



Рис.12. Фотографія прозорого каналу з рідиною в момент початку виштовхування рідини з камери пульсації: виникнення кавітаційної каверни та кавітаційних пухирців, що ще не сплеснулися при частоті коливань 10 Гц

На стадії прямої дії акустичних коливань на хід процесу можуть впливати тільки хімічно активні гази, тобто, O_2 і H_2 . В кінцевому підсумку вплив

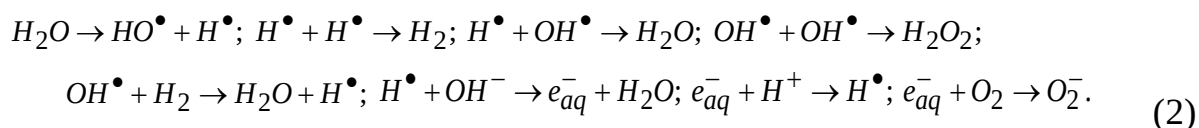
кавітації на водні розчини зводиться до єдиного процесу – розщеплення молекул води в кавітаційних бульбашках. Незалежно від природи розчинених у воді речовин акустичні коливання впливають тільки на воду, що призводить до зміни її фізико-хімічних властивостей – збільшення рН, електропровідності, числа вільних іонів і активних радикалів, а також структурування і активації молекул.

Крім того різко збільшується швидкість реакції порушених коливаннями молекул води з радикалами водню з виділенням складових OH^- і H_2 . Ці процеси насичують рідину радикалами $\text{OH}^\bullet$, $\text{O}^\bullet$, O^+ і активними газами O_2 , H_2 . З іншого боку ростуть електричні нестаціонарні сили взаємодії між сусідніми диполями, які підсилюють їх коливання як цілісного об'єкта і збільшують ймовірність руйнування рідкокристалічної структури води.

Модель фізико-хімічних процесів, що відбуваються в кавітаційній бульбашці і прилеглому до неї об'ємі рідини автором [6] наводиться в наступному вигляді. У кавітаційну порожнину можуть проникати пари води, розчинені гази, а також речовини з високою пружністю пари і не можуть проникати іони або молекули нелетких розчинених речовин. Газоподібні молекули води руйнуються як при піролізі, утворюючи радикальні високоактивні частинки, а також гідроксильні радикали:

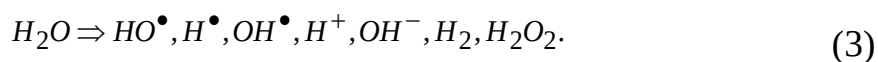


В роботі [6] чітко пояснена можливість виникнення гідратованих електронів за допомогою теорії вільних радикалів. Молекули води і розчинений в ній газ під дією кавітації зазнають наступним перетворень:



Утворені хімічно-активні радикали розщеплення води взаємодіють з іншими компонентами розчину змінюючи його властивості. Швидкість та направленість хімічних реакцій значною мірою пов'язані із природою газоподібних речовин, що містяться в розчині або утворюються як побічні продукти реакції.

Сумарну схему кавітаційного розщеплення молекул води зображують в наступному вигляді:



Виникаючі в системі активні частинки після переходу в розчин сольватуються і реагують з розчиненими речовинами. На цій стадії, коли

здійснюються непрямі дії акустичних коливань, на хід процесу можуть впливати практично тільки хімічно активні гази - O_2 і H_2 .

Зрештою, вплив кавітації на водні розчини зводиться до єдиного процесу – розщепленню молекул води в кавітаційних бульбашках. Незалежно від природи розчинених речовин, кавітація діє на одну речовину – на воду, що призводить до зміни її фізико-хімічних властивостей: збільшення рН, електропровідності, числа вільних іонів і активних радикалів, структуризації і активації молекул.

Для підвищення ефективності процесу необхідно збільшити багаторазовість зазначених впливів, що обумовлює високий ступінь зворотності реструктуризації і призводить до часткового повернення води до попередньої контрольної структури і, як наслідок, до низького ступеня її кінцевої реструктуризації.

При експериментальному дослідженні кавітації в низькочастотних звукових полях було виявлено аналогію з фізико-хімічними ефектами між низькочастотною і ультразвуковою кавітацією.

Створено вібраційні машини поршневого та мембранного типу з ексцентриковим приводом для кавітаційної обробки води, з метою знезараження і зміни її властивостей [7,8], у яких вода піддається багаторазовому зворотно-поступальному проходженню (циклічної гідрокавітації) через отвір в поршні рис.13, або крізь отвір у камері пульсації рис. 14. Застосування такого приводу дає можливість здійснювати жорстке кероване вплив на процес виникнення кавітаційних порожнин з утворенням кавітаційних бульбашок шляхом підбору конструктивних параметрів машини і режимів роботи її приводу.

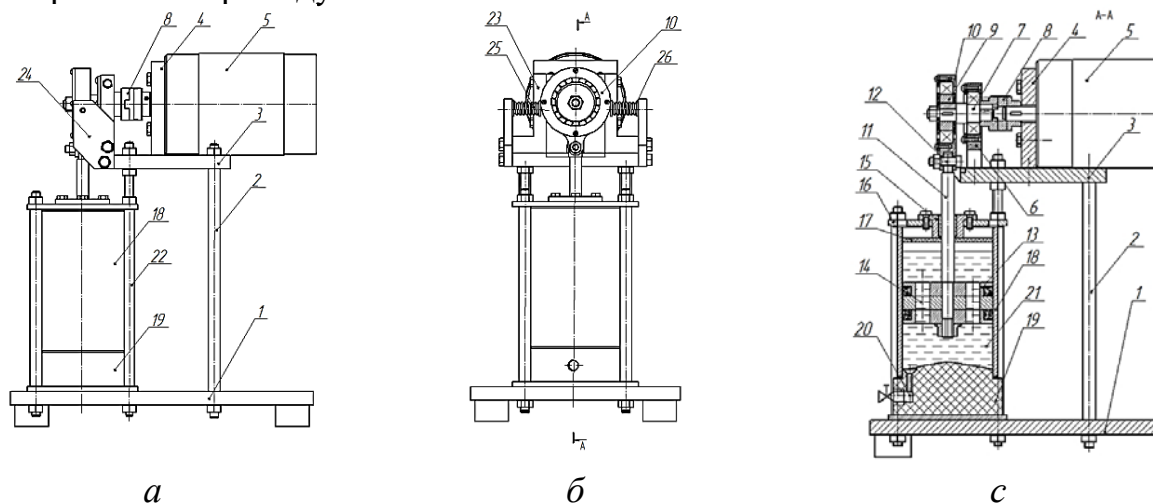
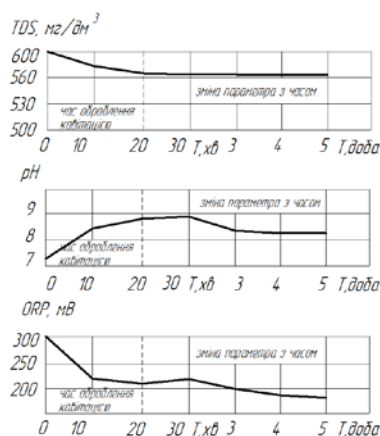


Рис. 13. Схема вібраційної машини для знезаражування водних середовищ:

- 1 – основа; 2 – стійки; 3 – плита; 4 – фланець; 5 – електродвигун;
6 – підшипникова опора; 7 – вал; 8 – муфта; 9 – ексцентрик; 10 – корпус шатуна; 11 – шток; 12 – палець; 13 – поршень; 14 – отвір; 15 – корпус;
16 – кришка; 17 – гумовий відбійник; 18 – циліндр; 19 – кришка; 20 – отвір;
21 – кран; 22 – стійка; 23 – планка; 24 – щека; 25 – палець; 26 – пружина

Були проведені експериментальні дослідження по зміні властивостей та складу водного середовища (рис.15 та рис 16). Спостерігається зменшення солевого складу (показник TDS), збільшення показника лужності РН, зменшення показника потреби у кисні ОРР. Після відстоювання отримується осади окисненого заліза та кальцієвих і магнієвих окислів (рис.16).



**НАУКА
ТЕХНИКА**
СБОРНИК
437



а



б

Рис. 16. Фотографії осадків окиснених домішок: *а* – заліза; *б* – кальцію та магнію

Для визначення працездатності вібраційної машини по знезаражуванню води проведені дослідження впливу гідродинамічної кавітаційної обробки річкової води на зміну її бактеріального складу. Результати дослідження показані на рис. 17.



а



б

Рис. 17. Фотографії зразків росту колоній бактерій: *а* – контрольний зразок; *б* – після оброблення гідрокавітацією (залишилися одна колонія бактерій)

Висновки. Застосування гідрокавітаційного процесу у вібраційних машинах призводить до знезаражування та зміни властивостей вдного середовища. Введення в конструкцію вібраційної машини для знезаражування води та очистки штока, на якому розташовано дискову мембрану та диск з отворами, дало можливість багатостадійної гідрокавітаційної обробки, а застосування двох кавітаційних колон збільшило час кавітаційного впливу, що дозволило підвищити ефективність процесу знезаражування та якості очистки води. Відсутність швидкообертових вузлів та потреби їх ущільнення дозволяє підвищити надійність та довговічність машини.

Література:

1. Рождественский В. В. Кавитация. Л. Судостроение, 1977. 240 с.
2. Федоткин И. М. Гулый С. И. Кавитация. Кавитационные энергетические аппараты и установки. К. Арктур А. 1998. 130 с.

3. Вітенько Т. М. Механізм та кінетичні закономірності інтенсифікуючої дії гідродинамічної кавітації у хіміко-технологічних процесах : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня д-ра техн. наук : 05.17.08. Львів, 2010. 36 с.

4. Шевчук Л. І., Старчевський В. Л. Кавітація. Фізичні, хімічні, біологічні та технологічні аспекти: монографія. Л. Видавництво Львівської політехніки, 2014. 376 с.

5. Маргулис М. А. Звукохимические реакции и сонолюминисценция. М. Химия, 1986. 288 с.

6. Маргулис М. А. Основы звукохимии (химические реакции в акустических полях). Учеб. пособие для хим. и хим.-технол. спец. вузов. М. Высш. шк., 1984. 272 с.

7. Вібраційна машина для знезараження водних середовищ / А. І. Гордєєв, Н. О. Костюк: пат. на корисну модель 126495 Україна: МПК С02F 1/00, № u201810090: заяв. 02.01.2018: опубл. 28.08.2018, Бюл. №12.

8. Вібраційна машина для знезаражування води та її очистки / А.І. Гордєєв, А.Л. Ганзюк, О.В. Кравчук, В.В. Кравчук, В.П. Нездоровін, Н.О. Костюк : пат. на корисну модель 140291 Україна : МПК С02F 9/00, №u201908456: заяв. 17.07.2019: опубл. 10.02.2020, Бюл. №3.

References

1. Rozhdestvennskiy V.V. (1977). Kavitatsiya [Cavitation]. L: Sudostroenie.
2. Fedotkin I.M. & Gulyiy S. I. (1998). Kavitatsiya. Kavitatsionnyie energeticheskie apparaty i ustanovki [Cavitation. Cavitation power plants and installations]. Kyiv: Arktur A. [in Ukrainian].
3. Vitenko T.M. (2010). Mehanizm ta kinetichni zakonomirnosti intensifikuyuchoyi diyi gidrodinamichnoyi kavitatsiyi u himiko-tehnologichnih protsesah [Mechanism and kinetic patterns of intensifying action of hydrodynamic cavitation in chemical-technological processes]. Extended abstract of Doctor's thesis. Lviv. [in Ukrainian].
4. Shevchuk L.I. & Starchevskiy V.L. (2014). Kavitatsiya. Fizichni, himichni, biologichni ta tehnologichni aspekty [Cavitation. Physical, chemical, biological and technological aspects]. Lviv: Vidavnistvo Lvivskoyi politehniki [in Ukrainian].
5. Margulis M.A. (1986). Zvukohimicheskie reaktsii i sonolyuministsentsiya [Sound-chemical reactions and sonoluminescence]. M: Himiya.
6. Margulis M.A. (1984). Osnovi zvukohimii (himicheskie reaktsii v akusticheskikh polyah) [Fundamentals of sound chemistry (chemical reactions in acoustic fields)]. M: Vyssh. shk.
7. Vibratsiyna mashina dlya znezarazhennya vodnih seredovisch [Vibrating machine for disinfection of aquatic environments] / A.I. Gordeev, N .O. Kostyuk: pat. na korisnu model 126495 Ukrayina: MPK S02F 1/00, №u201810090: zayav. 02.01.2018: opubl. 28.08.2018, Byul. №12.
8. Vibratsiyna mashina dlya znezarazhuvannya vodi ta yiyi ochistki [Vibration machine for water disinfection and purification] / A.I. GordEEv, A.L. Ganzzyuk, O.V. Kravchuk, V.V. Kravchuk, V.P. NezdorovIn, N.O. Kostyuk : pat. na korisnu model 140291 Ukrayina : MPK S02F 9/00, №u201908456: zayav. 17.07.2019: opubl. 10.02.2020, Byul. №3.

Журнал

«Наука і техніка сьогодні»

(Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка»,
Серія «Техніка», Серія «Фізико-математичні науки»)

Випуск № 6(6) 2022

Формат 60x90/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,2. Наклад 100 прим.

Видавець:

Громадська наукова організація «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»
Свідоцтво серія ДК №4957 від 18.08.2015 р., Андріївський узвіз, буд.11, оф 68, м. Київ, 04070.

Підготовлено рекламним агентством
«GoToPrint» Адреса, Україна, Київська обл., м. Київ, вул. Льва Толстого, 63
e-mail: gotoprint@gmail.com